આધ્યાત્મિક

પ્રબંધાવલી.

મણકો ચોથો.

મનોવિજ્ઞાન.

*
* *

લેખક,

છોટાલાલ હરજીવન (સુશીલ).

સંગ્રહ કર્ત્તા,

મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી.

પ્રકાશક,

શ્રી અજરામરજૈન વિદ્યાશાળાના કાર્યવાહક–લીંબડી.

શં. ૧૯૭૭ ઇ. સ. ૧૯૨૧.

કિંમત ત્રણ આના

પાંચે મણકાની સીરીઝના બાર આના.

ભૂમિકા.

આ ગ્રંથમાં જે લેખો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે તે જૈન વર્ગના તત્વવેત્તા, ગંભીર સુવિચારક શ્રીયુત છોટાલાલ હરજીવનની આધ્યાત્મ રસ પ્રવાહિની લેખીનીથી "આત્માનંદ પ્રકાશ" અને "આનન્દ" માસીકમાં પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થઈ ગએલા લેખોનો, સંગ્રહ માત્ર છે. જ્યારથી એ લેખો મારા વાંચવામાં આવવા શરૂ થયા ત્યારથી ને ક્ષણિક સાહિત્યના પ્રવાહમાં તણાઇ જતાં અટકાવી ગ્રંથાકારે જૈન સાહિત્યમાં દાખલ કરવાની વૃત્તિ મને સ્ફુરી હતી. જૈન દર્શનના વર્તમાન સાહિત્યમાં આવા પ્રકારનું લેખન અત્યંત વિરલ છે એમ મને લાગ્યા કરતું હતું અને જેમ જેમ એ લેખો પ્રગટ થતા ગયા તેમ તેમ તેમને અખિલ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવાનો મારો નિશ્ચય અધિકતર દૃઢ થતો ગયો. આ લેખોમાં નિહિત થએલી સુંદર ભાવના આજે પુસ્તકના સ્વરૂપમાં ઉપ-સ્થિત કરવાની જે તક મને આજે મળેલી છે તેને હું મારા જીવનની એક પરમ સૌભાગ્યની ક્ષણ લેખું છું. આ સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થએલા લેખો મુખ્યતઃ આત્મા, કર્મ અને મનોવિજ્ઞાન વિષયક છે. જૈન દ્રષ્ટિ-એ તે વિષયની રહસ્ય પૂર્ણ આલોચના તેમાં થએલી છે. એ તાત્વિક વિષયમાં આપણા માંહેના ઘણાકને જે અસ્પષ્ટ અને ભ્રાન્ત કલ્પનાઓ છે તે આ લેખોના અનુશીલનથી વિશદ રૂપે સમજવામાં આવશે એમ મને વિશ્વાસ છે આ લેખોની ઉપયોગીતા વિષે અત્રે સવિસ્તર નિરૂપણ કરવું મને યોગ્ય ભાસતું નથી, અને તેથી તે લેખોના વાંચન દ્વારાજ તેનો નિર્ણય કરવાની વિજ્ઞપ્તિ કરી વિરમું છું. સંગ્રહ કર્ત્તા

આ પુસ્તક પડતર કરતાં ઓછી કિંમતે અમો ફેલાવી શકયા છીએ તે નીચે જણાવેલ સદગૃહસ્થોની મદદને આભારી છે.

૧૫૦) તલસાણીયા જગજીવન ઉજમશી લીંબડી. ૧૦૦ શા ચમનલાલ પોપટલાલ મુંબાઇ. ૧૦૦) પારિ મુળચંદ જીવરાજ લીંબડી. ૧૦૦) શા જીવરાજ દેવચંદ જેતપુર.

આધ્યાત્મિક પ્રબંધાવળી.

મણકો ચોથો—મનોદ્રવ્ય.

તેનું સ્વરૂપ અને તેનું કાર્ય.

—:o:—

આ વિશ્વમાં દ્રશ્યમાન થતાં અનેક વૈચિત્ર્યોમાંથી એક વૈચિત્ર્ય ખાસ ધ્યાન ખેંચનારૂં હમને જણાય છે અને તે એ કે લોકો જે જે વિષયો સબંધે બહુજ થોડું સમજે છે તેના સબંધમાં બહુ બહુ લખાયું છે અને બોલાયું છે. આથી પણ આગળ વધીને એટલે સુધી કહેવામાં પણ વાંધો નથી કે જે વિષય જેટલા પ્રમાણમા થોડો સમજાય તેવો હોય અને થોડો સમજાયો હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેની આધક અધિક ચર્ચા, લખાણ અને મતભેદ જોવામાં આવે છે આ વિશ્વમાં જેટલા ભાવનાગ્રાહ્ય (abstract) વિષયો છે, તેટલા બધાના જ્ઞાન સબંધે આપણે સહુ કોઇ બાળક જેવા છીએ; છતાં તે વિષયની સૌથી અધિક ચર્ચા કરીએ છીએ, એટલુંજ નહી પણ આપણે એમ માનીએ છીએ કે એ વિષય સબંધે અમે ઘણું જાણ્યું જોયું છે અને હવે ભાગ્યેજ એ દિ-

શામાં કાંઇ જ્ઞાતવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય કે કર્તવ્ય બાકી છે. કાવ્ય, પ્રેમ, ભક્તિ, આત્મસ્વરૂપ, ઇશ્વર આદિ વિષયો સબંધી આપણે છેકજ થોડું સમજીએ છીએ. અને છતાં આપણે તે તે વિષયના જ્ઞાનમાં ઘણી પ્રગતિ કરી છે એમ માનવાની ભ્રાન્તિ ત્યજી શકતા નથી.

આ ભ્રાંતિ મનોદ્રવ્ય અને તેના સ્વરૂપ તેમજ કાર્ય સબંધે પણ લાગુ પડે છે. આપણા માંહેના ઘણાખરાએ શાસ્ત્રોમાં વાંચ્યું છે કે, મન એ એક પ્રકારનું સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય છે. જેમ ઇંટ, માટી, લાકડાં એ બધાં દ્રવ્ય છે તેમ મન પણ તે કોટીનું એક દ્રવ્ય વિશેષ છે. કેટલાક તેનું સ્થાન ભેજામાં હોવાનું માને છે, તો કેટલાક તે નાભિ પ્રદેશમાં હોવાનું સ્વીકારે છે કેમકે પ્રાણની અભિવ્યક્તિનું મુખ્ય સ્થાન નાભિપ્રદેશ છે. અને પ્રાણને મનના વ્યાપાર સાથે બહુ નજીકનો સંબંધ હોવાથી તે ઉભય એક સ્થાનીય હોવાનું મનાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. કેટલાક તેને શરીર વ્યાપી માને છે, અર્થાત્ આત્મા જેટલા દેશમાં વ્યાપક છે તેટલા દેશમાં તેનું પણ સહવ્યાપીપણું માને છે. કેટલાક મનને સર્વ સ્થાન વ્યાપી છે અર્થાત્ વિશ્વના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં તે છે, અને આત્મા જેમ પ્રાણદ્રવ્યને હવા દ્વારા ગમે ત્યાં લઇને વાપરે છે તેમ મન પણ પ્રાણની પેઠે સર્વ વ્યાપી હઇને જે જે સ્થાનમાં આત્મા હોય તે તે સ્થાનમાંથી મનોદ્રવ્ય આકર્ષીને તેનો ઉપયોગ કરે છે.

આ બધામાં સત્ય શું છે, એ કોઇથી પુરાવાવડે સાબીત કરી શકાય તેમ નથી. એ બાબતનો પુરાવો કદાચ હોય તો પણ તે ગ્રહી શકાય, તોળી શકાય અને નિર્ણય આપી શકાય તેવા પ્રકારની શક્તિ આપણામાં નથી. સૂક્ષ્મ પ્રકારનો પુરાવો સમજવા માટે એવાજ સૂક્ષ્મ પ્રકારના માનસ-યંત્રો (mental machiner)

જોઇએ તેની આપણામાં ખામી છે. આથી તેના સ્વરૂપના વર્ણનમાં ઉતરવું યોગ્ય નથી. એક સ્થૂળમાં સ્થૂળ પદાર્થના મૂળ સ્વરૂપનો પત્તો મેળવવા જતાં બુદ્ધિ એવા સ્થાને આવીને અટકે છે કે, જ્યાંથી તે આગળ વધી શકતી નથી. એક કાંકરાના સ્વરૂપની શોધમાં ઉતરતાં આપણે તેના અંગભૂત અણુઓ સુધી આવીને અટકી પડીએ છીએ અને અણુની પેલી પારની સ્થિતિની મીમાંસામાં ઉતરી શકતા નથી. એક સ્થૂળ કાંકરા જેવા તુચ્છ પદાર્થના સબંધે આમ છે, તો પછી મનોદ્રવ્ય જેવી સૂક્ષ્મ વસ્તુ કે જેના સબંધમાં આપણે કાંઇ જ સ્પષ્ટ ઘટનાત્મક અર્થ ગ્રહણ કરી શકીએ તેમ નથી, તેના સ્વરૂપની શોધમાં ઉતરવું એ આપણી શકિત બહારનું કાર્ય હોવાનું અમે માનીએ છીએ.

અમે એમ માનીએ છીએ કે કોઇ વસ્તુના સ્વરૂપ કરતાં તે વસ્તુના કાર્યના જ્ઞાન અર્થે ઉદ્યોગ કરવો એ આપણી ભૂમિકાના આત્માઓ માટે વિશેષ યોગ્ય છે. કુદરતનો સ્વભાવિક ક્રમ પણ એવા જ પ્રકારનો જણાય છે કે પ્રથમ વસ્તુનું કાર્ય અને પછી તેનું સ્વરૂપ આપણે સમજી શકીએ છીએ. સુર્યનું સ્વરૂપ શું છે, તે આપણાથી કેટલે દૂર છે, તેની ગરમી કેટલી અને કેવી હશે, ત્યાં કેવા જીવો રહી શકતા હશે એ બધી હકીકત આપણે ન્યૂનાધિક અંશે મેળવી શકયા તે પહેલાં આપણે સુર્યનું કાર્ય શું, તેની ગરમી આપણા ઉપર વનસ્પતિ ઉપર, પ્રાણી પદાર્થો ઉપર શું અસર કરે છે તે સમજી શકતા હતા. હજી વિજ્ઞાન વિદ્યુતના સ્વરૂપ સબંધે કશું જ સમજી શકયું નથી. તે ફકત એટલુંજ માને છે કે, વિદ્યુત એ વિદ્યુતઅણું (electorns) નો પ્રવાહાત્મક સમૂહ છે, છતાં એના સ્વરૂપજ્ઞાનના અભાવે પણ તેનું કાર્ય સમજવામાં

કાંઇ હરકત આવતી નથી. મેસમેરાઝમ, હીપ્નોટીઝમ આદિ દશ્યો નું સ્વરૂપ આપણે જાણી શકતા નથી અને મહાન નામાંકિત પ્રોફેસરો પણ એ દશ્યના મૂળમાં રહેલી સૂક્ષ્મ શક્તિનું સ્વરૂપ સમજી શકતા નથી, છતાં તેના કાર્ય સબંધે તેઓ ઘણું જાણી શકે છે. આથી આપણી ફરજ પદાર્થના સ્વરૂપ કરતાં કાર્ય ઉપર ધ્યાન આપવાની સવિશેષ છે એમ અમો માનીએ છીએ, અને તેથી મનોદ્રવ્યના સ્વરૂપ સબંધે જુદા જુદા લેખકોએ શું મત આપ્યા છે તે મતોમાં કેટલું ખરાપણું છે તે જોવા અગ્રે વિરમવાને બદલે એકદમ તેના કાર્ય પ્રદેશમાં ઉતરીશું.

સુર્યમાંથી જેમ પ્રકાશ, પુષ્પમાંથી જેમ સુગંધ, ચુલામાંથી જેમ ગરમી, તેમ આપણા મનોદ્રવ્યમાંથી નિરંતર એક પ્રકારની પ્રભા (aura) ઝર્યા કરે છે, સર્વ પદાર્થમાંથી તે તે પદાર્થગત પ્રભા ઝર્યા કરે છે. આ પ્રવાહને આપણા શાસ્ત્રોએ "લેશ્યા" ના નામથી સંબોધી છે, અને તે લેશ્યાના અમુક અમુક રંગો હોવાનું સ્વીકારવામાં આવેલું છે. આ લેશ્યાના રંગો જેણે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરેલી છે એવા મહાનુભાવ પુરૂષો પ્રગતિના તારતમ્ય અનુસાર જોઇ શકે છે, અને એ રંગના પ્રકાશસ્વરૂપ, આદિ ઉપરથી તે તે આત્માઓની આંતરિક ભાવનાનું કલન કરી શકે છે. અર્થાત્ તેના પરિણામની ધારા નક્કી કરી શકે છે. આ લેશ્યા વર્તમાનયુગમાં "ઓરા" ના નામથી સંબોધાય છે. અને તે પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થના સર્વ અંગભૂત તત્વોમાંથી તે અવિચ્છિન્નપણે નિસર્યા કરેછે.

આ ઝરણ અથવા તેજ પ્રવાહ જે પ્રાણી પદાર્થમાંથી ઝરે છે તેના અણુઓનો સમૂહ છે. આ સંબંધમાં એટલું પણ આપણે સ્મૃતિમાં રાખવું જોઇએ કે જે પ્રાણી પદાર્થમાંથી આ પ્રવાહ ઝરે

છે તે પ્રાણી પદાર્થ તેના મૂળ સ્વરૂપમાં લય પામી જાય તે પછી ન્યૂનાધિક અંશે એ પ્રવાહનું તત્વ પાછળ કાયમ રહી જાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે કરોડો ગાઉ દૂરના તારાઓ નાશ પામ્યા પછી પણ તે તારાઓમાંથી નીકળેલા પ્રકાશના કિરણો પોતાની મુસાફરી શરૂજ રાખે છે, અને આપણી સૃષ્ટિમાં અનેક વર્ષો પછી તે પ્રકાશ પહોંચી શકતો હોવાથી, જ્યારે તે પ્રકાશને આપણે જોવા પામીએ છીએ, તે પહેલાં ઘણા વર્ષો ઉપર એ પ્રકાશના તે ઉત્પાદક તારાઓનો નાશ થયો હોય છે. આપણે જ્યારે તારાઓ ભણી જોઇએ છીએ, ત્યારે ખરી રીતે આપણે તારાઓને પોતાને નથી જોતાં પણ તેના આંહિં આવતા પ્રકાશના કીરણોને જોઇએ છીએ. કેટલાક તારાઓનો પ્રકાશ હજારો વર્ષે આંહી પહોંચી શકે છે, અને, જ્યારે આપણે તેને જોઇએ છીએ ત્યારે જે ક્ષણે આપણે તેને જોઇ રહ્યા છીએ, તે ક્ષણના તારાને નથી જોતાં, પણ હજારો વર્ષ પૂર્વે તે જેવા રૂપનો હતો તેવા રૂપના તારાને જોઇએ છીએ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, પદાર્થ નાશ પામ્યા પછી પણ તેની પ્રભા કાયમ રહે છે. ઘરમાંથી સગડી લઇ લેવામાં આવે તે પછી પણ થોડી ક્ષણમાં ગરમી કાયમ રહે છે. એક નાની સરખી કસ્તુરીની કણીને ઓરડીમાંથી થોડી ક્ષણ ખુલ્લી રાખવામાં આવે, અને, પછી તેને બહાર ઉપાડી લઇ જવામાં આવે, તો પણ તેમાંથી નીકળેલા અણુઓ ત્યાં કાયમ ન્યૂનાધિક કાળ રહી જાય છે. તેજ પ્રમાણે જે વિચારો અથવા મનોદ્રવ્ય હજારો વર્ષ પૂર્વે અસ્તિત્વમાન હતા, અને અનેક વર્ષો પહેલા મનુષ્યોએ પોતાના મગજમાંથી બહાર કાઢેલા હતા તે વિચારો આ કાળે પણ કાયમ રહી શકે છે. એ વિચારનો બહિર્ભાવ કરનાર વ્યક્તિએ એ વિચારો પાછળથી ફેરવ્યા હોય,

અથવા પોતાનું વલણ બદલ્યું હોય, છતાં પણ જે વિચાર એકવાર બહિર્ભાવ (expressing) પામ્યો તેનો પ્રભાવ સ્થિર રહી જાય છે. જે સ્થાનમાં જે લોકો રહ્યા હોય તે સ્થાનમાં તેમના વિચારો રહેવા પામે છે, અને કેટલાક વિચારોનો પ્રભાવ હજારો વર્ષ સુધી પણ જતો નથી.

આપણે યાત્રાના સ્થાનો ઉપર અસાધારણ મહત્વ આરોપીએ છીએ તેનું કારણ શું ? બીજું કાંઇજ નથી, પણ તે તે સ્થાનમાં પૂર્વે થઇ ગયેલા અનેક સમર્થ મહાત્માઓનો ભાવનાઓના અસર ત્યાં કાયમ રહેલી હોય છે તે આપણે અનુભવી શકીએ છીએ એ અનુભવને ગ્રહણ કરવા જેવી આપણે આપણા મનની અનુકૂળ સ્થિતિ ઘણીવાર રાખી શકતા નથી તે જુદી વાત છે, છતાં યાત્રાના સ્થાનની મૂળ કિંમત તે સ્થાનને લઇને નથી, પણ ત્યાં થઇ ગયેલા અથવા વિચારેલા મહાજનોના ભવ્ય વિચારોની, તેમની ઉન્નત ભાવનાઓની, તેમની ચારિત્ર સ્થિતિની અસર ત્યાં કાયમ રહી હોય છે તેને લઇને છે. એ સ્થાનોની પવિત્રતા કાયમ રાખવાનું આપણું કર્તવ્ય આપણે કયારે સમજતા થઇશું ?

આપણે નિરંતર વિચાર દ્રવ્યના મોજાં (waves) બહાર કાઢયે જઇએ છીએ, અને જેટલા બળથી વિચારને પ્રેરવામાં આવે છે તેટલું બળ મંદ પડયા પછી એ મોજું શીથિલ પડી જાય છે, અને તે પછી તે વાદળની માફક માનસ–વાતાવરણમાં ફર્યા કરે છે. એમ ફરતાં ફરતાં તે પોતાના સ્વરૂપને મળતાં બીજા મોજા સાથે ભળી જાય છે. અને પોતાના સ્વરૂપના તત્વોને શોધવા તે વિશ્વના બહુ દૂરના ભાગો સુધી પણ જાય છે. પરંતુ પોતાથી બીજા સ્વરૂપના વિચારના મોજા સાથે તે મળતા નથી. કેટલાક

મોજાઓ જે સ્થાનમાં તે ઉત્પન્ન થયા હોય છે, ત્યાં ઘણો કાળ સુધી રહેવા પામે છે અને બીજાના વિરોધી વિચારોવડે તેમાં ક્ષોભ ન કરવામાં આવે તો ઘણા વરસો સુધી તેમાં કાંઇ જ ફેરફાર થતો નથી. વળી કેટલાક વિચારો અતિ ઉત્કટ અને ચોકસ હેતુ, ભાવના, વિકાર કે આવેગ પુર્વક પ્રેરવામાં આવે તો, જે દિવસમાં તેમને પ્રેરવામાં આવે છે તે દિશામાં બહુ ઝડપથી તે ગતિ કરે છે અને ધારેલી અસર પણ પ્રગટાવે છે.

જનસમુદાયનો મોટો ભાગ પોતાના વિચારમાં ભાગ્યેજ કાંઇ શકિતનું સિંચન કરી શકે છે; અમને તો એમ જણાય છે કે, વિચાર કરવો એ તેમના સંબંધે એક યંત્રવત્ ક્રિયા થઇ પડી છે. આથી કરીને તેમના વિચારમાં (thought waves) મુદ્દલ ગતિ શકિત હોતી નથી, અને દૂર સુધી જઇ શકતી નથી, જો કે એમ બનવાજોગ છે કે, એ વિચારોના મોજાં પોતાના સમાન તત્વોવડે આકર્ષાઇને દૂરના ભાગો પર્યંત જઇ શકે છે. પણ તે ગમન શકિત, એ મૂળ વિચારમાં મૂકવામાં આવેલી શકિતના પ્રભાવથી નહીં, પણ સમાન પ્રતી સમાનના આકર્ષણનો જે મહા નિયમ પ્રવર્તી રહ્યો છે તેના પ્રભાવથી છે.

વિચાર એ એક પ્રકારનું દ્રવ્ય છે એમ શાસ્ત્રોએ કહ્યુ છે. તેનો ઘણા લોકો એવો અર્થ કરે છે કે, એ એક પ્રકારની અલંકાર વાણી છે, પરંતુ વાસ્તવમાં જ એ વિચાર એક પ્રકારનું દ્રવ્ય (matter) છે. જેમ પ્રકાશ, ગરમી, વિદ્યુત્ વિગેરે ખરા અર્થમાં દ્રવ્યો છે, તેમ વિચાર પણ એક સૂક્ષ્મ કોટીનું દ્રવ્ય વિશેષ છે. અને જેમની આંતર દ્રષ્ટિ ખુલી છે તેવા મનઃ પર્યવજ્ઞાનીઓ એ દ્રવ્યને જોઇ શકે છે. જેમની પ્રકૃતિ અતિ વેદનગ્રાહી છે. (sansitive)

છે, એવા લોકો વિચારના આંદોલનને અનુભવી શકે છે, અને કોઇ સૂક્ષ્મ પ્રકારના યંત્રોની શોધ થાય તો તેનું માપ અને તોલ પણ થઇ શકે એમ ઘણા વિદ્વાનો માને છે. વિચારને પ્રેરવામાં આવે છે ત્યાર પછી તે વાદળા જેવા દેખાવનો ભાસે છે જેવી લેશ્યાવાળા આત્મામાંથી એ વિચાર પ્રસવેલો હોય તેવા પ્રકારની લેશ્યા તે વિચારમાં ભાસ્યમાન થાય છે. એ એક પ્રકારની પાતળી ઝાકળ અથવા બાષ્પ (vapor) જેવો હોય છે. ઘનીભાવ (density) ની કળા જુદા જુદા વિચાર દ્રવ્યમમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. ટુંકામાં જણાવવાનું એટલું જ છે કે, એ દ્રવ્ય આપણી આસપાસની હવા બાષ્પ, વરાળ કે શ્વાસના જેવું જ એક વસ્તુપણે દ્રવ્ય વિશેષ છે. અને હવા આદિમાં જેમ કાંઇને કાંઇ કરવાની સ્વાભાવિક શકિત છે, તેમ વિચારમાં પણ તેના સ્વરૂપને અનુરૂપ કાર્ય કરવાની શકિત છે. આ શકિતનો અનુભવ કરવા સુધી આપણો સામુદાયિક વિકાસ હજુ સુધી થયો નથી, તેથી આપણને તે દ્રવ્યના કાર્યની મહત્તા સબંધે કાંઇ ખ્યાલ નથી પરંતુ અમને જણાય છે કે, જમાનો હવે ઝડપથી તેના સ્વીકાર અને ઉપયોગ તરફ ગતિ કરી રહ્યો છે.

આ સ્થાને અમારે જણાવવું જોઇએ કે જ્યારે વિચારને શકિતપુર્વક પ્રેરવામાં આવે છે, ત્યારે એ વિચારમાં આપણા શરીરગત કેટલુંક પ્રાણબળ ભળે છે. આથી તે વિચારમાં સવિશેષ બળ આવે છે. અને તેના પરિણામે તે અસાધારણ અસર ઉપજાવવા શક્તિમાન બને છે. આ સબંધમાં અમે આ લેખમાં આગળ જતાં વિશેષ લખીશું. અત્યારે અમે જે હકીકત વાચકના અંતઃકરણ ઉપર દૃઢપણે અંકિત કરવા માગીએ છીએ, તે એ છે

કે, જ્યારે અમે "વિચાર દ્રવ્ય" શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીએ છીએ, ત્યારે અમે ખરા અર્થમાં તેને દ્રવ્ય માનીને કહીએ છીએ. આથી વાચકે એ વાતને પ્રથમ પોતાના મન ઉપર બહુ સ્થિરપણે ચોટાડવાની જરૂર છે કે, વિચાર એક વસ્તુતઃ ઉત્કૃષ્ટ અર્થમાં દ્રવ્ય છે. અને વાચકે એવું ચિત્ર મનોમયપણે રચવું જોઈએ કે જાણે તે પોતાનામાંથી વિચારની ઉર્મિંઓ પ્રકટાવે છે. ગમે તે પ્રકારનું ચિત્ર રચીને એ વાત પ્રથમ ચોકસ કરો. પુષ્પમાંથી જેમ સુગંધ, ચુલામાંથી ગરમી, દીપકમાંથી પ્રકાશનું મોજું, આદિ અનુકૂળ પડે તે ભાવનાથી વિચારના સ્વરૂપનો દ્રવ્યપણે નિર્ણય બાંધો. ઉકળતા દેગડામાંથી વરાળ નીકળે છે, તેમ મન દ્રવ્યમાંથી વિચારના મોજા પ્રગટયે જાય છે, એવું ચિત્ર અનુકૂળ આવે તો તે રચી મનમાં એ વાત ચોક્કસપણે સ્થિર કરો. ગમે તે સ્થૂળ ઉદાહરણની સહાય લેવામાં અડચણ નથી. કેમકે સ્થૂળ પદાર્થોમાંથી સરખાપણાનું તત્વ શોધ્યા વિના સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોના સ્વરૂપ વિષે કાંઈ ભાવના આપણે રચી શકીએ તેમ નથી.

જોકે મુખ્યપણે તો એવોજ નિયમ છે કે, જેટલા બળથી અમુક વિચારને પ્રેરવામાં આવે, તેટલું બળ તે વિચારમાં હોય છે. છતાં તે ઉપરાંત એક બીજું પણ તત્વ છે કે, જે વડે વિચારમાં તેના મૂળ બળ કરતાં વિશેષ શકિતનો પરિચય મળે છે. તે તત્ત્વ અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ, અને તે એ કે એક વિચાર પોતાના સમાન સ્વરૂપી વિચારને આકર્ષીને તેમાં પોતાનું બળ ભેળવી દે છે અને પછી એ બન્ને વિચારો પોતાના એકત્રીત બળથી કામ ચલાવે છે. એક વિચાર કરનાર, પોતે જે વિષયના વિચાર કરે છે તે વિષય સાથે સબંધ ધરાવતા બીજા વિચાર દ્રવ્યોને માનસ–વાતાવ-

રણમાંથી આકર્ષી લે છે, એટલુંજ પણ સ્વતઃ વિચારમાં જ એવા પ્રકારનું એક નૈસર્ગિક વલણ હોય છે કે, તે પોતાના દ્રવ્યમાં ભળી જાય છે; અને પોતાના દ્રવ્યનું તે દ્રવ્યની સાથે મિશ્રણ કરી નાખી તેની સાથે એકરૂપ બની જાય છે. એક સમાજનું માનસ વાતાવરણ એ તે સમાજની અંગભૂત વ્યકિતઓના વિચારનું એકંદર સ્વરૂપ હોય છે. વ્યકિતઓની પેઠે સ્થાનોમાં પણ અમુક અમુક વિશિષ્ટતાઓ જોવામાં આવે છે, એક એક વ્યકિતમાં જેમ અમુક સબળ અને અમુક નિર્બળ મુદ્દાઓ હોય છે, તેમ સ્થાનમાં પણ તેવા ભેદો જોવામાં આવે છે. અને આમ હોવામાં કારણભૂત તત્વ તે સ્થાનગત વ્યકિતઓના વિચારનું એકંદર સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ સ્થાનગત માનસ-વાતાવરણ તે સ્થાનમાં વસતા જનસમાજના વિચારો વડેજ નિર્માય છે. સ્થાનોની જુદી જુદી ખાસીઅતો વિશિષ્ટતા સબંધી આપણને સર્વને કાંઇને કાંઇ અનુભવ હશેજ; પરંતુ તેમ હોવાનું કારણ શું? તે ઉપર કાંઇ સવિશેષ ધ્યાન આપ્યા વગર આપણે એ વિષયને જતો કરીએ છીએ. અને કારણનો ખુલાસો માગવાની આળસ કરીએ છીએ. આપણે એટલું તો માનવું જોઇએ કે સ્થાન એ કોઇ તત્ત્વ વિશેષ નથી. આ કાળે અમુક સ્થાનમાં અમુક ગુણોનો આપણને પરિચય મળે છે, તે ગુણો તે તે સ્થાનમાં સ્વભાવથી અથવા કુદરતીપણે નથી, પરંતુ એમ હોવાનું કાંઇ બીજું જુદું કારણ છે. અર્થાત્ એ ગુણો સ્થાનના પોતાના નથી, પરંતુ આગંતુક છે. અને ભિન્ન નિમિત્તો-વડે આવિર્ભૂત થએલા હોય છે.

જ્ઞાની જનો જાણી શકે છે કે, ગામનું, શહેરનું, નગરનું અથવા રાષ્ટનું માનસ-વાતાવરણ તે તે ગામ, શહેર, નગર કે રાષ્ટ્રમાં

સંતા અથવા અગાઉ વસેલા લોકોની ભાવનાઓ, વડેજ રચાએલું હોય છે. દૂર દેશથી કોઇ અજાણ્યા લોકો એ સ્થાનમાં આવી ચઢતા તેમને પ્રથમ એમ ભાસે છે કે, જાણે વાતાવરણમાં મોટો ફેરફાર થઇ ગયો હોય ! અને તેમની પ્રકૃતિ સાથે એ વાતાવરણ મળતું ન આવે તો તેઓ બેચેન બની જાય છે અને બને ત્યાં સુધી એ સ્થાન છોડી બીજે ચાલ્યા જવાનું મન કરે છે. અને કદાપિ તે સ્થાન છોડવાનું તેનાથી ન બની શકે તો ધીરે ધીરે એ વાતાવરણના પ્રભાવને તેનું મન ટેવાતું જાય છે, અને વખતના વેહવા સાથે તેની પ્રકૃતિ તે વાતાવરણ સાથે એક રસ બની જાય છે. તેનું મન ઉચ્ચ કોટીનું હોય અને સ્થાનગત વાતાવરણ હલકા પ્રકારનું હોય છે તો તેને હલકી સ્થિતિએ ઉતરવું પડે છે અને એથી ઉલટું તેનું મન હલકું અને સ્થાનગત વાતાવરણ ઉચ્ચ હોય છે તો તેનું મન ઉચ્ચ પ્રકારનું બને છે. પરંતુ એટલું ભૂલવું જોઇએ નહીં કે, જેઓ વિચારના પ્રદેશમાં પ્રવર્તતા નિયમોનું સ્વરૂપ સમજે છે તેના મન ઉપર બાહ્ય વાતાવરણની અસર આ પ્રકારે થવા પામતી નથી. જ્ઞાનીજનો, કેવા વિચારની અસરો પોતાના ઉપર થવા દેવી અને કેવા વિચારોની અસર ન થવા દેવી તેની સત્તા પોતાના હાથમાંજ રાખે છે. તેઓ સંયોગોને આધીન નથી; પણ સંયોગો તેમને આધીન હોય છે.

તમે જુદા જુદા ગામોમાં, શહેરોમાં અને દેશોમાં તે તે સ્થાનના માનસ–વાતાવરણની અસર પ્રત્યે તમારા મનને ખુલ્લું રાખી ફરો અને તમને અનુભવાશે કે, તે દરેકના સ્વરૂપમાં કાંઇને કાંઇ પ્રભેદ હોયજ છે. દરેક સ્થાનનો આત્મા જાણે જુદો જુદો હોય એવું તમારા અનુભવવામાં આવશે. જાણે તે દરેકને જુદું જુદું વ્યકિતત્વ અને

લક્ષણોનો સમૂહ હોય એવું તમને માલુમ પડશે. આમ
કારણ તે તે સ્થાનમાં વસતા આત્માઓના માનસ બંધારણમં
સ્રવતા વિચારો સિવાય અન્ય કશુંજ નથી. ઘણા કાળથી એક
પ્રકારની વંશ પરંપરાગત ભાવનાના અનુક્રમથી એક ચોક્સ પ્રકારે
દૃઢ વાતાવરણ બંધાય છે, અને તેમાં અન્ય પ્રકારની ભાવનાઓ
ક્ષોભ ન ઉપજે તો એ વાતાવરણ એટલું બધું વ્યક્તિત્વ સંપન્ન
અને રૂપરેખાવાળા લક્ષણો યુક્ત હોય છે કે, ગમે તેવી બુઠ્ઠી વૃત્તિ
વાળા મનુષ્યના ઉપર પણ તેની છાપ પડ્યા વિના રહેતી નથી. કેટલે
સ્થાને તો એટલે સુધી જોવામાં આવે છે કે, તે સ્થાનથી થોડા કોશ ઉ
પરના સ્થાનગત વાતાવરણ સાથે તેનો એટલો બધો ભેદ હોય છે કે,તેવે
ભેદ બે જુદી જુદી પ્રજાઓ વચ્ચે પણ ન હોય. તમે તમારી માનસચ
ખુલ્લી રાખીને આપણા દેશના મોટા મોટા શહેરોમાં ફરી જુઓ, અ
તમને જણાશે કે અમારી વાત અક્ષરશઃ સત્ય છે મુંબઇ, પુના
કરાંચી, અમદાવાદ, કાશ્મીરનો પ્રદેશ, લખનૌ, આગ્રા, દીલ્હી
કલકત્તા, મદ્રાસ આદિ દરેકમાં તમને ભિન્ન ભિન્ન માનસ–વાતાવરણને
અનુભવ થશે. તે તે શહેરમાં વસનાર લોકો સાથે વ્યક્તિગત વા
ચીતમાં તમને એ ભેદ માલુમ નહિ પડે, પરંતુ એકંદર તે તે શહેરના
આત્માઓમાં તમને મોટો ભેદ જણાશે. અમુક સ્થાનમાં મૂર્ખ માણ
પણ થોડા કાળમાં બુદ્ધિમાન બની જાય છે, તેનું કારણ એજ
કે, ત્યાંનું માનસ વાતાવરણ બુદ્ધિના તત્ત્વોથી ભરપુર હોય છે, અને
મનુષ્યના તે દિશાના સહજ પ્રયત્નથી તે તત્ત્વો તેના માનસ બંધા
રણમાં આકર્ષાઇને તેના પ્રયત્નને પુષ્ટી આપે છે. એથી ઉલટુ
કેટલાક સ્થાનો એવા હોય છે કે બુદ્ધિમાનોની અક્કલ પણ ત્ય
થોડા કાળમાં બુઠ્ઠી બની જાય છે, તેનું કારણ એ હોય છે કે, ત

નોમાં બુદ્ધિતત્વના વિરોધી સત્વોનું બાહુલ્ય હોય છે, અર્થાત્ માં વસનારા જડ, અજ્ઞાન લોકોએ વિસ્તારેલા વાતાવરણનો તે દ્ધિમાનની બુદ્ધિ સાથે પ્રત્યાઘાત થાય છે. કેટલાક સ્થાનોમાં જતાં ભાવથીજ વૃત્તિ નિર્મળ, વિશુદ્ધ, માયાળુ અને ઉન્નત બની જાય , આપણી પ્રકૃતિનો બધો અંશ ત્યાં દબાઇ જતો અનુભવાય છે, થી ઉલટું કેટલાક સ્થાનોમાં પ્રવેશ કરતાં તુર્તજ વૃત્તિ વિકાર-ક્ત, હલકા વલણ વાળી, ક્રૂર અને સ્વાર્થી બની જાય છે. કેટલાક ાનોમાં જતાં મન બળવાન, સ્થિર, સ્વતંત્ર અને મજબુત બને , અને કેટલાક સ્થાનોમાં જતાં બાયલું, ભીરૂ, અસ્થિર, અને હેજ સ્હેજ નિમિત્તથી ડરનાર બની જાય છે. કેટલાક સ્થાનોમાં તાં આપણને વિદ્યા મેળવવાનું મન થાય છે, તો કેટલાક સ્થાનોમાં તાં પૈસા મેળવીને ભોગમય જીવન વિતાવવાનું મન થાય છે. કેટલાક થાનમાં જતાં ચિત્ત વિરાગ, ત્યાગ અને પ્રભુ ભકિતમાં અનુરકત બને તો કેટલાક સ્થાનોમાં જતાં એજ ચિત્ત માયા કપટ, પ્રતારણા ને સંસારમાં મોહવાન બને છે. કાંઇપણ દેખીતા કારણ વિના ત્ત આવા ફેરફારો અનુભવે તેનું કારણ બીજું કંઇજ નહી પણ તે સ્થાનગત વિચારના વાતાવરણનો ભેદ છે.

તેમ છતાં આ બધા સ્થાનગત લક્ષણો, તે સ્થાનમાં નવી ાવનાઓ વાળા નવી પ્રજા આવીને વસે તો બદલાઇ જાય છે, થવા ન્યૂનાધિક ફેરફારવાળા થાય છે. એક થોડામુઠીભર પ્રબળ નોબળ વાળા મનુષ્યો એક સ્થાનમાં થોડો કાળ વસે તો તેમના ભાવ યુકત મનો વ્યાપાર વડે તેઓ આખા સ્થાનના માનસ—ાતાવરણને પોતાની ભાવનાનો રંગ આપી દે છે. કેમકે નિયમ એવો છે કે, એક પ્રબળ વિચારક ઘણા નિર્બળ વિચારકોની ભાવ-

નાને કાબુમાં લઇ શકે છે. નિર્બળ મનુષ્યોની ભાવનાઓ અ
વિચારો બહુ હેતુપૂર્ણ, ચોકસ, કે રૂપ રેખાવાળી હોતી નથી, આથ
તેમને પલટાવી નાખી પોતાના વિચારોનું વાતાવરણ જમાવવા
સબળ વિચારકોને મુશ્કેલી ભર્યું નથી સબળ એ નિર્બળને તુ
દબાવી શકે છે. દરેક સ્થાનમાં મહા પુરૂષોનું વસવું આપણા શા
સ્ત્રકારોએ બહુ પ્રશંસ્યુ છે તેનું કારણ આથી સ્પષ્ટ થવા યોગ
છે. તેઓ પોતાના સબળ માનસ-બંધારણમાંથી એવી ઉત્કૃષ્ટ અ
વેગવાન ભાવનાઓ જન કલ્યાણ અર્થે વિસ્તારે છે કે, આખો દે
તેની કલ્યાણકર અસર અનુભવી શકે છે.

આથી તમે જોઇ શકશો કે જેમ વ્યક્તિને આત્મા છે, તે
સ્થાનને પણ એક પ્રકારનો ઔપચારિક આત્મા છે. વ્યકિત અ
સ્થાનના આત્માઓમાં ભેદ એટલો છે કે, પ્રથમનો આત્મા સ્વરૂપ
પોતાથી અભિન્ન છે ત્યારે સ્થાનગત આત્મા એક બનાવટી તત
છે, અને તેની ઘટના વ્યકિત આત્માઓ વડે નિર્માએલી હોય છે
છતાં કાર્યરૂપે એ ઉભયનું અનેક બાબતમાં સાદૃશ્ય છે. મુંબ
જેવા સ્થાનમાં જ્યાં પૂર્ણ વેગથી પ્રવૃત્તિ, સાહસ અને ગતિમાન
પણું ચાલી રહ્યું છે ત્યાં તમે જશો તો તે સબળ વાતાવરણની
અસરથી તમારામાં પણ તેવી વૃત્તિ સ્ફુરાયમાન થશે, અને તમે
સ્વભાવથી ગમે તેવા ઠંડા મંદ અને ઢીલા હશો, તો પણ કોઇ
આગંતુક શકિત તમને પ્રવૃત્તિ અને ઉત્સાહ તરફ ધકેલશે. એથી
ઉલટું તમે કોઇ નાના ગામડામાં જશો કે જ્યાં આખો દીવસ
લોકો નિરાંતથી બેઠેલા અથવા સુતેલા જોવામાં આવે છે, તો ત્યાં
તમારી સ્વભાવિક ઉત્સાહ પૂર્ણતા શિથિલ બની જશે અને વધારે
વખત ત્યાં રહો તો જરૂર તમે તે સ્થાનમાં વસતા જન સમૂહના

ભૂમિકા ઉપર આવી જવાના. પરંતુ જેમણે પોતાના વ્યક્તિત્વને ઉપયોગ સહિત પણે (Consciously) સબળ, દૃઢ અને સંકલ્પ યુક્ત બનાવ્યું હોય છે તેમના ઉપર સ્થાનની અસર એકદમ થતી નથી. નિર્બળ, અસાવધ અને નિમિત્તવાસી આત્માઓ ઉપર દરેક પ્રકારની ભાવનાની અસર એકદમ થવા પામે છે. સબળ મનવાળા પુરૂષો તો ઉલટું જન સમાજની ભાવનામાં પોતાના મનોબળથી મોટું પરિવર્તન કરી શકે છે. તેઓ વ્યાપક તત્વની અસરને વશીભૂત બનતા નથી તેઓ નવા સ્થાનમાં આવતાં તુર્તજ તે સ્થાનગત આત્માના સ્વરૂપને પારખી લે છે, અને તેના સ્વરૂપમાં બનતો સુધારો કરવા પ્રયત્ન કરે છે. કદીપણ પોતે તેને આધીન બની અસાવધપણે તેમાં ભળતા નથી. પરંતુ મોટો મનુષ્યસમુદાય તો જે કાળે જે સ્થાનમાં હોય તે કાળે તે સ્થાનના વાતાવરણ પ્રમાણે બની જાય છે.

તેજ પ્રમાણે સ્થાનો, પણ તેમાં વસનાર મનુષ્યોની શુભાશુભ વિચારોનો પટ ધારણ કરે છે. દરેક ગામમાં એવા અનેક ઘરો માલુમ પડે છે કે, જેના સંબંધમાં લોકોમાં અનેક " વ્હેમભરી " વાતો ચાલી રહી હોય છે. કેટલાક ઘરોના સંબંધમાં એવું બોલાતું જોવામાં આવે છે કે " તેમાં કોઇ સુખી થતું નથી" કેટલાક મકાનો ઉપર કમભાગ્યપણાની ઉંડી છાપ પડેલી જોવામાં આવે છે, અને બીજી રીતે તે મહાન ગમે તેવું સગવડ ભરેલું હોવા છતાં તેમાં વસવાથી "ખાવા પીવા ટળી જવાનો" અને " સત્યાનાશની પાટી વળી જવાની " પ્રબળ ભાવના જનમંડળમાં વિસ્તાર પામેલી હોય છે. આમ થવાનું કારણ માત્ર તે તે સ્થાનમાં પૂર્વે વસેલા મનુષ્યોએ

સેવેલો અયોગ્ય ભાવનાઓનો અનિષ્ટ પ્રભાવ સિવાય અન્ય કશું નથી. અનેકવાર આપણે પોતે લોકોની તે તે સ્થાન સંબંધી કિંવદંતી પ્રમાણે તેમાં વસવા જનારની બુરી હાલત થયેલી જોઇ છે. સાધારણ મનોબળવાળા પુરૂષો એવી વાતોને વ્હેમ તરીકે કુટી મારી, તેની અવગણના કરી, તેવા સ્થાનોમાં વસવા જવાની હુજતવડે માઠા ફળો વ્હોરી લે છે. પરંતુ બને છે એમ કે તેવા સ્થાનોમાં એકત્ર થયેલો બુરી ભાવનાઓનો સંગ્રહ, અને આસપાસના લોકોએ પોતાની અનુકૂળ ભાવના વડે તે બુરી ભાવનાને આપેલા ટેકાથી, તેમાં વસવા જનાર મનુષ્યના મનોબળનો પરાભવ થાય છે. તેનો સામાન્ય બળવાળો સંકલ્પ તે સ્થાનમાં વ્યાપેલા અનિષ્ટ મનોદ્રવ્ય આગળ હાર ખાય છે, અને આખરે એના પોતાના અંતઃકરણની એવી નબળી અને વિપરીત સ્થિતિ બને છે કે જેનું પરિણામ લોકોએ કલ્પેલી ભાવના પ્રમાણે આવ્યા વિના ભાગ્યે જ રહે છે.

પરંતુ એવા સ્થાનોમાં પ્રબળ મનોબળવાળા અને સુદૃઢ નિશ્ચય સંકલ્પવાળા સ્ત્રી પુરૂષોનો નિવાસ થાય તો તેઓના ઉપર તે સ્થાનગત વાતાવરણની અસર બહુ ફાવી શકતી નથી. પોતાના મન ઉપર એ સ્થાનગત ભાવનાના બળવડે થતી અસરના એ લોકો દૃષ્ટા રહે છે અને તેવી કોઇ પણ અનિષ્ટ અસરને પોતાના માનવ-બંધારણમાં દાખલ થવાની સાફ ના પાડે છે.

કેટલાક સ્થાનોમાં આનંદ, મૈત્રીભાવના, ઉત્સાહ અને ખુશમીજાજનું વાતાવરણ તો કેટલાકમાં નિર્વેદ, નિરાનંદ અને ચિંતાશીલતાનું માનસ-સત્વ જામેલું જોવામાં આવે છે. વ્યાપારની મોટી પેઢીઓ અને ઓફીસોમાં તે તે પેઢી અને ઓફીસનો કારભાર

ચલાવનાર તંત્રીની મનોભાવનાની અસર વ્યાપેલી જોવામાં આવે છે. કેટલીક પેઢીઓ ઉપર પગ મુકતાંજ આપણને તે પેઢીના કામ-કાજ અને પ્રમાણિકપણાનો વિશ્વાસ અને નિઃશંકપણાની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે, અને કેટલીક પેઢીઓ સાથે, આપણને કામ પાડતા આપણા મનમાં સ્વાભાવિક રીતેજ બહુ સંભાળ પૂર્વક અને ચેતીને કામ લેવાનું સ્ફુરી આવે છે, અને સ્હેજ નજરચુક અથવા ગફલત થાય તો છક્કડ ખાઇ જવાનો ડર રહ્યા કરે છે. કેટલીક ઓફીસનો રૂવાબ અને દોરદમામ એવો સજ્જડ હોય છે કે, કામ પાડવા આ-વનાર ગ્રાહકો જરા પણ રકઝક કે ખેંચતાણ કર્યા વિના ચાલતી વસ્તુસ્થિતિને આધિન બની જાય છે. અને કેટલેક સ્થાને એથી, ઉ-લટું, નિરર્થક કપાળકુટ અને લમણાઝીક કલાકના કલાક ચાલે ત્યારેજ વાત ઠેકાણે આવે એવા ઘટના હોય છે. આમ બનવાનું કા-રણ તે તે પેઢીઓના તંત્રીઓની મનો-ભાવનાસિવાય અન્ય કશુંજ નથી.

જે સ્થાનોમાં અનેક ગુન્હાવાળા કર્મો થએલા હોય છે એ સ્થાનોનું માનસ-વાતાવરણ અત્યંત ચિંતા ઉપજાવનારૂં અનુભવાય છે. આનું કારણ એ હોય છે કે, એવા સ્થાનોમાં ખુન અને રકત-પાત કરનારની નિર્દય અને ધ્વંસકર ભાવના, તેમજ એવા અધમ કાર્યોના ભોગ બનનાર કમનસીબ મનુષ્યોના પીડન અને કષ્ટમાંથી ઉપજેલી ત્રાસમય ભાવનાનું મિશ્રણ હોય છે. એક ગામમાંથી પગ રસ્તે બીજે ગામ જતાં એવા અનેક ઝાડી અને સાંકડા નાળાવાળા ગુપ્ત સ્થાનો, જ્યાં આવા નિચ કર્મો પૂર્વે બનેલા હોય છે તે સ્થાને થઇ પસાર થવાનો પ્રસંગ ઘણા વાચકોને કદાચ આવેલ હશે, અને ત્યાંનું કલેશકર માનસ-વાતાવરણ અનુભવ્યું હશે. તેજ પ્રમાણે કેદખાના, અને શિક્ષા સ્થાનોનું વાતાવરણ પણ સૂક્ષ્મ-પ્ર-કૃતિના વેદનશીલ (sensitive) આત્માઓને અત્યંત ગ્લાનિકર

ભાસે છે. દારૂખાના, વેશ્યાવાડા, અને એવા અન્ય હલકી વાસનાઓની તૃપ્તિના સ્થાનોમાં, કોઇ ઉચ્ચ વૃત્તિવાળો મનુષ્ય જાય તો તેને બહુજ મુંજવણ થાય છે અને જાણે અંદરથી શ્વાસ રૂંધાઇ જતો હોય એવો માનસ, અનુભવ થાય છે. મોટી ઇસ્પીતાળોમાં જયાં સંખ્યાબંધ દર્દીઓ, વિવિધ પ્રકારના વ્યાધિઓથી પીડાતા એકત્ર થયા હોય છે, ત્યાં આવી ચઢતા કલેશ, વિષાદ અને દુઃખમિશ્રિત દયા વૃત્તિનું વેદન થાય છે. ઘણાં કાળનું જુનું પ્રાચીન દેવાલય એવા માનસ-વાતાવરણથી ભરેલું ઘણીવાર જોવામાં આવ્યું છે કે, જયાં પગ મુકતાં તુર્તજ આપણા હૃદયમાં એક પ્રકારની ભવ્યતા શાંતિ અને ચિત્ત, સ્થિરતા અનુભવાય છે. જુના દેવાલયો અને મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવો એમાં, નવા દેવાલયો કરાવવા કરતા શાસ્ત્રકારોએ વિશેષ પુણ્યનો આરોપ કરેલો છે, એનું કારણ માત્ર એજ છે કે, એમ કરવાથી એ પ્રાચીન મંદિરમાં પૂર્વના મહાજનોએ સેવેલી ઉચ્ચ ભાવનાનું માનસ-વાતાવરણ જળવાઇ રહેવા પામે, અને ત્યાં યાત્રાર્થે આવનાર પ્રત્યેક વ્યકિતને તેનો સુખકર અનુભવ મળવો શરૂ રહે, નવા મંદિરમાં એવી ભાવનાનું બળ જામતાં ઘણો સમય જાય છે અને એવી ભાવનાનો જમાવટ જલદીથી થવી એ પણ એક શંકાનો વિષય રહે છે, ત્યારે જુના મંદિરોના ઉદ્ધારમાં મંદિરોના અસ્તિત્વનો હેતુ, જે ઉન્નત અને ઉર્ધ્વગામી ભાવનાઓ, તે તો કાયમજ હોય છે. માત્ર ઇંટ ચુના અને કડીઆ દાડીઆનુંજ ખર્ચ કરવું અવશેષ હોય છે. પરંતુ અફસોસની વાત છે કે, ભાવના-બળ અને માનસ-વાતાવરણની અત્યંત આવશ્યક બીના અત્યારે લોકોના દષ્ટિ-પથમાંથી છેકજ ખસી ગઇ છે. અજ્ઞાન અને પ્રાકૃત લોકોની નજર માત્ર ઇંટ, ચુના અને આરસની તકતીઓ વિના બીજે કયાંઇ ઠરતી નથી.

સ્થાન સંબંધી ઉપર અમે જે સત્યનું પ્રતિપાદન કરેલ છે, તે સત્ય વ્યક્તિઓને પણ સર્વાંશે લાગુ પડી શકે છે. કેટલાક મનુષ્યો પોતાની સાથે નિરંતર આનંદ સુખમયતા, અને નિડરતાનું વાતાવરણ લઇને ફરે છે અને તેમના સંબંધમાં આવતા તુર્તજ તે પ્રકૃતિની છાપ આપણા ચિત્તમાં આરપાર પડી જાય છે. એથી ઉલટું કેટલાક મનુષ્યો સ્વભાવથીજ દૂખીઆ, અવિશ્વાસી. ડરવાના સ્વભાવવાળા બેચેનીવાળા અને ઉદ્દ્વેગથી ભરેલા જોવામાં આવે છે. આવા લોકોની સાથે આપણે કદાપી કાંઇ કામ પાડવાનું આવી પડે છે, ત્યારે આપણા મનમાં એમ થાય છે કે, હવે આ પ્રસંગનો જલદી અંત આવે તો સારૂં આવા મનુષ્યો, જેને અંગ્રેજીમાં (Kill Joy's) (આનંદ–ભંજક) કહે છે, તેમનાથી ચેતતા રહેવા, અને તેમનો સહવાસ બને તેટલો ત્વરાથી ઉકેલી લેવા અમે અમારા વાચકોને ખાસ સુચવીએ છીએ. કેમકે જો તેમનો પાસ તમારા મન ઉપર લાગી ગયો તો પછી તેનાથી ભાગી છુટવું એ બહુ મુસ્કેલી ભર્યું છે. આપણા કમભાગ્યે એવા " આનંદ ભંજકો " ની સંખ્યા (ખાસ કરીને હાલમાં આપણા જૈન સંપ્રદાયમાં) બહુ મોટી જોવામાં આવે છે. તેઓ કોઇ સ્થાને સુખ કે આનંદનો એક અણું કે અંશ જોવાની ના પાડે છે. સંસાર તેમના માટે દુઃખમયપણાનો, અસારતાનો, કલેશની પરંપરાઓનો અને ખારાશનો પોશાક ધારણ કરે છે. તેમની ચક્ષુ ઉપરથી દુઃખવાદના કાળા ચશ્મા ક્ષણ પણ ભાગ્યેજ કદી ઉતરવા પામે છે. દિલગીરીની વાત છે કે, જૈન દર્શનનું વર્તમાન સ્વરૂપ તેના સાંપ્રદાયિક બંધારણપક્ષે આવા નિર્વેદવાદ અને દુઃખમય ભાવનાથી ઘેરાઇ ગએલું છે. આમ થવાનું કારણ શું, અને એ સંબંધમાં ખરી હકીકત શું છે, એ કહેવાનો આ સાનુકૂળ પ્રસંગ નથી. પરંતુ એટલું કહેવા દ્યો કે સંસાર વસ્તુતઃ

દુ:ખમય નથી પણ સુખમય છે, અમંગળમય નથી પણ મંગળમય છે, અકલ્યાણમય નથી પણ કલ્યાણમય છે. સર્વ સ્થાને અમૃત છે ખારાશ કે બુરાઇ કયાંઇ નથી. વિશ્વની પરમ અદ્ભૂત ઘટનામાં એક પણ સ્થાને ઝેર હોત તો એક પણ પ્રાણી જીવી શકે નહિ દુ:ખ માત્ર અજ્ઞાનમાં છે, નિયમોનું જ્ઞાન થયા પછી દુ:ખ કયાંઇ નથી, મુકત ફકત અજ્ઞાનથીજ થવાની જરૂર છે. પરંતુ અમે વિ- ષયાંતરમાં ઉતરીએ છીએ એમ અમને લાગે છે તેથી અમારા ચા- લતા વિષય ઉપર આવીએ.

મનુષ્ય જેવા પ્રકારના વિચારના આંદોલનો (Thought-waves) પોતાના માનસ–બંધારણમાંથી પ્રવર્તાવે છે, તેવાજ વિચારના આંદોલનો તેના ભણી આકર્ષાય છે. અને તેણે પ્રેરેલા વિચારો એના જેવા અન્ય સમાન વિચારવાળા મનુષ્યો વડે ગ્રહાય છે. અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ કે, મનોદ્રવ્ય એ એક પ્રકારનું વસ્તુ વિશેષ છે. જે અર્થમાં પથ્થર, લોઢું, લાકડું આદિ વસ્તુઓ છે, તેજ અર્થમાં મનોદ્રવ્ય એ પણ એક વસ્તુ છે. તફાવત એટલોજ છે કે, પથ્થર, લોઢું વિગેરે સ્થૂલ ભૌતિક અને આપણી વર્તમાન વિકાસવાળી ઇન્દ્રિયોવડે સ્પર્શી શકાય એવી યોગ્યતાવાળી વસ્તુઓ છે, ત્યારે મનોદ્રવ્ય એક સૂક્ષ્મ, તરલ, અને ઇન્દ્રિયોવડે નહિ સ્પર્શાવા યોગ્ય વસ્તુ છે. અંગ્રેજીમાં એ દ્રવ્યને astral matter કહે છે. જો કે astral શબ્દનો ધાતુગત અર્થ જોતાં મનોદ્રવ્યને astral શબ્દથી સંબોધવું અમે પસંદ કરતા નથી, પરંતુ આજકાલ એ શબ્દ એના વર્તમાન અર્થમાં એટલો બધો રૂઢ થઇ ગયો છે કે, તેના ધાત્વાર્થ ભણી નજર કરી તેના મૂળ સંકેતને સપાટી ઉપર લાવવા અમે માગતા નથી. astral એ શબ્દ star શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યો છે. star એટલે તારાઓ. આકા-

શના દૂરવર્તી પ્રદેશ ઉપરની સૃષ્ટિઓ. પૂર્વકાળના ભોળા મનુષ્યો એ તારામય સૃષ્ટિના પદાર્થોને આપણી સૃષ્ટિના પદાર્થ કરતા બહુ ઉંચા પ્રકારનો દિવ્ય અને પ્રભાવયુકત કલ્પતા હતા, એથી એ કલ્પના ઉપરથી ઘડાએલા astral શબ્દમા ભૌતિકથી ઉલટો અર્થ આરોપાએલો છે. ભૌતિકથી ઘણું ચઢીઆતું સુક્ષ્મદ્રવ્ય એને astral ની સંજ્ઞા આજે અપાય છે. વસ્તુતઃ મનોદ્રવ્ય ખરા અર્થમાં astral નથી, પરંતુ એનો મુકાબલો કરવા યોગ્ય અન્ય કોઇ ઇતર દ્રવ્યનો હાલ આપણને પરિચય નહી હોવાથી એ શબ્દથી નિભાવી લેવાની ફરજ પડે છે.

આપણે જે સ્થાનમાં વસીએ છીએ તેજ ભાતિક સ્થાન (physical space) માં સહવ્યાપી ભાવે સુક્ષ્મસ્થાન પણ (astral space) છે. આ વાતને હાલ તો શ્રદ્ધારૂપે માની લેવાની હમે વાચક બંધુઓને ભલામણ કરીએ છીએ કેમકે ચર્ચાથી એ વિષયનો આ લેખમાં વિસ્તાર કરતાં હમે પુનઃ પુનઃ વિષયાંતરનો દોષારોપ વ્હોરી લેવાના ભયમાં આવી પડીએ છીએ. એકજ આકાશપ્રદેશમાં અનંત જુદા જુદા સ્વરૂપવાળી ભિન્ન ભિન્ન સૃષ્ટિઓ હોઇ શકે છે છતાં એક સૃષ્ટિને અન્ય સૃષ્ટિના એકજ સ્થાનમાં સહવ્યાપી અસ્તિત્વની ખબર પણ ન હોય એમ બની શકે છે.

જેમ એકજ ઓરડામાં અનેક રંગવાળા પ્રકાશના કીરણો એક બીજાને ધકેલ્યા વિના સમાઇ જાય છે, તેમ એકજ આકાશખંડમાં અનેક સ્વરૂપી સૃષ્ટિઓ પોતાનું અસ્તિત્વ અન્ન કોઇના અસ્તિત્વને ક્ષતિ પહોંચાડયા વિના નિભાવી શકે છે. એકજ સ્થાનમાં હોવા છતાં એકને અન્યના અસ્તિત્વની ખબર પણ હોતી નથી. આમ થવાનું કારણ તે તે સૃષ્ટિના આંદોલનની ગતિનો તારતમ્ય ભેદ

હોય છે. એક પ્રકારના પદાર્થની આંદોલનની ગતિ (vibratory motion) અન્ય પદાર્થની તેવી ગતિ કરતાં જુદી જાતની હોય તો, ઉભય એકજ સ્થાનમાં, પોત પોતાના અસ્તિત્વનું બીજાને ભાન પણ આપ્યા સિવાય રહી શકે છે. આકાશની અચિંત્ય સત્તા જૈન-શાસ્ત્રકારે કહેલી છે, તેનું કારણ આથી સ્પષ્ટ થવા યોગ્ય છે. લોકાકાશના એકજ પ્રદેશમાં અસંખ્યાતા અણુઓ અવગાહ પામી શકવાનું શાસ્ત્રકાર કહે છે તે આ દૃષ્ટિએ જ સત્ય છે.

આ સૂક્ષ્મ વાતાવરણ (astral atmosphere) માં મનો દ્રવ્યના વિલક્ષણ સ્વરૂપવાળા વાદળાંઓ ઉભરાયા કરે છે. અને આપણા સ્થૂળ આકાશમાં જેમ વાદળના સમૂહો બંધાય છે તેમ સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાં મનોદ્રવ્યના સંઘાતો રચાય છે. એ વાદળાંઓ જો એક સરખી ગતિ અને સ્વરૂપવાળાં હોય તો જેમ તેઓ ભેગા થતા પોતાનું સ્વરૂપ ભેળવીને એકરૂપ બની જાય છે, તેમ સૂક્ષ્મ મનો-મય વાતાવરણમાં, એ વિચાર-દ્રવ્યના સમૂહો જો સમાન ગતિ, આંદોલન અને સ્વરૂપવાળાં હોય છે તો તેઓ એક બીજા ભણી આકર્ષાઈને એકરૂપ બની જાય છે. અમે ઉપર જણાવ્યું તેમ જે પ્રદેશમાં એક પ્રકારનું મનોદ્રવ્ય હોય છે તેજ પ્રદેશમાં અન્ય પ્રકાર અને અન્ય સ્વરૂપનું મનોદ્રવ્ય પણ તે એકજ પ્રદેશમાં રહી શકે છે. પણ આંદોલનની ગતિની વિલક્ષણતા અને વિભિન્નતાથી ભેગા ન થતાં તેમનો સ્વરૂપ-ભેદ કાયમ રહે છે. આથી એકજ આકાશખંડમાં અનંત વૈચિત્ર્યવાળા માનસદ્રવ્યોના અસ્તર ઉપર અસ્તર, અન્ય પ્રકારના માનસદ્રવ્યને બાધા કર્યા વિના, રહી શકવા સમર્થ છે.

પોતાના મનમાં પ્રગટતા વિચારને અનુરૂપ વિચાર દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાંથી પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાભણી આકર્ષે છે, અને એ

આકર્ષીએલા દ્રવ્યની તેના પોતાના ઉપર અસર અનુભવે છે. આથી બળતામાં ઘી હોમવા જેવું થાય છે. એક મનુષ્ય લાંબા કાળ સુધી દ્વેષ, ઇર્ષ્યા, અને તિરસ્કારની ભાવના સેવ્યા કરે તો એ વ્યાપારથી તેના મનોમય બંધારણમાં, એવાજ ભાવનાઓનો એવો પ્રબળ પ્રવાહ ઠલવાય છે કે, એથી તેને પોતાને ત્રાસ ઉપજ્યા વિના રહેતો નથી. જેવી નિંદ્ય ભાવનાનું તે સેવન કરે છે તેવીજ નિંદ્ય ભાવનાઓનું દ્રવ્ય તેનાભણી ઘસડાઇને આવે છે, અને તે ભાવનાને પ્રબળ પુષ્ટિ અને સમર્થન આપે છે; અને એ મનુષ્ય જેમ જેમ લાંબોકાળ પોતાનો એ અધમ ભાવનામાં રચ્યો પચ્યો રહે, તેમ તેમ વસ્તુસ્થિતિ બગડતી ચાલે છે. તે પોતાની જાતને એવી બુરી ભાવનાઓનુ એક કેન્દ્ર બનાવી મુકે છે, અને ક્રમનસીબે એ અજ્ઞાન મનુષ્ય એવી ભાવનાઓને સેવવાનો ટેવ પાડી દે તો અર્થાત્ તેને પોતાને પણ તે વ્યાપારોની ખબર ન રહે તેટલે દરજ્જે એ ભાવનાનું બળ તેનામાં જામી જાય તો તેની સ્થિતિ અત્યંત દયા ઉપજાવનારી અને કલેશમય બને છે પછી તે એવા સંયોગો અને પરિસ્થિતિઓને ઉપજાવવાની હદે આવે છે કે, જ્યાં એ ભાવનાઓ કાર્યમાં પરિણમે છે. પ્રથમ જે કાંઇ વિચારમાં હતું તે વિચારને અનુરૂપ આચારમાં પરિણામ પામે છે. એક પ્રકારની માનસ અવસ્થા, પોતાના સમાનભાવી સ્વરૂપવાળામનોદ્રવ્યને પોતાભણી ખેંચેછે એટલુંજનહિ,પણ કાળના પરિપાકે એ ભાવનાને અનુસરતું કાર્ય પણ તેનાથી થયા વિના કદી રહેતું નથી. કેમકે ભાવના પ્રમાણે સંયોગો, તકો અને પરિસ્થિતિ ઉપજી આવે એવો વિશ્વનો સનાતન મહા નિયમ છે. એક મનુષ્ય હલકી પાશવ વૃત્તિઓ ઉપર મનને વિરમવા દઇ તેમાં તલ્લીન બને તો આખી; કુદરત એકસંપ કરીને તે મનુષ્યને એવા સંયોગોમાં ખેંચી જાય છે કે; જ્યાં એના વિકારોને પ્રવર્તન–ક્ષેત્ર મળી રહે છે,

અને એની બુરી વાસનાઓને તૃપ્તી અનુભવવાની તક પ્રાપ્ત થાય છે. એક અધમ વિચાર આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થાય તે કાળે તેના અનિષ્ટ પરિણામો ઉપર આપણી નજર જઈ શકતી નથી, પરંતુ તેવા વિચારને અનુકૂળ સ્થાન આપણા મનમાં આપવામાં આવે તો આખરે જે બુરાઇ ઉપર આપણે ઘસડાઇ જઇએ છીએ તેનો વિચાર પણ ક્લેશ ઉપજાવનાર છે:--

એથી ઉલટુ, તમે હાલ જેવા વિચારો અને ભાવનાઓ સેવો છો તેના કરતાં ઉચ્ચતર, ભવ્યતરમનોવ્યાપાર સેવશો તો તેવાં વિચારોનું અનુશીલન તમને થોડા વખતમાં એક ટેવ રૂપ બની જશે, અને વિશ્વના માનસ-વાતાવરણના એવાજ બીજા ભવ્ય વિચારોનો પ્રવાહ તમારા માનસ-બંધારણમાં ઉભરાવા લાગશે. સમાન સમાનને આકર્ષે છે એ મહા નિયમનું શ્રેયસ્કર પ્રવર્તન તમારા સંબંધમાં થશે, અને તેનો અમૂલ્ય લાભ તમે ઉઠાવી શકશો. આથી પણ વિશેષ જાણવા જેવું તો એ છે કે, સમાન વિચાર સમાન વિચારની સાથે ભળી જાય છે; એટલુંજ નથી પણ સમાન વિચારવાળા પુરૂષો પણ સમાન વિચારવાળા સાથે અણધારી રીતે સંબંધમાં આવે છે દુનિઆના બીજા છેડા ઉપર રહેતા, પરંતુ ભવ્ય વિચારની સમાન કક્ષામાં વિરાજતા ભાગ્યવાન આત્માઓ, એક બીજા સાથે સંબંધમાં આવી શકે છે. આપણે બધાજ આપણા સંયોગો અને પરિસ્થિતિઓને આપણી ભાવનાઓ અને માનસ વ્યાપારો વડે ઉપજાવીએ છીએ, નિભાવીએ છીએ અને નષ્ટ પણ કરીએ છીએ. જે માનસ-સામગ્રી અને અનુકૂળ ભાવનાઓ વડે એક મનુષ્ય પોતાના દ્રવ્ય અને વિભવને નભાવી રાખે છે, તે માનસ-સામગ્રી અને અનુકૂળ ભાવના તે મનુષ્ય છોડી દેતો, દ્રવ્ય અને વિભવ એની મેળેજ લોપ પામી જાય છે. કેમકે

સ્થૂળ ઉપકરણો એ બીજું કાંઇજ નહિ પણ આંતરકિ મનોમય સામગ્રીનો બાહ્ય પરિપાક છે. આથી આંતરિક કારણના અભાવે બાહ્ય કાર્યનો સ્વયં અભાવ ઉપજે છે. આવા ઉદાહરણો આપણા વ્યાવહારિક જીવનમાં આપણે સંખ્યા બંધ જોઇ શકીએ તેમ છીએ.

આ લેખમાં અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ કે જે વિચારની સાથે આપણું પ્રાણબળ (Vital Power) ભળેલું હોય છે તે વિચાર એક અદ્દભૂત પ્રભાવવાળું સત્વ બને છે, અને તેની કાર્ય-શાધક શક્તિમાં ઘણો ઉમેરો થાય છે. જેટલા સબળ અને સુદૃઢ વિચારો છે તે બધામાં ન્યૂનાધિક અંશે પ્રાણબળ હોયજ છે. પ્રબળ સંકલ્પ-શકિતવાળો મનુષ્ય જેટલા બળથી પોતાના વિચારોને પ્રવર્તાવે છે, તેના પ્રમાણમા તે વિચારમાં તેના પ્રાણબળનો અંશ ભળેલો હોય છે. જ્ઞાની મનુષ્યો આ પ્રાણબળને પોતાના વિચારો સાથે ઉપયોગ પૂર્વક જ્ઞાતપણે (Consciously) મેળવે છે. આવા વિચારો એક બંદુકની ગોળી માફક પોતાના ધારેલા નિશાને જઇ ચોંટે છે. સામાન્ય વિચારો ધીરે ધીરે ઉન્હાળાના વાદળા જેવી મંદ ગતિએ ફરે છે. કેટલાક જાહેર વકતાઓએ આ કળા સાધી હોય છે.- અને તેઓ જે વિચારને શ્રોતાના મન ઉપર ઠસાવવા ઇચ્છા રાખે છે. તે વિચારનો વાણી દ્વારા બહિર્ભાવ કરતી વેળાએ તેને પોતનુ પ્રાણબળ અર્પીને એવી સજ્જડ રીતે પ્રેરે છે કે, શ્રોતૃવર્ગના હૃદયમાં એ વિચાર-તીરની પેઠે આરપાર ઉતરી જાય છે. કળાવાન વકતાઓ શ્રોતૃવર્ગના પાસે મરજી પડે ત્યારે તાળીઓ પડાવી શકે છે. મરજી પડે ત્યારે "સાંભળો સાંભળો"ના પોકાર કરાવી શકે છે. મરજી પડે ત્યારે હસાવી શકે છે. અને મરજી પડે ત્યારે આંસુઓ પડાવી શકે છે. તેઓ વિચારની પછવાડે એવી અદ્દભુત પ્રાણ

શક્તિને પ્રેરે છે કે, તે ધારેલું પરિણામ પ્રગટાવ્યા વિના ભાગ્યેજ રહે છે. એક મજબુત મનનો સ્પષ્ટ વિચારક પુરૂષ જો પોતાના વિચારો સાથે ઉપર કહ્યું તેવું પ્રાણબળ ભેળવીને પોતાના વિચારો પ્રેરે તો તે જીવંત, જ્વલંત સત્વો તરીકે વિશ્વમાં કાર્યકર નીવડે છે. આવા જીવંત વિચારો જ્યારે આપણા આધ્યાત્મિક બંધારણમાં પ્રવેશ પામે છે, ત્યારે તે વિચાર પ્રવર્તાવનાર મહા પુરૂષ જાણે આપણી સમક્ષ હાજર થઇને પોતાના વિચારો આપણા મનમાં ઠસાવતો હોય એવી અસર આપણા ઉપર થાય છે. આધ્યાત્મિક વિકાસના ઉચ્ચ કળાએ પહોંચેલા મહાજનો પોતાના શિષ્યોને કોઇ સંકટ કે કટોકટીના પ્રસંગે આવા જીવંત વિચારો પ્રેરે છે, તે વખતે તે શિષ્યને પોતાના આગળ સાક્ષાત્ ઉપસ્થિત હોય અને ધૈર્ય અને હીમત રાખવાનું સૂચવતા હોય એવો અનુભવ તેમને થાય છે. પ્રબલ મનોયોગ સંપન્ન વિતરાગી મહાત્માઓ આ પ્રકારેજ-આપણા પ્રત્યે પોતાની નિર્હેતુક કૃપાનો પરિચય આપે છે.

આપણી આસપાસના સ્વાર્થી અને હલકા વિચારોના વાતવરણની અસર આપણા ઉપર થાય એ સ્વાભાવિક છે. ઘણા પ્રબળ વિચાર બળવાળા પરંતુ સ્વાર્થી મનુષ્યો ઉપરોક્ત શક્તિદ્વારા પોતાની મતલબ આપણી પાસેથી સાધવા શકિતમાન બને છે. આ વિશ્વમા આપણું કોઇપણ અનિષ્ટ ન કરી શકે એના માટે બે બાબતોની અનિવાર્ય અગત્ય છે (૧) પ્રેમ અને (૨) વિશ્વાસ. આ બે પરિસ્થિતિઓની આપણા આધ્યાત્મિક બંધારણમાં જમાવટ થાય આપણી પ્રત્યે ગમે તેવા બળથી પ્રેરેલા સ્વાર્થયુકત વિચારોથી તેમજ આપણી આસપાસના નિકૃષ્ટ માનસ-વાતાવરણથી આપણને ડરવાનું કારણ નથી. આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમાં એવો પણ

એક નિયમ છે* કે ભાવના જેમ જેમ ઉચ્ચ તેમ તેમ તેનું બળ વધારે હોય છે. આથી એક નબળા મનવાળો મનુષ્ય જો પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા અને પ્રાણી માત્ર પ્રતિ પ્રેમ ભાવયુકત હોય તો, ગમે તેવા સ્વાર્થી મનોબળવાળા પુરૂષની સત્તા તેના ઉપર ફાવી શકતી નથી. આ પ્રકારની ઉત્તમોત્તમ સત્તા તો વિકાસની અવધિએ પહોંચેલા પરમયોગી પુરૂષોમાંજ હોય છે; અને તેઓ પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કોઇપણ કાળે સ્વાર્થી હેતુ માટે કરતા નથી. આવા મહાજનોનું મનોબળ વિશ્વનો અત્યંત ઉપકાર સાધી શકે છે. તેઓ બળ, આશ્રય આશ્વાસન, વિગેરેના વિચારોના એવા પ્રબળ સત્વો ચોતરફ ફેલાવે છે કે, જેને જેને તે સત્વોની જરૂર હોય છે તેને તેને તે અવશ્ય મળી શકે છે. એ મેળવવા માટે અને એ સત્વોનો લાભ ઉઠાવવા માટે જે કાંઇ કરવાની જરૂર છે તે ફકત એટલુંજ કે તેની મનોમય રીતે માગણી કરવી. તે સંપાદન કરવાની પ્રાર્થના કરવી, અને તુર્તજ પરિણામ એ આવશે કે, એ પ્રબળ સહાયક આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ તમારા હૃદયમાં ઉભરાવા માંડશે. વર્તમાનકાળે વિહરમાન અને ભૂતકાળે થઇ ગયેલા અનંત મહાયોગીઓના મનોબળનો લાભ આપ્રમાણે અનુકૂળ માનસિક વલણ (mental attitude) દ્વારા મળી શકે છે. આપણી સૃષ્ટિને જો એકલા સ્વાર્થી વિચારોની મધ્યમાંજ રહેવું પડતું હોત અને મહાજનોની પવિત્ર, ભવ્ય ભાવનાઓનો અભાવ વર્તતો હોત તો, આ વિશ્વ કયારનુંએ નાશ પામી ગયું હોત. પરંતુ ઇશ્વર કૃપાથી વસ્તુ સ્થિતિ જુદીજ છે. અને તેથી સમજુ મનુષ્યોએ ડરવાનું મુદ્દલ પ્રયોજન નથી.

પરંતુ ડરવા જેવો એક પ્રસંગ છે. અને તે એકે, જ્યારે આપણે પોતે એવા હલકા સ્વાર્થી વિચારો સેવીએ છીએ ત્યારે ઉપર દર્શાવેલા નિયમને અનુસરીને આપણે પોતે હલકા નીચ વિચારોને

આપણા મનમાં આશ્રય આપીએ છીએ અને ઉછેરીએ છીએ, તેમ
આસપાસના માનસ-વાતાવરણમાંથી તેવાજ સ્વરૂપના વિચાર-દ્રવ્
આપણા માનસ બંધારણમાં જામે છે, અને શરૂઆતમાં આપણે
કાર્યોના ચિંતનથી પણ ધ્રુજી ઉઠીએ છીએ, તે કાર્યો કરવા ભ
તત્પર બની જઇએ છીએ. માનસ-વાતાવરણમાંહેના સત્વો એ બ
આપણા તરફની પરોણાગતની રાહ જોઇ રહેલા છે. પરંતુ આપ
કોને આમંત્રણ કરવું અને કોને ન કરવું એ આપણા પોતા
અધિકાર અને હક્કની વાત છે. પ્રિય બંધુ ! આ હક અને અધિ
કારનો ઘટતો વાજબી ઉપયોગ કરવા આપને પુનઃ પુનઃ સૂચ
કરીએ છીએ. વળી એકવાર પુનઃ કહી લેવા દ્યો કે, આમંત્રણ અ
પ્યા પહેલા, એ આમંત્રણ કોને અપાય છે તે જોવાનું ભૂલશો નહિ

આપણી પ્રબળ વાસનાઓ એવા વિચાર-સત્વોને પ્રગટાવે છે
તે વાસના અગર પછી તે શુભ હો, વા અશુભ હો તેની પ્રાપ્તિનો પ
આપણા માટે સુગમ અને સરળ થાય છે. એ વાસનાને અનુરૂપ સંયોગ
અને સ્થિતિઓમાં આપણે આકર્ષાઇએ છીએ, અથવા તો તે અ
પણને આવી મળે છે. એ પ્રબળ ઇચ્છાઓ આપણા હેતુની સફળતાન
રાહમાં અત્યંત સહાયક નીવડે છે અને તેમનું કાર્ય આપણે નિદ્રા
હોઇએ ત્યારે પણ શરૂજ રહેલું હોય છે. આથી કેવી ઇચ્છાઓ
તમે પ્રવર્તાવો છો, એ બાબતમાં ગમે તેટલી સંભાળ રાખો તો પ
તે ન્યૂનજ છે. તમારી પ્રકૃતિના ઉચ્ચ અને ઉર્ધ્વગામી અંશ સા
જે ઇચ્છાનો એક રાગ ન ઘટતો હોય, અર્થાત્ જે ઇચ્છાથી તમારે
અંતરાત્મા રાજી ન હોય, તે ઇચ્છા કદી પણ પ્રબળપણે પ્રવર્તાવ
વશો નહિ જો એ ભૂલ કરશો તો તમે આધ્યાત્મિક કારણ-કાર્યન
એવી વિકટ ફાંસમાં ભરાઇ પડશો કે, આખરે તમારે એ ભૂલ માં
બહુ પસ્તાવું પડશે, અને અત્યંત દર્દ અને કલેશપૂર્વક એક કિંમત

પાઠનો અનુભવ મેળવવો પડશે. તમારા અંતરની સૂક્ષ્મ શકિતઓ રૂપી શમશેરને સમજ્યા વિના ગમે તેમ વાપરશો નહિ. વળી એક બીજી પણ અત્યંત કિંમતી સલાહ આપવા અમે પ્રેરાઇએ છીએ તે આ પ્રમાણે છે. ગમે તેવા ઉતેજક અને વૃત્તિને ઉશ્કેરનારા પ્રસંગોમાં પણ બીજાઓને નુકશાન થાય એવો ભાવનાનું ઉત્કટપણે સેવન કરશો નહિ. કેમકે એવી ભાવનાઓના સેવનનું પરિણામ અનિવાર્યપણે એક જ આવે છે; અને એ પરિણામનો અનુભવ અત્યંત કટુ અને દુખદાયક આવે છે. આવા મનુષ્યો જે ફાંસી બીજા માટે તૈયાર કરેલો હોય છે તે ફાંસી ઉપર તેને પોતાનેજ લટકવાનો પ્રસંગ આવે છે; તેમાં પણ ખાસ કરીને કોઇ પવિત્ર મનુષ્ય પ્રત્યે એવો અયોગ્ય વિચાર પ્રેરવામાં આવે તો તેનો પ્રત્યાઘાત તુર્તજ તે પ્રેરનાર મનુષ્ય ઉપર થાય છે, અને જે ક્ષણે પ્રત્યાઘાત થાય છે તે ક્ષણે એ અનિષ્ટ ભાવનું બળ પૂર્વની મૂળ ભાવના કરતા અત્યંત પ્રચંડ હોય છે. આ વાત ઉપર આટલો બધો ભાર મુકી પુનઃ પુનઃ કહીએ છીએ તેથી કદાચ વાચક બંધુ ! આપને કંટાળો આવતો હશે, પરંતુ એ વિષયની અગત્યતા એજ એ પુનરૂકિત દોષ માટેનું અમારૂં બાનુ છે. વિશેષ ચેતવણી તો વળી એટલા માટે આપવી પડે છે કે, વિચારમાં આ પ્રકારનું સામર્થ્ય છે એમ સમજીને તમે પોતે કદાચ તેનો અનિષ્ટ ઉપયોગ કરવાને ભવિષ્યમાં કોઇ નિર્બળ ક્ષણે પ્રેરાઓ એવો સંભવ છે. આથી આ જ્ઞાનનો દુરૂપયોગ ન કરી બેસાય એની સંભાળ રાખવાની ચેતવણી આપવી એ અમારી બેવડી ફરજ છે. આ ભય-પ્રદેશની સુચનાને danger signal -ભૂલ્યે ચુકયે પણ અવગણશો નહીં.

વિચાર-દ્રવ્યની અદ્દભૂત શકયતાઓ અને સંભાવ્યતાઓનો જેમણે સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરેલો છે તેમને એક બીજી પણ અત્યંત

શ્રેયસ્કર વાત ઉપલબ્ધ થએલી છે, તે એ કે, અભ્યાસપ્રવૃત્તિ અને વિચારના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં વર્તમાન તેમજ ભૂતકાળના તે ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓની ભાવનાઓનો મોટો અખૂટ સંગ્રહ હોય છે, અને આજે તે તે ક્ષેત્રમાં કામ કરનારને તેનો લાભ, તેએ ધારે તો, મળી શકે તેમ છે. આ બાબતમાં અભ્યાસીઓનું લક્ષ જોઇએ તેવું વળેલું નથી, એ તે વિષયની ઉપયોગિતા ભણી જોતાં બહુ નવાઇ સરખુ છે. બધા વિષયો ઉપર ભૂતકાળમાં બહુ બહુ વિચારો, અનેક મનમાંથી ઉદ્ભવેલા હોય છે, અને તે બધા માનસ વાતાવરણમાં નિરંતર કાયમ હોવાથી, પ્રવૃત્તિના સર્વ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓ તે વિચારનો લાભ મેળવી શકે તેમ છે. દુનિઆની મહાન શોધો અને યોજનાઓ, મહાન પુરૂષોને આ પ્રકારે જ મળી હોય છે. જો કે જે લોકોને આ પ્રકારે તે પ્રાપ્ત થએલી હોય છે તેમને પોતાને તે પ્રકારે મળ્યાની કદાચ ખબર પણ નહીં હોય. ઘણા લોકોના સંબંધમાં એવો અનુભવ અમને મળ્યો છે, કે તેઓ પોતાના પ્રિય વિષયનું એકાગ્રપણે, ઉત્કટભાવે, ચિંતન કરે છે, અને એમ કરવામાં ઉપરોક્ત માનસ–વાતાવરણ પ્રત્યે પોતાના અંતરાત્માને ખુલ્લો કરી પોતાના ચાલતા વિષય સંબંધી ભાવનાઓનો પ્રવાહ પોતામાં વહેતો કરે છે. તેમણે ધારેલી પણ નહી હોય તેવી રીતે અને તેવી ક્ષણે તેમને ઇષ્ટ યોજના પોતાના માનસ ક્ષિતિજ ઉપર ઉદયમાન થયેલી પ્રતીત થાય છે, તુટતી કડી મળી જાય છે. અને તેમનો પ્રયત્ન એકાએક સફળતાને પામે છે. આ અદ્ભુત પરિણામ, પૂર્વ પુરૂષોએ સેવેલા વિચારના દ્રવ્યમાંથી જ મળેલું હોય છે.

આંતરજગતમાં એમ ઘણીવાર બનેલું જ્ઞાનીઓએ અનુભવ્યું છે કે, કોઇ મહાન વિચારકે જ્ઞાનની અમુક શાખા સંબંધે બહુ

વિચાર કરેલ હોય, પરંતુ તેના જીવન-કાળમાં તે વિચારનું સ્થૂળ વિશ્વમાં કાંઇ પરિણામ આવેલું ન હોય, તો તે વિચાર-દ્રવ્ય તેમનું તેમ સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં પડી રહે છે. અને ભવિષ્યમાં એ શાખા સંબંધી શોધ ખોળ કે ઉદ્યોગ સેવનાર પુરૂષના અંતઃકરણમાં આકર્ષાઇ તેની મારફત સ્થૂળ જગતમાં બહિર્ભાવ પામે છે. કેટલીક વાર એમ પણ બને છે કે, મૂળ વિચારકમાં પોતાના વિચાર પ્રમાણે સ્થૂળ જગતમાં પરિણામ લાવવા જેટલું સામર્થ્ય, ધૈર્ય, કે સાહસ ન હોવાના કારણથી તે વિચાર, કાર્યરૂપે બહિર્ભાવ પામતો અટકી પડેલો હોય છે, અને આવા પ્રસંગે તે શાખામાં પ્રવૃત્તિ કરનાર અન્ય મનુષ્યોને એ તૈયાર વિચાર-સામગ્રીનો લાભ મળે છે. વિચાર દ્રવ્યની સ્વાભાવિક ગતિ સ્થૂળ જગતમાં પરિણામ પામવા તરફ છે, અને જે મનુષ્ય એવી યોગ્યતાવાળો હોય છે તેના તરફ આવું વિચારદ્રવ્ય સ્વભાવથીજ ખેંચાઇને તે મનુષ્યને પોતાના બહિર્ભાવ (etpression) ના વાહનરૂપ (vehicle) બનાવે છે.

નીચેની યુક્તિ તમારા પોતાના સંબંધે પ્રસંગોપાત અજમાવી જોવાથી તમને આ અનુભવની પ્રતીતિ મળશે. જ્યારે તમે કોઇ વિકટ પ્રશ્નના ઉત્તરને માટે પ્રયત્નવાન બન્યા હો, અને તેનો સંતોષકારક ખુલાસો ન મળતો હોય તો તમે મનની એવી અનુકૂળ, ગ્રહણશીલ (roceptive) સ્થિતિ બનાવો કે જાણે એ ઉત્તર આપનાર વિચાર-સામગ્રી, વિશ્વના અનંત અખૂટ ચિતિ-મહાસાગરમાંથી તમારા તરફ આકર્ષાય છે. આવી અનુકૂળ ચિત-સ્થિતિ ધારણ કરવાથી નહિ ધારેલી ક્ષણે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિદ્યુતના ચમકારાની માફક તમારી મનો-ક્ષિતિજ ઉપર ઉદયમાન થશે. દુનિઆના મહાન લેખકોએ, કવિઓએ, વકતાઓએ, શોધકોએ અને જ્ઞાનની વિવિધ શાખામાં કામ કરનાર પ્રતિભાસંપન્ન પુરૂષોએ, વિચારની સૃષ્ટિના

આ મહાન નિયમનો પોતાના સંબંધે અનેકવાર અનુભવ કરેલો છે, જો કે તેમને પોતાને એ ઉત્તર કયાંથી આવે છે, તેની કદાચ ખબર પણ નહી હોય, પરંતુ જાણ્યે કે અજાણ્યે તેઓએ ઉપરોકત નિયમને ગતિમાં મુકયો છે, અને તેમાંથી ઉદ્દ્ભવતો મહદ્ લાભ ઉઠાવ્યો હોય છે. સૂક્ષ્મસૃષ્ટિમાં એવા અનંત ભવ્ય વિચારો, કલ્પનાઓ અને શોધોના વિચારો, બહિર્ભાવની રાહ જોઇ પડેલા હોય છે. મરજી હોય તે વખતે તેનો ઉપયોગ ઉપલબ્ધ છે.

તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય ધારે તે ક્ષણે આશા, ઉત્સાહ, પ્રેમ, ભક્તિ, વિશ્વાસ ઔદાર્ય આદિ અસંખ્ય મહાન ઉદ્દાત ભાવનાઓનું દ્રવ્ય પોતા ભણી આકર્ષી શકે છે. કેમકે ત્યાં દરેક પ્રકારની શકિત અને યોગ્યતાવાળા વિચાર–દ્રવ્યની મોટી વખાર ભરેલી છે. પોતાના અનુકૂળ માનસિક વલણવડે દરેક પ્રસંગે આપણે સહુ કોઇ એ અખૂટ ખજાનાનો ઉપયોગ કરવા હકદાર છીએ. ફકત આપણે માગવાની અપેક્ષા છે. એ અખૂટ દ્રવ્ય આપણું પોતાનું છે તો શા માટે તેનો ઉપયોગ ન કરવો ?

માનસદ્યોતન.

(Mental suggestions.)

—:o:—

આપણા મન ઉપર જે અસરો, નિશ્ચયો અથવા સંસ્કારો પડે છે તે બે પ્રકારે આપણા માનસ બંધારણમાં પ્રવેશ પામે છે. એક તો આપણી ન્યાયશકિત દ્વારા તુલના કરી, અથવા બુદ્ધિવડે નિર્ણય અથવા વિવેકવડે સારાસાર કે યોગ્યાયોગ્યનો નિર્ધાર કરી જે વિચારને આપણા અંતઃકરણમાં સ્થાન આપીએ છીએ તે, અને બીજો

પ્રકાર બુદ્ધિ, વિવેક કે ન્યાયશકિતના વ્યાપારોની સહાય લીધા વિના માત્ર આવેગ, કે લાગણીથી દોરાઇને આપણા આંતરિક બંધારણમાં જે વિચારો દાખલ થવા દઇએ છીએ તે છે. દલીલ, તુલના અથવા ન્યાયશાસ્ત્ર સંમત નિરૂપણથી આપણા મન ઉપર જે અસર થાય છે તે બુદ્ધિગત નિર્ણય છે. આપણી વિચાર અને મનનશકિતના વ્યાપારને તે નિર્ણય બાંધવામાં ન્યૂનાધિકપણે અવકાશ રહે છે, અને આપણી ન્યાયવૃત્તિની મંજુરીથી તે નિર્ણય પોતાનું જીવન ભોગવે છે, એથી ઉલટું આપણી લાગણી અથવા આવેગ દ્વારા આપણા મન ઉપર જે સંસ્કારો પડે છે તેમાં આપણા પૂર્વના અનુભવ અથવા વિવેકની કસોટીનો મુદ્દલ અવકાશ રહેતો નથી. આ પ્રકારે જે સંસ્કારો મનુષ્યના અંતઃકરણમાં સંસ્થાપિત થાય છે તેને માનસદ્યોતન કહેવામાં આવે છે, એટલે કે તેમાં જે સંસ્કારો આપણી બુદ્ધિના દ્વારથી આપણા મનમાં પ્રવેશ પામવા જોઇએ તે સંસ્કારો તે દ્વારથી પ્રવેશ ન પામતા, લાગણી અથવા હૃદયના દ્વારથી પ્રવેશ પામે છે. જૈન શાસ્ત્રની પરિભાષામાં આ માનસદ્યોતનને ઓઘસંજ્ઞાના નામથી ઓળખવામાં આવી છે.

આ દ્યોતન અથવા ઓઘસંજ્ઞા અને આપણા બુદ્ધિગત નિર્ણયો એ બે વચ્ચે આપણે ઘણીવાર કશો પ્રભેદ જોઇ શકતા નથી; જે વિચારો આપણે ઓઘસંજ્ઞાથી નિભાવતા આવ્યા છીએ તેને પણ આપણે બહુધા આપણા બુદ્ધિગત વિચારોરૂપે માની લઇએ છીએ, કેમકે એક વિચાર એક વખત આપણા અંતઃકરણમાં દાખલ થઇ ગયા પછી (ભલે તે વિચાર ન્યાયશકિતના પ્રવર્તન દ્વારા કે માત્ર ઓઘસંજ્ઞાથી દાખલ થઇ ગયો હોય) ફરીથી તે આપણા ભાનના પ્રદેશમાં આવે છે, ત્યારે તેને આપણે આપણો સ્વતંત્ર અને આપણી મુખત્યારીથી બાંધેલા વિચારરૂપે સ્વીકારીએ છીએ.

એ વિચાર, નિર્ણય કે ભાવના આપણી ન્યાયવૃત્તિની કસોટીથી કસાએલી છે કે કેમ, અથવા વિવેકના પ્રકાશમાં તે યોગ્ય છે કે કેમ તે પ્રથક્કરણ કરવાનું કાર્ય બહુજ થોડા મનુષ્યો કરે છે.

આપણે બધા અહોનિશ ચોતરફથી આ પ્રકારના દ્યોતનોનો સંગ્રહ કરતાજ રહીએ છીએ. એ દ્યોતનનાં સ્વરૂપનો, પ્રકારનો તેમજ પ્રમાણનો આધાર આપણી ન્યાયશક્તિના તારતમ્ય ઉપર આપણી સારાસાર નિર્ણય કરવાની શક્તી ઉપર અને આપણા સંકલ્પ–બળના ન્યૂનાધિકપણા ઉપર રહેલો છે. આ બધા મનુષ્યો છેક બાલ્યકાળથી આ પ્રકારના દ્યોતનોનો સંગ્રહ કરતાજ આવે છે અને એ દ્યોતનો આપણી કેળવણીનો એક ઘણોજ અગત્યનો વિભાગ છે. બાલ્યકાળના દ્યોતનો ઉપરજ મનુષ્યના ભાવિજીવનના ઉત્કર્ષનો ઘણો આધાર રહે છે, પરંતુ જે વયે પહોંચ્યા પછી આપણામાં ન્યાય, વિવેક અને બુદ્ધિ–શક્તિનો સ્વાભાવિક ઉદય થાય છે તે વયે પણ જો આપણે એ પ્રકારના દ્યોતનો આપણા માનસબંધારણમાં પ્રવેશ્યે જવાની સંમતિ આપ્યા કરીએ તો આપણા જીવન ઉપર ઘણી માઠી અસર થવા યોગ્ય છે, કેમકે અન્ય મનુષ્યોના અથવા આસપાસના સંયોગોની અસરોને અતિ માત્રામાં આધીન રહેવું એ આપણા સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો પરિત્યાગ કરી દેવા તુલ્ય છે. મનુષ્ય માત્ર એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે તેને પોતાનું પ્રથક, નિરાળું અને વિશિષ્ટ સ્વત્વ છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાનું વ્યક્તિત્વ અથવા સ્વત્વ સંભાળતો નથી, અને પોતાની ન્યાયશક્તિના વ્યાપાર દ્વારા યોગ્યાયોગ્યનો નિર્ણય કરી તદનુસાર પોતાના જીવનને નિયમાવતો નથી, ત્યાં સુધી ખરા અર્થમાં વ્યક્તિ (individual) નથી ત્યાં સુધી તે માત્ર આસપાસની અસરો, સંસ્કારો, સંજ્ઞાઓ અને

દ્યોતનોને ગ્રહણ કરતું એક સંયોગોનું ક્ષુદ્ર પ્રાણી છે. જે મનુષ્ય જેટલે દરજ્જે વ્યકિતત્વહીન છે તે મનુષ્ય તેટલે દરજ્જે પોતાના વિચારો બાંધવાનું કામ બીજાને સોંપે છે, અને તે બીજા શખ્સે બાંધીને તૈયાર કરી આપેલા વિચારોને સત્ય અને સિદ્ધ માની લઇ પોતાના અંતઃકરણમાં તેને આરૂઢ થવા દે છે, વખત જતાં જ્યારે તે વિચારો પુનઃ તેના ભાનની મર્યાદાના ક્ષેત્રમાં આવેછે ત્યારે તે વિચારોને તે પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો તરીકે માની લેવાની ભૂલ કરે છે. મનુષ્યની ન્યાયશકિત જેટલે અંશે ન્યૂન હોય છે તેટલે અંશે તેનું સ્વત્વ અ- થવા વ્યકિતત્વ પણ કમી હોય છે, અને તે ન્યૂનતાના પ્રમાણમાં આસપાસના પ્રાણી પદાર્થોમાંથી દ્યોતનો ગ્રહણ કરવાની તેની પાત્રતા વધારે હોય છે.

બહુજ અલ્પ મનુષ્યો જાતે સ્વતંત્ર વિચારો બાંધતા હોય છે. તેઓ જેમ અન્યકાર્ય પોતાના ઘરના માણસો અથવા નોકરોને સોંપે છે તેમ વિચારો બાંધવાનું કામ પણ બીજાને સોંપે છે. અને પછી તે બંધાઇને નક્કી થયેલા વિચારોને પોતે બાંધેલા તરીકે માની લઇ પોતાના અભિમાનને નિભાવે છે. એ વિચારો બાંધનાર, જો તે વિચારો ધર્મ, આચાર કે પારલૌકિક વિષયને લગતા હોય છે તો તે શખ્સ એક મહાન પુરૂષ રૂપે મનાય છે, આવા પુરૂષો પોતાના વિષયને લગતા જે નિર્ણય ઉપર આવ્યા હોય છે તે નિર્ણયને અંગે તેમણે જે મનોવ્યાપાર સેવ્યા હોય છે, તે બધા મનોવ્યાપારનું સ્વરૂપ તેઓ પોતાના વિચારના ગ્રાહકોને જણાવી શકતા નથી. કેમકે તે ગ્રહણ કરવા જેટલું તેમનામાં વ્યકિતત્વ સ્ફુટ થએલું હોતું નથી. આથી તેઓ માત્ર સિદ્ધાંતરૂપે, પોતાના છેવટના નિર્ણયને રજુ કરે છે. આસપાસના લોકો તે નિર્ણયને પકડી લે છે અને તેને પોતાના હૃદયમાં ઉંડા જામવાની પરવાનગી આપે છે. આમ થાય એ એક

પ્રકારનું દ્યોતન છે. એ દ્યોતનને અંગે આપણામાં ઉપસ્થિત થએલો નિર્ણય શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ છે, યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે, એ જૂદી વાત છે, પરંતુ તે નિર્ણય આપણામાં બુદ્ધિના દ્વારથી પ્રવેશ્યો હોતો નથી. જ્યાં સુધી એ નિર્ણય–અગર તે ગમે તેવો ઉચ્ચ, વિશુધ્ધ કે ભવ્ય હોય–તોપણ જ્યાં સુધા તે માત્ર લાગણી અથવા આવેગના જોરથી આપણામાં નિવાસ પામેલો હોય છે; ત્યાં સુધી તેની કિંમત બહુ જુજ છે. રત્નની કિંમત તેના રત્નપણા ઉપર નથી, પરંતુ તે ચીજ રત્ન છે એ પ્રકારના આપણા ભાન ઉપર છે.

આપણા જીવનનું જો આપણે પ્રથક્કરણ કરીએ તો આપણને માલુમ પડે કે તે સોએ નવાણું ટકા દ્યોતનોનુંજ રચાએલું છે, મનુષ્ય પોતે બહુજ મોટી વાતોનો નિર્ણય કરે છે મોટે ભાગે તે બીજાએ કરેલા નિર્ણયને જ પોતાની અક્કલથી થયેલા નિર્ણયોરૂપે માની લઇ નિભાવે છે. આ માનસદ્યોતનના ચાર મુખ્ય વર્ગ છે. આપણે આ સ્થળે ચારે વર્ગનો અનુક્રમે વિચાર કરીશું.

આપ્ત પુરૂષ તથા પ્રમાણભૂત ગણાતા પુરૂષો તરફથી મનુષ્યોને જે કાંઇ કહેવામાં આવે છે તે કથનને મનુષ્યો તેની વાસ્તવિક કિંમતે ન આંકતા તે અમુક પુરૂષ વિશેષનું વાકય છે એટલાજ કારણથી તે કથન ઉપર અસાધારણ મહત્વ અર્પે છે. આપણે જે પુરૂષો પ્રત્યે વંશપરંપરા ગત ટેવોના કારણથી, અથવા તે પુરૂષના માત્ર બાહ્યાચરણના કારણોથી, પૂજ્યભાવથી જોતા આવ્યા હોઇએ છીએ તે પુરૂષ જો આપણને કોઇ વાકય દ્રઢપણે નિશ્ચયપણાના આડંબર સહિત કહે તો તે વાકયને આપણે યથાર્થ માની લઇએ છીએ, અને સામાન્ય રીતે આપણી ન્યાયબુધ્ધિનું પ્રવર્તન તે વાકયના સંબંધે યોજતા નથી. ઘણા ઢોંગી મનુષ્યો આ પ્રમાણે પ્રમાણભુતપણાનો આડંબર એવી હીકમતથી સચોટ રીતે ચલાવી શકે છે

કે તેના દ્યોતનની અસર બીજી બધી રીતે ડાહ્યા અને બુધ્ધિમાન ગણાતા મનુષ્યો ઉપર પણ થાય છે. આવા મનુષ્યો જે કાંઇ કહે છે તે યથાર્થ છે કે કેમ તે સંબંધી કાંઇ પણ પ્રશ્ન થયા વિના તેની વાતનો સ્વીકાર થાય છે. ઘટતો આડંબર, ગંભીરતા અને પોતાવડે પ્રતિપાદિત થતા વિષયના મહત્વનો દેખાવ, એટલા વાના હોય તો પ્રાકૃત સમુદાય તે મનુષ્યના ગમે તેવા કથનને સ્વીકારી લે છે. આ વિશ્વમાં ધર્મના બ્હાને જેટલા ખોટા તુતો ચાલ્યા છે તેનો ઇતિહાસ તે ફકત આ પ્રકારના પ્રમાણભૂતપણાના દ્યોતનનોજ ઇતિહાસ છે. આજે પણ એવાં અનેક પ્રવંચનાઓ અને સ્વાર્થપૂર્ણ ઘટનાઓ દરેક ધર્મમાં આ પ્રકારના દ્યોતનના બળથી ચાલી રહેલીછે.

જે સમુદાય કે સંપ્રદાયમાં તેના અંગભૂત મનુષ્યોની ન્યાય-બુધ્ધિનો પ્રવાહ જેટલા દરજ્જે મંદ અને છીંછરો હોય છે તેટલા દરજ્જે તે સમુદાય આવા પ્રકારના "ધાર્મિક" દ્યોતનોને આધીન રહે છે. આવા સમાજમાં જો એક ન્યૂનાધિક પ્રતાપયુકત વ્યકિત આવી કહે કેઃ—"ભાઇઓ! આપણા પ્રભુએ અમુક સ્થાને આ પ્રકારે કહ્યું છે માટે તમે અમુક અમુક કાર્ય કરો." તો તુર્તજ તે સમાજ તે કથનને પોતાની ન્યાયની કસોટીએ ચઢાવ્યા વિના ગ્રહણ કરી લેશે અને પોતાના પરસેવાથી એકઠ્ઠ કરેલા દ્રવ્યનો કોઇ કાલ્પનિક હેતુની સિધ્ધિ માટે આંધળો વ્યય કરી નાંખશે. તદ્દન ખોટા અને પાયા વગરના તુતો અનેક મૂર્ખ મનુષ્યોદ્વારા ચાલે છે અને તે ભલા પ્રકારે નભ્યે જાય છે તેનું કારણ એટલુંજ છે કે, એ મૂર્ખ જેવા મનુષ્યો અમુક પ્રકારના ઢોંગ અને વર્તનના ધાટીના પ્રભાવથી અમુક પ્રકારનું દ્યોતન આસપાસના સમુદાય ઉપર ઉપ-જાવી શકે છે. જેઓએ પોતાની ન્યાયબુધ્ધિને ધરાણે મુકી છે તેઓ

ભાગ્યેજ પોતાના હૃદયને પૂછવાની તક લે છે કે:—" આ વિષયમાં મારી ન્યાયબુધ્ધિ શું ઉત્તર આપે છે. " તેઓ આવી બાબતમાં પોતાના હૃદયને એટલુંજ પૂછે છે કે " આ વિષયમાં ફલાણા ભાઇ કે અમુક વ્યકિતનું શું કહેવું છે. " તેઓ દરેક બાબતમાં કોઇ પ્રમાણભૂત ગણાતા પુરૂષના અભિપ્રાયની અપેક્ષા રાખે છે. પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી બુધ્ધિના બક્ષીશનો ઉપયોગ કરવાનું સાહસ ઉઠાવવું એ તેને મહાભારત કાર્ય ભાસે છે. આવા મનુષ્યોને પોતાના વ્યકિતત્વની કશીજ કિંમત હોતી નથી, પોતાનું સ્વત્વ શું છે તેનું તેમને મુદ્દલ ભાન હોતું નથી. તેઓ પારકાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પોતાના અભિપ્રાયનું સ્વરૂપ ગોઠવી દે છે. પોતાના વ્યકિતત્વને સજજડ દૃઢ અને મજબુત કરવાને બદલે તેને શિથિલ, મંદ અને ઢીલું કરી નાંખે છે, અને બીજા મનુષ્યો તેમના અંતઃકરણમાં પ્રમાણ ભૂતપણાના આડંબર નીચે જે કાંઇ ઠસાવે તેને તેઓ કાંઇ પણ પ્રશ્ન કર્યા વિના સ્વીકારી લે છે.

સબળ વ્યકિતત્વવાળા મનુષ્યો જો કે અન્ય બુદ્ધિમાન મનુષ્યોના જ્ઞાનનો લાભ લેવાની તક જવા દેતા નથી અને પોતાને ઇષ્ટ વિષયનો અનુભવ મળે તે સ્થાનમાંથી મેળવવા પ્રયત્નવાન રહે છે, તેમ છતાં તેઓ જેમની પાસે જ્ઞાન અથવા અનુભવ મેળવે છે તેઓના કથનનાં વ્યાજબીપણા કે ગેરવ્યાજબીપણાની કસોટી કર્યા પછીજ તે પ્રતિપાદનને તેઓ સ્વીકારે છે. માત્ર પ્રમાણભૂતપણાના બાહ્યાડંબરથી તેઓ ભૂલથાપ ખાતા નથી, પરંતુ પ્રત્યેક વસ્તુને તેની આંતરિક કિંમતના ધોરણે આંકીને તે પ્રમાણે ગ્રહણ કરે છે. તેઓ બીજાના અભિપ્રાયને સંભાળપૂર્વક તોળીને, માપીને, કસીને, પરીક્ષણ કરીને તેની વાસ્તવ કિંમત નક્કી કરે છે. બહારની સપાટી ઉપર લખેલા કિંમત તેમને માન્ય હોતી નથી. અભ્યંતર, અંતર્નિહિત, સાચું

મૂલ્ય જ તેમને માન્ય હોય છે.

જીવનની પ્રત્યેક શાખામાં, દુનિયામાં તમે જ્યાં જોશો ત્યાં, આવા 'પ્રમાણભૂત' ગણાતા અમુક મનુષ્યો હોય છે. અને તેઓ ઉપર કહ્યા તેવા દ્યોતનના પ્રભાવથી પોતાના અભિપ્રાયો વિશ્વના અંતઃકરણમાં ઠસાવીને ગેરવ્યાજબી લાભ મેળવી જાય છે. એ લાભ ફક્ત ભૌતિક દ્રવ્યનોજ હોય છે એમ નથી. દ્રવ્ય ઉપરાંત કીર્તિ, માન આબરૂ, ખ્યાતિ, માહાત્મ્ય, પયગમ્બરપણું, આદિ પણ તેઓ દુનિયા પાસેથી મેળવી શકે છે. મનુષ્યો જો પોતાની ન્યાયબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે, અને પોતાના વ્યક્તિત્વને સામાના પ્રભાવમાં અંજાઇ જવા ન દે તો એ દ્યોતનની તેમના ઉપર અયોગ્ય છાપ પડતી નથી. જે પુરૂષોને પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપનું ભાન કોઇ અંશે પ્રાપ્ત થયું છે તેઓનું વ્યકિતત્વ સબળ થએલું હોય છે. કોઇ પ્રકારના અસત્યથી, ઢોંગથી કે બાહ્યાડંબરથી તેઓ ઠગાતા નથી.

આ વિશ્વમાં કોઇપણ શુભ, અશુભના કોઇ અંશે મિશ્રણ વિનાનું હોતુ નથી એ અમે ભૂલી જતા નથી, છતાં જે કારણોને લીધે આપણી વ્યકિતત્વની અભિવ્યકિત પ્રતિબંધપણાને પામેલી છે, અને આપણે માત્ર અન્યના અભિપ્રાયો અને અન્ય જનોએ ઠસાવેલા ઉપદેશોનું સંગ્રહસ્થાન થઇ પડેલા છીએ તે કારણોથી ઉત્પન્ન થએલો જુજ લાભ તેની પરિણામિક હાનિઓ આગળ કાંઇ હીસાબમાં નથી, એમ તો સ્વીકારવુંજ પડે છે.

બીજાના દ્યોતનને આધીન થવું એ એક પ્રકારની નબળાઇ છે. એ પ્રકારે આધિન બનવામાં તમારી ન્યાય શકિતનો હ્રાસ થાય છે. તમે પોતે એક પુતલા જેવા બનો છો અને બીજા જેમ આવી ફેરવે એમ તમારી તનમનની ગતિ નિર્માય છે.

પ્રમાણભૂતપણાના દ્યોતન પછી બીજુ દ્યોતન અનુકરણનું છે. જનાવરો અને અલ્પ વિકાસવાળા મનુષ્યોની લગભગ બધ પ્રવૃત્તિ અનુકરણશીલ હોય છે બીજા જેમ કરે તેમ કરવું એ તેમની પ્રવૃત્તિનું નિયામક સૂત્ર હોય છે, આવા સમાજનો એક મનુષ્ય અમુક વસ્તુ સબંધે પોતાનો અમુક પ્રકારનો અભિપ્રાય આપે કે તુર્તજ તેની આસપાસના લોકો તેને સ્વીકારી લે છે. અને તે પ્રમાણે સ્વીકારવામાં તેઓ પોતાની ન્યાયશકિત કે વિવેક બુદ્ધિને લેશપણ અવકાશ આપતા નથી. એકે કર્યું તેમ બીજો કરવા પ્રેરાય છે, એ બીજાનું અનુકરણ ત્રીજો કરે છે અને એ પ્રમાણે આખુ મંડળ અનુકરણના પ્રવાહમાં જીપલાવે છે. લોકો પોતાના નેતા અને આગેવાનોને અનુસરવામાં આ અનુકરણના દ્યોતનને જ આધીન હોય છે. જનાવરોમાં આ અનુકરણ સંજ્ઞાનું એટલુ બધુ પ્રાબલ્ય હોય છે કે, એક પશુએ કરેલું આચરણ અન્યને અનુસર્યા સિવાય ચાલતુજ નથી. ઘેટાના ટોળામાંહેનું એક ઘેટું જો વાડને કુદીને પેલી પાર જાય તો, એ વાડ લઇ લીધા પછી પણ બીજા પાછળના ઘેટાઓ જાણે વાડને કુદવી પડતી હોય એમ કુદીકુદીને ચાલે છે. આમ થવામાં એજ કારણ હોય છે કે તેમનામાં અનુકરણશીળતાની સંજ્ઞા અત્યંત પ્રબળપણે હોય છે, મનુષ્ય સમાજમાં પણ આ પશુપણાના સંસ્કારો હજી બહુધા અવશેષ રહેલા હોય છે અને જેટલે અંશે તે પોતાની બુદ્ધિનો, ન્યાયનો અને વિવેકનો ઉપયોગ કરે છે તેટલે અંશે આ પશુઓને સુલભ એવી સંજ્ઞાથી મુકત બનતો જાય છે. આત્મવિકાસની ન્યૂનતાવાળા સમાજમાં એકજણે અમુક વાત માની, અથવા અમુક આચરણ કર્યું કે તુરતજ તેનું અનુકરણ થવા માંડે છે. એક અંતઃકરણની મનોભાવના અથવા આવેગ તુર્તજ અન્યના આંતરિક બંધારણ ઉપર અસર કરી પોતાના સ્વરૂપને

અનુસરતા આંદોલનો પ્રગટાવે છે અને તે પ્રમાણે ભાવના અથવા કૃતિનું સ્વરૂપ રચાવે છે દુનિયામાં ચાલતી બધી પ્રકારની ફેશનો, રીતભાતો, પધ્ધતિઓ આદિ આવા પ્રકારની અનુકરણ સંજ્ઞાથી નિર્માયેલું જોવામાં આવે છે. બીજા કરે તેમ આપણે કરવા પ્રેરાઇએ છીએ. શામાટે તેમ કરવું એનો ખુલાસો આપણે આપણા હૃદય સમક્ષ કરી શકતા નથી. અનુકરણનો ચેપ નબળા મનના મનુષ્યોને તુર્તજ લાગુ પડે છે. રસ્તા ઉપર પાંચ માણસ ભેગા થાય તો તુર્તજ તે ટોળામાં જતા આવતા મનુષ્યો ઉભા રહી ભળતા જાય છે. અને એમ કરતા કરતા ટોળુ એટલું મોટું થઇ જાય છે કે આખરે પોલીસને આવી વીખેરી નાંખવું પડે છે. મોટા શહેરોમાં આવા દ્રશ્યો અનેકના અનુભવમાં આવ્યા હશે. એક જણ ટોળામાં ભળ્યો એટલે તેની પાછવાડેનો બીજો પણ ભળે છે, અને તેમ કરતાં તેની સંખ્યામાં વધારો થતો જાય છે. બાહ્ય વર્તન ઉપરાંત લાગણી સંબંધે પણ આવો અનુકરણ સંજ્ઞાનો ચેપ ઘણીવાર અનુભવવામાં આવે છે. ચાલતી ટ્રેનમાં એકજણ એમ કહે છે કે ટંડી ઘણી સખ્ત છે. અને તે સાથે જરા ધ્રુજવા લાગે તો તમામને ટાઢનો આવેગ આવવા માંડે છે અને ઘણાખરા પોતાના ઓઢવાના વસ્ત્રો કાઢવા મંડી જાય છે એકજણે અમુક સુરમાં ગાવાનું શરૂ કર્યું કે તુર્તજ ઘણાખરા એ સુરના તાનને વશ બની પોતે ગાવા મંડી જાય છે. એકજણને દુષ્કાળ પ્લેગ કે લઢાઇની બીક લાગવા માંડી કે બધાને તેમ થવાનું શરૂ થાય છે. એકજણ આનંદ, ઉત્સાહ કે હાસ્યનો અનુભવ કરે તો આસપાસના મનુષ્યો પણ તેમા ભળવા માંડે છે. આ પ્રભાવ આપણામાં રહેલી અનુકરણ સંજ્ઞાનો છે. વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં, વ્યવહારિક વર્તનોમાં, સામાજીક રિતરિવાજોમાં અને ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોમાં પણ આ અનુકરણ સંજ્ઞાના જોરથી જનસમાજનો

મોટો ભાગ ધકેલાતો જોવામાં આવે છે. તમારો પડોશી જાત્રાએ જવા નીકળ્યો એટલે તમને પણ તેમ કરવાનું દીલ થઇ આવે છે. કારણ કશુંજ નહિ માત્ર અનુકરણ કરવાના તમારા વેગને તમે ખાળી શકતા નથી. જ્યારે આપણાં સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ, આત્મત્વ અને સ્વત્વનો આપણે સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ ત્યારે આ પશુઓને યોગ્ય એવી સંજ્ઞા નીકળી જાય છે. તે પછી આપણે ન્યાય, વિવેક અને બુધ્ધિના વ્યાપારોદ્વારા આપણી પ્રવૃત્તિને નિયમાવી શકવા સમર્થ થઇએ છીએ. પછી ટોળાની પ્રવૃત્તિને અનુસરવાના વેગને આધીન થતાં બંધ પડીએ છીએ મંડળરૂપે એકત્ર થયેલા મનુષ્યો ઉપર આ અનુકરણના દ્યોતનની અસર તુર્તજ થાય છે. મંડળના પાંચ માણસો ઉશ્કેરાય એટલે બાકીના તમામ ઉશ્કેરાઇ જાય છે. એક જણે "હા" કહો કે બીજાબધા "હા" ના સુરમાં પોતાનો સુર મેળવવા મંડી જાય છે એક જણે નકારસુચક માથું ધુણાવ્યું કે તુર્તજ બધા તેમ કરવા લાગી જાય છે. ટોળામાં પ્રગટેલા વેગને આધીન ન થવું એટલી શકિત ભાગ્યેજ કોઇમાં જોવામાં આવે છે એમ હોવામાં બીજુ કાંઇજ નહીં પણ લોકો પોતાની સ્વતંત્ર બુધ્ધિશકિતનો ઉપયોગ કરતા થયા નથી. તમે પોતે હવે કયાંસુધી એ ટોળાની ભાવનાને વશ રહેવા માગો છો ? બીજાએ કર્યું એટલે તમારે પણ તેમજ કરવું એવી અંધ અનુકરણ સંજ્ઞાને કયાંસુધી અનુસરશો ? એ અનુકરણશીળતાના દ્યોતનરૂપી ગાઢા ધુમસને તમારા પોતાના વિવેકના પ્રબળ પ્રકાશથી વિખેરી નાખવા કટીબદ્ધ બનો. તમારી પોતાની પ્રવૃત્તિ શું હોવી જોઇએ એનો નિર્ણય તમે આસપાસના જનમંડળની પ્રવૃત્તિના ધોરણે નકી કરવાને બદલે તમારો આત્માઅધિકાર જોઇ વિચારી નકકી કરો. તમારા વિકાસની હદ, તમારી પ્રકૃતિનું બંધારણ, તમારા સંયોગો બુદ્ધિવિકાસ, એ

વિગેરે લક્ષ્યમાં લઇ તમારા આચરણનું સ્વરૂપ ઘડો, તમારા પોતાના સંબધે વિચારવાનું, ન્યાય આપવાનું અને નિર્ણય કરવાનું તમે પોતેજ હાથમાં રાખો.

દ્યોતનનું ત્રીજું સ્વરૂપ આપણા અ:તકરણમાં ઘણા કાળ પૂર્વેથી ચાલ્યા આવતા વળગણોનું (associations) છે. આપણા માંહેના ઘણા ખરાએ એમ માના લીધું હોય છે કે, અમુક પ્રકારના પોશાક સાથે અમુક પ્રકારના ગુણો હોવાનું માની લેવામાં આવે છે. આવા પ્રકારના ધોતનથી દુનિયામાં અનેક પ્રવંચના અને ઠગબાજીઓ નભી રહેલી જોવામાં આવે છે. આવા દ્યોતનના પ્રચારનો લાભ લઇને ઘણા ધૂર્ત મનુષ્યો એવા પ્રકારના બાહ્ય આચરણો, પરિવેશો ધારણ કરે છે, અને ભોળા લોકો તે બનાવટી મુદ્રાને સાચી વસ્તુ રૂપે માની લેવાની ભૂલ કરે છે, ઉપરના દેખાવને અને અભ્યંતર કિંમતને કશો ધાતુગત સબંધ નથી. પણ ઘણા કાળથી અમુક બાહ્ય દેખાવ સાથે આપણે અમુક આંતરિક કિંમતને કલ્પેલી હોવાથી તેના પ્રભાવથી આપણે છેતરાઇએ છીએ. પદાર્થ અને પડછાયા વચ્ચેનો ભેદ પારખી શકતા નથી. બાહ્ય રૂપક અથવા ચિહ્નને ખરી વસ્તુ માની તેવા રૂપે નીભાવીએ છીએ તે સાથે અમુક પ્રકારના ચેષ્ટાઓ, હાવભાવ, શબ્દો, સ્વરો વિગેરે સાથે અમુક પ્રકારની લાગણીઓને સબંધ હોય છે. વક્તાઓ અને ઉપદેશકોમાં જનમંડળ ઉપર અસર ઉપજાવવાની શકિતનું ગુપ્ત રહસ્ય એમાં રહેલું છે. શ્રોતૃવર્ગમાં જે લાગણી ઉપજાવવાની તેમની ઇચ્છા હોય છે તે લાગણી તેઓ કેવા પ્રકારની ચેષ્ટાઓથી, શબ્દોથી અને સ્વરભંગીથી ઉપજાવી શકશે તે તેઓ જાણતા હોય છે, અને દ્યોતનને વશ બનેલા સમાજના અંતકરણ ઉપર તેઓ ધારેલી લાગણી ઉપજાવી શકે છે, આપણા મનોમય બંધારણ રૂપી

હારમોનીયમમાંથી તેઓ ધારે તે સુર પ્રકટાવી શકે છે. કેમકે કઇ કળમાંથી કયો સુર પ્રકટે છે તેઓ તે જાણતા હોય છે.

તેજ પ્રમાણે અમુક પ્રકારના બાહ્ય દશ્યો અને પદાર્થોને પણ આપણી અમુક પ્રકારની લાગણીઓ અને આવેગો સાથે એવો સંબંધ હોય છે કે તે તે દૃશ્ય અથવા પદાર્થના સદ્ભાવ સાથે તે તે લાગણીઓ અને આવેગોનો આવિર્ભાવ થાય છે. વાંચક વર્ગને આ વાતના ઉદાહરણોની અપેક્ષા હોવાનું અમે માનતા નથી. કેમકે આપણા નિત્ય જીવનમાં એવી હકીકતનો આપણને સેંકડો વાર અનુભવ થયાજ કરે છે. વિશ્વ રૂપકમય છે. કાળો રંગ શોક સાથે, કાષાય રંગ વિરાગ સાથે, મકાન ઉપર કળશ અને ધજા દેવાલય સંકળાએલાજ હોય છે. ટુંકામાં વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થો આપણા મનમાં અમુક ચોકસ ભાવો સાથે સંબંધ ધરાવતા હોયછે આ પ્રકારનો બાહ્યનો આંતર સ્વરૂપ સાથેનો સંબંધ જે આપણા મનમાં નિભ્યે જાય છે તે દ્યોતનના પ્રભાવથાજ છે. આપણે જ્યાં સુધી તેનું સ્વરૂપ સમજીને કસોટીઓના પરીક્ષા કરીને તે દ્યોતનની અસર નિવારી શકીએ નહી. ત્યાં સુધી આપણું અ:તકરણ એક નિર્જીવ ફોનોગ્રાફ જેવું યંત્રવત રહે છે. જે પ્રકારનું રેકર્ડ એ ફોનોગ્રાફ ઉપર મુકવામાં આવે તેવો સુર આપણું અંતઃકરણ કાઢે છે.

આ દ્યોતનની અસરથી મુકત થવાનો રસ્તો એકજ છે અને તે એજ કે એ દ્યોતનનું સ્વરૂપ સમજવું. જે નિયમે તે કાર્ય કરે છે તે નિયમ જાણવો. અમુક બાહ્ય પદાર્થ, સંયોગો અથવા રૂપકોથી કોઇ પ્રકારની આંતરિક સ્થિતિનો આપણામાં ઉદ્ભવ થવા ન દેવો. આમ જ્યારે થશે ત્યારેજ દ્યોતનના નિમિત્તો સામે તમે તમારૂં રક્ષણ કરી શકશો અને તમારા આત્માને સમજાવી શકશો કે " આ તો એક પ્રકારનું દ્યોતન છે. છેતરાવાની જરૂર નથી. "

નિયમ સમજ્યા પછી તમે તમારી આસપાસ તમારા આત્મ-વિકાસને અનુકૂળ ઘોતનોના નિમિત્તો રાખી શકશો, અને તે દ્વારા તમારામાં જે કાંઇ ઉત્તમોત્તમ વિશિષ્ટતા રહેલાં છે તેને બહાર લાવી શકશો. હંમેશાં સ્મૃતિમાં રહેવું જોઇએ કે પ્રત્યેક નિયમ બે ધારવાળી તલવાર જેવો છે. સારી અને માઠી બન્ને અસર તે ઉપજાવી શકે છે. પરંતુ નિયમના સ્વરૂપને સમજ્યા પછી તેની વિપરીત અસર સામે આપણે આપણું રક્ષણ કરી શકવા ઉપરાંત, તેમાંથી લાભદાયક તત્વનો આપણા સંબંધે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ.

ઘોતનનો ચોથો પ્રકાર પુનરાવર્તનનો છે. એક ને એક વાત પુનઃ પુનઃ સાંભળવાથી, જોવાથી કે અનુભવવાથી તેને ખરી માન્યા સિવાય ચાલતુંજ નથી. પુનરીકરણ થવાથી એ ઘોતનમાં નવું બળ આવતું જાય છે. તમારા અથવા પારકા સંબંધે તમે એક જુઠી વાત ઘણા માણસોને હંમેશ કહેતા રહેશો તો કેટલાક કાળે તે વાત જુઠી હોવાનું તમે પોતે પણ ભૂલી જશો અને તેને સાચા રૂપે માનવા લાગશો. આપણું આંતર મન સંસ્કારોને ગ્રહણ કરવા હમેશા તત્પર રહે છે અને એક વખત તે ગ્રહણ થયા પછી પુનઃ પુનઃ તેના તે સંસ્કારનું સિંચન થાય તો તે સંસ્કાર ઘણો ગાઢ અને પ્રબળ બનતો જાય છે. પોતપોતાના સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોનું સાચાપણું પ્રત્યેક સંપ્રદાયના અનુયાયી વર્ગને સચોટપણે ભાસે છે, તેનું કારણ એજ હોય છે, કે તેમણે તે સિદ્ધાંતોનું પુનઃ પુનઃ એટલી બધી વાર શ્રવણ કર્યું હોય છે. જાહેરખબર ફેલાવનારાઓ આ ઘોતનના સ્વરૂપને સારી રીતે સમજતા હોય છે તેથી તેઓ એકની એક હકીકત જુદા જુદા રૂપે હમેશ આપણી દ્રષ્ટિ તળે લાવે છે, અને હંમેશના પરિચયથી એ જાહેરખબરની હકીકતનું ખરાપણું આપણાં અંતઃકરણ

ઉપર ચોટી જાય છે. "પીઅર્સનો સાબુ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે" એવી જાહેરખબર ખુણે ખાંચરે હમેશાં ઘણા કાળ સુધી ફેલાવી તેટલાજ કારણથી લોકોમાં તે શ્રેષ્ટ રૂપે સ્વીકારાવા લાગ્યો છે. વાસ્તવિક રીતે તે શ્રેષ્ટ છે કે કેમ, તેનો બધા માણસો વિવેકબુદ્ધિથી નિર્ણય કરતા નથી. કેમકે જાહેરખબર ફેલાવનારાઓ એમ સમજે છે કે જનસમાજનો મોટો ભાગ આ પુનરાવર્તનના દ્યોતનના ગુલામો છે. રોજ એકની એક વાત તેમના ધ્યાન તળે લાવતા રહેશું, તો તેમને તે વાત ખરા રૂપે સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથીજ.

આ દ્યોતનના સ્વરૂપના જ્ઞાનને આપણા આત્મવિકાસ સાથે અત્યંત નિકટનો સંબંધ છે. જ્યાંસુધી આપણે અમુક પ્રકારના નિમિત્તોની અસરને આધીન છીએ ત્યાંસુધી આપણે સ્વતંત્ર નથી પણ પરતંત્ર છીએ. ત્યાંસુધી આપણા વિવેકના (જ્ઞાન) ચક્ષુઓ હજી ઉઘડેલા હોતા નથી. આપણે આપણું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વિકસાવવું જોઇએ, અને જે પ્રકારના દ્યોતનોમાં આપણી ઉન્નતિનો સંકેત રહેલો હોય તેનેજ સ્વીકારવા શીખવું જોઇએ. નિયમને સમજીને તેનો લાભ ઉઠાવવો જોઇએ. અને તેની માઠી અસર થતી હોય તો બચવું જોઇએ. સમાહિત ચિતવાળા યોગી પુરૂષોના અંતઃકરણો ઉપર વર્ણવેલા દ્યોતનને આધીન હોતા નથી. કેમકે તેઓ તેનું સ્વરૂપ સમજેલા હોય છે. નાટકની રંગભૂમિ ઉપર સ્ત્રીનો પોશાક ધારણ કરીને આવેલ પુરૂષની એકટીંગ જેમ વિવેકી પુરૂષોમાં કામભાવ ઉપજાવી શકે નહિ તેમ જ્ઞાની પુરૂષોમાં નિમિત્તોનું પ્રબળપણું કશી અસર ઉપજાવી શકતું નથી. આથી તમે તમારૂં સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જ્ઞાની પુરૂષોની જેમ પ્રકટાવવા ઉત્સુક બનો. અને નિમિત્તોની અસરના પગલે પગલે ગુલામ થતા બંધ પડો.

જૈન દ્રષ્ટિએ મનોવિજ્ઞાન, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન.

પ્રકરણ ૧ લું.

આ વિશ્વમાં ચોતરફ દૃશ્યમાન થતી જે અનંત પ્રકારની ભૌતિક અને પાર્થિક સંપત્તિઓ આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. તે આત્માએ ઉપાર્જેલા કર્મોના ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમજન્ય હોતી નથી. પરંતુ કર્મોના આગમનમાંથી એટલે ઓદયિક ભાવે ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. માત્ર આત્માની જે સંપત્તિ સ્વભાવજન્ય, પ્રકૃતિ પ્રાપ્ત અથવા ધાતુગત હોય છે તેજ આત્માના કર્મોના ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમના પરિણામ રૂપે ઉદ્‌ભવવા યોગ્ય છે. શાસ્ત્રકારોએ વર્ણવેલા આત્માના સ્વભાવજનિત ગુણો અથવા લક્ષણોમાં જ્ઞાન એ મુખ્ય ગુણ છે. જૈન શાસ્ત્રો આ જ્ઞાનના પાંચ ભેદ પાડી તેની વિવેચના કરે છે. તેમાં ઇન્દ્રિયો અને મનની સહાયતાથી જે જ્ઞાન થાય છે તેને મતિજ્ઞાન કહેવામાં આવેલું છે અને તે મતિજ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટે છે.

આપણા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં મતિજ્ઞાન સંબંધે જે વિવેક કરેલો જોવામાં આવે છે તે મુખ્યત્વે કરીને તેના ભેદો, ઉપભેદો અને વર્ગો પાડીને કરેલો છે. આ ભેદો સાધારણ જનસમાજના માટે બહુ અર્થ સાધક હોય એમ અમે સ્વીકારતા નથી. કેમકે જ્યાંસુધી મુખ્ય શબ્દને અંગે જે ભાવનાઓ સંકળાએલી હોય છે તેનો સ્હેજ અંશ પણ તેમને અવગત થએલો હોતો નથી, ત્યાંસુધી માત્ર તેના ભેદો

-પભેદોને વાંચ્યા અથવા સાંભળ્યા જવા એ માત્ર સ્મૃતિને ભારતુલ્ય-જ છે, આ જમાનામાં આપણા શાસ્ત્રાભ્યાસમાં સર્વથી મોટી ખામી જે જોવામાં આવે છે તે એ છે કે આપણે જે વિષય સબંધે વાંચીએ છીએ, તે વિષયના સૂચક મૂળ શબ્દોના ભાવને આપણે સમજી ગયા છીએ એમ માની લઇને આગળ વધવા માંડીએ છીએ. દૃષ્ટાંત તરીકે "મતિજ્ઞાન"નો વિષય લઇએ. "મતિ" શબ્દને અંગે જે અર્થ રહેલો છે તે ન્યૂનાધિક અંશે સમજવાની અથવા વિચારવાની આપણે થોડીજ પરવા રાખી તુર્તજ તેના ભેદોપભેદોમાં આગળ ધસવાની તત્પરતા દર્શાવીએ છીએ. મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે મન અને ઇન્દ્રિયોની સહાયતા હોવી આવશ્યક છે, પરંતુ મન શું છે અને ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ શું છે તેનો કાંઇ પણ નિર્ણય કરવાને આપણે વિરમતા નથી. એટલુંજ નહી પણ આપણે મન અને ઇન્દ્રિયોને સારી પેઠે ઓળખીએ છીએ એમ શરૂઆતથી જ માની લઇએ છીએ વસ્તુતઃ મન અને ઇન્દ્રિયોને બહુજ થોડા મનુષ્યો સમજી શકયા છે. અને આ ચંચળતા અને વિકળતાના યુગમાં એ સબંધી ધૈર્ય પૂર્વક વિચાર કરવાનો સમય પણ બહુ થોડા મનુષ્યોને હોય છે. અમારા મત પ્રમાણે આ કાળે બહોળા વાંચન કરતા આપણા શાસ્ત્રના જીવંત, અર્થપૂર્ણ શબ્દોની વ્યંજના ગ્રહણ કરવાની અધિક આવશ્યકતા છે. ભેદોપભેદનો વારો મૂળ શબ્દને સમજ્યા પછી ચાલ્યો આવે છે. આત્મા ઇશ્વર, સંસાર, સમ્યકત્વ, જ્ઞાન, કર્મ, મન, ઇન્દ્રિય આદિ ગંભીર અર્થને વહનારા શબ્દોનો મર્મ ઉંડાણથી સમજવાનો પ્રયત્ન બહુ ઓછો થાય છે, અને તેને બદલે વંચાએલા ગ્રંથોનો ખરડો બને તેટલો લાંબો બનાવવાની લાલચ બળવાન થતી જાય છે. આ વલણ અમે શોચનીય ગણીએ છીએ અને તેને, આ યુગની ખામીઓ અને અપૂર્ણતાઓમાં અગ્રસ્થાન આપીએ છીએ. અમો આ પ્રકરણમાં

ભેદોપભેદો કરતાં મન શું અને ઇન્દ્રિયો શું છે તેનું સ્વરૂપ બતાવવાનો સવિશેષ પ્રયત્ન કરશું.

આકાશ પ્રદેશમાં જેવી રીતે ઇથર, (ether) વિજ્ઞાને સ્વીકારેલો જડ દ્રવ્યનો સૂક્ષ્મતમ અંશ—અવિભાજ્ય પરમાણું, વાયુ, પ્રાણ દ્રવ્ય વિગેરે સભરપણે વ્યાપક છે, તેવીજ રીતે મનો દ્રવ્ય પણ વ્યાપક છે. આપણી આસપાસ જે પ્રાણ વાયુ ભરેલો છે. તેમાંથી આપણે આપણી શકિત અનુસાર જોઇતા પ્રમાણમાં લઇને વાપરીએ છીએ, તેવીજ રીતે આ મનોદ્રવ્યના ભરપુર મહાસાગરમાંથી આપણી શકિત અને યોગ્યતાને અનુસાર લઇને તેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આપણે ઉપયોગમાં લીધેલું આ મનોદ્રવ્ય, આકાશમાં રહેલા સર્વવ્યાપી મનોદ્રવ્ય સાથે નિરંતર સબંધમાં હોય છે, અને તેની સાથે અભેદ ભાવે રહેલું હોય છે. આપણી સકર્મ અવસ્થામાં જો કે આપણને પૃથક મન પ્રાપ્ત થએલું હોય છે, પરંતુ સર્વવ્યાપી મનોદ્રવ્યથી તેનો ભેદ નહિ જેવો છે. જેમ આપણો શરીરગત વાયુ એ બહારના વાયુ દ્રવ્ય સાથે સબંધ વાળો છે, અને તેમ છતાં પણ આપણા શરીરગત વાયુનું બંધારણ પ્રથક્ ગણી શકાય, તેવીજ રીતે બહારના વિશ્વમાં વ્યાપેલા મનોદ્રવ્યની આપણા અંતર્ગત માનસ—બંધારણ સાથે એકતા હોવા છતાં, આપણી વર્તમાન જીવ ભાવ વાળી અવસ્થામાં તે પ્રથક્ પણ ગણી શકાય તેમ છે—છતાં આત્માને તે મનોદ્રવ્ય ઔપાધિક ભાવે પ્રાપ્ત થએલું છે. અને એ દ્રવ્ય, આત્માના વિકાસક્રમની ભૂમિકાના તારતમ્ય અનુસાર, આત્માને તેના માનસ વ્યાપારોમાં ન્યૂનાધિક સહાયભૂત થાય છે.

મનોદ્રવ્ય તેની મૂળ સ્થિતિમાં આપણને ભાસ્યમાન અથવા જ્ઞાન ગોચર થઇ શકે તેમ નથી. તેમ તેની કલ્પના પણ આપણા-

થી અત્યારે થઇ શકે તેમ નથી. તેમાં જ્યારે ક્ષોભ અથવા આંદોલન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે “ વૃત્તિ ” અથવા “ વિચાર ” રૂપે આપણી સન્મુખ ઉપસ્થિત થાય છે, અને ત્યારેજ આપણે મનને સમજી શકીએ છીએ. અર્થાત્ જ્યારે મનનું પ્રવૃત સ્થિતમાં પરિણમન થાય છે –એટલે તે કાર્યશીલ બને છે ત્યારે જ તેને આપણે તેની કાર્ય પરાયણ સ્થિતિમાં અનુભવી શકીએ છીએ. જ્યારે આત્માએ ગૃહણ કરેલા મનોદ્રવ્યમાં એ પ્રાણ તત્વનો સબંધ થાય છે ત્યારે જ મનોદ્રવ્યનો કોઇ પ્રકારની સવિશેષ પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપે આવિષ્કાર થતો જોવામાં આવે છે.

આત્મા પોતાની સકર્મ અવસ્થામાં મનની સહાયતાવિના એક ક્ષણ પણ નિભાવી શકે તેમ નથી. જ્યાં સુધી કૈવલ્ય–પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તેનો સમસ્ત જ્ઞાન–વ્યવહાર–ઘણા અંશે મનોમયજ હોય છે. આત્મા પોતાના સબંધે પણ જે જે વિચારણા કરે છે તે પણ આ મનની જ સહાયથી કરે છે. પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક સંકલ્પ, પ્રત્યેક આવેગ, એ મનના જ આવિષ્કારો છે, આપણા શરીરમાં વસ્તુતઃ “આપણે” કોણ, એ શોધી કાઢવું એ અતિ વિકટ કાર્ય છે. કેમકે જે જે ભાગ ઉપર “આપણે” હોવાનું સમજી હાથ મુકીએ છીએ, તે ફરીથી બારીકીથી તપાસતાં તે મનનું કાર્ય માલુમ પડે છે. આપણા સંબધે જે ખરેખરૂં તત્વ છે તે માત્ર “ હું ” છે. આ “હું” મનની સર્વ પ્રવૃતિઓ ઉપર પ્રકાશ નાખે છે. આ “હું” તેજ આપણું વાસ્તવિક, ખરેખરૂં સાચું અવિચળ શાશ્વત પોતાપણાનું તત્ત્વ છે. આ “હું” ના સંબંધમાં કોઇ પણ જ્ઞાની મહાત્મા કે પંડિતો કાંઇ કહી શકે તેમ નથી. તેના સંબંધે જો કાંઇ પ્રત્યય હોય તો તે માત્ર “ અસ્તિ ” શિવાય એકે નથી. આ “હું” અથવા આત્માના પ્રશ્નનું સમાધાન મન કોઇ પણ

કાળે કરી શકેજ નહી. કેમકે મંનની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પ્રકાશ નાખનાર ઉપર મન સામે પ્રકાશ નાખી શકે નહિ. જેમ વિશ્વ પોતાના પ્રકાશથી સૂર્યને જોઇ શકે નહી કેમકે વિશ્વને પોતાને પ્રકાશ જ નથી–જે પ્રકાશ છે તે માત્ર સૂર્યનો છે,–તેમ મન પોતાના પ્રકાશથી આત્માના સ્વરૂપને પ્રકાશી શકે નહી. કેમકે મનને પોતાનો સ્વયં પ્રકાશ જ નથી. આપણે પોતે આપણા "હું" ને પુછીએ કે "તું કોણ છે" તો તેને ઉત્તર કાંઇજ મળશે નહી. માત્ર એટલુંજ વધારામાં નીકળશે કે "હું" "અસ્તિત્વમાન" છું. એથી વિશેષ પૃચ્છા કરશો તો માત્ર મનના ધર્મોનું પરિસ્ફોટન થયા કરશે. મનવડે આત્મા અથવા "હું" ના ધર્મોની પરીક્ષા થઇ શકે નહી. પરીક્ષા અથવા પૃચ્છા માટે કાંઇ વિષય (object) હોવો આવશ્યક છે. અને જો આપણે આપણા "હું" ને એ વિષય (object) કરવા જઇએ તો પછી પરીક્ષા કરનાર, વિષય–જ્ઞાતા (subject) રૂપે કોને સ્થાપીશું ? કલ્પનાથી પણ આપણે આપણા "હું" અથવા આત્માને અનુભવી શકવા અસમર્થ છીએ. કલ્પનાથી આપણે આપણા શરીરને, આપણી માનસિક અવસ્થાઓને, વિચારોને, લાગણીઓને, સંસ્કારોને, ભાવનાઓને, અને તે ઉપરાંત મનના વિવિધ કાર્યોને જોઇ શકીએ, પરંતુ તે બધા ઉપરાંત જ્યારે આપણે પોતાને જોવા જઇએ, ત્યારે ખરી રીતે આપણે અપણને પોતાને જોતા હોતા નથી પરંતુ આપણાપણાનો પરિવેશ ધારણ કરનાર કોઇ મનની સ્થિતિ વિશેષને જોતા હોઇએ છીએ. આપણે આપણને જોઇએ તે પહેલા આપણે આપણામાંથી બહાર કુદી પડી આપણા 'હું' ને વિષય (object) કરવો જોઇએ. પરંતુ તે તો બને તેમ નથી. આપણી વર્તમાન કાર્મિક અવસ્થામાં આપણે વિષય અને વિષયી, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય ઉભય એક સાથે હોઇ શકીએ નહિ. જેમ એકજ પદાર્થ એટ

બોલ એકી વખતે હોઇ શકે નહી તેમ વિષય અને વિષયી એકી વખતે એકજ હોઇ શકે નહી આપણામાં "હું" એક એવું તત્વ છે કે, જે મનની સર્વ પ્રકારની પ્રથક્કરણની શકિત, પરીક્ષાની સૂક્ષ્મતા, અવલોકનની બારીકતા અને બુદ્ધિબળના ગૌરવને આધીન થઇ પોતાનું રૂપ ખુલ્લું કરતું નથી. તમે પોતે તમારા પોતાના આગળ તમારૂં સ્વરૂપ જાણવા માટે ગમે તેટલો આગ્રહ અને માગણી કરો તોપણ "હું છું" એ ઉપરાંત કાંઇ ઉત્તર મળશે નહી.

આ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવાનો શું માર્ગ છે એ એક નિરાળો વિષય છે અને તે કેવા ક્રમથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે સંબંધે અત્રે વિષયાંતરના ભયથી, કાંઇ વિવેચન કરી શકાય તેમ નથી. અને માત્ર જે ઉલ્લેખ આત્મા સંબંધે કરેલો છે તે માત્ર એટલાજ માટે છે કે મનોદ્રવ્યનો ઉપયોગ કરનાર એ "હું" છે અને "હું છું" એ શિવાય જે જે ભાવનાઓ છે તે સર્વ આ મનોદ્રવ્યનો આવિષ્કાર અને દૃશ્ય છે.

જોકે મનના સર્વ વ્યાપારોમાં આત્માનું તત્વ અનુસ્યુત હોય છે, એટલે કે અધિકરણ તરીકે તે સર્વદા પ્રત્યેક મનોવ્યાપારમાં વિદ્યમાન હોય છે, છતાં એ વ્યાપારોનું ઉપાદાન તો મનોદ્રવ્યજ હોય છે અને તેના પોતાના વ્યાપારો ઉપર મન પોતાનો પ્રકાશ નાખી શકે છે. મનોદ્રવ્ય એવી વસ્તુ છે કે, તેનો બીજા પદાર્થો સાથે મુકાબલો કરી બતાવાય તેમ નથી. તેનું સ્પષ્ટીકરણ તેના પોતાનાજ કાર્યોથી કરાવી શકાય તેમ છે, મનની પોતાની પ્રવત્તિ તરફ મનોમય અંગુલિ નિર્દેશ કરી તેને ઓળખાવી શકાય કે "જુઓ આં મનનું કાર્ય છે" પરંતુ "આ મન છે" એમ બતાવવાં શકાય નહી. કેમકે સમસ્ત વિશ્વમાં મનના જેવું બીજું

દ્રવ્ય નથી કે જેની સાથે મનોદ્રવ્યની ઉપમા અથવા તુલના કરી તેના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપી શકાય. મનના કાર્યને ઓળખવા માટે મને પોતે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. અને તેપણ, ઉપર કહી ગયા તેમ મનોદ્રવ્ય તેની મૂળ અવસ્થામાં પ્રતીત થતું નથી પરંતુ તેની કાર્ય-મય અવસ્થામાં, વૃત્તિરૂપે, તરંગીત સ્થિતિમાં અનુભવ ગોચર થાય છે. મન તો શું, પરંતુ વિશ્વનું એક પણ દ્રવ્ય તેના મૂળ સ્વરૂપે, કારણ રૂપે, કોઇ કાળે સમજી શકાતું નથી, પ્રત્યેક દ્રવ્ય કાર્ય રૂપે, કોઇ આકાર વિશેષ રૂપે, કાંઇપણ અર્થસુચક આકૃતિ સ્વરૂપે, દ્રશ્યમાન થાય છે. મન અને આત્મામાં આ સંબંધે ભેદ એટલોજ છે કે, જ્યારે આત્મા મૂળ રૂપે કે કાર્ય રૂપે આત્માને પોતાને અથવા મનને પ્રતીત થતો નથી (માત્ર "હું છું" એ રૂપે જ થાય છે) ત્યારે મન તેની કાર્યમય અવસ્થામાં મનવડે જાણી શકાય છે. કોઇ પણ અવસ્થા વિશેષ રહિત મન એ માત્ર એક નિરાળી ભાવના (abstraction) શિવાય અન્ય કશુંજ નથી. "વિશુધ્ધ, મૂળ સ્થિતિ વાળું મનોદ્રવ્ય" એ વા૦ કયના ઉચ્ચાર સાથે એ વાકયને અનુરૂપ કોઇ પણ ભાવના કે કલ્પના તમારા મનમાં કદી ઉદયમાન થઇ શકવાની નહીં. વિચાર, સંકલ્પ, સંવેદન, આવેગ, વૃત્તિ, વાસના વિગેરે મનોદ્રવ્યના પર્યાયો છે. અને તેમ છતાં એ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. કેમકે જ્યાં પર્યાય, વિકાર, કાર્ય આદિ હોય છે ત્યાં તેનું ઉપાદાન અવશ્ય હોવું ઘટે છે.

જૈન દર્શનકારોએ આ મનના કાર્યના અનેક ભેદોપભેદો દ૦ ર્શાવેલા છે. સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક અને અનુમાન એ પરોક્ષ જ્ઞાનના ભેદો હોઇ, અને ઇન્દ્રિયોની સહાયતાવાળા મનવડે માત્ર

પરોક્ષ જ્ઞાન જ લભ્યમાન હોઇ એ ભેદો મનના કાર્ય પરત્વે ઘટી શકે તેમ છે. સ્મૃતિ (memory) અને પ્રત્યભિજ્ઞાન (Consciousness fidentity) વિગેરે ભેદોની વિવેચના કરવા જતાં વિષયાંતર થઇ ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રદેશમા ઉતરી પડવાનો ભય રહે છે, તેથી એ વિવેચનાને અત્રે અમે છેડતા નથી. તે ઉપરાંત મન કોઇ પણ સંસ્કાર અથવા ભાવના ગ્રહણ કરે તે પહેલા તે ગ્રહણના ક્રમ દરમ્યાન જે જે ભૂમિકાઓમાં થઇને મન પસાર થાય છે તેનું પણ વિવેચન જૈન શાસ્ત્રકારોએ કરેલું છે. જ્ઞાન થવા દરમ્યાન જે જે અવસ્થાઓને મન સ્પર્શે છે, અથવા જે જે સ્થિતિઓમાં થઇને તે પસાર થાય છે તે બતાવેલ છે એક પદાર્થનું મનોમય દ્રવ્ય ગ્રહણ થતા પહેલાં મન, વ્યંજનાવગ્રહ (સામાન્ય પ્રતિભાસ રૂપ દર્શન અને તે પછી કાંઇક વિવક્ષિત જ્ઞાન, જેમ કે આ મનુષ્ય જેવું કાંઇ છે તે અર્થાવગ્રહ તથા) ઇહા (અવગ્રહથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાનની વિશેષરૂપતા જેમ કે આ મનુષ્ય તે દેવદત્ત છે) હશે કે કેમ ? અપાય, (ઇહાથી ઉત્પન્ન થએલ જ્ઞાનની અધિક સવિશેષતા, જેમ કે આ મનુષ્ય અવશ્ય દેવદત્ત છે, તે શિવાય અન્ય કોઇ નથીજ) અને ધારણા (સંશય રહિત, વિસરી ન શકાય તેવું દૃઢ જ્ઞાન) એ ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થાય છે. આ ભૂમિકાઓ તે માત્ર મનના વ્યાપાર દરમ્યાનના સ્પર્શ-કેન્દ્રો છે અર્થાત્ તે તે અવસ્થાઓનો તે માત્ર સ્પર્શજ કરે છે માત્ર તેને મતિજ્ઞાનના ભેદો કહેવામાં આવે છે. આ ભેદો કે જે જ્ઞાન ગ્રહણનો ક્રમ છે; જેમકે ભાવનગરથી વઢવાણ સુધી રેલવે દોડે છે અને તે દોડવા દરમ્યાન રેલવે ટ્રેન ઘણા સ્ટેશનો અને પ્રદેશોને સ્પર્શતી ચાલે છે તેટલાજ કારણથી તે સ્ટેશનો અને પ્રદેશો કાંઇ રેલવેના ભેદો હોવાનું માની શકાય નહિ તેજ પ્રમાણે મન પોતાના અમુક

પ્રકારના વ્યાપારમાં જે જે ક્રમમાંથી પસાર થાય તે તે ક્રમ અથવા અવસ્થાઓ તે " જ્ઞાન ગ્રહણનો ક્રમ " (stages of assimilation of ideas) ગણી શકાય કે જેને શાસ્ત્રકાર મહારાજે ભેદો કહેલા છે.

મન અને ઇન્દ્રિયોની સહાયતાથી એક વિશેષ મનો વ્યાપારને 'શ્રુતજ્ઞાન ' ની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ શ્રુતજ્ઞાન એ માત્ર મતિજ્ઞાનવડે ગ્રહાએલા પદાર્થને અધિકપણે જાણવું તે છે. ઉભયમાં મન અને ઇન્દ્રિયો એકજ પ્રકારે પ્રવર્તે છે. માત્ર મતિજ્ઞાન એ સામાન્ય અને શ્રુતજ્ઞાન એ વિશેષ રૂપે છે, એટલોજ તફાવત છે. મતિજ્ઞાનનો પ્રદેશ અમુક ભાવનાનો સંબોધ અથવા ધારણા થાતા પર્યંત છે અને તે પછીના મનો વ્યાપારો એ શ્રુતજ્ઞાનના પ્રવૃત્તિ પ્રદેશ તરીકે જૈન શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકારેલા છે. દૃષ્ટાંતથી એ વાતને જણાવીયે. આહાર આહાર ગ્રહણની ક્રિયામાં, અન્નગ્રાસને હાથમાં ગ્રહી, મુખમાં લઇ, ગળે ઉતારી તેને હોજરીમાં ઉતારવા સુધીના બનાવો આવી જાય છે. હવે તેમાં સામાન્ય વિશેષના ભેદો પાડીએ તો હાથમાં અન્નનો ગ્રાસ લઇ મુખમાં તે લેતા સુધીને સામાન્ય આહાર ગ્રહણ, અને મુખમાંથી તે હોજરીમાં જતા સુધીના વ્યાપારોને વિશેષ આહાર ગ્રહણ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ એ ઉભય, સામાન્ય વિશેષોમાં ભેદ તે માત્ર કાલ્પનિકજ છે. અખીલ ક્રિયા એ માત્ર એક સીધી લીટી જેવી, એક આખા બનાવ જેવી છે. તેજ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ પણ એક સીધી લીટી જેવા છે, માત્ર તેમાં સામાન્ય વિશેષનો તફાવત છે. અને તે ભેદ પણ ઉપરના આહાર ગ્રહણના ભેદો જેવો માત્ર ભાવના રૂપેજ છે, જ્યાં મતિ જ્ઞાનનો અભાવ છે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાનનો પણ અભાવ હોય છે.

કેમકે સામાન્ય વિના વિશેષની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. તેમજ અન્ય પક્ષે પૂર્વના શ્રુતજ્ઞાનની સહાય વિના મતિજ્ઞાનનું ગ્રહણ થઇ શકતું નથી એ ઉભયનો એવો અવિચ્છેદ સંબંધ છે કે તે ઉભયને માત્ર એક વ્યાપાર, એક પ્રવાહ, એક ઘટના રૂપે સ્વીકાર્યા શિવાય ચાલે તેમ નથી.

પ્રથમ ગુણસ્થાનકથી માંડી તેરમે ગુણસ્થાનકે વિરાજતા પરમયોગી અવસ્થા પર્યંતના ચૈતન્ય–કેન્દ્રો મન દ્વારા પોતાનું જીવન ભોગવે છે. ખનીજના અણુ ખનીજપણું, કીટનું કીટપણું વનસ્પતિનું વનસ્પતિપણું મનુષ્યનું મનુષ્ય પણું અને દેવ–ઇશ્વર કોટીના આત્માઓનું દેવ અને ઇશ્વરત્વ આ મનની શકિતને લઇનેજ નિર્માએલું હોય છે. મનોદ્રવ્યના અનંત મહાસાગરમાંથી આપણું વ્યકિત–મન જે પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરી શકે છે તે પ્રમાણમાં તેની મહત્તાઅથવા લઘુતા હોય છે. નિગૂઢ આત્મિક રહસ્યોનું ઉદ્દ્ઘાટન કરનાર સર્વ દેશના ઋષિ–મુનિઓ વિશ્વની સંસ્કૃતિને વિશુદ્ધ પરિણમન અર્પનાર સર્વ દેશના પ્રતિભાવાન, અપૂર્વ કલ્પક મહાકવિઓ, અચિંતિત વૈજ્ઞાનિક સત્યોનો આવિષ્કાર કરી અંધકાર મય વિશ્વને ઉજ્વલતા અર્પનાર વિજ્ઞાનવિદો, અને ધર્મ, સમાજ રાજ્યનીતિ આદિ પ્રદેશોમાં પોતાનું વીર્ય સ્ફુરાવી સમસ્ત યુગને ઉત્ક્રાન્તિની શ્રેણીમાં એક પગલું આગળ ભરાવનાર યુગ પ્રવર્તક મહાપુરૂષો પોત પોતાની શકિત આ મનના અનંત સભર નિરવધિ મહાસાગરમાંથી મેળવે છે. જેમ આપણે આપણા શરીર–જીવનને અર્થે આવશ્યક પ્રાણદ્રવ્ય તે દ્રવ્યમાંથી લઇએ છીએ, તેમ આપણા માનસ જીવનને અર્થે આવશ્યક મનોદ્રવ્ય પણ આ મનના અખૂટ દ્રવ્યમાંથી લઇએ છીએ. પરંતુ જેમ યોગીજનો પોતાની પ્રાણાયામની પ્રક્રિયાથી શરીરને જે સબળ સજીવતા અને પ્રબળ પ્રાણમયતા આપી શકે છે તે પદ્ધતિમાં અને આપણી નિર્બળ ઢીલી

અને યુકિત રહિત પ્રાણ-ગ્રહણ પદ્ધતિમાં ઘણો મહાન તફાવત છે. તેમ આપણા અને મહા પુરૂષોમાં મનોદ્રવ્યના ગ્રહણ અને ઉપયોગ પરત્વે પણ તેટલોજ તફાવત છે. જેમ પ્રાણ સંચય એ એક મહાન વિદ્યા છે તેમ મનોદ્રવ્યમાંથી પણ આપણે જોઇતું તત્વ આકર્ષી લેવું એ પણ એક મહાન વિદ્યા છે. આ વિદ્યાને આપણે "સંયમ" શબ્દથી સંબોધીએ છીએ. પરંતુ આ કાળમાં જેમ અનેક જીવંત અને અર્થપૂર્ણ શબ્દોમાંથી ચૈતન્ય ઉડી ગયું છે તેમ "શંયમ" શબ્દ પણ અર્થ શુન્ય અને અને અમુક પ્રકારની વિધિઓનો હાસમાં વાચક થઇ પડયો છે. પરંતુ એ સંબંધી ખેદ કરવાનું આ યોગ્ય સ્થાન નથી.

કેટલાક મનુષ્યો આપણા ભેજામાં રહેલા જ્ઞાન તંતુના સફેદ દ્રવ્યને મનોદ્રવ્ય માનવાની ભૂલ કરે છે વસ્તુતઃ એ દ્રવ્ય મન નથી. પરંતુ મનના કાર્ય સાથે ઘણો નિકટ સંબંધ રાખનાર તેના પ્રત્યેક સ્ફુરણ સાથે સહાનુભૂતિ રાખનાર અને તેની પ્રત્યેક ચેષ્ટા સાથે અનુકંપા ધરાવનાર એક જડ દ્રવ્યનો તે સમૂહ છે અને એક પ્રકારે મનનું ભૌતિક અવલંબન છે.

મતિજ્ઞાન--પાંચ ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ.

પ્રકરણ ૨ જું.

સંસાર-પરિભ્રમણ શીલઆત્મા જ્યાં સુધી પરમાત્મ અવસ્થાને ન પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી તેનો ક્રમિક વિકાસ જડ પદર્થોના સાધનો દ્વારા થવા નિર્માયો છે, અત્યારે આત્મા જડ પદાર્થોના ગર્ભમાં

ચોતરફ વિંટળાએલો છે તેના વિચારનું સહજ સ્ફુરણ સરખું પણ જડની સહાય વિના બની શકે તેવું નથી.

આમ હોઇને આત્મા અત્યારની તેની કર્માવૃત સ્થિતિમાં જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તે તેના મનરૂપી અંતરનાં સાધન, અને ઇન્દ્રિયોરૂપી બાહ્ય સાધનોદ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે. આત્મા જેમ જેમ વિકાસના માર્ગમાં આગળ વધતો ચાલ્યો, તેમ તેમ તેના આ આંતર બાહ્ય કરણો અથવા સાધનો વધારે વધારે ઉપયોગી, કાર્યકર અને સંસ્કારોને ગ્રહણ કરવા માટે વધારે યોગ્યતાવાળા બનતા ચાલ્યા. મનુષ્યને અત્યારે જે પાંચ ઇન્દ્રિયોદ્વારા સંસ્કારો ગ્રહણ કરવાની લબ્ધી પ્રાપ્ત થએલી છે તેનો વિકાસ થઇ તેને અત્યારની ઉચ્ચ અવસ્થામાં આવતાં સેંકડો યુગ વીતી ગયા છે. મનુષ્યના આત્મારૂપે અભિમાન ભોગવતું આપણું વર્તમાન ચૈતન્ય સ્ફુલીંગ જ્યારે એકેન્દ્રિયમાં હતું તે, કાળે બાહ્ય ઇન્દ્રિઓ સંબંધે તેની કેવી અવસ્થા હતી, અને ક્રમે ક્રમે તે કેવી અવસ્થાઓમાં પસાર થતાં થતાં તે હાલની અવસ્થામાં આવેલો છે તેનું સવિસ્તર વિવેચન અત્રે અસ્થાને ગણાય. તેથી તે વિષયમાં અમે ઉતરતા નથી. અત્યારે આ વિષયમાં આપણને જે પાંચ ઇન્દ્રિઓ પ્રાપ્ત થએલ છે તે ભૂમિકાથી શરૂ કરીને વિવેચન કરીશું.

બાહ્ય જગતનું સર્વ જ્ઞાન આત્મા ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉપલબ્ધ કરે છે. જ્ઞાનને આવવા માટે તે એક પ્રકારનાં બારણાં છે, આ બારણાંઓ જો પુરેપુરાં, તેમની સ્વાભાવિક યોગ્યતા પ્રમાણે, ખુલ્લાં ન રાખવામાં આવે તો, એટલે કે અરધા ખુલ્લા અથવા ન્યૂનાધિક બંધ કે ખુલ્લા રાખવામાં આવે તો જે સંસ્કારો પ્રાપ્ત થાય તે અપૂર્ણ, સ્વલ્પ અને વિકૃત સ્વરૂપે થવાનાં એ ઉઘાડું છે. આ

દ્વારોના માર્ગમાં જેટલે અંશે કચરો, અશુધ્ધિ કે અંતરાયો હશે તેટલે અંશે તે દ્વારા પ્રાપ્ત થતા સંસ્કારો મળયુક્ત, અશુધ્ધ અને ભાંગ્યા તુટયા સ્વરૂપમાં આવે છે. આપણું સંસાર-જીવનની ઉત્તમતા અથવા અધમતા ઇન્દ્રિયોની ઉત્તમતા અથવા કનિષ્ટતા ઉપર અવલંબીને રહેલી છે. તેની બાહ્ય પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ ઉપરજ તેનું સર્વસ્વ નિર્ભર છે.

ઇન્દ્રિયો વિનાનું એકલું મન ગમે તેટલું ઉત્તમ કોટિનું હોય તોપણ તે આત્માને કશા ઉપયોગનું નથી. પાંચે ઇન્દ્રિયોદ્વારા ઉપલબ્ધ થતા સર્વ સંસ્કારોને આપણે આપણા જીવનમાંથી બાદ કરી આપણા સ્વરૂપને કલ્પીએ, તો તે સ્થિતિ એક નિદ્રા જેવી જણાય છે. જેમ જમીનમાં પડેલું, પરંતુ ઉગવાની યોગ્યતા વિનાનું બીજક નિષ્ફળ છે તેમ ઇન્દ્રિયોની સહાય વિનાનું એકલું મન પણ નિષ્ફળ છે, એકલું મન ચોતરફથી મજબુત પથ્થરોથી ચણી લીધેલ ઓરડા જેવું છે. તેમાં કાંઇ પણ પ્રકાશ જઇ શકતો નથી.

ઇન્દ્રિયોદ્વારા મનમાં આવતા સંસ્કારોને મન પોતાની ઉચ્ચતા અને વિકસિતપણાની કળાના પ્રમાણમા ગોઠવી શકે છે. એકજ પ્રકારના ઇન્દ્રિયપ્રાપ્ત સંસ્કારોને જુદી જુદી યોગ્યતાવાળા મનો જુદા જુદા પ્રકારે ગોઠવી જુદા જુદા પ્રકારનો ભાવ અનુભવે છે. એકજ વૃક્ષને અવલોકીને એક વનસ્પતિવેત્તા તેના વનસ્પતિ-વિભાગની કોટિનો નિર્ણય કરે છે, એક વૈદ્ય તેનાવડે શરીરમાં પ્રગટવા યોગ્ય શુભાશુભ અસરો નક્કી કરે છે, એક સુતાર તેના કાષ્ટની ગૃહ-નિર્માણ માટેની યોગ્યતાના વિચાર બાંધે છે, ચૈતન્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તેનાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ, ફુલ વિગેરેના સૂક્ષ્મ વિભાગોનું અવલોકન કરી તેની સજીવતા સિદ્ધ કરે છે, એક કવિ કળાભિજ્ઞ, કે કુદરત-

વેત્તાને તે વૃક્ષની સાથે પોતાનો આત્મગત સંબંધ ભાસે છે અને તેમ છતાં તે બધાની ઇન્દ્રિયો માત્ર વૃક્ષ જ જુએ છે. જુદા જુદા પ્રકારના અનુભવોનો ભેદ માત્ર મનના જુદા જુદા પ્રકારની સ્થિતિ અને વિચારપદ્ધતિની વિશિષ્ટતાને લઇને નિર્માએલો હોય છે, એકજ સામાન્ય ભાસતા પ્રસંગમાંથી જ્યારે હું કે તમે કાંઇ જ રહસ્ય ખેંચી શકતા નથી ત્યારે તે પ્રસંગને જોઇને એક ઉત્તમ નાટયકાર એક હૃદયંગમ અને મનોજ્ઞ વસ્તુ ઉપજાવી તે પ્રસંગને એક અ-દ્ભૂત રસમયતા અર્પી શકે છે; પરંતુ તે માટે જે બાહ્ય સંસ્કારો જોઇએ તે ઇન્દ્રિયોની સહાય વિના મળી શકે નહિ. જેમ શરીરનાં પોષણ અને સંરક્ષણ માટે આપણને બાહ્ય અન્નની જરૂર છે તેમ મનને પણ પોષણ માટે જે સંસ્કારો જોઇએ તે ઇન્દ્રિદ્વારા બહારથી જ મેળવી શકાય તેમ છે. આપણું મન અત્યારે જે કાંઇ છે તે બહારથી પ્રાપ્ત કરેલા સંસ્કારના ગુણોવડે છે. સંસ્કારો કાંઇ મન સ્વતઃ ઉપજાવી શકતું નથી. આપણને ઉપલક દૃષ્ટિએ કદાચ એમ ભાસે કે, ઇન્દ્રિયોની સહાય વગર ઘણા સંસ્કારો આપણે મનોમય રીતે પ્રગટાવી શકીએ છીએ, પરંતુ તેમ માનવામાં એક પ્રકારની ભ્રાન્તિ છે. જે સંસ્કાર અથવા ભાવના આપણે આપણાં મનમાં ઇન્દ્રિયોના મદદ વગર મનોમય રીતે ઉપજાવ્યાનું માનીએ છીએ તે વસ્તુતઃ નવો નથી હોતો, પરંતુ કોઇ અજ્ઞાત ભૂતકાળમાં ઇ-ન્દ્રિયોદ્વારા પ્રાપ્ત કરેલો હોય છે. એ કાળ અત્યારે આપણને સ્મૃ-તિમાં નથી, તેથી તે સંસ્કારને આપણે સ્વતઃ ઉદ્ભૂત માનીએ છીએ. અનંત સંસ્કારો આપણને ગત અનંતભવો દરમ્યાન મળેલા છે. અને તે સર્વ આત્માની સ્મૃતિના અગાધ, અજ્ઞાત પ્રદેશ ઉપર પડેલા છે. પરંતુ એ સર્વ ઇન્દ્રિયોની સહાયથી એક કાળે મેળવા-એલા હતા એ ધ્રુવ સત્ય છે.

ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા અને ગૃહણશક્તિના પ્રમાણમાં આપણે બાહ્ય વિશ્વમાંથી સંસ્કારો મેળવી સકીએ છીએ. બહારના જગતનું સ્વરૂપ આપણે આપણી ઇન્દ્રિયો દ્વારા નક્કી કરીએ છીએ. વસ્તુતઃ આ વિશ્વ કેવું હશે તે હું કે તમે કોઇ જાણતા નથી; કેમકે ઇન્દ્રિઓ જે સંસ્કારો ગૃહણ કરી મનને આપે, અને મન જે પ્રમાણે તેનો ઘાટ ઘડી નક્કી કરે તે સ્વરૂપે આપણે વિશ્વ અને તેના પદાર્થોને માનીએ છીએ ધારો કે આપણને સર્વને એકજ ઇન્દ્રિય છે, તેમ હોય તો આ જગત આપણે માટે અત્યારે છે તેના કરતાં પાંચમા ભાગના રહસ્યવાળું રહેવાનું કેમકે બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયોવડે ભાનમાં આવતો વિશ્વનો હિસ્સો આપણે માટે નહીં હોવા તુલ્ય બની ગયેલો હોય છે. તે પછી એક ઇન્દ્રિય વધીને બે ઇન્દ્રિય થાય તો વિશ્વ પ્રથમ કરતાં બેવડા રહસ્ય કે મર્મયુક્ત થાય છે; કેમકે આપણું જ્ઞાન તેટલે દરજ્જે વધ્યું. તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા વધતી જાય તેમ તેમ વિશ્વમાં સ્વરૂપનો પ્રકાર પણ વધતો જવાનો અને તે અધિક અધિક રહસ્યપૂર્ણ બનતું જવાનું; કેમકે આપણું મન વધતી જતી ઇંન્દ્રિયો સાથે વધતું વધતું વિશ્વનું રહસ્ય જોઇ શકે છે, વસ્તુતઃ વિશ્વમાં કશી વધઘટ થતી નથી. જે કાંઇ ન્યૌન્યાધિક્ય થાય છે તે માત્ર આપણી સંસ્કારગ્રહણની શકિત અને દ્વારોનું છે.

તેજ પ્રમાણે એક પશુ બાળક, સામાન્ક મતિવાળો મનુષ્ય અને વિદ્વાન, એ સર્વને એક સરખી પાંચ ઇન્દ્રિયો હોવા છતાં બધાનું વિશ્વ એક સરખું હોતું નથી. પશુની સ્વાદેન્દ્રિય ઘણી સ્થૂળ, સ્વાદોની સૂક્ષ્મતાના ભેદોથી અજ્ઞાત, અને જાડ્યતાવાળી હોય છે. પશુ કરતાં મનુષ્યોની ઇન્દ્રિયો ભેદોને પારખવાની

અધિક યોગ્યતાવાળી અને ઉત્કટ હોય છે. બાળકની ચક્ષુઓ માત્ર ઉપર ટપકેથીજ બધું જુએ છે. મનુષ્યની પાકટ ઇન્દ્રિયો તેમાં વિશેષતાપૂર્વક જુએ છે. પરંતુ અત્યારનો સર્વથી બુદ્ધિમાન મનુષ્ય આ વિશ્વમાં જે કાંઇ જોઇ, સાંભળી, સુંઘી ચાખી કે સ્પર્શી શકે છે તેથી આગળ વધીને કાંઇજ જોવા જેવું, સાંભળવા જેવું, સુંઘવા જેવું, ચાખવા જેવું કે સ્પર્શવા જેવું વિશ્વમાં નથી એમ માનવું એ ભૂલ છે. જ્યાં આપણી દ્રષ્ટિમાં કાંઇજ આવતું નથી એવા ભાગમાં કોણ કહી શકે તેમ છે કે કોઇ જુદીજ, નિરાળી, સૃષ્ટિ પોતાનું પૃથક અસ્તિત્વ નહી ભોગવતી હોય ? આપણી દષ્ટિ મર્યાદા ઘણી અલ્પ છે. આપણી ચાક્ષુષશકિત ઘણી સ્થૂળ છે અને તેજ પ્રમાણે સર્વ ઇન્દ્રિયો અત્યારે છે તે કરતાં ઓછી સ્થૂળ હોત અને સ્હેજ વિશેષ મર્મગ્રાહી અને શક્તિસંપન્ન હોત તો આપણા માટે એક નવુંજ વિશ્વ ખુલ્લું થાત. કેમકે અ-અત્યારે આપણે જ્યાં કાંઇ જ નથી જોતા ત્યાં કોઇ નવુંજ જગત અસ્તિત્વ ધરાવતું જોઇ શકતા. પ્રોફેસર મેસને પોતાના ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાન સંબંધી એક પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે–" If a new sense or two were added to the present normal number in man, that which is now the phenomenal world for all of us might for all that we know, burst into something amazingly different and wider, in cousequence of the additional revelations of these new senses. અર્થાત્:-

" મનુષ્યને અત્યારે જે ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત છે તેમાં એકાદ બે ઇન્દ્રિયોનો વધારો થાય તો તે નવી ઇન્દ્રિયોના પ્રભાવથી આ પ્રતીત થતું

વિશ્વ ફીટીને તે સ્થાને એક જુદાજ પ્રકારનું, વિસ્મયકારક, વિશાળતર વિશ્વ પ્રગટી આવે. ”

આધ્યાત્મવિદ્યાના મહાનુભાવ પુરૂષો એમ જણાવે છે કે, એકજ આકાશના ખંડમાં પ્રકૃતિતત્ત્વના ભિન્ન ભિન્ન આંદોલનોવાળીને અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિઓ પોતાનું નિરાળું નિરાળું અસ્તિત્વ ભોગવી રહી હોયછે અને તે આંદોલનોવડે ઉપસ્થિતિ થતી પ્રકૃતિ તત્વની ભિન્નતાને લઇને એક પ્રકારની સૃષ્ટિ અન્ય પ્રકારની સૃષ્ટિને અવકાશ આપવા સંબંધી કાંઇ પણ પ્રતિબંધ કરી શકતી નથી. આ જુદી જુદી સૃષ્ટિમાં વસતા આત્માઓનું ઇન્દ્રિયવિષયક બંધારણ એવા પ્રકારનું હોય છે કે, તે તે આત્માઓ પોતાનીજ સૃષ્ટિનો અનુભવ કરી શકે અને પોતાની સૃષ્ટિ સિવાય અન્ય સષ્ટિનાં અસ્તિત્વની પણ તેમને કાંઇ ખબર ન હોય. આ દેહમાં છતાં પણ ઘણા યોગીજનો પોતાની સ્થૂળ અને આપણી આ સૃષ્ટિ સાથે સંબંધ ધરાવતી ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યને ઉપશમાવીને કોઇ ઉચ્ચતર સૃષ્ટિના જીવનનો અનુભવ કરી શકે છે, વસ્તુતઃ આ ઉચ્ચતર સૃષ્ટિ એ આપણાં શાસ્ત્રોમાં કથેલી દેવલોકાદિ સૃષ્ટિઓ છે. આપણે અત્યારની સ્થિતિમાં એ સૃષ્ટિનો કાંઇ અનુભવ કરી શકતા નથી તેનું કારણ ફકત એજ છે કે, આપણી વર્તમાન ઇન્દ્રિયો આ સૃષ્ટિ સાથેજ સંબંધ ધરાવનારી છે અને ઉચ્ચતર સૃષ્ટિના આંદોલનો સાથે સંવાદ અથવા એકરાગતામાં આવી શકે તેમ કેળવાએલી હોતી નથી.

આકાશના એકજ પ્રદેશમાં આવી ભિન્ન ભિન્ન સૃષ્ટિઓનાં અસ્તિત્વ સંબંધી હવે આગળ વધેલા વૈજ્ઞાનિકોનાં હૃદયમાં પણ આભાસ થવા લાગ્યો છે અને જે અનુભવ આપણા પ્રાચીન મહાપુરૂષોને સેંકડો વરસો પહેલાં થયો હતો તે અનુભવની સ્હેજ ઝાંખી તેમને

થવા લાગી છે. Isaac Taylor (ઐઝાક ટેલર) નામના એક યુરોપીય વિદ્વાનના મનમાં એમ સ્ફુરી આવ્યું છે કે–" It may be that within the field occupied by the visible and ponderable universe there is existing and moving another element fraught with another species of life-corporeal indeed and various in its orders, but not open to cognizance of those who are confined to the conditions of animal organization. Is it to be thought that the eye of man is the measure of the Creator's power? and that He created nothing but that which He has exposed to our present senses? The contrary seems much more than barely possible, ought we not to think it almost certain ?" અર્થાત:— "'એમ બનવા યોગ્ય છે કે, આ પરિદૃશ્યમાન અને જ્ઞાનગોચર વિશ્વ જે પ્રદેશમાં પોતાનું અસ્તિત્વ ભોગવી રહ્યું છે તેજ પ્રદેશમાં જીવનનાં કોઇ વિભિન્ન પ્રકારનાં સત્વો વડે વસાએલી સૃષ્ટિ પોતાની નિરાળી સ્થિતિ અને ગતિ ભોગવી રહી હશે. અલબત, એ જીવો પણ ભૌતિક દેહસંપન્ન અને ભિન્ન ભિન્ન જાતિ તેમજ વર્ગના હશે, પરંતુ આપણે કે જેઓ પાશવ બંધારણની મર્યાદાઓવડે પ્રતિબદ્ધ છીએ, તેમની દૃષ્ટિમર્યાદામાં એ સૃષ્ટિ આવી શકે નહી. નિસર્ગની નિખિલ શકિતનું માપ શું મનુષ્યની ભૌતિક ચક્ષુઓ કદી પણ કાઢી શકે ખરી ? અને આપણી વર્તમાન ઇન્દ્રિયોને પ્રતીત ન થઇ શકે એવું શું એ મહાન શકિત (કુદરતે) કાંઇજ સરજ્યું

નહી હોય ? નહિ, નહિ. વસ્તુસ્થિતિ એવી ઉલટીજ હોવી સંભવે છે. અમને તો એમ ભાસેછે કે, વસ્તુતઃ ચોક્કસપણે એમ ઉલટીજ છે.''

આપણી વર્તમાન ઇન્દ્રિયોની મર્યાદિત સ્થિતિનો ખ્યાલ કરાવી હવે ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યનાં વિવેચનમાં ઉતરીશું.

ઇન્દ્રિયોનું શું કાર્ય છે એ સંબંધે સુવિખ્યાત મનોવિદ્યાભિજ્ઞ પ્રોફેસર બેન કહે છે કે–" A sensation is the mental impression, feeling or conscious state, resulting from the action of external things on some part of the body." અર્થાત્–શરીરના કોઇ પણ ભાગ ઉપર બહારના પદાર્થોની ક્રિયાથી ઉદ્‌ભવતી મનોમય અસર, લાગણી અથવા ભાનવાળી અવસ્થા એનું નામ ઇન્દ્રિયસંવેદન છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય મંડળની રચના એવા પ્રકારની હોય છે કે, અમુક જ પ્રકારના બાહ્ય વસ્તુના સંનિકર્ષથી અમુક પ્રકારના આંદોલનો તેમાં પ્રગટે છે અને તે આંદોલનો મન આગળ રજુ થતાં મન તેમાંથી અમુક પ્રકારનો અર્થ ઉપજાવે છે. દરેક ઇન્દ્રિય પોતાના વિષયોલગતાજ પદાર્થોનું ગ્રહણ કરે છે. ચક્ષુ માત્ર પ્રકાશના તરંગોનું ગ્રહણ કરે છે, અને તેવડે ઉપજતા જ્ઞાનતંતુગત સ્પંદન મન આગળ પહોંચાડી દે છે. તેજ પ્રમાણે કર્ણેન્દ્રિય સ્વરના તરંગોનું ગ્રહણ કરે છે; પરંતુ સ્વરતરંગો ગ્રહવાનું કાર્ય ચક્ષુ અને પ્રકાશના તરંગો ગ્રહણ કરવાનું કાર્ય કર્ણપ્રદેશ કદી જ કરતો નથી. આવા પ્રકારની આપણી વર્તમાન ક્ષયોપશમજન્ય અવસ્થા છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય પોતાને નિયત થયેલા સંવેદનોજ નોંધે છે. પોતાના નિયત પ્રદેશથી બહારના સંવેદનોને તે પોતાનાં રજીસ્ટર ઉપર ચઢાવતી નથી. પાંચે ઇન્દ્રિયો અને જ્ઞાનતંતુઓનો

સમૂહ એ બધા મનના અનુચરો છે અને બાહ્ય વિશ્વમાં બનતા બનાવથી માહેતગાર થવા માટે તે. દરેકને મન તરફથી અમુક અમુક કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું છે.

આપણે નિત્યના પરિચયથી આ ઇન્દ્રિયોનાં કાર્ય સાથે એવા તો ટેવાઇ ગયા છીએ કે, તેમનાં કાર્યનાં અવલોકનથી આપણને સ્હેજ પણ નવાઇ ભાસતી નથી. જેમ સૂર્યનો ઉદય થવામાં અને અસ્ત થવામાં, રૂતુઓની નિયમિત ગતિમાં, ચંદ્રજ્યોતિના ક્રમપૂર્વક સંવર્ધન અને ક્ષયમાં આપણને હમેશના સહવાસથી કશીજ અદ્દભૂતતા ભાસતી નથી, તેમ આપણી ઇન્દ્રિયોની રોજની કાર્ય પ્રણાલીમાં આપણને તે યંત્રોની સૂક્ષ્મતા અને તેની ઘટનાની અદ્દભુતતાનો કશો આભાસ આવતો નથી આ વિશ્વમાં પગલે પગલે પ્રતીત થતા પરમ વિસ્મયકર કૌશલનું જેમને ભાન નથી તેમને ઇન્દ્રિયનાં સ્વરૂપની અદ્દભૂતતાનો ખ્યાલ આવવો અશક્ય છે

સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં સ્પર્શેન્દ્રિય સહુથી પ્રથમ આત્માને પ્રાપ્ત થએલી છે. એકેન્દ્રિય જીવોને ફક્ત આ સ્પર્શનીજ ઇન્દ્રિય હોય છે. આહારગ્રહણનું કાર્ય પણ આખા શરીર મારફત થતું હોય છે; કેમકે તે માટેનું ખાસ ઇન્દ્રિયમંડળ તેમનામાં વિકસિત થયું હોતું નથી. આત્માને ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા વધતી ગઇ તેમ તેમ આહારગ્રહણનું કાર્ય આખા શરીર દ્વારા થતું ન્યૂન થતું ગયું અને શરીરના અમુક ભાગો તે કરવાને માટે ખાસ યોગ્યતા ધરાવનાર થતા ગયા. સ્પર્શેન્દ્રિયનું સ્થાન આખા શરીર ઉપર વિસ્તારિત છે અને ત્વચાના સમસ્ત પ્રદેશ ઉપર જ્ઞાનતંતુઓ ફેલાએલા હોઇને દરેક ઠેકાણેનો રિપોર્ટ મનને પહોંચી વળે છે; પરંતુ તેમ છતાં સ્પર્શેન્દ્રિયના અંગે રહેલી શકિતનો વિકાસ આખા શરીર ઉપર એક સરખો હોતો નથી

કપડાંની સફાઇ અથવા ખડબચડાપણાનો ખ્યાલ હાથનાં આંગળાંથી આવે છે તેટલો તે કપડું શરીરના બીજા ભાગ ઉપર લગાડવાથી નથી આવતો. ઠંડીની અસર આંખને નહીં જેવીજ થાય છે; ત્યારે ઝીણા રજકણનો સ્પર્શ, જેની અસર શરીરના બીજા ભાગને મુદ્દલ થતી નથી. તે આંખ ઉપર સખ્ત અસર પ્રગટાવી શકે છે.

પશુઓ અને મનુષ્યોની સ્પર્શેન્દ્રિયની શક્તિ ઉપલક નજરથી એક સરખી ભાસે છે; પરતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. મનુષ્ય અને પશુને જે ખાસ ભેદ છે તે મનના વિકાસને બાદ કરતાં સ્પર્શેન્દ્રિયની શક્તિનોજ બહુધા છે. સ્પર્શેન્દ્રિય સિવાયની બીજી ચક્ષુ, ઘ્રાણ, કર્ણ, રસનાની ઇન્દ્રિયો પશુઓને મનુષ્યના જેવીજ બલ્કે વધારે જોરદાર અને તીક્ષ્ણ હોય છે; પરંતુ સ્પર્શેન્દ્રિયની બાબતમાં પશુ કરતાં મનુષ્ય ઘણો આગળ વધેલો છે. હાથ અને આંગળાંથી મનુષ્ય જે સંવેદન અનુભવી શકે છે તે પશુને મુદ્દલ હોતું નથી. Anaxagoras નામનો વિદ્વાન તો એટલે સુધી કહે છે કે If animals had hands aud fingers, they should be like men. અર્થાત્ જો પશુને હાથ અને આંગળાં હત તો તેઓ મનુષ્યના જેવાજ ગણાત.

વજન પારખવું એ પણ સ્પર્શેન્દ્રિયનું કામ છે એ બહુ થોડા મનુષ્યો જાણે છે. પદાર્થોના વજન નક્કી કરવામાં કેટલાક માણસોની આંગળીઓ એવી આબાદ હોય છે કે, તેમના અનુમાનમાં એક રતી પણ ફેર પડતો નથી; ત્યારે કેટલાક બીન અનુભવીને, વજન હાથ ઉટાક્યા પછી પણ, દશ શેર હશે કે અધમણ તે પણ સમજાતું હોતું નથી. આ ખામી સ્પર્શેન્દ્રિયની શક્તિની છે. તે ઉપરાંત ગરમી અને ઠંડીનું માપ કાઢવામાં પણ આ શક્તિનો ઉપયોગ

હોય છે. કુશળ વૈદ્યો દરદીના શરીરને હાથ અટકાડીને તેમના શરીરની ગરમીનું પ્રમાણ ચોક્કસ રીતે કહી શકે છે. આ અનુમાન પણ ઉપરોક્ત શકિતવડે જ થાય છે. કેટલાક જાડી પ્રકૃતિવાળાને વાતાવરણની ગરમી કે ઠંડીનું પ્રમાણ મુદ્દલ સમજાતું નથી ઘણીજ ઠંડી લાગે અથવા ઘણીજ ગરમી પડે ત્યારે તેમને તેવા પ્રકારનું ઝાંખું ભાન થાય છે. પરંતુ તે શીતોષ્ણતાની કળાનું (degree) તેમને જરાપણ ભાન હોતું નથી. આ ખામી પણ સ્પર્શેન્દ્રિયના વિકાસની જ ખામી સમજવાની છે.

યુરોપના કેટલાક વિદ્વાનો સ્પર્શેન્દ્રિયનું કાર્ય શરીરની સપાટી ઉપર છે એમ માનવા ઉપરાંત એમ પણ માને છે કે, આપણાં શરીરના અંદરના ભાગમાં જે ક્ષુધા અને તૃષાનો અનુભવ થાય છે તે પણ તે ઇન્દ્રિયનો જ કાર્યપ્રદેશ છે. આ માન્યતા એક રીતે વ્યાજબી જણાય છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે, આપણે માત્ર બહારની ત્વચા મારફત થતા અનુભવોને હીસાબમાં લઇએ છીએ; ત્યારે ઉપરોક્ત વિદ્વાનો અંતર ત્વચા મારફત થતાં સંવેદનોને પણ લક્ષમાં લે છે.

સ્પર્શેન્દ્રિયની શકિત આખા શરીર ઉપર ફેલાએલી છતાં અમને એમ જણાય છે કે, આંગળાંમાં તેનો ખાસ પ્રભાવ છે, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આંગળાંમા એ ઇન્દ્રિયનું ખાસ નિવાસ-સ્થાન અથવા અભિવ્યકિત છે. સારા વૈદ્યો દરદીના શરીર ઉપર આંગળા ફેરવી તેના શરીરાંતર્ગત વ્યાધિનું નિદાન કરી શકે છે, અને વાત, પિત્ત, કફમાં શેનું પ્રાધાન્ય છે તે કહી શકેછે. કોતરકામ કરનાર તેની બનાવટના કામ ઉપર જરા આંગળાં ફેરવી કયાં અપૂર્ણતા છે તે નક્કી કહી શકે છે. ઉંચા પ્રકારનાં રેશમ અને ઉનની જાતનાં કપડાંનું સ્વરૂપ બાહોશ પા-

ખદારો આંગળાંથી આંકી તેની કિંમત નક્કી કરે છે. અને જે શાલ આ-
ણે પચ્ચીશ રૂપીઆની માનતા હોઇએ છીએ તે હુશીઆર ધ ધાદારીઓ
પોતાની આંગળીના સ્પર્શથી હજારો રૂપીઆની હોવાનું ચોક્કસ
કહી શકે છે. ઉન, રેશમ અને કપાસના વડ પાડનારાઓની બાહોશી
પણ આ સ્પર્શેન્દ્રિયની શકિત ઉપર અવલંબીને રહેલી હોય છે.
કેટલાક અતિ ઉત્કટ સ્પર્શશકિતવાળા મનુષ્યો આંખથી જોયા વિના
હાથ ફેરવીને તે ચીજનો રંગ પણ કહી શકે છે; કેમકે દરેક
રંગને પણ અમુક પ્રકારનો સ્પર્શ હોય છે.

સ્વાદેન્દ્રિય સ્પર્શેન્દ્રિયનો એક અતિ વિકાસ છે. ઘણા નામાંકિત
વિદ્વાનો સ્વાદેન્દ્રિયને જુદી ઇન્દ્રિય તરીકે સ્વીકારતા નથી. કેમકે
ઉભયનું કાર્ય એક સરખું છે. કાંઇ તફાવત હોય તો તે માત્ર
સામાન્ય વિશેષનો છે. શરીરના બીજા ભાગો જ્યારે શીત, ઉષ્ણ,
કર્કશ મુલાયમ વીગેરે ભાવો અનુભવી શકે છે, ત્યારે જીવ્હા તે
ઉપરાંત, સ્વાદનો અનુભવ કરી શકે છે. આ ભેદ એ માત્ર પ્રમા-
ણનો ભેદ છે પ્રકારનો ભેદ નથી એમ તેઓ માને છે. રસનાપ્રદેશ
ઉપર સ્પર્શેન્દ્રિયનો સવિશેષ વિકાસ છે, એથી અધિક કશુંજ ખરી
રીતે નથી એમ કહે છે, નાક, કાન, અને આંખના માટે જે ખાસ
સંચા કુદરતે તે તે સ્થાનમાં ગોઠવ્યાછે તેવા જીભના પ્રદેશમાં ગોઠવ્યા
નથી. જીભ જે જ્ઞાનતંતુથી પોતાનો સંદેશો મનને પહોંચાડે છે તે
જ્ઞાનતંતુઓ, આખા શરીરની ચામડી ઉપર પથરાએલા જ્ઞાનતંતુઓ
કરતાં જુદી જાતના નથી. માત્ર જીભના પ્રદેશ ઉપરના જ્ઞાનતંતુઓ
સવિશેષ યોગ્યતાવાળા છે. જીભને સ્વાદનું ભાન થાય તે માટે કુ-
દરતે તે સ્થાનની આસપાસ અમુક પ્રકારના રાસાયણિક દ્રવ પદાર્થો
ગોઠવી રાખ્યા છે. આ રસ જો જીભને સહાય ન કરે તો સ્વાદ
મુદ્દલ લાગતો નથી. મંદવાડમાં દરીદીને, જીભ તેની તે છતાં, પદાર્થોમાં

સ્વાદ નથી આવતો તેનું કારણ એ હોય છે કે, ઉપરોક્ત રસોની નિષ્પત્તિ જીભ પાસેના ગ્રંથી સમૂહમાંથી થતી હોતી નથી.

આ ઇન્દ્રિય પશુ કરતાં મનુષ્યમાં ઘણી પ્રબળપણે ખીલેલી હોય છે, અને મનુષ્ય મનુષ્યમાં પણ એ શક્તિના વિકાસ પરત્વે ઘણો મહત્વનો ભેદ અનુભવવામાં આવ્યો છે. દરેક પ્રકારના ઘઉં,ચોખા, બાજરી વીગેરેમાં એક સરખો સ્વાદ હોતો નથી, છતા જાડી રસનાવૃત્તિવાળાને જમતી વખતે તેવો કાંઇ ભેદ માલુમ પડતો નથી દુધના શોખીનો ઘણી ગાયોમાંહેથી અમુક દુધ અમુક ગાયનું છે એમ ચોક્કસ કહી શકે છે, અને એ ગાયોનું દુધ ભેગું કરેલું હોય છે તો તે પણ દુધના સ્વાદથી જાણી શકે છે. આ ઝીણવટ, રસના શક્તિની તીવ્રતા દર્શાવનાર છે, અને તે એક પ્રકારનો ઇન્દ્રિયવિકાસ છે

ઘ્રાણેન્દ્રિય જીવ્હાની સાથે ઘણો નજીકનો સંબંધ ધરાવનારી છે. અને કાર્યમાં પણ ઉભયની સહચારીતા દશ્યમાન થાય છે. જીભ ઉપર પદાર્થનો સ્પર્શ થતાં જ તેના રજકણો ઉડીને ઘ્રાણેન્દ્રિય આગળ હાજરી આપે છે, અને જીભે તેનો સ્વીકાર કરવો કે કેમ તે બાબતની સલાહ પણ તે ઇન્દ્રિય મોકલે છે. આ રજકણો નાકના અંદરના પ્રદેશની અંતર્ત્વચા ઉપર ચોંટે છે; કેમકે તે ભાગ ભીનાશવાળો અને સ્નિગ્ધ હોવાથી તે દરેક જાતના રજકણોને એકદમ ઝીલી લઇ શકે છે, અને ત્યાં તેની ગંધનું સ્વરૂપ નક્કી થાય છે; અર્થાત્ એ ત્વચા ઉપરના વિશિષ્ટ જ્ઞાનતંતુઓ રજકણોના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થએલા આંદોલનોને મન આગળ મોકલી આપે છે, અને મન તેમાંથી અમુક પ્રકારની ગંધનો અર્થ મેળવી લે છે.

મનુષ્ય કરતાં પશુસૃષ્ટિમાં આ ઇન્દ્રિય બહુ બળીવત્તર હોય છે, કેમકે પશુના આહારના અન્વેષણનો આધાર ફક્ત આ ઇન્દ્રિય ઉપર હોય છે. એમના જીવન નિર્વાહ માટે આ ઇન્દ્રિયના શક્તિના

પ્રબળ વિકાસની ઘણી આવશ્યકતા હોય છે. આપણામાં પણ એવા અનેક ધંધા છે કે, જેમાં આ ઇન્દ્રિયની સૂક્ષ્મતાની ઘણી જરૂર હોય છે તમાકુ, અત્તર, આસવ, ગંધીયાણું, વિગેરેના વેપારમાં માલની પારખનો આધાર આ ઇન્દ્રિયની સૂક્ષ્મતા ઉપર છે. તેમના ધંધાની ફતેહ પણ તેના ઉપર નિર્ભર હોયછે ઘણા આંધળા માણસો માત્ર ગંધ ઉપરથી અમુક માણસ ફલાણો છે એમ ચોક્કસ રીતે કહી શકે છે

કર્ણેન્દ્રિય ઉપરની ત્રણે ઇન્દ્રિયો કરતાં ઘણી જટીલ અને સૂક્ષ્મ સંચાકામ વાળી છે. ઉપરની ત્રણ ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થોનો સાક્ષાત્ સંબંધ થયા પછી જ પોતાના વિષયનું ભાન કરી શકે છે; ત્યારે કર્ણેન્દ્રિયની રચના એવી છે કે, તેના વિષય બનનાર વ્યતિકર ઘણે દૂર હોય છતાં હવામાં પ્રગટતા આંદોલનો રૂપે કર્ણના ગોલક ઉપર તે અથડાય છે, અને તે માંહેનું અદ્ભુત કૌશલ્યપૂર્ણ યંત્ર તે આંદોલનોને ગ્રહીને મન આગળ મોકલી આપે છે. આત્માએ બહારની સૃષ્ટિનો હેવાલ મેળવવા માટે ખરેખર, આ કાનનો એક અતિ વિસ્મયકર સંચો બનાવ્યો છે.

વિજ્ઞાને એમ અનુમાન બાંધ્યું છે કે, આ ઇન્દ્રિય એક સેકન્ડમાં ઓછામાં ઓછા ૨૦ થી ૩૦ આંદોલનો ગ્રહણ કરી શકે છે, અને વધારેમાં વધારે એક સેકન્ડમાં ૩૮૦૦૦ આંદોલનો ઝીલી શકે છે. ધીમાં સ્વર કે અવાજના આંદોલનો મંદ વેગવાળા હોય છે અને મોટા અવાજના આંદોલનો ત્વરિત ગતિવાળા હોય છે. ઘણા પશુઓ—ખાસ કરીને ઘોડા—ઘણે દૂરથી શબ્દો સાંભળી શકે છે. કેમકે જીવન-સંરક્ષણ માટે આ શક્તિનો વિકાસ તેમને જરૂરનો હોય છે. જંગલી શીકારી મનુષ્યો ઘણે દૂરના પશુઓનો પગરવ કળી શકે છે. ગવૈયામાં આ શકિતની ઝીણવટ ઘણી

આશ્ચર્યકારક હદે વિકસી હોય છે. વાચક તેની કલ્પના કરી શકે તેમ છે તેથી વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે આ સૂક્ષ્મતા દૂરથી શબ્દો સાંભળી શકવા તેના કરતાં, તદ્દન જુદી જ જાતની છે: અર્થાત્ તે શકિત અવાજના ભેદો પારખવાની અને તેનું વર્ગીકરણ કરવાની હોય છે.

મનુષ્યનાં શારીરિક બંધારણમાં ચક્ષુ સર્વથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને અત્યંત જટીલ રચનાવાળી જોવામાં આવે છે. બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો કરતાં મન સાથે તે અધિક વ્યવહાર રાખે છે; અર્થાત્ ચક્ષુ અને મન વચ્ચે જાગૃત અવસ્થાના બધા જ કાળમાં સંદેશા ચાલતા જ રહે છે. ઘણે દૂર બનતા વ્યતિકરોને તે પોતાની કક્ષામાં લાવી તેનું ભાન મનને કરાવી શકે છે. વિશ્વનો પ્રત્યેક પદાર્થ અમુક પ્રકારના આંદોલનોની ગતિમા હોય છે. આ આંદોલનો ઉપરના પ્રકાશનાં કીરણો ચક્ષુના પ્રદેશ ઉપર અથડાવાથી તે પ્રદેશના જ્ઞાનતંતુઓમાં એક પ્રકારનો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ક્ષોભનો અર્થ મન તેના વિકાસ અનુસાર કરીને તે તે પદાર્થનું બાહ્ય સ્વરૂપ નક્કી કરે છે. હું આંહીથી એક વૃક્ષ જોઉં છું. તેમાં વસ્તુતઃ હું વૃક્ષને પોતાને સીધી રીતે જોતો નથી. પરંતુ તે વૃક્ષ આંદોલનની જે કળામાં છે તે આંદોલનોને વૃક્ષ ઉપરના પ્રકાશનાં કિરણો મારા ચક્ષુપ્રદેશની મર્યાદામાં લાવી રજુ કરેછે, અને તે કિરણોના ત્યાં અથડાવાથી તે પ્રદેશગત વિશિષ્ટ જ્ઞાનતંતુઓમાં એક પ્રકારનો ક્ષોભ, ગતિ, વિકાર, અથવા સ્પંદન ઉપસ્થિત થાય છે. આ ક્ષોભનો મારા મન વડે જે અર્થ ઉત્પન્ન થયો તે વસ્તુતઃ મારૂં વૃક્ષનું જોવાપણું છે. ખરી રીતે બધી જ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની બાબતમાં આપણે બહારની સૃષ્ટિનું અપરોક્ષ સીધું દર્શન કરી શકતા નથી, પરંતુ બાહ્ય વિશ્વનું મન અને ઇન્દ્રિયો મારફત ઉત્પન્ન

થતું એક પ્રતિબિંબ જોઇએ છીએ. ઘણાજ થોડા મનુષ્યોને એ ખ્યાલ હોય છે કે, આપણું જીવન કેવળ આંતરિક છે; કેમકે તમે જે કાંઇ જુઓ છો, સાંભળો છો, ચાખો છો, સુંઘો છો અને સ્પર્શો છો તે મનનાં જ ચિત્રો છે, અને તે ચિત્રો ઇન્દ્રિયોમાં રહેલા ખાસ પ્રકારના જ્ઞાનતંતુઓમાં ઉપસ્થિત થતાં ક્ષોભથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે.

મનુષ્યની ચક્ષુ પ્રકાશના અમુક જ કળા (degree) ના આંદોલનો ગ્રહવા માટે લાયક હોય છે. વિજ્ઞાનનું એમ માનવું છે કે, મંદમાં મંદ પ્રકાશના આંદોલનો એક સેકન્ડમાં પીસતાળીસના આંકડા ઉપર તેર મીંડા ચઢે એટલી સંખ્યામાં હોય છે, અને જ્વલંતમાં જ્વલંત પ્રકાશના આંદોલનો એક સેકન્ડમાં પંચોતેર ઉપર તેર મીંડા ચઢે એટલી સંખ્યામાં હોય છે. ઉપરની સંખ્યાથી ઓછા અથવા વધારે આંદોલનોવાળો પ્રકાશ મનુષ્યના ચક્ષુની મર્યાદામાં આવતો નથી. જોકે અમુક પ્રકારના યંત્રોવડે તે પ્રકાશની ગતિ અને સ્વરૂપ નક્કી કરી શકાય છે. ઉપરની સંખ્યાથી વધારે અથવા ઓછા આંદોલનો વાળો પ્રકાશ, બન્ને એક સરખી રીતે આપણને અંધીકાર રૂપે ભાસે છે; કેમકે તે સંખ્યાથી ઓછા આંદોલનોવાળો મંદ પ્રકાશ આપણી ચક્ષુ ઉપર કાંઇજ અસર ઉપજાવતો નથી અને તે કરતાં વધારે આંદોલનોવાળો પ્રકાશ ઝીલવા માટે આપણી ચક્ષુ નાલાયક હોય છે.

જુદા જુદા ભાસતા રંગોનું સ્વરૂપ પણ તે તે પદાર્થોના આંદોલનની ગતિ વડે નિર્માય છે. એ આંદોલનોની ગતિમાં ન્યોન્યાધિક્ય થતાં આપણી દ્રષ્ટિમાં રંગનો પણ ફેરફાર ભાસે છે. બુદ્ધિમાનો કહે છે કે, લાલ રંગ સર્વ કરતાં ન્યૂનઆંદોલનો વાળો હોય છે, અને જાંબુ-

ડીયો (violet) સર્વ કરતાં ત્વરિત આંદોલનોવાળો હોય છે પીળો, નારંગી, લીલો, આસમાની વીગેરે મધ્યમ ગતિવાળા હોય છે

ઉપર પ્રમાણે ઇન્દ્રિયનાં સ્વરૂપની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા છે. આત્માને જ્ઞાનોપાર્જન માટે નિસર્ગશક્તિએ મન અને ઇન્દ્રિયના અદ્ભુત યંત્રો અર્પેલા છે, અને રચનાનું કૌશલ જેમ બારીકાઇથી જોઇએ છીએ તેમ તેમ આશ્ચર્ય અને આનંદમાં અધિક અધિક નિમગ્ન થતા જઇએ છીએ. આપણને જ્ઞાન મેળવવાની ખરી જીજ્ઞાસા હોય તો આ સંચાકામને બને તેટલી ઉત્તમ સ્થિતિમાં નીભાવવા આપણે સર્વદા તત્પર રહેવું જોઇએ, એટલુંજ નહિ પણ તે સંચાને ખીલવીને તેને બને તેટલો અધિક બળવાન, કાર્યકર, અને આજ્ઞાનુસારી બનાવવો જોઇએ. મન અને ઇન્દ્રિયોને આત્માના વિકાસમા કેવી રીતે સહાયક બનાવવા, તેની ખીલવટ કરીને તે દ્વારા આત્માને પરમ ઉન્નતિના માર્ગે કેવી રીતે વાળવો એ એક જુદાજ લેખનો વિષય થઇ શકે છે. અત્રે અમે મન અને તેનાં બાહ્ય સાધનો-ઇન્દ્રિયોની-અલ્પ વિવેચના પૂર્વક વિરમીએ છીએ.

આત્માની ત્રણ અવસ્થાઓ.

મનુષ્યોની માનસ અને આધ્યાત્મિક જીવનની ત્રણ અવસ્થા હોય છે. આ ત્રણે ભૂમિકામાં તેનું જીવન તે તે ભૂમિકાને અનુરૂપ હોય છે. આપણે આ સ્થળે તેના સંક્ષેપ વિવેચનમાં ઉતરીએ.

પ્રથમ ભૂમિકાને આપણે સંજ્ઞાત્મક ભૂમિકા (Instinctive Plane) નામ આપીશું. આ ભૂમિકાએ વસનાર આત્મા ઉપર

માત્ર તેની સંજ્ઞાઓનું સ્વામીત્વ હોય છે બુદ્ધિનો વિકાસ બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં થએલો હોવાથી ક્રિયા માત્ર સંજ્ઞાના બળથીજ ચાલતી હોય છે. જંગલી મનુષ્યો અને બાળકો આ ભુમિકામાં વસે છે. આવા આત્માઓને માત્ર પોતાના શરીર અને સ્થૂળ આવશ્યકતાઓ સિવાય કાંઇ પણ પરવા હોતી નથી. એમના ચીંતનનો વિષય માત્ર આહાર, નિદ્રા અને ઇન્દ્રિઓની તૃપ્તિ એ શિવાય કાંઇ જ હોતો નથી. આ લોકોમાં સર્વના હક સમાન હોય છે. કોઇ કોઇથી વધારે ચઢીઆતો હોતો નથી. તેમનું જીવન બહુ સુખી, નિરૂપાધિક અને સરળ હોય છે. "હું બીજા કરતાં વધારે મહાન પવિત્ર કે ડાહ્યો છું." એવી ભાવના આ સંજ્ઞાત્મક ભુમિકાએ હોતી નથી. પાપની ભાવના પણ તેમને મુદ્દલ હોતી નથી. સારૂં ખોટું તે સમજતા નથી અને તેથી પોતાની ઇન્દ્રિય તૃપ્તિ અર્થે નિરંકુશપણે કાંઇ પણ આંચકો ખાધા વિના તેઓ પ્રવર્તે છે. ઘણી વાર આ ભુમિકાએ કોઇ ઉચ્ચતર સત્તાના અસ્તિત્વનું ભાન ઝાંખું ઝાંખું હોય છે, પરંતુ તે વિષયમાં તેઓ બહુ માથું મારતા નથી. અમુક વિધિઓનું પાલન કરવાથી તે સત્તા રાજી થશે અથવા તેમ નહિ કરીએ તો તે નારાજ થશે એમ પણ તેઓ માનતા હોતા નથી. મરણ પછીની મુકિતની તક મેળવવા બાબત તેઓ તદ્દન બેપરવા હોય છે અને તેમના મનમાં સંજ્ઞાત્મકપણે એમ રહેતું હોય છે કે, જે સત્તા આપણી આંહિ સંભાળ રાખે છે તે ત્યાં પણ રાખશે જ.

બીજી ભૂમિકાને આપણે બુધ્ધાત્મક ભૂમિકા (Intellectual Plane) નામ આપીશું. આ અવસ્થામાં આત્માની પ્રવૃત્તિ ઉપર બુદ્ધિનું આધિપત્ય હોય છે. અમુક "સારૂં" અને અમુક "ખોટું"

એ ભાવના પ્રત્યે તે અધિકાધિક જાગૃત થતો જાય છે. એના બાહ્ય મનની સપાટી ઉપર મનના કોઇ ઉચ્ચતર વિભાગમાંથી ઝાંખો પ્રકાશ અને મંદ સ્ફુરણ આવતું હોય એમ તે અનુભવે છે. અને તે દિવ્ય સ્ફુરણના ગહન પ્રભાવથી પોતાના વ્યક્તિ સ્વાર્થમાજ રચ્યા પચ્યા રેહેવામાં તેને શરમ લાગે છે. તેને સ્વભાવથી જ કોઇ સ્વાર્પણ પ્રતિ વેગ અનુભવાય છે અને જ્યારે કોઇ નિઃસ્વાર્થ કાર્ય તેના હાથથી બને છે, ત્યારે તેને સ્વાભાવિક આનંદ અને શાંતિનો અનુભવ થાય છે. એમ થવાનું શું કારણ હોવું જોઇએ, તેનું જો કે તેને સ્પષ્ટ ભાન હોતું નથી. છતાં અસ્ફુટપણે તેના અંતઃકરણમાં એમ રહેતું હોય છે કે, જ્યારે હું કોઇ સ્વાર્થહિન કાર્યમાં યોજાઉં છું ત્યારે હું ઉન્નતિના માર્ગે વહનો હોઉં છું. પરંતુ બુદ્ધિની ભૂમિકાની પરિસમાપ્તિ આટલેથી જ થતી નથી. "સારૂં" શું અને "નરસું" શું એની શોધમાં તે યોજાય છે અમુક "ઠીક" અને અમુક 'અઠીક" અમુક "કરવા યોગ્ય" અને અમુક "ન કરવા યોગ્ય" એ ભાવના બહુજ પ્રબળ અને વેગવાન્ બનતી જાય છે. આ ભાવનાના પ્રત્યુત્તરરૂપે અનેક ધર્મગુરૂઓ અને ધર્મ સંસ્થાઓ ઉદ્ભવે છે અને તેનના તરફથી 'અમુક કાર્ય કરવા સારા છે અને તેમ કરવાથી ઇશ્વર રાજી થશે." એમ જાહેર ઘોષણાઓ થાય છે. તેઓ કહેતા હોય છે કે, અમોએ મુકરર કરેલા માર્ગે (અને તે માર્ગ બહુધા દેવળોના નિભાવનો અને તેમના પોતાના નિર્વાહનોજ હોય છે.) તમારૂં દ્રવ્ય અર્પશો તોજ દૈવીસત્તા તમારા ઉપર પ્રસન્ન થશે અને તે સાથે એમ પણ કહેતા હોય છે કે "અમે એ દર્શાવેલી ક્રિયા કરવામાં તમો ગફલત કરશો અથવા અમોએ વિહિત કરેલા દેવળો કે મંદિરમાં નિયમિત હાજરી નહિ આપો તો

તે સત્તા તમારા ઉપર રોશે ભરાશે." પોતાને અનુસરનાર સમાજની માનસિક સ્થિતિને અનુકૂળ આવે તેવા સ્વર્ગો અને દેવભૂમિઓ આ ધર્મગુરૂઓ અને પયગમ્બરો ઉપજાવી કાઢે છે અને તેમણે દર્શાવેલા વિધિને નહિ અનુસરનારાઓ માટે, અત્યંત ત્રાસદાયક વસ્તુઓથી ભરપૂર નર્કો પણ શોધી કાઢે છે. અનુયાયી સમાજને જે ચીજો બહુ પ્રિય હોય એના સ્વર્ગમાં બહુજ મોટા પ્રમાણમાં પ્રાપ્તિની લાલચ તેઓ આપતા હોય છે, અને જે વસ્તુ કે સ્થિતિનો તેમને અત્યંત ભય અને ત્રાસ હોય છે, તેવી વસ્તુ અને સ્થિતિથી તેઓ પોતાના નર્કને બહુજ મોટા પ્રમાણમાં ભરી કાઢે છે. આ ધર્મગુરૂઓ કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય સારૂં અને નરસું એવા બે ખરડાઓ તૈયાર કરે છે. અને વસ્તુ માત્રને એ બે વિભાગમાં વિભક્ત કરી નાંખે છે. આ બે ભરતીઆમાં નરસા અને નહિ કરવા યોગ્યનું ભરતીયું બહુજ લાંબુ અને કંટાળા ભરેલું હોય છે. કારણકે જીવને સુખ ઉપજાવનારી બધી વસ્તુઓ એ નરસાના મથાળા તળે આવતી હોય છે. એવા વસ્તુઓને એ મથાળા તળે મુકવાનું કારણ બીજું કાંઇજ નહિ પણ તે બધી સુખદ છે, આનંદ ઉપજાવનારી છે, એ છે. તેજ પ્રકારે "સારા" ના મથાળા તળે બધી દુઃખ ઉપજાવનારી ક્રિયાઓ, વસ્તુઓ અને અરૂચિકર સયોગોનો સમાવેશ થતો હોય છે ... મનમા ગમે તે પ્રકારે પણ એ ભાવના બહુ દ્રઢ બની ગઇ છે કે, તે ઉપરી સત્તા, પોતાના બાળકોને અરૂચિકર અને અપ્રિય વિધિઓ અને દુખદ ક્રિયાઓમાં નિમગ્ન થએલા જોઇ રાજી થાય છે અને તેમને કોઇ સુખદ પ્રવૃત્તિ અને આનંદ કાર્યમાં યોજાએલા નિહાળી તે સત્તા કુપિત થાય છે. એ ભાવનાને સંતુષ્ટ કરવા અનેક મત સંપ્રદાય ઉદ્દભવે છે અને તે બધાજ મત સંપ્ર-

દાયો એક સરખી રીતે એમજ જાહેર કરતા હોય છે કે, અમોએ ઇશ્વર તત્વની જે ભાવના રચી છે, તેનાથી વિપરીત માન્યતા ધારણ કરનાર ઇશ્વરના વિરોધીઓ છે અને જરૂર ઇશ્વર તેનો બદલો લે છે અને શિક્ષા કરે છે. ઘણીવાર તો એવા "ઇશ્વરના વિરોધી મનુષ્યો" ઉપર વૈર લેવાની અને શિક્ષા કરવાની ફરજથી લોકો પોતાના ઇશ્વરને મુકત કરે છે અને તેઓ પોતેજ ઇશ્વરને કરવાનું કાર્ય પોતાના હાથમાં લઇ ઇશ્વરની વતી સજા કરી લે છે; અને વધારે આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે, તેમ કરવામાં તેઓ "ઇશ્વરી ફરજ" બજાવ્યાનું અભિમાન રાખતા હોય છે.

આ બીજા વર્ગની ભૂમિકાને શોભાવનારા આત્માઓ બહુ જ ધાંધલીઆ અને કાંઇને કાંઇ અખંડ ઉદ્યોગમાં જોડાએલા હોય છે. અમુક વાર, માસ અને તિથીઓને તેઓ "પવિત્ર" જાહેર કરે છે (જાણે કે તે શિવાયની બીજી વાર તિથિઓ મુકાબલે ઓછી પવિત્ર હોય, અને કાળના પણ અમુક અમુક દેશ ઉપર શુભાશુભ અંક મારેલા હોય) અને અમુક સ્થાનો બીજા તેની આસપાસના સ્થાનો કરતા વધારે પવિત્ર છે. તેઓ એમ માનતા હોય છે કે, અમુક દેશના, અમુક વર્ણવાળા, અમુક કુળમાં જન્મેલા જીવાત્માઓ ઉપર તે દૈવી સત્તા વધારે કૃપાની દૃષ્ટિથી જુએ છે અને બીજા ઉપર અકૃપા અથવા તિરસ્કારની નજરથી નિહાળે છે. એમના મનમાં એમ હોય છે કે, પ્રભુના દેશના અધિકારી સજ્જનો અમારા મંડળમાં પ્રવેશેલાઓ શિવાય બીજા હોઇ જ શકે નહિ. કેમકે એ મહાનગરનો રસ્તો અમારા શિવાય બીજા કોઇ જ જાણતા નથી. તેથી બાજા બધા નર્કમાં અને સંસારમાં સદા કાળ તરફડીયા મારવા માટે જ નિર્માએલા છે. આ બીજા વર્ગના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં નર્ક એ અત્યંત ભયાનક અને ત્રાસદાયક સ્થાન છે. પોતાના પવિત્રપણાની ભાવનામાંથી અને અમો બધું જ સમજી ચુકયા છીએ

એવી કલ્પનામાંથી, પોતાના અભિપ્રાયથી વિરૂદ્ધ વર્તનવાળાઓ પ્રત્યે તેમનો પ્રબળ તિરસ્કાર છે. હોય આ તિરસ્કાર એ બીજી ભૂમિકાવાળા જીવોનું ખાસ લક્ષણ છે. આથી જુદા જુદા તડો બંધાઇ જાય છે. અને એક તડને પોતાના શિવાયના બધા જ તડો જોડે વિચાર ભેદથી જન્મેલો વિરોધ બંધાઇ જાય છે. આ પ્રકારનું વૈમનસ્ય, ઇર્ષ્યા અને તિરસ્કાર તેમની પ્રવૃત્તિમાં પદે પદે પ્રતિત થતાં હોય છે. દૈવી પ્રેમ એ આ મનુષ્યોમાં એક અર્થહીન શબ્દ રૂપે જ હોય છે. બંધુત્વ એ પણ નામ માત્ર જ છે અને કદી હોય તો પણ તે તે પક્ષમાં રહેલા મનુષ્યો વચ્ચે જ હોય છે. પક્ષની બહારના એ કાંઇ બંધુ ગણાતા નથી. આ બીજા નંબરની ભૂમિકામાં પોતાના પક્ષ બહારના મનુષ્યો બંધુના ઉપનામથી નહિ પણ નાસ્તિક, અશ્રદ્ધાળુ, પાખંડી, પરધર્માવલંબી, કુસંગી, ભિન્ન પંથી વિગેરે સંજ્ઞાઓથી ઓળખાતા હોય છે સર્વ એક પિતાનો પરિવાર છીએ, અથવા એક જ તત્વનો આવિર્ભાવ છીએ, એવો અનુભવ મુદ્દલ આ ભૂમિકામાં હોતો નથી. સર્વ સમાન વાદ જેવી જે ભાવના નંબર એકની ભૂમિકામાં હોય છે તેનો આ બે નંબરની ભૂમિકાએ લોપ થાય છે. ભિન્નપણું, જુદાપણું, નિરાળાપણું એજ આ ભૂમિકાએ મુખ્ય વાર્તા હોય છે.

પરંતુ આ ભૂમિકાએ જેમ જેમ મનુષ્ય આગળ વધે છે અને બુદ્ધિનો પ્રકર્ષ થાય છે અને સત્વના પ્રકાશથી તે બુદ્ધિ અધિકાધિક પ્રકાશવતી બનતી જાય છે, તેમ તેમ આ ભૂમિકાની બાળ અવસ્થાએ હોવા યોગ્ય વહેમો, મૂર્ખાઇ ભરેલી કલ્પનાઓ અને ગાંડા ઘેલા ખ્યાલો નીકળતા જાય છે. એક વખતે જે પૂર્ણ સત્ય રૂપ અને પવિત્રતમ વસ્તુ અથવા ભાવના રૂપે મનાતા હતા તે વખત જતાં તેના સાચા સ્વરૂપે જણાવા માંડે છે. અને પછી તે હૃદયમાં કોઇ મહત્વનું સ્થાન રોકતા બંધ પડે છે. એક આવ-

રણુ ગયું એટલે બીજું આવરણ નજરે પડે છે અને તે ખસ્યું એટલે ત્રીજું દ્રષ્ટિમા આવે છે, અને એમ ઉત્તરોત્તર આવરણરૂપ ભ્રાન્તિઓ એક પછી એક સરી પડતી જાય છે. એક વખતે જેને અત્યંત મહા મૂલ્યવાન રત્નની પેઠે સાચવી રાખી હતી, તે ભાવના એક કાચના કટકાની કિંમતની બનીને આપણાથી દૂર થાય છે અને તેમ કરતી વખતે તે તે પ્રગતિના પંથે ચઢેલો મનુષ્ય પોતાના પૂર્વના બાળ ખ્યાલ ઉપર હસતો હોય છે, અને તેને આજ સુધીની પોતાની મુગ્ધાવસ્થા માટે શરમ આવે છે. વધતી જતી બુદ્ધિ અને તર્કના પ્રકાશમા અંધારામાંજ જેની કિંમતછે એવા ખ્યાલો આ મનમાંથી ચટોચટ ખસતા જાય છે. તે એમ જાણે છે કે હું આજ સુધી છેકજ બાળક જેવો અજ્ઞ અને મેંઢાની માફક દોરાવાનો સ્વભાવ વાળો હતો. પરંતુ હવે બધી વાત મને સ્પષ્ટ થઇ ગઇ છે ઘણી વાર એમ બનતું જોવામા આવે છે કે, આવા મનુષ્યો નાસ્તિક અને શૂન્ય હૃદયવાળા બની જાયછે. તેમને એકે વિષયમા શ્રદ્ધા હોતી નથી જુની વસ્તુ સ્થિતિને તો તેઓએ ફેંકી દીધી હોયછે, અને તે ખાલી સ્થાનમાં કોઇ નવિન ભાવનાનો અભિષેક થયો હોય છે. આ પણ આત્માની એક અવસ્થા વિશેષ છે. જુનું ગયા પછી અને નવું સ્થાપવા પહેલાં વચગાળાની એક શૂન્ય અવસ્થા હોય છે, તે વખતે હૃદયમા એક પણ નિશ્ચય આરૂઢ થએલો હોતો નથી. ઘણા આધ્યાત્મિક પુરૂષોના એક જીવન ચરિત્રમાં તે તે પુરૂષોએ એક વાર આવી અવસ્થા અનુભવ્યાનું આપણે વાંચ્યું છે. સ્વામી વિવેકાનંદની પણ એકવાર આવીજ સ્થિતિ હતી. વર્તમાન કેળવણી લીધેલા ઘણા યુવકો જેમને આપણા વૃદ્ધ અને ધર્મઘેલા મનુષ્યો નાસ્તિક ગણી કુટી મારે છે તેઓ ખરી રીતે આવીજ અથવા કોઇ આવા પ્રકારવાળી અવસ્થા વેદતા હોય છે.

પરંતુ આવી અવસ્થા ઘણો કાળ નભતી નથી. મન । ઉપરી પ્રદેશમાંથી ઇશ્વરી પ્રકાશ તેના બાહ્ય મન ઉપર રેડાવા માંડે છે. સત્યનું સ્વરૂપ તેને સહજોપલબ્ધિ રૂપે, બુદ્ધિ અને તર્કથી સ્વતંત્ર પણે, અનુભવાવા માંડે છે. ધર્મનું આભ્યંતર સ્વરૂપ અને મહાજનોના હૃદયને વિષે રહેલો મર્મ તેમને અવગત થવા માંડે છે સત્યની કસોટી રૂપે તેઓ તેમના અંતરાત્માના સ્વરને સ્વીકારતા થાય છે. બાહ્ય પ્રમાણો અથવા પુરાવાની કિંમત તેમના મનમાંથી ખસી જાય છે. અને એ ક્રમથી ધીમે ધીમે ત્રીજી ભૂમિકામાં—નંબર ત્રણના વર્ગમાં તેઓ પ્રવેશે છે.

આ ભૂમિકાના મનુષ્યો બધે શુભનુંજ દર્શન કરે છે. હરેક સ્થિતિ, સયોગ અને સ્થાનમાં શુભનોજ સંકેત તેમને જણાય છે. કોઇ એક આત્મા કોઇ બીજા આત્મા કરતાં તેને વિશેષ જ્ઞાન પ્રબુદ્ધ જણાય છે; પરંતુ તેના મનમાં એમ રહેલું હોય છે કે, નાના મોટા, જ્ઞાની અજ્ઞાની, એ બધા આ વિશ્વની મહા યોજનાના વિભાગો છે. વિકાસ પામેલા અને તેથી ઉચ્ચતર પ્રદેશમાં વિહરતા આત્માઓને, ઇચ્છાના અભાવને લીધે અમુક પદાર્થોને ફાટી તુટી ગયેલા વસ્ત્રની માફક, ફેંકી દેતા તે જુએ છે. પરંતુ તે એમ પણ જુએછે કે, જે પદાર્થોનો તે વિકાસ પામેલો આત્મા ઇચ્છાના અભાવથી ત્યાગ કરેછે, તેજ પદાર્થો એક સાધરણ આત્માને માટે સરસમાં સરસ પદાર્થ છે. અને જાણે છે કે, જેમ તે જ્ઞાની આત્માએ અનેક અનુભવો મેળવ્યા પછી તે પદાર્થમાંથી પોતાની પ્રીતી ઉઠાવી લીધી હતી તેમ અત્યારે આ સાધારણ વિકાસવાળા ભાસતા આત્માની તે પદાર્થ માંહેની પ્રીતિ પણ એક કાળે અનુભવના અંતે ઉઠી જશે. તે જાણે છે કે, આખું વિશ્વ પ્રભુના પ્રદેશ પ્રતિના મહાપથ ઉપર ધીરી ગતિએ પગલાં ભરતું ચાલે છે, એ મહાપ્રયાણમાં કેટલાક આગળ, કેટલાક

વચમા અને કેટલાક પાછળ છે, પરંતુ બધાજ રસ્તા ઉપર છે અને અત્યારે એક જ્ઞાની આત્મા જે સ્થિતિમાં છે તેજ સ્થિતિમાં એક કાળે અત્યારનો અજ્ઞાન આત્મા પ્રવેશવા યોગ્ય છે. તે પ્રાણી માત્રને ભૂલો (દુનિઆ જેને પાપ કહે છે તે) કરતા જુએ છે અને તે સાથે તે ભૂલનું પરિણામ જે કિમતી પાઠ શીખવતો જાય છે તેમાંથી લાભ ઉઠાવતા પણ જુએ છે. દુનિઆ જેને "સારૂં" અને 'નરસુ' કહે છે તે બધું તે જાણતો હોય છે, છતાં જ્યાં જ્યાં જેવું તે જુએ છે ત્યાં ત્યાં તેવું હોવા યોગ્યછે માટે જ છે, એમ તેનો નિશ્ચય હોય છે સર્વનું પરિણામ શુભમાંજ આવવાનું છે એમ તે જાણે છે. "પાપ" ને અવિકસિત મનનું સ્વભાવિક લક્ષણ ગણે છે, અને વખત આવતાં તે બધું રસ્તાસર આવશે એમ તે માને છે. આશ્ચર્ય જેવું તેને કોઇ પણ સ્થાને લાગતું નથી.

આ ત્રીજી ભૂમિકાવાળા મનુષ્યો બધા ધર્મોની અંદર શુભનુંજ દર્શન કરે છે. તે એટલે સુધી કે, કોઇ એકજ ધર્મની મર્યાદામા ગોંધાઇ રહેવું અને તેની સંકડારામાં પડી રહેવું તેને બહુ કઠીન જણાય છે. ઇશ્વરની વિવિધ ભાવનાઓમાં તે એકજ પરમતત્વની પૂજા અને સ્વિકાર થયેલો જુએ છે. એક કાષ્ઠ કે પાષાણની મૂર્તિથી લઇ ઇશ્વરત્વની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભાવનામાં તે એકજ મહાનતત્વ પ્રત્યેનું મનુષ્યહૃદયનું અર્પણ થતું નિહાળે છે. અને એ ભાવનાનો ભેદ, માત્ર મનુષ્યઆત્માના વિકાસના તારતમ્યાનુસાર અને અધિકાર ભેદથી નિર્માય છે એમ તે માને છે. તે જાણે છે કે, મનુષ્ય જેમ જેમ પ્રગતિમાન થતો જાય છે તેમ તેમ તેની ઇશ્વરના સ્વરૂપ સમ્બધેની ભાવના પણ ફરતી જાય છે. મનુષ્યસ્વભાવના એક અવલોકનકારે લખ્યું છે તેમ, મનુષ્યનો ઇશ્વરસમ્બધેનો ખ્યાલ એ માત્ર પોતાની જ જાતને અનેક ગુણ વિશાળ કલ્પી બાંધેલો ખ્યાલ

છે. (A man's idea of god is merely himself magnified) એમ આ ત્રીજી ભૂમિકાને શોભાવનાર મહાત્મા માને છે. તે જાણે છે કે, એક સુધરેલા મનુષ્યનો ઇશ્વર જંગલી મનુષ્યને મુદ્દલ પસંદ પડતો નથી, તેમ જંગલી મનુષ્યનો ઇશ્વર સુધરેલા મનુષ્યને પણ રૂચિકાર બની શકતો નથી. અને તેમ છતાં "જંગલી" અને "સુધરેલા" બધા જ પોતાથી બને તેટલી ઉંચી ઇશ્વરભાવના રાખતા હોય છે, અને પોતાના સંવર્ધનની ભૂમિકાને અનુસરીને બને તેટલો પોતાના ઇશ્વરને પ્રસન્ન રાખવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે, એમ તે જુએ છે. જેટલા અંતઃકરણો તેટલા ઇશ્વરો અને સેતાનો છે. સરસમાં સરસ જે ઉચ્ચ ગુણો મનુષ્ય કલ્પી શકે તે વડે વિભૂષિત તે તેનો ઇશ્વર અને જે કાંઇ દુષ્ટમાં દુષ્ટ અને અધમમાં અધમ તે કલ્પી શકે તેવા અનિષ્ટ ગુણોથી આરોપ પામેલો તેનો સેતાન અથવા આસૂરિતત્ત્વ હોય છે; એ બન્નેને મનુષ્યોએ જ ઉપજાવેલા છે અને તેઓ મનુષ્યના કલ્પનાની સૃષ્ટિમાં જ વિહરે છે. તે શિવાય એમને કોઇ સ્થળ કે કાળમાં અવકાશ નથી એમ તે જાણે છે. તે ભાવના મનુષ્યને અમુક હદે પહોંચાડી પોતે સફળ થઇને ખસી નીકળે છે અને તેનું સ્થાન કોઇ અન્ય ઉચ્ચતર ભાવના લે છે, અને પ્રથમની માફક તે પણ પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરી આત્માને વિકાસ ક્રમમાં એક પગલું આગળ વધારી, પોતાનું સ્થાન કોઇ પોતાથી ઉચ્ચતર ભાવનાને સોંપી મુક્ત થાય છે.

આ ત્રીજી ભૂમિકાએ સ્થિત મનુષ્યોનું વિશિષ્ટ લક્ષણ તો એ હોય છે કે, આ બધું એક તત્ત્વ છે એમ તેમને સતત્ ભાન રહ્યા કરતું હોય છે. તેઓ જુવે છે અને અનુભવે છે કે, આખું વિશ્વ ચૈતન્યમય, બુદ્ધિમય છે, અને જુદા જુદા સ્થાને પ્રતિત થતા ચૈતન્યના આવિર્ભાવની કળામા ભેદને લઇને જડ ચૈતન્ય એવા

ભેદ બંધાય છે. આખા વિશ્વમાં તે એકજ મહાન જીવન અનુભવે છે અને પોતે તે મહાજીવનનો વિભાગ છે એમ જુએ છે એ મહાજીવન તે હુંજ છું અને હું છું તેજ એ મહાજીવન છે એવા પ્રકારની એકતા તે અનુભવતો હોય છે સમસ્ત પ્રકૃતિ સાથે તે સબંધમાં હોય છે. તેના વિવિધ રૂપે અને આકારોમાં તે પોતાને જ જુએ છે. ખનીજ, વનસ્પતિ, પશુ, અને મનુષ્ય એ બધામાં જે કાંઇ છે તે પોતામાં છે અને પોતામાં તે તેમ કેનામાં છે એમ અનુભવે છે. તે જાણે છે કે ખનીજના ગુણો, વનસ્પતિનાં ગુણો, વ્યાઘ્રાદિ પશુના ગુણો અને જંગલી ગણાતા મનુષ્યના ગુણો એ બધા મારામાં રહેલા છે. પણ આથી એમ સમજવાનું નથી કે, આ ત્રીજી ભૂમિકાવાળો મનુષ્ય વાઘના જેવો લોહીનો તરસ્યો, મોરના જેવો ગુમાની, સર્પના જેવો ઝેરી, કે જંગલી મનુષ્ય જેવો વિવેકહીન હોય છે. તેથી ઉલટું તે એમ જાણે છે કે, ઉપરોક્ત બધા ગુણો મારામાં રહેલા છે, પરંતુ આત્માના ઉચ્ચતર અંશના આધિપત્ય તળે—આત્માની ઉપરિ બાજુના સ્વામીત્વને આધીન અને તેના શાસનથી નિયમાએલા રહેલા હોય છે. એ બધા તેના ઇચ્છા વિના છટકી જાય તેમ હોતા નથી. તેમ છતાં તેનામા તે રહેલા છે એમ તે જાણે છે. માત્ર તે સ્વામી તરીકે નહિ પણ સેવક રૂપે, અને તેથી આત્માના વિકાસક્રમમાં એક સેવક અથવા સામર્થ્ય રૂપે સહાયક હોય છે, એમ તે જાણે છે. આથી આ ત્રીજી ભૂમિકાવાળા મહાત્માના અંતઃકરણમાં આ પશુઓ માટે પણ લાગણી હોય છે કેમકે તેમનું હૃદય, તેમની આંતર સ્થિતિ અને તેમના વિકાસક્રમની હદ તે સમજી શકતો હોય છે. તે ભૂમિકાએ તેવું જ હોય એથી અન્યથા હોઇજ ન શકે, તેમ તે જાણતો હોય છે. આ મહાત્મા પોતાની આસપાસના મનુષ્યો માટે

પણ એવું વિશાળ હૃદય રાખતા હોય છે. અને જ્યાં જ્યાં "અંનિષ્ઠ" ગુણો કે વર્તનનો તે સદ્ભાવ જુએ છે ત્યાં ત્યાં તે પ્રકારેજ હોવા યોગ્ય છે એમ ધારી સમભાવમાં રહી શકે છે, પોતાનો બંધુ મનુષ્ય એ લક્ષણોને સંયમમાં રાખી શકતો નથી અને પાંજરામાંથી છુટા થએલા સિંહ કે ઝેરી પ્રાણીની માફક તેને છુટા ફરવા દે છે, એથી તેને તેના બંધુ ઉપર દયા આવે છે. અને તેને મિષ્ઠવાણીમાં સલાહ આપે છે કે "ભાઇ! આ પશુની ભૂમિકાને યોગ્ય લક્ષણોને હવે તમારે સંયમમાં રાખવા ઘટે છે અને તેની પાસેથી તમારે એક સ્વામી તરીકે કામ લેવાનું છે, તમારે તેના સેવક બની તેની ગુલામીમાં રહેવું યોગ્ય નથી. અને એમ કરશો ત્યારે તેમનો એક ઉચ્ચ જીવનનો અનુભવ થશે" છતાં તે પ્રમાણે તે ન કરે, અને પોતાની સલાહને તે ન અનુસરે તો તેને તે બંધુ ઉપર તિરસ્કાર આવતો નથી, ધિક્કારની અવસ્થાને તે વળોટી ગયેલો હોય છે, આત્માના ઉચ્ચ અને અધો એ ઉભય અંશનો તેને અનુભવ હોય છે અને તેથી આત્માની સર્વ અવસ્થામાં કેવી કેવી તેની સ્થિતિઓ હોવા યોગ્ય છે તેની કદર તે કરી શકે છે. તે જાણે છે કે, આ મારો અજ્ઞાન બંધુ અનુભવના અંતે એક વખતે સુધરશે. અને પોતાના જેવો બનશે.

ચોતરફ તે જીવનનોજ ધબકારો અનુભવે છે, અને તે જીવન મારૂં જ છે એમ તે જાણે છે, જુદાઇની ભાવના, વ્યક્તિપણાનું ભાન પ્રતિક્ષણે ઢીલું પડતું જાય છે. સર્વ જીવનની સાથે પોતાની ઐક્યતા છે એવા ભાનમાંથી જે નિશ્ચિતપણું ઉદ્ભવે છે તેથી એ મહાપુરૂષ ભયરહિત બને છે. વર્તમાન અને ભાવી એ ઉભયની સાથે તે નિર્ભયપણે સામે મોઢે લઢે છે અને આનંદ પૂર્વક ઇશ્વરને ભેટવાના મહાસાહસમાં (Divine Adventure) ઝુકાવે

છે તેને જ્યાં હોય ત્યાં પોતાનું ઘર જેવું જણાય છે. વસ્તીમાં જંગલમાં, સ્મશાનમાં, પર્વતમાં, વેરાનમાં તે પોતાનું ઘર માની લે છે, કારણ કે આખું વિશ્વ તેના સાથે સંબંધવાળું તેને અનુભવાય છે તે વિશ્વનો છે, વિશ્વ તેનું છે, એવું ઉગ્રભાન તેને રહ્યા કરતું હોય છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, તારાંગણો, પર્વત, સરિતા, જંગલના હરિણાદિ પશુઓ, તે સર્વમાં પોતે છે, અને પોતામાં સર્વ છે, એવો તેને ઉત્કટ અનુભવ રહ્યા કરે છે, સ્વામી રામતીર્થ પોતાના આ પ્રકારના અનુભવની પદે પદે પોતાના લેખોમાં પ્રતીતિ આપે છે. એક સ્થળે તે અનુભવ કવિત્વરૂપે સ્ફુરી નીકળે છે કેઃ—

Lo ! The trees of the wood are my next of kin,
And the rocks alive with what beats in me.
The clay is my flesh, and the fox my skin,
I am fierce with the Godfly and sweet with the bee.
The flower is naught but the bloom of my love
And the waters run down in the tune Idream,
The sun is my flower uphung above,
I can not die, though for ever death
Weave back and fro in the the warf of me,
I was never born, yet my births of breath
Are as many as waves, on the sleepless sea.

અર્થાતઃ—" આ વનના વૃક્ષો મારા બંધુઓ છે. જે વડે હું ચૈતન્યમય છું તે વડે આ ખડકો પણ ચૈતન્યમય છે. માટી મારૂં શરીર છે, આ શિયાળો મારૂં શરીરનું ચર્મ છે. ડાંસની રક્તતૃષા તેમ જ મધમાખીનું માધુર્ય મારામાં છે. આ પુષ્પો એ કાંઈ જ નહિ પણ મારી પ્રેમમયતાનોજ ખીલેલો બહાર છે. અને જે ધ્વનિમાં હું

મસ્ત છું તે જ ધ્વનિને તાલ આપોને આ સરિતાઓ દોડે છે, આ સૂર્ય એ મારૂં ઉંચે ટાંગેલું પુષ્પ છે. જો કે મૃત્યુ મારા ઉપર આડુ દોઢું પોતાનું વણાટ કામ મચાવી રહ્યો છે. છતાં હું તો અમર છું. જો કે આ શ્વાસોશ્વાસની સૃષ્ટિમાં હું આ અખંડ જાગૃત મહાસાગરના તરંગોની સંખ્યામાં જન્મ્યો છું છતાં વાસ્તવમાં હું અજન્મ છું"

આવા પ્રકારના સતત્ ભાનથી તે મહા પુરૂષમાં ભય, તિરસ્કાર, ખેદ, ગ્લાનિ, ધિક્કાર આદિનો અભાવ હોય છે. તે અત્યંત માયાળુ હોય છે. "પરમાત્માનું પિતૃત્વ અને પ્રાણીઓનું બંધુત્વ" એ સિદ્ધાંત તેના રોમેરોમમાં પરિણમેલો હોય છે. ને શ્રદ્ધા રૂપે નહિ પણ જ્ઞાનરૂપે-સાક્ષાત્કાર રૂપે હોય છે. જેને આપણે "માણસ" કહીએ છીએ, તે અર્થમાં તે "માણસ" રહ્યો હોતો નથી. વિશ્વ અને પ્રાણી પદાર્થો ઉપરની તેની દ્રષ્ટિ તદન ફેરવાઇ ગઇ હોય છે. તે પોતે એક નવી જ સૃષ્ટિમાં વિહરતો આત્મા બની જાય છે. તેનું મન એટલું બધું સમભાવ અને સમાધાનવાળું હોય છે કે, કોઇ સ્થળે તેને વિષમતાનું દર્શન થતું નથી. તે બધે અનંતજ્ઞાન વડે નિર્માએલી પૂર્ણ યોજનાનું જ દર્શન કરે છે. પરમાત્માના સંકેત સ્વરૂપનું તેને પ્રતિક્ષણે અધિકાધિક ભાન થતું હોવાથી તે દુખવાદી મટીને સુખવાદી બન્યો હોય છે. નિર્વેદ જેવું તેને કશું જણાતું નથી. પ્રાણીમાત્રને પ્રભુના મહારાજ્યમાં આરોહણ કરતા તે ભાળે છે અશુભ, પાપ, અનિષ્ટ જેવું તેને કોઇ સ્થળે જણાતું ક્રમે ક્રમે બંધ પડતું જાય છે. તે શુભનુંજ સર્વત્ર ભાન કરે છે.

આ ત્રીજી ભૂમિકાવાળા મનુષ્યો સંબંધે બાજી ભૂમિકાવાળા મનુષ્યોમાં અત્યંત ગેરસમજુતી હોય છે. અને એમાં કશુંજ આશ્ચર્ય જેવું નથી કે, બીજા નંબરવાળાઓ તેમને વિકાસ ક્રમની બાલ્યા-

વસ્થામાં અર્થાત્ પ્રથમ નંબરની ભૂમિકામાં હોવાનું માની લે છે કેમકે બીજા નંબરવાળા જ્યાં "પાપ" અને "અનિષ્ટ" ને દીવા જેવું સ્પષ્ટ ભાળે છે, ત્યાં આ ત્રીજા નંબરવાળા બધું બાજથી જ છે એમ જોતા હોય છે. પોતાને ખુલ્લી રીતે અનિષ્ટ ભાસતા વ્યતિકરોમાં જ્યારે તે હિતનો જ સંકેત જુએ છે, ત્યારે બીજા નંબરવાળાને આ ત્રીજા નંબરવાળા માટે બહુ હલકો મત બંધાઇ જાય છે અને કહે છે કે "આ લોકોને "શુભ" અને "અશુભ" નું ભાન સરખું પણ હજી ઉદ્ભવ્યું નથી, હજી તે જ્ઞાનની બા-લ્યાવસ્થા વેદે છે, સમજણની સ્થિતિએ આવવામાં હજી તેમને બહુ વિલંબ છે." આથી આ ત્રીજા નંબરવાળો મનુષ્ય આ બીજા નંબર વાળાઓની સૃષ્ટિમાં એક અજાણ્યા દેશમાં અજાણ્યા મુસાફર જેવો હોય છે. તેથી તેમને અન્યાય મળે અથવા ગેરસમજુતી થવાનું કારણ મળે તો તેમણે મુંઝવણમાં પડવું જોઇએ નહિ. ત્રીજી ભૂમિકામાં નવાજ પ્રવેશેલા મનુષ્યોની સ્થિતિ ઘણી વાર બહુ કફોડી બની જાય છે. શરૂઆતમાં તે પોતાની આસપાસના મનુષ્યોથી બહુ જ વેગળાપણું અને અજાણ્યાપણું અનુભવે છે અને લોકો તેને અતડો અને એકલ માર્ગી ગણી કાઢે છે. આવું બને ત્યારે તેણે જરા પણ ગભરાવાનું પ્રયોજન નથી. ધીરે ધીરે તે બધું ઠેકાણે પડતું જાય છે. અને પ્રથમ દર્શને દેખાતો વિરોધ શાંત થઇ તેનું ચિત્ત સમાધાન વશ બનતું જાય છે. વળી સહુ કરતાં વિશેષ આનંદની વાત તો એ છે કે, આ ત્રીજા નંબરવાળા માણસોની સંખ્યા હવે વધતા ક્રમ ઉપર છે. આજથી સો કે પચાસ વરસ ઉપર હતા તે કરતાં આજે આ કોટીના મનુષ્યોની સંખ્યા વધારે છે, અને જ્યારે આ વર્ગના મનુષ્યો એક બીજાને સહજ મળે છે ત્યારે તેમને જોઇને આનંદ થાય છે કે, આવી

સ્થિતિ અનુભવનાર હું એકલો જ નથી પણ મારા જેવા બીજા
પણ છે, આથી તેનું એકલાપણાનું ભાન નિવૃત્ત થઇ તેને ચેન
અનુભવાય છે તેમ છતાં બીજા નંબરવાળાઓની મોટી સંખ્યા
વાળી આ સૃષ્ટિમાં હજી આ ત્રીજા વર્ગના મનુષ્યોની સંખ્યા કાંઇ
હીસાબમાં ગણાય નહિ. પરંતુ જ્યારે તે સંખ્યા વધશે ત્યારે આ
જુનું વિશ્વ નવું જ રૂપ પકડશે અને તે મહા અવસ્થાંતરમાં થઇને
પસાર થશે. એ વખત બહુ દૂર નથી કે, જ્યારે મનુષ્યોને, પોતાની
આસપાસના બંધુઓ ભુખ્યે મરતા હોય ત્યારે મોજ શોખ
ભોગવતાં શરમ આવશે, તેઓ નિર્બળ અને અજ્ઞાની સમૂહના
ભોગે આનંદ માણતા અટકી જશે. તેમની પાસેથી પોતાની ઉચ્ચ
બુદ્ધિના બળ વડે, દ્રવ્ય નિચોવતા તે બંધ પડશે.

જનસમુદાયના જે દુઃખો અને તેમના હૃદયની હાય ઉપરઅ-
ત્યારે સુખી મનુષ્યો કાંઇજ લાગણી દર્શાવ્યા વિના મોઢા આગળ
લુગડું દઇ ચાલતા થાય છે તે એ ત્રીજા નંબરવાળાની સંખ્યાના
અધિકપણાવાળી સૃષ્ટિમાં નહિ બને બીજા વર્ગના મનુષ્યો માત્ર
પોતાના "ઇશ્વર" અને "દેવળ" નું હિત જાળવવામાંજ લાગેલા
હોય છે અને "સહુ પોતપોતાનું સંભાળી લેજો." એ તેમનો
મુદ્રાલેખ હોય છે. તેમને બીજા માટે કશુંજ લાગતું વળગતું હોતુ
નથી. તેઓ પોતાના ઇશ્વર, ધર્મ અને સ્થાનક અથવા દેવળને
વળગી રહી મોક્ષની ઉમેદવારી કરતા હોય છે. ત્રીજા વર્ગવાળા
મનુષ્યો કોઇ પ્રાણીની આર્ત ચીસ સહી શકતા નથી. એ ચીસ
ભલે અજ્ઞાનજન્ય હોય છતાં પણ તે અજ્ઞાનજન્ય કષ્ટનું નિવારણ
કરવા માટે આ અજ્ઞાનથી પોતાના મનાએલા દેહ, મન અને વા-
ણીનું અર્પણ કરવામાં તેઓ જરા પણ અચકાતા નથી બાળકનો
મૂર્ખાઇ ભરેલો કજીઓ સમજુ પિતા જેમ પાર પાડે છે, પણ તેને

અજ્ઞાનજન્ય માની રડવા દેતા નથી,. તેમ આ ત્રીજા નંબરવાળા મનુષ્યો પોતાથી ઉતરતી પંક્તિના (આપણા મનથી ઉતરતી તેમને મનથી તો એકજ સરખી) મનુષ્યોનું કષ્ટ કાપવા નિત્ય તત્પરજ હોય છે. તેમને તેઓ પોતાના નાના ભાઇ ગણે છે. તેમનામાંથી જુદાઇનું તત્વ સરી પડેલું હોય છે. પ્રથકપણાની દીવાલ તુટી પડવાથી તેમને એકત્વનું ભાન ઉદયમાન રહ્યા કરે છે. બંધુનું દર્દ તે પોતાનુંજ દર્દ તે અનુભવે છે તેમના આનંદમાં તેનો આનંદ હોય છે. સર્વની સાથે એક રાગતામાં હોય છે.

ઇસ્પાતાળો, વિદ્યાલયો, પુસ્તકશાળાઓ, વિહારસ્થાનો આદિ ઉદાર સંસ્થાઓ મનુષ્યના બંધારણના કયા અંશમાંથી ઉદ્દભવે છે ? અન્યનું કષ્ટ જોઇ થતી બેચેની કયાંથી આવે છે ? મનુષ્યમાં એક એવો દિવ્ય અંશ છે કે, તે જ્યારે જાગૃત થવા માંડે છે, ત્યારે તે આસપાસના વિશ્વ સાથે તેને અધિકાધિક સમિપતામાં લઇ જાય છે, અને તેમના સુખ દુઃખનું ભાન કરાવે છે. તેમાંથી આવે છે. તેમનું દુઃખ ઓછું કરવા તેઓ પ્રયત્નશીલ થાય છે અને તેમ ન કરે ત્યા સુધી તેમને આરામ મળતો હોતો નથી આ ત્રીજી ભૂમિકામાં જેમ જેમ મનુષ્યો પ્રવેશ કરતાં જાય છે તેમ તેમ તે વધારે માયાળુ બનતા જાય છે. અને જ્યારે ઘણા મનુષ્યોને એ ભૂમિકા સ્વાભાવિક થઇ જશે ત્યારે અત્યારની વસ્તુસ્થિતિ તેમને અત્યંત જંગલી અને પશુત્વના આધિક્યવાળી જણાશે. આજ ક્ષણે વિશ્વમાં મહદ અવસ્થાંતરો થાય છે. આપણે તે જાણતા નથી, છતાં તે થયા કરે છે, અને જેને આંતરિક નેત્ર ખુલ્યા છે તે એ લક્ષણોને અત્યારથીજ જુએ છે. પવન કઇ દિશામાં વાય છે તે જેમ હવામાં ઉડતા ક્ષુદ્ર તરખલાંઓ જણાવી શકે છે તેમ જનસમાજની ગતિ કઇ દિશામાં છે તેનો નિર્ણય જ્ઞાનીજનો આપણી

દ્રષ્ટિને ક્ષુદ્ર જણાતા અનેક ગૌણ નિમિત્તો ઉપરથી અત્યારે કરે છે, અને કહે છે કે, એ ત્રીજી ભૂમિકાવાળા મનુષ્યોનો હવે આ દુનિયામાં વધારે સંખ્યામાં આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો છે. તમે પણ એ પવનનો સુસવાટ અનેક વખત અનુભવો છો. માત્ર તેમને તે કબુલ કરતાં સંકોચ થાય છે. પરંતુ એ વાત ચોકસ છે કે, તમે પણ એ પૂર્વના કરતાં હમણાં કાંઇક વિશેષ ઉદાર, વિશાળ સહૃદય, પ્રેમી અને ઉચ્ચાશયી છો એમાં સંશય નથી. આત્માની ગતિ ચઢતા ક્રમ ઉપરજ હોય છે, કદી તે એક કદમ પાછું હઠતો જણાય છે તો તે માત્ર વધારે જોર પૂર્વક બે કદમ આગળ દોડવાને માટેજ હોય છે. પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં રહેલ આત્મતત્વ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામવા આતુર હોય છે અને તેનું સ્વાભાવિક વલણ આ ત્રીજી ભૂમિકામાં સત્વર પ્રવેશવાનું હોયજ છે. બંધું ! તમે એ કુદરતી વેગમાં ભાનપૂર્વક ભળી જાઓ અને તમારી ઉત્ક્રાંતિ સાધો એ હમારી શુભાશિષ છે.

આત્મા અથવા "હું" નો સાક્ષાત્કાર.

અધ્યાત્મ વિદ્યાના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં પ્રત્યેક જીજ્ઞાસુએ પોતે કોણ છે એ વિષય ઉપર કાંઇક માહેતી મેળવવી જોઇએ પ્રત્યેક આર્ય શાસ્ત્ર ડિંડિમ નાદથી પોકાર કરેછે કે, મનુષ્યના ભિતરમાં અચિંત્ય શકિતઓ સુપ્તાવસ્થામાં, સત્તાપણે (Potentially) રહેલી છે, અને જ્યારે "હું" તેના વાસ્તવિક ભાનમાં આવે છે ત્યારે તે શકિતઓનો જ્ઞાતપણે ઉપયોગ કરી શકવા આત્મા સમર્થ

થાય છે. જ્યારે તે જાગૃત થઇ પોતાના સ્વરૂપના મહારાજ્યનું સ્વામિત્વ હાથમાં લેછે ત્યારે બાહ્ય અને આંતરવિશ્વના ગુપ્ત રહસ્યો તેને હસ્તામલકવત્ થાય છે. જ્ઞાન માટે પછી તેને યાચના કરવી પડતી નથી, અથવા કુદરતની સામે લડત ચલાવીને તેના રહસ્યો તેની પાસેથી ઝુંટાવવાના હોતા નથી. આત્માનું આધિપત્ય મન, પ્રાણ અને જડ એ તમામ સૃષ્ટિઓ ઉપર સ્વભાવથીજ છે. પરંતુ આજ સુધી તેણે પોતાનો જન્મ–હક સંભાળવા બેદરકારી રાખી છે તેથી આજે તે સ્વામી નથી પણ મન પ્રાણ અને જડનો ગુલામ બની બેઠો છે. એક નિર્બળ અને નિશાખોર નૃપતિની માફક તે પોતાના પદનું ભાન ગુમાવી પોતાના સેવક વર્ગના સત્તાને આધીન બની ગયો છે. વાસ્તવમાં તે સબળ છે. અને તે શિવાય તેના બધા આગંતુક કારણો નિર્બળ છે. પરંતુ એ બધું આ કાળે તો સંભવગર્ભના રૂપેજ છે. આત્મા જ્યારે સવર્ધન પામશે ત્યારેજ એ સામર્થ્યોનો અધિકાર તેને મળવાનો અને ત્યાં સુધી તેના મહા રાજ્યનો કારભાર અત્યારે જેમ ચાલે છે તે મુજબ ચાલવાનો આત્માએ પોતાનું રાજતંત્ર પાછું મેળવવા કેવો ક્રમ લેવો જોઇએ અને પોતાના વાસ્તવિક "હું" ના ભાનમાં કઇ રીતે તે પ્રવેશી શકે તે સંબંધી કાંઇક મંદ રૂપરેખા રજુ કરવા આ લેખનો ઉદ્દેશ રાખ્યો છે.

આ વિશ્વ ઉપર મનુષ્ય પ્રાણી એ આત્મતત્વનો ઉંચામાં ઉંચો આવિષ્કાર ગણાય છે. અર્થાત્ તેનાથી વધારે ઉચ્ચ કોટીનું બુદ્ધિમાન સત્વ નજરે પડતું નથી વર્તમાન મનુષ્યના અખિલ સ્વરૂપના બંધારણની રચનાનું નિરીક્ષણ કરવા જેણે કોઇ દીવસ પ્રયત્ન કર્યો હશે તેને આશ્ચર્ય નિમગ્ન બન્યા વિના નહિજ ચાલ્યું હોય. સાધારણ ઉપલક દ્રષ્ટિથી તેના બંધારણનું સ્વરૂપ તપાસનારને તેના ખરા

મહત્વની કશીજ ખબર હોતી નથી. મનુષ્યના શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક બંધારણમાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ તેમજ હલકામાં હલકાં તત્વો પણ દૃશ્યમાન થાય છે. મનુષ્યનાં હાડકાનું જીવન એકલું ખનીજનુંજ જીવન છે. અને તે એક વખત જે ખનીજ જીવ (mineral life) ભોગવીને આગળ વધતા વધતા આ ભૂમિકાએ પહોંચ્યો છે તેનો પરિચય તે આજે તેના અસ્થિજીવન દ્વારા આપે છે. તેનું સ્થૂળ જીવન એ વનસ્પતિ જીવન (vegetable life) નું ભાન કરાવે છે અર્થાત્ વનસ્પતિના ઉદ્ભવ સંવર્ધન અને ક્ષયમાં જે હેતુઓ પ્રવર્તે છે તેજ હેતુઓ તેના શારીરિક બંધારણમાં પણ પ્રવર્તે છે. ખરી રીતે હજી મનુષ્ય મોટે ભાગે વનસ્પતિ જીવનજ ભોગવ્યે જાય છે. તેથી આગળ વધતા તેની ઘણી ઇચ્છાઓ, આવેગો, ઉર્મીઓ લાલસાઓ સ્પૃહાઓ વિગેરે હલકી કોટીના પશુઓ જેવાંજ હોય છે. અને તેમાં પણ ખાસ કરીને વિકાસની પ્રાથમિક ભૂમિકાએ રહેલાં મનુષ્યો પશુનેજ દરેક રીતે મળતા જોવામાં આવે છે. તેમના સ્વરૂપનો ઉચ્ચ અંશ અધોઅંશને આધાન વર્તતો હોય છે. અને તે ઉચ્ચ વિભાગનું સ્ફુરણ પણ તેમને ભાગ્યેજ કદી આવતું હોય છે. આથી મનુષ્યનું માનસિક બંધારણ કેટલેક અંશે પશુનુંજ જીવન જીવે છે એમ કહેવામાં કાંઇ હરકત જેવું નથી. તેમ છતાં પશુને નથી એવું મનુષ્યને કાંઇક છે તેથી તે પશુના અભિધાનને યોગ્ય હવે રહ્યાં ગણાય નહી. પશુને નથી એવા અનેક પ્રકારના માનસિક કારણો તેને સાંપડેલા છે તે ઉપરાંત તેનામાં ઉદયને સન્મુખ થએલી એવી ઘણી શકિતઓ રહેલી છે કે, જ્યારે તેનો આવિર્ભાવ થશે ત્યારે સાધારણ કોટીના મનુષ્યોથી ચઢીઆતા પ્રકારનો તે લેખાશે. આ શક્તિઓ આત્મવિકાસનો અમુક હદે પ્રાપ્ત થાયજ છે. અને આકાળે અનેક મનુષ્યોને પ્રાપ્ત પણ છે. તમે કે જે આ ક્ષણે આ લેખ વાંચો છો તે

પણ તમારામાં એ શકિત હવે બાહ્ય આવિર્ભાવ પામવાને અંદરથી જોર કરી રહી છે તેનાજ પરિણામે વાંચો છો. એ દબાણુજ તમારામાં એવો વેગ ઉપજાવે છે કે, આ અને આવા પ્રકારના અનુભવે જયાં જયાં અક્ષરાત્મક રૂપ લીધું હોય છે ત્યાં ત્યાં તમને તમે પણ ન જાણો તે રીતે ઘસડી જાય છે અને તેમ ન થાય ત્યાં સુધી તમને ચેન પડવાનું જ નહિ.

પરંતુ આ શારીરિક અને માનસિક લક્ષણો મનુષ્યના બંધારણમાં પ્રતીત થાય છે છતાં તે લક્ષણોજ મનુષ્ય પોતે નથી. તે તો માત્ર મનુષ્યના કબજાના પદાર્થો છે મનુષ્ય તે પદાર્થોનો પોતાના હથીઆરો અથવા કરણનો એક સ્વામી તરીકે ઉપયોગ કરી શકે તે પહેલા તેણે પોતાના ખરા સ્વરૂપના ભાનમાં આવવું જોઇએ. "હુ" કોણ અને "હુંથી અતિરિકત" કોણ એનો ભેદ બરોબર તેણે ઓળખતા શીખવું જોઇએ. શાસ્ત્રકારોએ "સ્વપર ભેદની ઓળખાણ" ઉપર એટલું બધું વિવેચન કરેલું છે અને ગમે તે શાસ્ત્રીય ગ્રંથમાં પદે પદે એ વાત ઉપર એટલો બધો ભાર મુકવામાં આવ્યો છે કે, તે પ્રકારના અનુભવની ઉપયોગિતાની કિંમત સમજાવવાની હવે અગત્ય રહી નથી. તેમ છતાં આ જમાનામાં મનુષ્ય એટલો બધો ઉપલકીઆ સ્વભાવનો અનેક્ષણિક વૃત્તિનો બની ગયોછે કે, એની એ વાત હજારો વખત વાંચ્યા અને સાંભળ્યાં છતાં તેનું મહત્વ કે રહસ્ય તેના મનમાં ઉતરતું નથી. તેમ છતાં એક વખતે મનુષ્ય તેનું મહત્વ સમજતા શીખશેજ એમાં શંકા નથી કેમકે અંદરથી એક તત્વ તેને તે સમજવા માટે સતત પ્રેરણા કર્યાજ કરે છે અને નિરંતર આર માર્યા કરે છે. ક્ષણિક વૃત્તિનો મનુષ્ય અત્યારે તે અવાજને બહુ મણુકારતો નથી છતાં છેવટે તેને શરણ થયા વિના આરામ મળતો નથી. "હુ" કોણુ એ પ્રશ્નનું સમાધાન અને સા-

ક્ષાત્કાર થયા વિના આત્માને કદીજ ચેન પડવાનું નથી આજે અ-થવા કરોડો યુગ પછી પણ આત્માનો અંતિમવિરામ એ અનુભવમાં સ્થિર થવામાં રહેલો છે આટલું કહી હવે હમારે જે કાંઇ કહેવું છે તેમાં ત્વરાથી ઉતરીએ છીએ.

હલકી કોટીના પશુઓને હુંપણાનું ભાન હોતું નથી. તેમને બાહ્ય વિશ્વનું તેમજ તેમની ઇચ્છાઓ, અને પશુપણાની બધી લાગણીઓનું ભાન હોય છે. પરંતુ તેમની જ્ઞપ્તિ, (consciousness) આત્મ–જ્ઞપ્તિ અથવા સ્વભાવની હદે પહોંચેલી હોતી નથી. તેઓ બાહ્ય વિશ્વના પદાર્થોથી તેમજ તેમના પોતાના વિચારો અને વાસનાઓથી તટસ્થ રહી પોતાને તેમનાથી ભિન્નરૂપે જોઇ શકતા નથી. પોતે એ સર્વથી નિરાળું તત્વ છે, એમ સમજી પોતાના વિષય બનનાર પ્રાણી પદાર્થો અને ભાવનાઓ ઉપર કાંઇ આલોચના કે વિમર્શ કરી શકતા નથી. જેને આપણે " હું " કહીએ છીએ તેના ભાનમાં–તે દિવ્ય સ્ફુલીંગની જ્ઞપ્તિમાં–તેમનો પ્રવેશ થયો હોતો નથી હલકાં પશુઓ તેમજ કેટલાંક મનુષ્યો કે જેઓ હજી મનુષ્યત્વની કોટીમાં નવાજ પ્રવેશે છે, અને જેમનામાં હજી સોએ નવાણું ટકા પશુત્વનાજ અંશો છે તેમનામાં પણ આ દિવ્ય " હું " જાગ્રત થએલું હોતું નથી. તેમનામાં હજી તે અંશ સુષુપ્તાવસ્થામાં રહેલો હોય છે, અને જેમ જેમ તે જાગ્રત થતો જાય છે, તેમ તેમ તેનો પ્રકાશ વધતો જાય છે. જેમ જેમ આ "હું" જાગ્રત થતું જાય છે તેમ તેમ તે આંતર બાહ્ય વિશ્વને વધારે સ્પષ્ટરૂપમાં ઓળખતો જાય છે અને પૂર્વની ભ્રાંતિમય અવસ્થા લય પામતી જાય છે.

ઘણા જંગલી અને પહાડ પર્વતની ઓડોમાં અને કોતરોમાં રહેનાર મનુષ્યોમાં " હું " પણાનું ભાન નહિવતજ ખીલેલું હોય

છે. તેમની સ્થિતિ પશુઓથી સ્હેજ ચઢીઆતી કહી શકાય, શરીરની હાજતોની પૂર્તિ, અહાર વિગેરેની રૂચિની તૃપ્તિ, વિકારના વેગનું ભોગ દ્વારા સાંત્વન, અંગિત સુખની પ્રાપ્તિ એ વિગેરે તેમનું "હું" હોય છે. ટુંકામાં તેમની અવસ્થાને સંજ્ઞાત્મક નામથી સંબોધી શકાય. આ માણસને એમ પુછવામાં આવે કે "તારા વિચારોનું પૃથક્કરણ કરીને કહે કે તું કોણ છું" તો તેનો ઉત્તર તે એમજ આપે કે "હું સ્થુળ શરીર છું અને એ શરીરને કેટલીક હાજતો, લાગણીઓ, રૂચિઓ વિગેરે છે." આવા મનુષ્યનો "હું"] એ માત્ર સ્થૂળ-શારીરિક "હું" હોય છે, અને શરીરના આકાર અને વસ્તુને તે "હું" નો આકાર ગણે છે. આ મનુષ્યોને કાંઇક વિચાર કરવાની શકિત ખીલેલી હોય છે, પરંતુ તેમનું જીવન મનોમય જીવન હોતું નથી. અર્થાત્ તે તેમની વિચાર શકિતને તેમની લાલસાઓ અને વિકારોની તૃપ્તિ સિવાય અન્ય પ્રકારે યોજી શકતા નથી. તેઓ જે કાંઇ કરે છે તે માત્ર, સંજ્ઞાના બળથીજ કરતા હોય છે આવો માણસ કદાપી "મારો આત્મા" "મારૂં મન" એમ કહે તોપણ તે શરીરાદિથી ભિન્નત્વ ભાન પૂર્વક અથવા "હું" એક નિરાળું તત્વ છું એવી જ્ઞપ્તિ પૂર્વક કહેતો હોતો નથી. શરીર એજ તેમનું "હું" હોય છે અને તે ઇન્દ્રિઓ અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે કાંઇ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે તે સાથે અભેદ ભાવથી સંકળાએલું હોય છે. અલબત મનુષ્ય જેમ જેમ કેળવણી અને અનુભવમાં આગળ વધે છે, અને પ્રત્યેક વિષયમાં સંવૃદ્ધિ મેળવતો જાય છે, તેમ તેમ તેની ઇન્દ્રિયો અધિક સૂક્ષ્મ અને સંસ્કારી બને છે, અને વધારે ઉંચા પ્રકારના ભોગ દ્વારાજ તૃપ્તિ અનુભવી શકે એવી માર્મિક બનતી જાય છે પ્રથમ જે સ્થૂળ અને ગમે તેવા અણઘડ રૂપમાં મળેલી ભોગ સામગ્રીથી સંતોષ માનતો તે હવે વધારે સંસ્કારી અને

સુઘટતી રૂપમાં મળે તોજ તેને તૃપ્તિ આપી શકે છે. જેને આપણે "સંસ્કૃતિ" અને "શિક્ષણ" સામાન્યતઃ કહીએ છીએ તે બીજુ કશુંજ નહિ પણ ઇન્દ્રિયાભિલાસોને વધારે ઉંચા આકારમાં ભોગવવાની કળાજ છે. આત્મવિલાસ કે સ્વરૂપપ્રાપ્તિ કે વિકાસના ક્રમ ઉપર પ્રગતિ જેવું તેમાં મુદ્દલ હોતું નથી આથી એમ માનવાનું નથી કે સ્વરૂપપ્રાપ્તિ યોગી જનોનાં ઇન્દ્રિઓ આપણા સંસ્કૃતિ પૂર્ણ મનુષ્યના ઇન્દ્રિઓ કરતાં ઓછી સૂક્ષ્મ અથવા મર્મગ્રાહી છે એમ મુદ્દલ નથી તેથી ઉલટું ખરી રીતે એમ છે કે, તેમના આંતર અને બાહ્ય કારણો તેમના બળવાન સંકલ્પના આધિપત્ય તળે એવા કેળવાએલા હોય છે કે, સામાન્ય મનુષ્યોને તે સબંધી ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ છે. તેમની ઇન્દ્રિયો તેમનાં "હું" ના સ્વામિત્વ તળે રહી જ્યાં આજ્ઞા હોય ત્યાંજ કાર્યપરાયણ બને છે. અને તેથી સામાન્ય મનુષ્યોના સંબધે હોયછે, તેમ તેમના ઇન્દ્રિઓ આત્માના અધઃપતનમાં નિમિત્ત બનતી નથી. પરંતુ નિરંતર હિતના માર્ગેજ સંકલ્પના આધિપત્ય નીચે રહી વર્તતી હોય છે.

જેમ જેમ મનુષ્ય ક્રમિક વિકાસમા વધતો જાય છે તેમ તેમ તેનું "હું" પણ વધારે ઉંચુ રૂપ પકડતું ચાલે છે. તે પોતાના મનનો અને વિવેક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા શીખતો જાય છે, અને આ પ્રકારે તે શારીરિક ભૂમિકા ઉપરથી ઉંચે ચઢી માનસિક ભૂમિકાને ગ્રહતા શીખે છે. પછી તેનામાં બુદ્ધિના વ્યાપારો વધારે સ્પષ્ટ અને પ્રબળ બનતા જાય છે, અને એકલી શારીરિક સંજ્ઞાઓને અનુસરવામાં તેને રસ પડતો નથી તેને માલુમ પડે છે કે, શરીર કરતા કાંઇક ઉચ્ચ પ્રકારનું તત્વ તેનામાં રહેલું છે. તેનું મન અને બુદ્ધિ એ તેને શરીર કરતાં વધારે સત્ય અને વાસ્તવિક જણાય છે, અને મોટે ભાગે એ મનોમય સૃષ્ટિમાંજ તેનો મુકામ હોય છે. કેટલીક ઉંચા આલોચનાની ક્ષણોમાં અને બારીક અભ્યાસ વખતે પોતાના શરીરનું અસ્તિત્વ પણ તે ભૂલી જાય છે. આ પ્રમાણે સંજ્ઞાત્મક

શારીરિક "હુ" થી તે મનોમય "હુ" ના પ્રદેશમાં પ્રવેશે છે-એક પગલું આગળ વધે છે.

આ અવસ્થામાં તે પોતાના "હું" ને એક મનોમય (mental) તત્વ માને છે અને શરીરને એક સોબતીના રૂપમાં ગણે છે તે વખતે એને એમ જણાય છે કે, હું પૂર્વના કરતાં આગળ વધ્યો છું છતાં તેનું નવું "હુ" તેના પ્રશ્નોને સંતોષ આપી શકતું હોતું નથી એકે વાતનો તેને ખુલાસો મળી શકતો નથી. તેના ચિત્તની દશા અસમાધાનવાળી અને અતૃપ્ત રહ્યા કરે છે. ટુંકામાં તે બહુ દુ:ખી બની જાય છે આવા મનુષ્યો બહુધા નિર્વેદવાદી અર્થાત્ સંસારને દુ:ખરૂપ માનનારા બની જાય છે અને આ જીવનને તેઓ અનિષ્ટતા, નિરાશા, કલેશ અને સંતાપની પરંપરા માને છે. જીવનમાં તેમને લેશ પણ આનંદ કે રસ રહેતો નથી. તે કારાગૃહ જેવું ભીષણ રૂપ ધારણ કરે છે. આ મનોમય ભુમિકા એ દુ:ખવાદની (pessimism) ની ભૂમિકા છે. આત્મા જ્યારે સંજ્ઞાત્મક જીવન ગાળતો હોય અથવા આધ્યાત્મિક જીવનની ઉચ્ચ કળા અનુભવતો હોય છે ત્યારે તેને સંસાર દુ:ખરૂપ જણાતો નથી કેમકે પ્રથમ પ્રકારના જીવનમાં વિચારણા–ચિંતન કે વિવેકનો અવકાશ નથી, અને ઉત્તર પ્રકારના જીવનમાં મનને વિષેથી "હું" પણાની ભ્રાન્ત નીકળી ગયેલી હોય છે. આત્મિક જીવન ભોગવનાર આત્મા જાણે છે કે, સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનની કુચી તેની પાસે રહેલી છે–અને તે મારા વાસ્તવ "હું" માં રહેલા છે. તે જાણે છે કે, જાગ્રત થએલા સંકલ્પના બળવડે એ મનને કેળવી શકાય છે, વિકસીત બનાવી શકાય છે અને ઇષ્ટમાર્ગમાં "હુ" ના સંકેત અનુસાર યોજી શકાય છે. આ પ્રકારના સાક્ષાત્કારવાળો જ્ઞાની આત્મા કદી નિરાશ બની જતો નથી અને પોતાનું સ્વરૂપ અને સંભાવ્યતાઓ સમજીને, તેમજ પોતાની શકિતના ભાનમાં પ્રવેશીને તે પોતાના જુના નિરાશાપૂર્ણ અને દુ:ખમય ખ્યાલો ઉપર હસે

છે અને એવી અજ્ઞાન જન્ય ભાવનાઓને જીર્ણ વસ્ત્રની માફક ત્યજી દે છે. માનસિક ભૂમિકા ઉપરનો મનુષ્ય પોતાના અસાધારણ સામર્થ્યના ભાનવિનાના એક પ્રચંડ શરીરવાળા હાથી જેવો છે એ ધારે તો ગમે તેવા સંયોગો અને પરિસ્થિતિઓને પોતાને વશ કરી શકે તેમ છે અને ગમે તેવા અંતરાયો અને વિઘ્નોને તોડી ફોડી અને ઉલટાવી નાખી શકે તેમ છે, પરંતુ પોતાની ખરી શકિતના બેભાનવાળો તે એક નાના સરખા મનુષ્યના અંકુશ વડે અધિકૃત બની બેસે છે અને પવનમાં ફડફડ થતા સુકા પાંદડાથી પણ તાપ વડે કંપતો રહે છે. આ કાળે સોએ નવાણું ટકા મનુષ્યો આ માનસિક ભૂમિકાને વેદે છે.

પરંતુ જ્યારે આત્મા આ માનસિક અવસ્થાને વળોટીને આત્મિક ભૂમિકા (Spiritual plane) ઉપર જાય છે ત્યારે તેને માલુમ પડે છે કે, "હું" અથવા: મારૂં વાસ્તવ સ્વરૂપ એ શરીર અને મન ઉભયથી ઉપરિપ્રદેશમાં વિરાજે છે, અને તે બન્ને ફકત મારા વાસ્તવ "હું" ના કરણો, હથિઆરો છે. તેને ખાત્રી થાય છે કે, તે ઉભયને હું મારી મરજી અનુસાર સેવક તરીકે વાપરી શકું તેમ છું. આ પ્રકારનું પોતાના કારણોથી સ્વતંત્ર અને તેના સ્વામી હોવાનું ભાન એ માત્ર બુદ્ધિ અને તર્ક વડે સિદ્ધ કરેલી ભાવના માત્ર નથી અથવા મનુષ્યે પોતાની અક્કલના બળ વડે મેળવેલો એક નિર્ણય માત્ર નથી. (જો કે બુધ્ધ આવા પ્રકારના ભાનમાં પ્રવેશવામાં સહાયરૂપછે અને તેથી બહુજ ઉપયોગી છે) વાસ્તવમાં સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ એ એક પ્રકારના વિશિષ્ટ ભાન રૂપે છે. મનુષ્યને તેના ખરા " હું " ની ઓળખાણ થાય અને તેનું જીવન એ રૂપ બને એ પ્રકારે છે બુધ્ધિનો નિર્ણય આપણી પ્રકૃતિમાં કાંઇ એક રસ થતો નથી તે તો એક માન્યતા રૂપે બહુ તો શ્રદ્ધારૂપે હોય છે. પરંતુ ભાનનું આપણા જીવન સાથે એકત્ર હોય છે અને તે બુદ્ધિથી સ્વતંત્ર પણે રહે છે, જ્યારે આત્મા

તેના વાસ્તવ "હું"ના ભાનમાં પ્રવેશેછે ત્યારે તે અધ્યાત્મ વિદ્યાનો દિક્ષિત બનેલો હોય છે. અને તેથી આગળ વધીને જ્યારે તે સમષ્ટિ આત્મા સાથે પોતાનું અભેદ અનુભવતા શીખે છે અને પોતાના "હું" ને ખિલવીને વિશ્વના "હું" માં પલટાવી નાખવું શરૂ કરે છે ત્યારે તે "મહાત્મા બને છે. અર્થાત્ તે અલ્પ મટીને મહાનથાય છે.

આત્મિક વિકાસની ઉપર જણાવી તે બે પ્રકારની કળાઓમાંથી આ સ્થળે માત્ર પ્રથમ કળાને સિધ્ધ કરવા માટે આત્માનું શું કર્તવ્ય છે તે ઉપરજ વિવેચન કરવાનું ધાર્યું છે. "હું" પણાનું ભાન વિકાસ પામે અને શરીર મન આદિ આંતર બાહ્ય કરણો ઉપર તેનું આધિપત્ય સ્થપાય એ આપણી પ્રથમ કળાનું લક્ષ્ય છે. અને તેવા એ વાસ્તવ "હું" ખીલવવાની મહાજનોએ જે યુક્તિઓ શાસ્ત્રમાં દર્શાવી છે અને અનુભવી જનોને સમ્મત થએલી છે તેનું વર્ણન કરીશું; એ યુક્તિઓનું ખંત અને શ્રદ્ધા પૂર્વક અનુસરણ કરવાથી વિકાસ અને સામર્થ્યના અધિક પણાના ભાનવાળી સ્થિતિમાં આત્મા થોડા સમયમાં પ્રવેશ કરી શકતો અનુભવાશે. "હું" પણાનું જાગ્રત થતું ભાન બને તેટલી ઉત્કટતા પૂર્વક અનુભવવું એ શરૂઆતમાં અત્યંત અગત્યનું છે. "હું" પણાની ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓ ધીરે ધીરે અનુભવાતી જશે. એક વખત રસ્તે ચઢયા પછી પુનઃ પાછું હડવાપણું રહેતું નથી. સત્યની અલ્પ સરખી ઝાંખી એક સમય વેદયા પછી તેનો પ્રભાવ કદી પણ નિર્મૂળ થતો નથી, આત્મા સત્યથી કદી ભાગી છુટી શકતોજ નથી, અને સત્ય આત્માથી ભાગી છુટી શકતું નથી. ઉભયનો તાદાત્મ્ય સબંધ છે. અને એકવાર એવું ભાન અનુભવ્યા પછી આત્માનો વિકાસક્રમ ઝડપથી આગળને આગળ વધતો ચાલે છે. મુક્તિ માટે પછી કાળનીજ અપેક્ષા રહે છે, અને કાળ અવધિ રહિત છે. એક વખતનો સત્યનો થએલો પરિચય કદી વ્યર્થ જતોનથી. રસ્તે ચાલતાં આત્મા વિ-

શામ લેવા બેસે અથવા મુસાફરી દરમ્યાનમાં કોઇ કોઇ સ્થળે શ્રમ નિવારણ માટે રાતવાસો રહે તેટલીજ ઢીલ થાય છે. અને તેમ છતાં તે ઢીલ પણ નિરૂપયોગી નથી. એ સર્વ સ્વાભાવિક અને હોવા યોગ્ય છે માટેજ હોય છે.

છતા પોતાનું વાસ્તવિક "હું" પણું તેના ઉચ્ચતમ સ્વરૂપે અનુભવાય તે પણ આત્માના અંતિમ લક્ષ્યનો પરાવધિ નથી. પોતાને ઓળખવો એ તો માત્ર પોતાના સ્વરૂપ પ્રત્યે જાગ્રત થવા રૂપે છે. શાસ્ત્રો જેને "પરમ નિર્વાણ" ના નામથી સંબોધે છે એ અવસ્થાનો અનુભવ તે પછી આત્માને થવો શરૂ થાય છે. પોતાના "હું" પણાના પૂર્ણ મહત્વનું દર્શન થાય એ ભાવિમાં પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પરમ પ્રકાશનું એક મંદ કિરણમાત્ર છે પોતાના ભાનમાં આવ્યા પછી તે દિક્ષિત થએલો જણાય છે, અર્થાત્ પરમ તત્વના સંબંધમાં આવવાને તે લાયક બને છે અને આ પ્રકારે પ્રાથમિક કળા પ્રાપ્ત કરી પરમ પ્રકાશના અરૂણોદયના ભાનમાં પ્રવેશ કરનાર આત્મા દ્વિતીય કળાના મહાપથમાં પ્રથમ પગલું મુકે છે. પ્રથમ કળા એ પોતાના "હું" નો તેના વાસ્તવરૂપે સાક્ષાત્કાર કરવારૂપ છે, અને બીજી કળા એ "હું" નો તે અનિર્વાચ્ય પરમ તત્વની સાથે "હું" ના વિનયપૂર્વક સંબંધ થવા રૂપ છે. પ્રથમ કળા સિધ્ધ થયા પછીજ દ્વિતીય કળાનો સાક્ષાત્કાર કરવાના સાધનોનું આત્માને જ્ઞાન થાય છે તે પહેલાં તેનું રહસ્ય તેને લક્ષ્યગત થતું નથી અને ઉલટો તેના મનમાં એક પ્રકારનો ગોટાળો ઉત્પન્ન થાય છે; જૈન શાસ્ત્રકારો મુખ્યત્વે આ પ્રથમ પ્રકારની કળા ઉપરજ અધિક ભાર મુકીને પ્રવર્ત્યા છે. તેઓ જાણતા હતા કે "હું" પણાનો એક મહદ્ તત્વમાં વિલય થવાની વાત જનસમાજ ગ્રહી શકવા શક્તિમાન નથી, અને તેથી તેઓએ માત્ર "હું" પણાના સાક્ષાત્કારનેજ તેના અનુયાયી વર્ગના પરમ લક્ષ્ય સ્થાને સ્થાપીને સંતોષ માન્યો છે અને એ "હું" જે પરમ તત્વનો વિલાસ છે

તેના સંબંધમાં બહુ સ્પષ્ટ ઉહાપોહ કરેલ નથી તેમ છતાં અનુભવીજનો શાસ્ત્રોમાં કોઇ કોઇ સ્થળે એ વાતનો માર્મિક સંબોધ જોઇ શકયા છે. અને જૈન શાસ્ત્રકારે જે હેતુથી એ પ્રાથમીક કળાની પ્રાપ્તિ ઉપરજ પ્રધાન લક્ષ્ય રાખી બીજી કળા પ્રત્યે ઔદાસીન્ય ભાવ રાખ્યો છે તે હેતુ પણ તેઓ કળી શકયા છે. એ હેતુ શું હતો એ બીનાનું આ સ્થળે વર્ણન કરતાં આપણા મુખ્ય વિષયથી આડા ફાટવા જેવું થાય છે અને જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ કાળે સમાજની નીતિ અને ધર્મ સંબંધી શું ભાવનાઓ હતી એ વિગેરે ઐતિહાસિક સમાલોચનામાં ઉતર્યા સિવાય એ વાતનો મર્મ સમજાય તેવું નહિ હોઇ કોઇ અન્ય પ્રસંગે તે વિષય હાથમાં લેવાનું રાખાશું.

પ્રથમ કળા સિધ્ધ થયા પછી આત્મા પોતાની સ્વરૂપભૂત શક્તિઓનો જ્ઞાત ઉપયોગપણે (Consciously) ઉપયોગ (use) કરી શકે છે. અને પોતાંની માનસિક સ્થિતિઓ ઉપર કાબુ રાખી શકે છે. તે પછી તે સામર્થ્યના કેન્દ્ર જેવો બને છે અને સૂર્યના બિંબમાંથી જેમ કિરણાવલી ચારેદીશાએ સ્ફુરી નિકળે છે તેમ પોતાના વાસ્તવ "હું" ના સ્વરૂપને ઓળખ્યા પછી તે આત્માના પ્રભાવ અને પ્રતાપના એક બિંબ જેવો બની પોતાના અસર આસપાસના સમાજ ઉપર વિસ્તારે છે, અને અનેક નિર્બળ કેન્દ્રોને પોતાની તરફ આકર્ષી તેમના ઉપર પોતાનુ આધિપત્ય સ્થાપી શકે છે.

પોતાના મન અને શરીર તેમજ બાહ્ય વિશ્વ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ બેસારવા માટે આત્માએ પ્રથમ પોતાઉપર સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો કોઇ શહેનશાહી રસ્તો હજી સુધી હાથ લાગ્યો નથી. એકજ માર્ગે અને તે પણ પોતાના સ્વપ્રયત્ન વડે તે મળી શકે છે. પ્રત્યેક કદમ તેણે સંભાળ, ધૈર્ય, અને ક્રમપૂર્વક ભરવું જોઇએ. નીચે જે યુકિતઓનું વર્ણન આપવામાં આવનાર છે તેને અત્યંત ઉપયોગી ગણી તેનું પરિશીલન

કરવું જોઇએ, એમાં કોઇ અતિ પરિચીત અને ઘણી વાર સાંભ-
ળેલી "સામાન્ય" વાતો આવે તો તે ઉપર અલક્ષ્ય કરવું નથી
આ જમાનાની એક બહુ બુરી આદત એ છે કે, લોકોને એક વાર
અગાઉ સાંભળેલી વાતમાં કશું મહત્વ રહેતું નથી. એમના સર્વ
ભક્ષી મનને રોજ નવું નવું જોઇએ છીએ. આજે સાંભળેલી વાત
કાલે હજારો યુગની જુની બની ગયેલી હોય છે. માણસોએ સમ-
જવું જોઇએ કે, આ વિશ્વમાં નવું કશું જ નથી. જરા ધ્યાન કે આ-
કાર બદલીને ફળાવાનો એની એજ ચીજ જુદા રૂપમાં રજુ કરે છે.
આથી તમે આની આજ વાત હજારોવાર અગાઉ સાંભળી હોય
છતાં તે પ્રત્યે અનાદર નહિ રાખતાં તેને અનુસર્યા વિના તમારે
ચાલે તેમ નથીજ એમ માની તે પ્રત્યે લક્ષ્ય રાખો. આધ્યાત્મિક
વાસ્તવ પ્રગતિનું આ પ્રથમ પગથીયું ।સિદ્ધ થયા પછી આત્માને પોતાના
સામર્થ્યની ખબર પડે છે, અને તેનો રસ્તો સરળ બને છે. હજારો
ઋષિ મહર્ષિઓએ પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ કરી છે અને તેને વિ-
વિધરૂપે અક્ષરાત્મક કરી છે. તે યુકિતઓનું વર્ણન ટુંકામાં, સરલમાં
સરલ શબ્દોમાં આ સ્થળે આપવા પ્રયત્ન કરીશું.

બની શકે તો એક એકાંત અને શાંતિવાળા સ્થાનનો આશ્રય
લહો. ત્યાં કોઇ પ્રકારના કોલાહલ કે દખલનો ભય ન હોવો જોઇએ,
અને મનને ઉત્તેજીત થઇ અનેક બાજુએ ફાટી નીકળવાના નિમિત્તો
ન હોવા જોઇએ. આપણા ઉપાશ્રયો અને દેવસ્થાનો મૂળ તો આ
પ્રકારના હેતુથીજ નિમાર્યા હતા, પરંતુ હવે એ હેતુ તે સાચવી
શકે તેવા જનસમાજે તેમને રહેવા દીધા નથી. સાચા અર્થમાં જે-
મને સંયમ સાધવો છે તેમને માટે એ તદ્દન નિરૂપયોગી થઇ
પડયા છે અને મૂળ હેતુનું વિસ્મરણ પામેલા અજ્ઞ સમાજે
એ પવિત્ર સ્થાનોને ગડબડ અને મોટા અવાજથી બુમ બરાડાના
ઉપદ્રવ વડે એક જાહેર બજાર જેવા બનાવી મુકયા હોય છે. આથી
આપણી સાંપ્રદાયિક વૃત્તિએ તે સ્થાનોમા કલ્પેલી પવિત્રપણાની

ભાવનામાં બહુ મોહ ન રાખતા કોઈ ખરા અર્થમાં શાંતિવાળા સ્થાનમાં પ્રવેશો. અલબત, આ ધાંધલના જમાનામાં એવા લાક્ષણિક શાંતનિકેતનો સુલભ રહ્યા નથી. તેથી બને તેટલા શાંતિવાળા સ્થાનને પ્રસંદ કરો. લક્ષ્યાર્થ એ છે કે, મનને આડે રસ્તે દોરી જનારા સંયોગો ત્યાં ન હોવા જોઈએ અને તમે તમારી પોતાની સાથે સંબંધમાં આવો એવું ત્યાં નિરૂપાધિક વાતાવરણ હોવું જોઈએ.

ત્યારપછી શરીરને બને તેટલું શિથિલ કરો. તેમ કરવામાં ગમે તે સ્થાને— આરામખુરશી ઉપર અથવા કોચ ઉપર નિરાંતથી બેસો. દરેક સ્નાયુને ઢીલું (related) બનાવો. અને શરીરના પ્રત્યેક અણુમાં આરામ અને શાંતિની લાગણીનો અનુભવ થાય એવા પ્રકારે શરીરને પડી રહેવા દો. શરૂઆતમાં આ પ્રકારની શરીરની સ્થિતિ મેળવતા વખત જાય છે, પરંતુ અભ્યાસ જરા સિદ્ધ થતાં ગમે તે વખતે ઇચ્છા થતાંવેત તેને શાંતિવાળું કરી શકાય છે.

મનની પણ આવી જ શિથિલ અવસ્થા બનાવો. તેને તંગ અને બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે ખેંચાએલું ન રાખો તેમ છતાં આટલું સ્મૃતિમાં રાખવાનું છે કે, જ્યારે તમે આ પ્રવૃત્તિમાં જોડાઓ ત્યારે તમારા શરીર અને મન ઉપરથી તમારા સંકલ્પ (will) નો કાબુ ખસવો ન જોઈએ. ઘણા માણસો આ પ્રકારના ઉદ્યાંગમાં જોડાતા એક પ્રકારની દિવસે આવતી અર્ધ નિદ્રા જેવી સ્થિતિમાં પડી જાય છે. અને અર્ધસ્વપ્ન (Dreamy) સ્થિતિને વશ બની જાય છે પછી તેઓ શું કરવાના હેતુથી બેઠા હતા તે પણ ભૂલી જાય છે. અને મન ગમે તે પ્રિય વાસનાના તરંગે ચઢી ઝોલા ખાય છે. આ અવસ્થા સામે બહુ ચેતવાનું છે. આપણી પ્રત્યેક શારીરિક તેમજ માનસિક સ્થિતિ અને સચલન ઉપર આપણા સંકલ્પનું આધિપત્ય હોવું જોઈએ. સંયમી મનુષ્યો જાગૃત-સ્વપ્ન (day dreams) ની અવસ્થામાં પડી ગયેલા તરંગી મનુષ્યો નથી, પરંતુ પોતાના તન અને મનની બધા પ્રકારની અવસ્થા ઉપર સ્વા-

મિત્વવાળા મહાજનો હોય છે.

ત્યાર પછી તેણે "હું" એ વિષય ઉપર પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન કેન્દ્રીભુત કરવું જોઇએ, અને બહારના વિશ્વના તેમજ અન્ય પ્રાણી પદાર્થના વિચારને પોતામાં ન પ્રવેશવા દેવા જોઇએ. તેણે આ પ્રકારે ચિત્ર રચવું જોઇએ.

તમે જાણો કે સૂર્યનું બિંબ છો, તમારી આસપાસ સમસ્ત વિશ્વ સૂર્યની આસપાસ નક્ષત્ર મંડળની જેમ ફર્યા કરે છે તમે એક વાસ્તવ, સત્યવ્યક્તિ તત્ત્વ છો અને એ તત્વ અન્ય તત્વોના સંયોગોમાંથી ઉદ્દભવતું કોઇ તત્ત્વવિશેષ નહિ, પરંતુ પોતાથી બાહ્ય પ્રદેશમાં પ્રતિત થતા સર્વ પદાર્થોનું પરિસ્ફોટન "હું" ની સત્તાને આધીન છે, એમ ચિંતવો. તમે પોતે સત્તાનું એક કેન્દ્ર છો અને એ કેન્દ્રની આસપાસ સમસ્ત પ્રકૃતિ ચક્કર માર્યા કરે છે એમ જુવો "હું" ને સામર્થ્યના એક કેન્દ્રરૂપે જુવો છો, તેથી બીજા મનુષ્યોના "હું" ના તેવા જ પ્રકારના હકનો ઇનકાર થાય છે, એવો ખોટો ભય રાખશો નહિ. સર્વ જીવાત્માઓ પોતાના આંતરિક બંધારણથી જ સામર્થ્યના કેન્દ્ર જ વસ્તુતઃ છે, અને આ વિશ્વના પ્રાણી પદાર્થો જે મહા સત્તા વડે સત્તાવાળા છે. એ મહાસત્તાએ જ તમને અને બીજાઓને તેવા બનાવ્યા છે. ખરી રીતે તમે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કલ્પવામાં તમારા જન્મ હક પ્રત્યે જાગ્રત થાઓ છો, અને જ્યાં સુધી આત્મા પોતાને શકિત પ્રભાવ અને સંકલ્પ બળમા એક કેન્દ્ર રૂપે નહિ જુએ ત્યાં સુધી તે તે ગુણો તેનામાં પ્રકાશવાના નથી. જેમ જેમ જેટલા પ્રમાણમાં આત્મા પોતાને ઉપરોક્ત ગુણોવાળો સ્વીકારતો જશે, તેમ તેમ અને તેટલાજ પ્રમાણમા તેનામા એ લક્ષણો પ્રતિત થતા જશે, તમારે કાંઇ તમારા શક્તિઓનો બીજાઓની શક્તિઓ સાથે મુકાબલો કરી તમે તેમના કરતાં અધિકઅક્કલવાળા, બળવાળા છો એમ નક્કી કરવાની કે માનવાની જરૂર નથી. એક માણસ પોતાને બીજા કરતાં મહાન જુએ અને બીજાને હલકો કલ્પે એ તેનું અજ્ઞાન

અને વિકાસની ન્યૂનતા જ છે. ધ્યાનકાળે તો તમે મુકાબલો કરવાની બધી ભાંજગડ છોડી દઈ માત્ર તમે પોતે જ્ઞપ્તિના, સામર્થ્યના, પ્રતિભાના, અને વિચારબળના એક મહાન કેન્દ્રરૂપે છો, એમ જુઓ અને સૂર્ય જેમ પોતાની નક્ષત્ર સૃષ્ટિને પોતાની આસપાસ ફરતી રાખી તેમના ઉપર પોતાનું આધિપત્ય કાયમ રાખે છે, તેમ તમારા પોતાના વિશ્વને તમારી આસપાસ કાર્ય કરતું રાખી તમે તેનાથી પૃથક્ અને તેના ઉપર સ્વામિત્વવાળા છો, એમ કલ્પો

ઉપર જણાવ્યા તેવા વસ્તુતઃ તમે છો એવું સાબીત કરવા તમારે તમારી બુદ્ધિના ન્યાયાસન આગળ દલીલો અને પુરાવા ભેગા કરવાની જરૂર નથી. બુદ્ધિને તેવી ખાત્રી કરાવવાની કાંઈ જ જરૂર નથી એવી સાબિતિમાંથી જ્ઞાન–વાસ્તવજ્ઞાન ઉદ્ભવતું નથી. ખરૂં જ્ઞાન એ બુદ્ધિ આગળ એકત્ર થએલો સંસ્કારોનો સમૂહ નથી. પરંતુ સત્યના સાક્ષાત્કારના ભાનમાં ઉપયોગ સહિતપણે પ્રવેશવું તે છે. અને તેમ થવા માટે ધ્યાન અને એકાગ્ર ચિંતવનની અપેક્ષા છે. તે વડેજ સત્યનું ભાન ઉદિત થવા માંડે છે. અને એ ભાન આપણી પ્રકૃતિમાં એકરસ થઈ આપણા જીવનનો વિભાગ બની જાય છે. શાસ્ત્રો જેને "જ્ઞાની" કહે છે તે આ પ્રકારના છે. જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર અનંત સંસ્કારોનો બોજો ભેગો કરનારા બહુ તો "બુદ્ધિમાનો" કહેવાય--"જ્ઞાનવાન" નહીં જ આથી તમે "જ્ઞપ્તિ. સામર્થ્ય અને પ્રભાવના એક કેન્દ્ર" છો એવો ખ્યાલ તમારા સત્ત્વના અંતસ્તમ પ્રદેશમાં લઈ જાઓ. આ એક મહાન અર્થ પૂર્ણ આધ્યાત્મિક સત્ય છે, અને જેટલે અંશે આત્માને તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેટલે અંશે તે તે ગુણો તેનામાં પ્રસ્ફોટન પામતા જાય છે.

વ્યવહાર પક્ષે તમારી સ્થિતિ ગમે તેવી કફોડી હશે–તમારૂં નશીબ તમને ગમે તેવું અત્યારે કઠીન અને અડો વાંકા જણાતા હશે-તમે ગમે તેવા અભણ, અક્કલ વિનાના કે અનાડી હશો–તો પણ તમે

તમારા " હું " ને ગમે તેવા નસીબવાન, અક્કલવાન, ધનવાન કે ઐશ્વર્યવાન મનુષ્યના " હું " સાથે બદલવા કદી પણ ઇચ્છા કરવાના નહીં. તમને આ વાતમાં જરા શંકા જેવું જણાતું હશે પણ જરા વિચાર કરવાથી ખરી હકીકત તમે જાણી શકશો તમે જ્યારે કોઇ વખત એવું ઇચ્છો છો કે " હું ફલાણો ગૃહસ્થ હોઉ તો કેવું સારૂં ? " ત્યારે તમે ખરી રીતે એમજ ઇચ્છતા હો છો કે, એ ગૃહસ્થના જેવી અકકલ, સંપત્તિ વિદ્યા આદિ તમારા સ્વાધીનમાં હોય તો સારૂં. એ માણસને જે કાંઇ છે તે તમને હોય એમ તમે ઇચ્છો છો. તમે તમારાં સ્વત્વનો-પોતાપણાનો ને મનુષ્યના સત્વમાં કે પોતાપણામાં લોપ થાય અને તમારૂં " હું " સાથે અભેદ ભાવને પામી જાય એવું તમે કદી ઇચ્છતા નથી. અથવા તે માણસનું " હું " તમારામાં આવે અને તમારૂં " હું " એ સામા માણસનું " હું " બની જાય એમ પણ ઇચ્છતા નથી. ગમે તેવો કમનસીબ માણસ ગમે તેવા નસીબવાળા માણસ સાથે પોતાની જાતનો " હુ" નો બદલો કરવા ઇચ્છતો નથી. આ વિષય ઉપર જરા વિચાર કરો અને તેનો મર્મ તમને સ્પષ્ટ થશે. તમે બીજા માણસ થઇ જાઓ એનો અર્થ તમારા અસ્તિત્વ-માંથી લોપ થવો એ છે, અને તેમ થાય તો પછી તમે એ તમે રહેવાને બદલે ને બની જવાનાં.

આ મર્મ જો તમે ગ્રહી શકો તો તમને જણાશે કે, આ પ્રકારની પોતાપણાની ફેરબદલી (exchange) કરવા તમને કદી પણ મન થતું નથી. સહુ કોઇ જાણે છે કે, એમ કદી બની શકતું પણ નથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, તમારા " હું " નો લોપ કદી પણ થતો નથી. તે અમર છે એ " હું " કાળના અંત સુધી કાયમજ રહેવાનું છે અને નિરંતર ચઢતા ક્રમે ઉર્ધ્વગતિ હોવા છતાં " હું " તો તેનું તેજ રહેવાનું. એનું સ્થાન બીજું કોઇ લઇ શકે તેમ નથી. સર્વ સ્થિતિઓ-સુખમાં દુઃખમા પ્રમોદમાં-ગ્લાનિમાં-તમારૂં " હું " સ્થિરજ રહેવા નિર્માએલું છે.

બાળકપણાની અવસ્થામાં જે તત્ત્વ " હું " રૂપે હતું તેજ તત્વ અત્યારે પણ તમારામાં " હું " રૂપે વિરાજે છે. અને ભાવિમાં તમે વિપુલ ધનવાન, જ્ઞાનવાન, શક્તિમાન અને ઇશત્વ સંપન્ન થશો તો પણ એજ " હું " ત્યાંનું ત્યાં રહેશે તે દિવ્ય સ્ફુલીંગનો પ્રકાશ કદીજ ઓલાવાનો નથી.

આ જમાનાની મોટી જનસંખ્યામાં " હું " પણાની વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ બહુજ મંદ વર્તે છે અલબત તેઓ પોત છે એમ તેઓ કબુલ કરે છે, અને તેઓ ખાય છે, ઉંઘે છે, જીવે, છે, વ્યવહાર ચલાવે છે, એ આદિ રૂપે તેમને પોતાપણાનું ભાન પણ અનુભવાય છે પરંતુ એ ભાન એક પશુ કોટીના જીવાત્માઓના ભાન કરતાં બહુ ઉંચી કોટીનું ગણાય નહિ આત્મા સામર્થ્ય અને પ્રભાવનું એક મહાન કેન્દ્ર છે એ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે હજી સમાજ જાગૃત થયો નથી. એ ભાન ઉદય થતાંની સાથેજ માણસ બદલાઇ જાય છે અને તેનામાં અપૂર્વ વર્ચસ્ પ્રતીત થવા માંડે છે. કેટલાક ઉપયોગ રહિતપણે આ પ્રકારના ભાવનાવાળી સ્થિતિમાં ન્યૂનાધિક અંશે આવેલા છે. સામાન્ય જનવર્ગની મર્યાદાઓ ઉલ્લંઘી કોઇ નવી સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ્યા હોય એમ તેમને જણાય છે. આવા મનુષ્યો વિશ્વમાં શુભ અથવા અશુભ પ્રકારની મહાન સત્તા ચલાવી શકે છે. જે મનુષ્યોને થોડે ઘણે અંશે પણ પોતાનું સ્વત્વ હાથ લાગે છે તેઓ આસપાસના વિશ્વ ઉપર પોતાનો અમલ બેસારી શકે છે. અને દુનિઆને પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે ચલાવી શકે છે. આમ થાય છે એ કેટલેક અંશે કમનસીબ ભરેલું છે. પરંતુ " હું " પણાના ભાનમાં પ્રવેશવા સાથે જે પ્રકારનું જ્ઞાન જોઇએ તે જ્ઞાનની ખામી હોય ત્યાં એમજ બને છે.

" હું " નો સાક્ષાત્કાર કરવા ઇચ્છનાર પોતે એક સામર્થ્ય અને પ્રભાવનું કેન્દ્ર છે એમ કબુલ કરવું જોઇએ. અને તે પ્રકારે અનુભવવું જોઇએ. આ તેનો પ્રથમ પાઠ છે. આ અર્થમાં અને આ સમજણ સહિત " હું " શબ્દને તમારામન ઉપર

દૃઢપણે અંકિત કરો અને તમારી જ્ઞપ્તિના ઉંડા અંતસ્તમ પ્રદેશમાં એને મૂળ ઘાલવા દો. ક્રમે કરીને તે તમારા જીવનમાં ઓતપ્રાત થતું જસે. પછી તમે જ્યારે જ્યારે "હું" એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરો ત્યારે ત્યારે તે શબ્દ સાથે સંકલ્પબળ, સામર્થ્ય અને પ્રભાવની ભાવનાને પણ જોડતા જાઓ. તમે તમને એ પ્રકારે નિરંતર જોવાની ટેવ પાડો. તમે ઊપર કહ્યા તેવા પ્રકારના સત્તાવાન કેન્દ્ર છો અને તમારી આસપાસ તમારી સૃષ્ટિ ફર્યા કરે છે, એ ભાવનાને આરૂઢ બનાવો. જ્યાં જ્યાં તમે જાઓ ત્યાં ત્યાં તમારા વિશ્વનું કેન્દ્ર પણ સાથેજ છે એમ જુઓ. તમે એક અચળ, અમર અને સત્તાપૂર્ણ જ્ઞપ્તિનું બિંદુ છો અને આસપાસનું વિશ્વ તમારી આસપાસ તેની નિયત કક્ષામાં ફર્યા કરે છે એમ જોતા શીખો. અધ્યાત્મવિદ્યાની મહાદિક્ષાનું આ પ્રથમ સૂત્ર છે.

આ પ્રકારના અનુભવને દૃઢ કરવાની અનેક વિધિઓ છે. તેમાંથી એક સૌથી અધિક પ્રચાલત આ પ્રકારે છેઃ—શાંતિવાળા સ્થાનમાં સ્થિર આસને બેસી "હું" છું એ મંત્રનો ધીરેધીરે, ગંભીર પણે થોડો વખત જાપ કરો. આમ કરવાંથી મન "હું" ની ભાવના ઉપર કેન્દ્રીભૂત થાય છે, અને એ ભાનને આધકાધિક બળવાન બનાવે છે. ઇંગ્લાંડના સુવિખ્યાત રાજ્યકવિ લૉર્ડ ટેનીસે આ કળા સિધ્ધ કરી હતી. તે લખે છે કે તેની પ્રતિભા તેણે આજ પ્રકારે જાગ્રત કરી હતી. તે નિરૂપદ્રવ સ્થાનમાં જઇ ઘણીવાર પોતાનું નામ ધીરે ધીરે ઉચ્ચારતો અને તેજ વખત પોતાના સ્વત્વ (identity) ઉપર તે એકાગ્ર ચિત્ત બની જતો. તે પોતાની ડાયરીમાં લખતો ગયો છે કે, એમ કરવાથી તેને પોતાના સત્પણાની અને અમરત્વની પ્રતીતિ થઇ હતી. ઘણાં અપૂર્વ કલ્પક (original) લેખકો, વિચારકો અને કવિઓ આ પ્રકારેજ પોતાના વાસ્તવ સામર્થ્યના પ્રભવસ્થાનને શોધી શક્યા છે.

ઘણા મનુષ્યો હું એ શરીર છે એવા પ્રકારના ભાંનમાંથી મુક્ત થઇ શકતા નથી આ વિઘ્નનું નિવારણ આત્મા, દેહ અને મનથી

સ્વતંત્ર છે એવા પ્રકારનો નિશ્ચયથતાં થાય છે. ઘણા મનુષ્યોને આ પ્રકારને સાક્ષાત્કાર એક ચમકારાની માફક તુર્તજ થાય છે અને ઘણાને દીર્ઘ અભ્યાસના અંતે થાય છે તે અભ્યાસ આ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવો યોગ્ય છે; લુગડાની જોડને જેમ તમારાથી તમે અત્યંત ભિન્ન અને એક ઢાંકણરૂપ માનો છો તેમ શરીર એ તમારા વાસ્તવ "હું" નું ઢાકણ અથવા હથીઆર છે એમ ચિંતવો; શરીરથી તમે છુટા પડો તોપણ તમારૂં "હું" કાયમજ રહેવાનું એમ કલ્પના વડે જોવાનો અભ્યાસ રાખો શરીરથી જાણે છુટા પડી ગયા છો અને એક વસ્ત્રના ઢગલાની જેમ છેટે પડયું છે એમ મનોમયરીતે જુવો અને તે વખતે શરીર એ તમારૂં ખોખું અથવા કોશ હતો અને હાલ તમે એ ફેંકી દીધું છે એમ કલ્પો. શરીર તમારા અધિપત્ય તળે તમારા યંત્રરૂપે છે અને તમે તેને ગમે તેવું બનાવવા અને તમારા અનુકૂળ આવેષ્ટનરૂપે વાપરવા મુખત્યાર છો એમ જુવો. દેહ અનેક છુટા અને પરિવર્તનશીલ પરમાણુઓનો સંઘાત છે. અને તે તમારા સંકલ્પ–બળ વડે અથવા તમારા "હું" ની આજ્ઞા વડે એકત્રરૂપે ઉભો છે એમ જુવો. ટુંકમાં તમે થોડા વખત માટે આ દેહને ધારણ કર્યાં છે અને તમારી સગવડ સચવાય તેટલા માટે એક ધર્મશાળાની માફક વાપરો છો એમ અનુભવો.

અભ્યાસ સિદ્ધ થયા પછી દેહ સંબંધી ભાવના નડતી બંધ થઇ જશે અને "હું" નો વાસ્તવ આત્મસ્વરૂપ સાથે અભેદ બન્યા પછી દેહ એ "હું" છું એવી વૃતિ વિલય પામી જશે તેમ થયે "મારૂં શરીર" એ વાકય તમે નવાજ અર્થ સાથે બોલી શકશો અત્યારે જેમ તમે મારૂ "પુસ્તક" "મારૂં વસ્ત્ર" આદિ વાકયો બોલતી વખતે જેમ પુસ્તક કે વસ્ત્રમાં પોતાપણાનો આરોપ કરતા નથી. તેમ ઉપરોકત અનુભવ થયા પછી દેહ સંબંધે પણ પોતાપણાનો આરોપ થતો બંધ પડવાનો, તેમ છતાં દેહ એ આપણાં વાસ્તવ સ્વરૂપથી પર હોવાના કારણથી, તેની ઉપેક્ષા કરવી ઘટતી નથી. આજકાલ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિના નામે દેહદમન અને શરીરની પા-

પમાલી કરવાનો જે વા ગાયો છે તે ધર્મના મૂળ હેતુથી અત્યંત વિરોધી છે. શરીર એ પરમાત્માને વસવાનું મંદિર છે, અને આત્મિક સંવરધનની અમુક હદે પોચતા સુધી તેની અનિવાર્ય અગત્ય છે. આત્માની પ્રગતિનો આધાર, આપણી વર્તમાન ભૂમિકાએ તો, દેહના આરોગ્ય અનારોગ્ય અને બળાબળ ઉપર રહેલો છે. માણસો પોતાના વસ્ત્ર, ઘર, આદિ ઉપકરણોને પોતાથી ભિન્ન અને પર સમજતાં છતાં ગમે તેવા જીર્ણવસ્ત્ર કે માટીના કોટડાથી ચલાવી લેવાની ઉદારતા દર્શાવતા નથી. પરંતુ દેહ એ આપણો નથી અને એક કાળે તે દગો દેવાનો છે એવી અર્ધ-ઘેલી સમજણના વેગમાં તણાઇ જઇ તેના તરફ બેદરકારી બતાવે છે, અને એ પ્રકારે પોતાના નિકટના અને અતિ ઉપયોગી સોબતીને આ જન્મમાં તે વડે સાધવા યોગ્ય કાર્ય માટે, નિરૂપયોગી બનાવી મુકે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે દેહ આપણા સ્વામિત્વ તળે છે અને તે આપણા સંકલ્પને અનુસારવા નિર્માએલું છે એવો નિશ્ચય આત્મામાં દૃઢપણે અંકિત થવો જોઇએ. તેમ થયેથી તેને આપણા સંકલ્પ પ્રમાણે નિરૂપી, યોજી અને વાળી શકાય છે.

આટલું થયા પછી આત્મા અથવા "હું" અમર છે, તેનો વિનાશ કદી પણ થવાનો નથી, એવા અનુભવ થવા અર્થે અભ્યાસ અથવા સંયમ સાધવાની જરૂર છે ઘણા "ધર્મી" ગણાતા મનુષ્યો આ વાતને શ્રદ્ધાથી તો સ્વિકારે છે પરંતુ તેમના અંતઃકરણની ઉંડાણમાં એ માટે શંકા રહ્યાજ કરતી હોય છે ઘણા શ્રદ્ધાવાન મનુષ્યો પણ પ્રસંગ આવ્યે આ પ્રકારનો પ્રશ્ન આગળ ધરે છે કે, "આત્મા અથવા "હું" અમર છે તેની સાબીતી શું ?" આ પ્રશ્નનો જો કે બુદ્ધિવડે સામાના હૃદયમાં ઉતરી શકે તેવો ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી, કેમકે જે અનુભવ અભ્યાસ અને ચિંતવનથી મળી શકે તેમ છે તે માત્ર તર્ક અને બુદ્ધિવિલાસથી મળી

શકવા યોગ્ય નથી છતાં જ્યારે બુદ્ધિથી જ, અને તે પણ પરો રીતે, આત્માના અમરત્વની સાબીતી આપવાનું પ્રાપ્ત થાય છે તે નીચે પ્રમાણે છે.—

શાંત ચિત્તે એક નિરૂપદ્રવ સ્થાનમા બેસો અને કલ્પના કરે કે, જાણે તમે મરી ગયા છો. અર્થાત્ જાણે તમારૂં કોઇ રૂપે અસ્તિત્વ જ નથી એવું માનસિક ચિત્ર રચવા પ્રયત્ન કરો. આ વાંચતી વખતે તમને એવું ચિત્ર રચવું એ બહુ સરળ અને ધારો તે વખતે એમ કરી શકાય, એવું માનો છો પરંતુ ખરી રીતે એવી કલ્પના તમારાથી બની શકે જ નહિ; તમારા "હું" આગળ જ્યારે એવા દરખાસ્ત કરો છો ત્યારે તેને અમલ કરવાની તે ચોખ્ખી ના પાડે છે. શા માટે ? કેમકે આત્મતિ વિનાશ એ તેના સહજ સ્વરૂપથી વિરોધી છે એવી સત્ય વિરોધી કલ્પના કરવી એ તમારાથી બની શકે તેમ નથીજ. તમે આગળ વાંચવુ પડતું મુકી અત્યારેજ તમને મરેલા ચિંતવવાનો અત્યારેજ પ્રયોગ કરી જુઓ તમે એ પ્રમાણે કરો છો એમ અમે ક્ષણભર માનીએ છીએ. મરવાની કલ્પના કરતાં તમે પ્રથમ મનોમય રીતે શું જુઓ છો? જાણે કે તમારો દેહ નિર્જીવ બના છેટે.ઢગલાની માફક નિશ્ચેષ્ટ પડયો છે, અને તમે તેના ભણી જોયા કરોછો. હવે તમે જોઇ શકશોકે, કલ્પનામાં પણ તમે પોતે મુવેલા નથી—મરી જવાની કલ્પના પણ કરી, શકતા નથી. માત્ર તમારા શરીરને તમે મુવેલું જુઓ છો. કલ્પનાને ગમે તે રીતે મરડી જુવો, પરંતુ તમે પોતે એ કલ્પનાના દ્રષ્ટા પદેજ રહેવાના; ગમે તેવી કલ્પનામાં તમારૂં "હું" તો જીવંત રહેવાજ આગ્રહકરે છે કેમકે અમરત્વ એ તેનો સહજ સ્વભાવ છે. મનુષ્ય સત્યની વિરોધી કલ્પના કદી કરી શકતો નથી. જે કાંઇ કલ્પનામાં આવી શકે છે તે સત્યના પાયા ઉપર સ્થિર છે. જે બનવા યોગ્ય નથી. તે કલ્પનામાં પણ નથી હોઇ શકતું, નિદ્રામાં અથવા ગાઢ તંદ્રા ઉપજાવનારી દવાના પ્રયોગ વડે.

અથવા ઉત્કટ દર્દના યોગથી થયેલી મૂર્છાકાળે મન જ્યારે શૂન્ય બનેલું
જણાયછે તે વખતે પણ આસ્તિત્વના અખંડ પ્રવાહનું ભાન આત્મા
અંતસ્તમપણે અનુભવતોજ હોય છે. આથી જો કે મનુષ્ય પોતાને
ઉપયોગ રહિત સ્થિતિમાં, નિદ્રામાં, અથવા મૂર્છામાં હોવાનું
સહેલાઈથી કલ્પી શકે પણ જ્યારે તે "હું" ના આત્યંતિક વિલય-
ની કલ્પના કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે મન તે કલ્પનાનું ચિત્ર
રચવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે. આત્મા પોતાના અમરત્વની સાબીતી
પોતાના સ્વરૂપની સાથેજ લઇને વિહરે છે તેમ છતાં તેનો સંપૂર્ણ
અનુભવ તો વિકાસક્રમની ઘણી ચઢી આતી હદે આવ્યા પછીજ થાય છે.

અમરતા એ આત્માનો જન્મહક્ક છે. અને પોતાનું સ્વરૂપ
અને સંભાવનાઓને તે શોધી શકે તેટલા માટે તેણે અભ્યાસ અને
ચિંતવન વડે તે વાતનો પ્રગાઢ અનુભવ મેળવવો જોઇએ. આત્મા
વાસ્તવમાં અમર અને કાળના અંત સુધી આયુષ્યમાન છે. પુનઃ
પુનઃ આ મર્મને અનુભવગત કરવાનો અભ્યાસ સેવો. આ સત્યનું
સહજ સરખું ભાન પણ ઉદયમાન થતાં સામર્થ્ય અને પ્રતિભાનું
અપૂર્વ ભાન થવા લાગે છે. આત્મા જાણે પોતાના વારસામાં
પ્રવેશતો હોય એમ અનુભવાય છે. પુનઃ પુનઃ એમ ચિંતવો કે,
જળ, અગ્નિ, વાયુ, આદિ તત્વો તમારા સ્વરૂપનો ભેદ કરવા
અશક્ત છે. અને જાણે કે તેમની કસોટીમાં ઉતરવા છતાં પણ
તમારૂં સ્વત્વ જેમનું તેમ કાયમી રહ્યું છે. કલ્પનાના બળથી
તમે અશરીરી બનો! અગ્નિમાં જાઓ છતાં ત્યાં પણ અદગ્ધ રહ્યા
છો એમ જુઓ. મહાસાગરના તળીએ ડુબેલા છતાં તમને કશીજ
ઇજા થઇ નથી એમ અનુભવો. નિરવધિ આકાશમાં નિરંકુશ પણે
ભ્રમણ કરતા છતાં જાણે તમને વાયુની કશીજ અસર થતી નથી
એમ કલ્પો. યોગવિદ્ મહાજનોએ આ પ્રકારના અનેક વિધ ધ્યાનનાં
સ્વરૂપો પોતાના ગ્રંથોમાં આપેલાં છે તેમાંથી તમને પ્રિય જણાય તે
એકાદ ગ્રહણ કરી તમારા અમરત્વની પ્રતીતિ મેળવવા પ્રયત્ન કરો.

ખરૂં છે કે, અત્યારે તો આપણે શરીરના ઉપર થતી અસરોવડે અસરવાળા છીએ, તેમ છતાં આત્મા પોતાના વાસ્તવસ્વરૂપે દેહથી અતિરિકત છે,-તેના ઉપર વાયુ, અગ્નિ, જળ આદિની અસર થતી નથી,-વિશ્વનો કોઇ પદાર્થ તેને લેશપણ સ્વરૂપહાનિ કરી શકતો નથી,-એવા પ્રકારનો આંતરિક અનુભવ જ્ઞપ્તિવિકાસમાં (unfoldment of consciousness) પ્રબળ સહાય આપે છે. આપણે દેહ નહી પણ આત્મા છીએ એ અનુભવ આપણા જીવનમાં અદ્દભુત પરિવર્તન કરી શકે છે. આત્મા અમર, અજેય અને કશાવડે હાની નહિ પામવા યોગ્ય છે એવા ભાનમાં જ્યારે મનુષ્ય પ્રવેશે છે ત્યારે જે શકિતનો અનુભવ કરે છે તેનું વર્ણન વાણીની મર્યાદામાં આવી શકે તેમ નથી. કેમકે એવો અનુભવ મેળવવા પ્રત્યે હજી આ યુગના મનુષ્યો જાગ્રત થયા નથી તે અનુભવ થયા પછી ભય એક જીર્ણ વસ્ત્રની માફક સરી પડે છે, અને જાણે નવો જન્મ થયો હોય એવો અનુભવ થાય છે. પ્રાણી પદાર્થોવડે હાની પામવાના ખ્યાલથી મુકત થવાય છે, અને જે કાંઇ હાની થાય છે, તે મારા શરીરનેજ થાય છે, અને તે પણ, પોતાના અમરત્વના ભાનથી નવા બળમાં પ્રવેશેલા આત્માના પ્રબળ સંકલ્પવડે નિવારી શકાય છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

આ પ્રકારનું ભાન મેળવવા પ્રત્યેક સ્વરૂપ જીજ્ઞાસુએ યત્નવાન થવું જોઇએ પ્રગતિ બહુ ધીરી જણાય તો નિરાશ થવાનું નથી એક પગલું આગળ વધ્યા પછી વળી તે ગુમાવી દેવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ આશાહીન બનવાની જરૂર નથી. સ્વરૂપ પ્રવેશમાં પ્રયાણનો ઇતિહાસ એવા વ્યતિકરોથી ભરેલોજ હોય છે. મહાજનોના સબંધે પણ એવા અનેક કરૂણરસ પ્રધાન પ્રસંગો બનેલા આપણે સાંભળીએ છીએ, આથી આશાભગ્ન, કર્તવ્યવિમૂઢ નહી બનતા આગળ વધવા પ્રયત્ન નિરંતર કરવો એજ મનુષ્યનું ખરૂં પરાક્રમ છે. વિજય વહેલો મોડો મળવાનો જ એમાં શંકા જેવું નથી. શાંતિ.

પ્રબંધાવલી.

આશ્રવ મીમાંસા આદિ લેખોનો સંગ્રહ.

લેખક.

હીરાલાલ હરજીવન (મુકીમ.)

સં. ૧૯૭૭.

મર. વિજય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ—સીંઆડો.

આધ્યાત્મિક

પ્રબંધાવલી

મણકો ત્રીજો.

આશ્રવ મીમાંસા આદિ લેખોનો સંગ્રહ

લેખક,

છોટાલાલ હરજીવન (સુશીલ).

સંગ્રહ કર્ત્તા,

મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી.

પ્રકાશક,

શ્રી અજરામરજૈન વિદ્યાશાળાના કાર્યવાહક—લીંબડી.

સં. ૧૯૭૭ ઈ. સ. ૧૯૨૧.

કિંમત ત્રણ આના.

પાંચે મણકાની સીરીઝના બાર આના.

❋ ભૂમિકા. ❋

આ ગ્રંથમાં જે લેખો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે તે જૈન દર્શનના તત્ત્વવેત્તા, ગંભીર સુવિચારક શ્રીયુત છોટાલાલ હરજીવનની આધ્યાત્મ રસ પ્રવાહિની લેખીનીથી "આત્માનંદ પ્રકાશ" અને "આનન્દ" માસીકમાં પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થઇ ગએલા લેખોનો સંગ્રહ માત્ર છે. જ્યારથી એ લેખો મારા વાંચવામાં આવવા શરૂ થયા ત્યારથી તે ક્ષણિક સાહિત્યના પ્રવાહમાં તણાઇ જતાં અટકાવી ગ્રંથાકારે જૈન સાહિત્યમાં દાખલ કરવાની વૃત્તિ મને સ્ફુરી હતી જૈન દર્શનના વર્તમાન સાહિત્યમાં આવા પ્રકારનું લેખન અત્યંત વિરલ છે એમ મને લાગ્યા કરતું હતું; અને જેમ જેમ એ લેખો પ્રગટ થતા ગયા તેમ તેમ તેમને અખિલ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવાનો મારો નિશ્ચય અધિકતર દૃઢ થતો ગયો. આ લેખોમાં નિહિત થએલી સુંદર ભાવના આજે પુસ્તકના સ્વરૂપમાં ઉપસ્થિત કરવાની જે તક મને આજે મળેલી છે તેને હું મારા જીવનની એક પરમ સૌભાગ્યની ક્ષણ લેખું છું. આ સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થએલા લેખો મુખ્યતઃ આત્મા, કર્મ અને મનોવિજ્ઞાન વિષયક છે. જૈન દ્રષ્ટિએ તે વિષયની રહસ્ય પૂર્ણ આલોચના તેમાં થએલી છે. એ તાત્વિક વિષયમાં આપણા બંધુના ઘણાકને જે અસ્પષ્ટ અને ભ્રાન્ત કલ્પનાઓ છે તે આ લેખોના અનુશીલનથી વિષદ રૂપે સમજવામાં આવશે એમ મને વિશ્વાસ છે. આ લેખોની ઉપયોગીતા વિષે અત્રે સવિસ્તર નિરૂપણ કરવું મને યોગ્ય ભાસતુ નથી, અને તેથી તે લેખોના વાંચન દ્વારાજ તેનો નિર્ણય કરવાની વિજ્ઞપ્તિ કરી વિરમું છું. સંગ્રહ કર્તા.

આ પુસ્તક પડતર કરતાં ઓછી કિંમતે અમો ફેલાવી શક્યા છીએ તે નીચે જણાવેલ સદ્‌ગૃહસ્થોની મદદને આભારી છે.

૧૫૦) તલસાણીઆ જગજીવન ઉજમશી લીંબડી. ૧૦૦ શા ચમનલાલ પોપટલાલ મુંબાઇ ૧૦૦) પારિ મુળચંદ જીવરાજ લીંબડી. ૧૦૦) શા જીવરાજ દેવચંદ જેતપુર.

આધ્યાત્મિક પ્રબંધાવળી.

મણકો ત્રીજો.

આસ્રવ મીમાંસા.

૧—મીથ્યાત્વ.

શુદ્ધ ચૈતન્ય ભાવથી વિલક્ષણ એવા આત્માના શુભાશુભ પરિણામવડે શુભાશુભ કર્મોનું આત્માં પ્રતિ આગમન તેનું નામ "આસ્રવ" છે. શાસ્ત્રકારોએ આ "આસ્રવ" તત્વના બે ભેદ પાડેલા છે. (૧) દ્રવ્યાસ્રવ અને (૨) ભાવાસ્રવ. પુદ્દગલકર્મ પરમાણુઓ આકર્ષવા પૂર્વે આત્માના પરિણામ વિશેષ તે ભાવાસ્રવ છે. અને તે પરિણામના નિમિત્તે જડવર્ગણાનું આત્મા પ્રતિ આગમન તે દ્રવ્યાસ્રવ છે. વસ્તુત. દ્રવ્યાસ્રવ એ ભાવાસ્રવનો સ્થૂળરૂપે બહિર્ભાવ જ છે. અને ખરી રીતે આત્માને તેની સંસારીપણાની અવસ્થામાં બાંધી રાખનાર તો ભાવાસ્રવ જ છે. તેનું સંસારીપણું જે પોષણ મેળવી રહ્યું છે, તે આ ભાવા-

સ્રવ વડે જ છે. જો તે આસ્રવરૂપી પોષણ બંધ કરવામાં આવે, તો આત્માને તેની સ્વાભાવિક સ્વરૂપ સ્થિતિ મેળવવામાં કંઇ જ વિઘ્ન રહેતું નથી. જે પરિણામ વિશેષ વડે આત્મા પોતાના ભવભ્રમણમાં બંધાઇ રહ્યો છે, તે પરિણામમાં આત્મા પાંચ પ્રકારે પરિણમે છે. (૧) મિથ્યાત્વરૂપે, (૨) અવિરતિરૂપે, (૩) પ્રમાદરૂપે, (૪) કષાયરૂપે અને (૫) યોગરૂપે. બહુધા સંસારી આત્માને આ પાંચે પરિણામ એક સાથે હોય છે. અને જેટલા અંશે એ પરિણામોની ઉત્કટતા, તીવ્રતા, સમય-સ્થિતિ અને અનુરંજીતપણું હોય છે, તેટલે અંશે તે અધિક અધિક સ્વભાવભ્રષ્ટ થઇ વિભાવ સ્થિતિમાં આવતો જાય છે. આત્મા જેમ જેમ ઉન્નતિક્રમમાં પ્રગતિ કરતો ચાલે છે, તેમ તેમ ઉપરોક્ત આસ્રવનાં કારણો મંદ થતા ચાલે છે. અને આખરે અનુક્રમે તદ્દન બંધ પડી જાય છે.

આત્મા જ્યારે તેના સ્વરૂપના ભાનમાં આવે છે, ત્યારે આસ્રવનું સૌથી મોટું નિદાન જે "મિથ્યાત્વ" તે ઉપશમી જાય છે, અથવા કોઇ સવિશેષ વીર્યવાન પુરુષના સંબંધે તે ક્ષયભાવ પણ પામે છે. જૈન શાસ્ત્રકારે આ ભૂમિકા વિશેષ તે ચતુર્થ ગુણસ્થાનકના નામથી ઉદ્દેશી છે. અર્થાત્ તે ભૂમિકામાં આત્માને ન્યૂનાધિક અંશે પોતાની સ્વરૂપ સ્થિતિ અવગત થાય છે. જો તે આત્મભાન નિર્મળ વિશુદ્ધ પર્યાયવાળુ અને આત્મા ઉપરના મિથ્યાત્વ આવરણના ક્ષયના પરિણામે પ્રગટેલું હોય છે, તો તે જ્ઞાન 'ક્ષાયક સમ્યક્ત્વ" ની સંજ્ઞાને પામે છે. અને તેમ ન હોતા તે ભાન દેહિક ભાવ મંદ પડી જવાથી, અથવા કોઇ અંશે તે આવરણનો ક્ષય અને કોઇ અંશે તેના ઉપશમથી થાય છે, તો તે જ્ઞાન અનુક્રમે "ઉપશમ સમ્યક્ત્વ" અથવા "ક્ષયોપશમ

સમ્યકત્વ" કહેવાય છે. આટલી હદે આવ્યા પછી આસ્રવના એક પ્રબળ નિમિત્તનો નાશ થાય છે. અથવા તેમ નહિ તો છેવટે છેક મંદતા પામે છે. અને અવશેષ ત્રણ જ બાકી રહે છે. ત્યાર પછી વૃત્તિજયના કાર્યની શરૂઆત થાય છે. જે પંચમ ગુણસ્થાનકે શરૂ થઇ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે સંપૂર્ણ થાય છે. આ વૃત્તિ ઉપરનો વિજય સ્થૂળ પદાર્થોના પરિત્યાગ સંબંધે જ બહુધા હોય છે. અને તે સાથે અંતરની લાલસાઓ અને રાગદ્વેષો પણ આત્માના બળવાનપણાના તારતમ્યાનુસાર મંદ થતા ચાલે છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકને અંતે વૃત્તિ ઉપરનો સ્થૂળ વિજય સંપૂર્ણ થયા પછી આસ્રવના પૂર્વના બે નિમિતો નાશ પામી અથવા મોળા પડી જાય છે. તે છતાં ત્યાંસુધી આત્મા સ્વરૂપ સ્થિતિમાં નિશ્ચલપણે ટકી શકવામાં પ્રમાદવાળો રહેતો હોવાથી આસ્રવનું ત્રીજું દ્વાર "પ્રમાદ" હજુ સુધી ખુલ્લું રહેલું હોય છે. આ પ્રમાદવાળી અવસ્થાના નાશરૂપ ભૂમિકાને "સપ્તમ" અથવા "અપ્રમત્ત" ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. અર્થાત્ તે ભૂમિકાએ પહોંચ્યા પછી આત્માનું પરભાવમાં લેપાવારૂપ પ્રમત્તપણું નિવૃત્ત થાય છે. અને તેમ થયે માત્ર અવશેષ એજ આશ્રવના પ્રકાર રહે છે. કષાયનો અર્થાત્ રાગદ્વેષરૂપ પરિણતીનો સર્વથા આત્યંતિક નાશ તેરમા ગુણસ્થાનકે થાય છે જે ભૂમિકાને "સયોગી" ગુણસ્થાનકના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

સર્વ પ્રકારના આવરણોના સંપૂર્ણ ક્ષયમાંથી પ્રગટેલી આત્માની આ સ્વાભાવિક સ્થિતિ હોય છે. છતાં તે પછી પણ પૂર્વ પ્રયોગના બળથી તેમને મન—વચન, કાયાના યોગનું પરિસ્પંદન અથવા પ્રવૃત્તિ અવશેષ હોવાથી "યોગાસ્રવ" નામનું કર્મવર્ગણાના આગમનનું એક નિમિત્ત બાકી રહે છે. આ આશ્રવડે

આકર્ષાએલા કર્મોમાં કષાયજન્ય રસ નહી હોવાથી તેની સ્થિતિ એક સમય માત્ર જ હોય છે. આયુષના અંત ભાગ સુધી સર્વજ્ઞ આત્માને પણ આ "યોગાશ્રવ" રહે છે, જ્યારે દેહના વિયોગ કાળે તેઓ એ યોગોનું રૂંધન કરે છે ત્યારે એ છેવટના આશ્રવ પણ લય પામે છે અને આત્મા તે કાળે પાંચે પ્રકારના આશ્રવના નિમિત્તોથી સદાને માટે મુક્ત થાય છે.

આ સ્થળે અમોએ અનુક્રમે આ પાંચે આશ્રવના સ્વરૂપ સબંધી વિચાર કરવા ઉદ્દેશ રાખ્યો છે.

મિથ્યાત્વ:—મન અને શરીરથી કોઇ ઇત્તર તત્વ મનુષ્યના બંધારણમાં હોવાનો જે ભાવના વડે ઇનકાર થાય છે તે ભાવનાને મુખ્યત્વે મિથ્યાત્વની સંજ્ઞા અપાય છે. મૃત્યુ એજ પ્રવૃત્તિ માત્રનો અંત છે—પ્રાણી માત્ર દ્રવ્યજડના પરિણામ વિશેષરૂપે ઉપસ્થિત થઇ થોડો કાળ જીવન અવસ્થા ભોગવી પાછો માટીરૂપે પોતાના મૂળ કારણમાં શમાઇ જાય છે—એવી અનાત્મ ભાવનાને ઉપરોક્ત અભિધાન અપાયું છે. "હું કોણ છું" એવી શોધમાં જ્યારે મનુષ્ય પ્રવર્તે છે, ત્યારે તેને પ્રથમ પોતાનું સર્વથી ઉપરનું વેષ્ટન—દેહ એજ નજરે ચઢે છે અને તેમાં જ તે પોતાનું હું પણું સ્થાપીને પોતાની સ્વરૂપ ભાવના નિભાવી લે છે. જે કાંઇ પોતે નથી તેને તેવું માની લે છે. અવસ્ત્વારોપ કરવારૂપ પરિણામ એ મનુષ્યનું સંસાર બીજ છે. જ્યારે મનુષ્ય પોતાને માટીમાંથી પ્રગટેલો અને માટીમાં મળી જવાના સ્વભાવવાળો એક ક્ષણિક પદાર્થ માને છે. ત્યારે તે ક્ષણથી તેની તમામ પ્રગતિ વિરમી જાય છે. તેના મનમાં કોઇ સ્થાયી સુખ કે કલ્યાંણમય અવસ્થા મેળવવા માટે કશી જ આશા રહેતી નથી, આ ભવ વિના જો બીજો ભવ જ નથી; તો પછી કમાઇ.

હેતુથી કોઇ પ્રકારની સ્વપરહિતકર પ્રવૃત્તિમાં યોજાવું ? આવો મનુષ્ય કાંતો ઇન્દ્રિયસુખમાં મશગુલ બની જેમ બને તેમ વધારે આવેગ અને તીવ્રતાથી તે સુખ ભોગવતો હોય છે, અથવા હેતુ શુન્યપણે કાંઇ પણ લક્ષ્ય વિના પવનમાં ઉડતા તરખલાની માફક જ્યાં ત્યાં તણાતો હોય છે, આત્માના અધઃપતનનું આ અવસ્થા એ સૌથી બળવાન કારણ છે. મિથ્યાત્વથી બચવા સંબંધે આપણા શાસ્ત્રકારોએ અને આત્માને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રત્યેક આર્ય દર્શનકારે જે મહાન પ્રયત્ન કર્યા છે, તે માત્ર જનસમાજને આવી આત્મવિરોધી—અનાત્મવાદી ભાવનાની જાળમાંથી ઉગારી લેવા માટે જ છે. પૂર્વકાળમાં આવી મિથ્યાત્વ અવસ્થાનું બહુ જોર નહોતું. જો કે તે કાળે પણ અનાત્મવાદી એવા ચાર્વાક આદિ દર્શનો વિદ્યમાન હતા, છતાં મિથ્યાત્વભાવનાને પોષણ આપનારા જે પ્રબળ હેતુઓ આ કાળે વર્તે છે, તેનો તે કાળે અભાવ હતો.

પશ્ચિમના તત્વજ્ઞાનથી જનમેલી વર્તમાન યુગની આપણી પ્રધાન ભાવનાઓ બહુધા આત્મ વિરોધી છે. પશ્ચિમના તત્વજ્ઞાનનું પોષણ મેળવી, આર્યાવર્તનો આ જમાનો આત્મતત્વની અવગણના કરતા શીખ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે, પાશ્ચાત્યોની તત્વવ્યવસ્થા માત્ર શરીર અને મનને અનુસરીને જ બંધાએલી છે. વિશ્વમાં તેઓએ એનું જ અસ્તિત્વ માનેલું છે. હાલ આપણે તે શિક્ષણ લઇને તર્ક કરવામાં કુશલ બની શકીએ છીએ, અને તે શિક્ષણના ફળરૂપે આ દેહને અને તે સંબંધી સુખોને જ જોતાં શીખ્યા છીએ. વર્તમાન કેળવણીથી આપણે પદાર્થ વિજ્ઞાન જીવન વિજ્ઞાન રસાયન આદિના સ્વરૂપ જાણવા ઉપરાંત એક પરમાણુથી માંડીને વિશ્વોત્પત્તિના કિરિટરૂપ મનુષ્ય સુધીના

પરિણામનો શૃંખલાબદ્ધ ક્રમ સમજ્યા છીએ, અને ડારવીન, સ્પેન્સર આદિ સમર્થ તત્વજ્ઞોએ ઉપજાવેલો પરિણામ વાદની જાળમાં આશ્ચર્ય સાથે ગુમ થઇ જ૦એ છીએ. એક ખનીજનો જડ પરમાણુ વિકાસ પામતે પામતે બુદ્ધ કે મહાવીર અથવા નેપોલીઅન કે અલેકઝાંડર થઇ શકે છે.

આ પાશ્ચાત્ય તત્વનીતિ એમ મનાવે છે કે, પ્રથમ આખું જગત જડમય હતું, તે જડના ક્રમિક વિકાસમાંથી પહેલા એકેન્દ્રીય જંતુઓ તે પછી જરા મોટા જંતુઓ માછલાં, પક્ષી, પશુ અને છેવટે મનુષ્ય એમ એક પછી એક ઉદ્દભવ્યું, ચેતન એવું કશું જ છે નહિ. આ વિદ્વાનોએ એક પરમાણુથી તે મહાન સભ્યતાના નમુનારૂપ મનુષ્ય સુધીની સાંકળ જોડી આપી આપણી બુદ્ધિને આશ્ચર્ય બંધનમાં જકડી રાખી છે. મન અને શરીરની પાછળ જે આત્મતત્વ રહ્યું છે, તેના માટે આ તત્વવ્યવસ્થામાં મુદલ સ્થાન નથી. આ શિક્ષણ આપણે આજકાલ ઉછરતા આવ્યા છીએ અને તેને પરિણામે આપણે આપણને આત્મારૂપે જોવું ભૂલી જઇ માત્ર શરીરરૂપે અને મનરૂપે જોતા શીખ્યા છીએ સમર્થ નાસ્તિકવાદી પંડિતોના હાથે વિસ્તાર પામતી આવી અનાત્મનીતિ સામે ટકવાનું આપણું સામર્થ્ય લોપ થઇ જવાથી આપણે વધારે ને વધારે "મિથ્યાત્વ" ના બિરૂદને પામતા ચાલીએ છીએ અને પંચમકાળમાં આ ભાવનાનું ઉત્કૃષ્ટપણે આધિપત્ય વિસ્તરવાના મહાવીર દેવના ભવિષ્ય કથનને સફળ કરીએ છીએ. આ પરિણામવાદ જીવની ઉત્પત્તિ સબંધે કશો બુદ્ધિમાં ઉતરે તેવો ખુલાસો આપી શકતો નથી. તે એટલું જ દર્શાવે છે કે, પરમાણુથી પરિણામ પામતાં પામતાં ધીરે ધીરે માણસના શરીર સુધીની ઘટના બની આવી છે. પરંતુ

તેમાં જીવ ક્યાંથી આવ્યો અને જીવ નથી તો જ્ઞાન કોને થાય છે, તે સંબંધી પત્તો મળતો નથી. મૂળના પરમાણુમાં જો જીવ કે, જ્ઞાન નથી તો પછી તે પરમાણુના ગમે તેટલા પરિણામ કે ફેરબદલા થાય તો પણ જ્ઞાનગુણ તેનામાં નજ આવી શકે તે વાત સ્પષ્ટ છે આત્મજન્ય ધર્મોનો ખુલાસો આ વિદ્વાનો ભૌતિક વિજ્ઞાનની સહાયથી કરવા તેઓ મથે છે અને છેવટે એમ કહે છે કે, જ્ઞાન (consciousness) એ પરમાણુસંઘાતજન્યશક્તિ વિશેષ છે. અથવા ઘણા પરમાણુઓ એકઠા થવાથી તેવો પરિણામ ઉપજ્યો છે, કેટલાક વિદ્વાનો જ્ઞાનને મગજમાં આવેલા જ્ઞાનતંતુના વ્યાપારરૂપે (secretion of the brain) માને છે, પરંતુ આવા સંઘાત, સંમેલન કે વ્યાપારથી જ્ઞાનોત્પત્તિનો ખુલાસો સંભવી શકતો નથી. જડ ઉપરથી ચેતનદ્રવ્યનો ખુલાસો ગમે તેવી ભારે યુક્તિઓથી પણ થઇ શકતો નથી. ચેતનશાસ્ત્ર (biology) કહે છે કે, જ્ઞાન એ જ્ઞાનતંતુની ક્રિયાથી ઉદ્‌ભવતું એક પરિણામ છે. જો તેમ જ હોય તો પ્રથમ તંતુઓમાં પરિવર્તન થવું જોઇએ, અને પછીજ લાગણીરૂપ ધર્મ પ્રગટવો જોઇએ. પરંતુ તેવો ક્રમ અનુભવમાં નથી. પ્રથમ લાગણી, પછી જ્ઞાનતંતુઓમાં ક્ષોભ અને તે પછી શરીરમાં તે લાગણીને અનુરૂપ બાહ્ય ભાવ સ્પષ્ટ થતો જણાય છે. ક્રોધનું નિમિત્ત મળતા પ્રથમ તેવી ક્રોધ લાગણી થાય છે, પછી તે લાગણીના મંદ કે ઉત્કટપણાના પ્રમાણમાં ક્ષોભ શરૂ થાય છે, અને તે પછી મુખ ઉપર લોહી ચઢી આવે છે, રક્તાભિસરણનો વેગ વધી પડે છે અને ક્રોધ ભાવનાના બધા બાહ્ય લક્ષણો પ્રતીત થાય છે પ્રથમ જ્ઞાનતંતુમાં ક્ષોભ અને પછી ક્રોધ એ ક્રમ વાસ્તવિક નથી. જો એ ક્રમ બરાબર હોત તો એક સરખા નિમિત્તથી બધાજ મનુ

બધાને એક જ સરખી લાગણી થવી જોઈએ. પોતાની વસ્તુ ચોરી જનાર મનુષ્ય ઉપર બધાને એક જ સરખી રીતે ક્રોધ ચઢવો જોઇએ. પરંતુ બધાને એક સરખી રીતે તેમ જ્યારે થતું નથી, ત્યારે એમ માનવું પડે છે કે, તેવા નિમિત્તથી જે દ્રવ્ય પ્રથમ ક્ષુબ્ધ થાય છે, તે દ્રવ્ય જ્ઞાન તંતુના પણ પરભાગમાં છે અને તે આત્મદ્રવ્ય છે.

જે શાસ્ત્રો ઉપર ભાર મૂકીને આજનું મુખ્ય શિક્ષણ પ્રવર્ત્યું છે, તે માત્ર માણસનાં શરીરનો જ ખુલાસો આપી શકે છે. જીવ કે જ્ઞાનનો તેમજ મનનો પણ યથાર્થ ખુલાસો આપી શકતા નથી. જડથી બીજી વસ્તુ આખા વિશ્વમાં છેજ નહીં—આપણે બધા તેના જ વિકારો છીએ. જેનો ખુલાસો જડથી થઇ શકતો નથી તે વસ્તુ જ નથી. એમ એક સાથે આ શાસ્ત્રો કહી વાળે છે. આ શિક્ષણના પરિણામે જે જીવન ભાવનાઓ ઉદ્ભવે છે, તો અત્યંત સ્વાર્થયુક્ત બીજાનું પડાવી લેવાની વૃત્તિવાળી હોય છે. થોડું જીવવું છે તેથી જેમ બને તેમ થોડા કાળમાં ઘણામાં ઘણું સુખ ભોગવી લેવાની લાલચ વધતી જાય છે.

આજે જીવન કલહ વધી પડી માણસો એક બીજા તરફ બચકા બચકીએ આવ્યા છે તે આ શિક્ષણનું જ "મિથ્યાત્વ"ના બહુલપણાનું જ ફળ છે. પ્રેમ, શ્રદ્ધા, ઉચ્ચતા, સ્વાર્પણ, નિર્વિકારિત્વ આદિ આત્મભાવાશ્રયી ઉદાત્ત ભાવનાઓ માત્ર ગ્રંથો અને બહુ તો વાણીમાં જ રહેવા પામી છે. આ ભવ સિવાય બીજો ભવ જે નીતિ સ્વીકારતી નથી, તે નીતિ વડે પોષાએલી ભાવનાઓ દેહ અને તેના ધર્મો સિવાય બીજે ક્યાં નજર જ નાખી શકે? આ યુગ ખરેખર હડહડતા મિથ્યાત્વનો છે. Herbert Spencer આદિ વિદ્વાનોએ વિસ્તારેલી survial

of the fittest અર્થાત્ "યોગ્યતમનોજ બચાવ અને બીજાનો વિનાશ" એવી જીવન કલહની નીતિએ મનુષ્યોને એક બીજા ઉપર લુંટફાટ અને ઝુંટાઝુંટ કરતા બનાવી મુક્યા છે. સંસારમાં સારી રીતે સુખી થવાય, ગમે તેવી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી બીજાઓ ઉપર ફાવી જઈ, તેમની પાસેથી પડાવી લઈ આપણી અહંતા સંતુષ્ટ થાય, એજ આનીતિનો સાર છે બળીઆના બે ભાગના ન્યાયથી પ્રવર્તેલું એ નીતિનું મહાસૂત્ર મનુષ્યોને એટલા ઊંડા કલહ, અશાંતિ અને બેચેનીમાં દોરી ગયું છે કે, વર્તમાન જીવન એ દેવોને દુર્લભ હોવાને બદલે નર્કના જીવોને પણ નહિ ઇચ્છવા યોગ્ય થઈ પડયું છે. જે નીતિની પાછળ શાશ્વત અને સુખદ એવું આત્મતત્વ નથી, તે નીતિના સૂત્રથી વિસ્તરેલી ભાવના સમાજનું, દેશનું અને વિશ્વનું સત્યાનાશ વાળી મુકે છે. બળવાળાનો બચાવ અને નિર્બળનો નાશ એ અધમ એવા પ્રાણી આદિ વર્ગમાં દૃશ્યમાન થતી જીવનભાવનાનું મનુષ્યો અનુકરણ કરી નિર્બળોના હાથમાંથી ઝુંટાવી લઇ પોતાનું ઉદર ભરતા શિખ્યા છે કલહ, અહંતા, વ્યક્તિવાદ એ ઉપરોક્ત ભાવનાનાં ફળ છે. આવાજ તત્વ નિશ્ચયો ઉપર હાલની કેળવણી વ્યવહાર, મંડળો આદિ રચાતાં જાય છે. અને આત્મભાવનાનો દિનપર દિન અભાવ થતો જાય છે. આ શાસ્ત્રે સુખની જે ભાવના રચી છે, તે પણ તેવીજ વ્યવસ્થા હીન અને જડવાદને શોભાવે તેવી છે. Greatest happiness of the greatest number "ઘણામાં ઘણા મનુષ્યોનું ઘણામાં ઘણું સુખ" એવી એક નીતિ તેમણે ઉપજાવી છે. પણ તેમાં સુખ કોને કહેવું તેનો કશો ખુલાસો નથી. "ઘણામાં ઘણું તે કેટલુંક ?" એનો કશોજ નિર્ણય નથી. મનુ-

ષ્ય પોતાની તાત્કાળિક હાજતો અને તેના મનસ્વી સુખ ઉપરાંત કશાની દરકાર રાખતો નથી. સુખનું ધોરણ એક મનુષ્ય પરત્વે સદાકાળ એક સરખું રહેતું નથી. એક ખડ્કિણનું અને મિતાહારીનું સુખનું લક્ષ્ય જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે. એક વિદ્વાન ઘણામાં ઘણું સુખ કોને કહેવું તેની જડવાદની ભાવનાના દૃષ્ટિબિંદુથી વ્યાખ્યા કરતા કહે છે કે—Hence, to have complete felicity is to have all the faculties exerted in the ratio of the several developements, and an ideal arrangement of circumstances calculated to secure this, constitutes the standard of "greatest happiness".

"સંપૂર્ણ સુખ હોવા માટે સમસ્ત બુદ્ધિ-વૃત્તિઓને તેમના વિકાસના પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવી જોઇએ અને એ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે એક ઉત્તમ સાંયોગિક વ્યવસ્થા ઉપજાવવી તે સંપૂર્ણ સુખનું ધોરણ છે." પરંતુ પ્રાણી માત્રના રાગ દ્વેષ એક સરખી ભૂમિકાએ લાવવાનું કાર્ય અશક્ય છે અને તેથી એક મનુષ્યને માટે જે સંપૂર્ણ સુખ છે તે બીજાને તેવું હોતું નથી. સ્વભાવની સાથે સુખની ભાવના પણ ફરતી ચાલે છે અને તેથી તેમનું ઉપજાવેલું સુખનું સૂત્ર એ માત્ર મનુષ્યોને પોતાના રાગદ્વેષ અનુસાર વાપરવાનું એક શસ્ત્રજ બન્યું છે બધાના સુખનું ધોરણ એક સરખું ન હોવાથી માત્ર પોતાનુંજ સુખ સાચવી બેસી રહેવું એવી વૃત્તિ દૃઢ થતી ચાલે છે. જ્યાંથી જેટલું મળે તેટલું પોતાનું મનનું માનેલું સુખ નીચોવી લેવું અને તેમ કરવામાં બીજાને થતા લાભ હાનિના પરિણામની અવગણના કરવી એજ મુખ્ય ઉદ્દેશ રહ્યો છે. ટુંકામાં આવી ભાવનાના ફળરૂપે પશુ-

ઓને શોભે એવું વર્તન, પ્રતારણા, કલહ, પૈસા માટે મારામારી, અને પરસ્પરમાં વિગ્રહ વધી પડયા છે. "હું પહેલો અને આખી દુનિઆ મારી પછી" એ સિદ્ધ કરવાનો ભીષણ વિગ્રહ વર્ત્તી રહ્યો છે. અને શાંતિ, પ્રીતિ, ક્ષમા, સરળતા, નિષ્કપટતા એ દિવ્ય સત્વોનો લોપ થતો જાય છે.

દેહ અને મનના પરભાગમાં આત્મતત્વ વિરાજે છે એવી શ્રધ્ધા વિનાની પ્રવૃત્તિથી આ જમાનો પોતાની શાંતિ ગુમાવી બેઠો છે. ગેસ અને વિજળીનો ઝળહળતો પ્રકાશ બાહ્ય વિશ્વને અજવાળી રહ્યો છે છતાં તેથી આંતર વિશ્વનો ભીષણ અંધકાર તો વધતોજ ચાલ્યો છે. ગમે તેવા ચોકસાઇવાળા કાયદાઓ બાંધવા છતાં અને જનસ્વભાવની હલકી વાસનાઓને દાબવા માટે ગમે તેવા ભારે અંકુશો મુકવા છતાં આજે અપ્રમાણિકપણું, કપટ, અનીતિ, વ્યભિચાર, ક્રૂરતા, દ્વેષ, ઇર્ષ્યા, નીચતા વિગેરે આસુરી સંપત્તિનું કલેવર પુષ્ટ થતું ચાલે છે એની કોણ ના કહી શકે તેમ છે? વધતી જતી સંખ્યામાં ન્યાયાધીશો, ગામે ગામે કોર્ટો, પોલીસના થાણા વિગેરે વિસમી સદીના સુધારાનો વિજય શું દર્શાવે છે! એજ કે જનસ્વભાવની મલીનતાનો વધતો જતો બહિર્ભાવ કાબુમાં રાખવા માટે એવા ઉપાયો અનિવાર્ય થઇ પડયા છે. અને તેમ છતાં ગુન્હાનું પ્રમાણ કાંઇ ઓછું થતું નથી. બહારની સાફસુફ નીચે ગંધાતા કચરાનું પ્રમાણ વધ્યું છે અને ઉપર ઉપરના ડાકડમાળ તળે આળસ, અશક્તિ અને ભુખમરાનો છેડો નથી. તૃપ્તિના કરોડો સાધનો છતાં આજે માનવવૃત્તિને સંતોષ અનુભવાતો નથી. અસંતોષના કાળાગ્નિની ભભુકા મારતી જ્વાળાઓ તેના હૃદયને સતત બાળતી રહે છે અને એક આશા તૃપ્ત થતા આ

જેવું જણાય તો પણ તે ખોટી માયા જાળ છે. અને અવશ્ય ક્ષણ પછી વિખરાઇ જવાના સ્વભાવવાળી જ હોય છે. આજે જમાનો મુઠીઓ વાળી આગળને આગળ દોડે છે. ક્યાં પહોંચવા માટે તે દોડે છે તેનું તેમને ભાન પણ નથી.

આપણી મધ્યમાં વર્તતી મિથ્યાત્વની હડહડતી ભાવના પશ્ચિમમાંથી આવી છે. તેના પ્રકાશમાં અંજાઇ જઇને આપણે આપણી શાંતિ ગુમાવી બેઠા છીએ. આપણી પૌર્વાત્ય ભાવનામાં આ "પ્રકાશ" આવ્યા પછી મહાન પરિવર્તન થઇ ગયું છે. આપણે આંખો મિંચી તેમનું અનુકરણ કરીએ છીએ અને તેમ થતાં આપણી શાશ્વત શાંતિ ખોઇ બેસીએ છીએ. તે અનાત્મવાદી શિક્ષણની અસરથી આ આપણું રક્ષણ કરવાની આપણી ફરજ છે. આપણી પ્રાચીન આર્યભાવનામાં અને વર્તમાન જડવાદની ભાવનામાં આકાશ જમીનનો અંતર છે. આ ભાવનાઓનું વર્ણન એક સમર્થ લેખક સુંદર શૈલીમાં આ પ્રમાણે આપે છે.

The present-day civilization of the west, in theory and in practice rests upon a basis of self, whereas the civilization of India rests upon a basis of selflessness. The individual is the centre of western civilization, and by the happiness of the individual it means the fulfilment of his desires, the pampering of his wealth, comfort and luxury: To multiply your desires and then to gratify them-to create artificial needs and then to pant and pine for their satisfaction-can any one doubt that this

is the outstanding feature of the Western life at the present time ?

At the present time, the one tedious and monotonous refrain of western life-is it not " earn, earn, earn and then its equally loud and strepitant correlative " spend, spend, spend "? spin out the complexity of life to an infinite extent Fill every moment of it with strenuous bustles. Keep moving always-no matter though you may be moving backwards to hell or but whirling like a top on a point; give tired nerves no rest, the fagged and jaded brain no repose the weary heart no peace; look not into the deep inner chambers of the soul. Yea, look not up within but only below where you have paned the green earth with burning gold. Keep up your morbid, galvanic activity, till you drop down dead in the harness aud there is a cessation to all your labouring and earning and spending. Is not this the new evangel of life, which the west through all her chimneys furnaces and machinery dins into the ears of a stunned and stupefied world ? And have not the sweetest and the most eloquent voices of the 19th century

lifted their accents in feeble protest against "this strange disease of modern life with its sickly hurry its divided aims its overtaxed heads, and palsied hearts!" Contrast with this the deep peace and harmony which are of the essence of the ancient civilization of India. The west says "multiply your desires." India through her thousand groves, whispers in her ears "check them minimize them, reduce them to the smallest possible extent. Make life simple and restful, not complex and laborious. Do not make self your God; rather subdue your-self and make it subserve the boundless purpose of Heaven. Above all try by intent meditation not to realize the aloofness of your individuality, but rather to realize your oneness with the eternal soul of things."

અર્થાત્: વર્તમાન કાળનું પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ સિદ્ધાંત અને પ્રયોગ ઉભયપણે અહંતાના પાયા ઉપર રચાએલું છે તેથી ઉલટું આર્યસભ્યતા સ્વાર્થત્યાગના પાયા ઉપર ચણાએલી છે. વ્યક્તિ એ પશ્ચિમાત્ય સભ્યતાનું કેન્દ્ર છે અને વ્યક્તિનું સુખ એ તેનું લક્ષ્ય છે. આ વ્યક્તિ સુખનો અર્થ એવો છે કે, તેની ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરવી, દ્રવ્યમાં વધારો કરવો; આસાએશ, મોજશોખ એમને અહેકાવી મુકવા, ઇચ્છાઓને વધારી મુકવી અને પછી તેને તૃપ્ત કરવી; બનાવટી જરૂરીઆતો ઉભી કરવી અને

અને તે પુરી પાડવા માટે-ખાલી ફાંફા મારવા અને હાથ વરાળ કાઢવી,—આ પશ્ચિમનાં વર્તમાન જીવનનું મુખ્ય લક્ષણ છે, એમાં શંકા નથી. + + + આ કાળે પાશ્ચિમાત્ય જીવનનો કંટાળા ભરેલો અને નિર્વિશેષ એક જ મુખ્ય ધ્વનિ છે કે "ભેગું કરો, કમાઓ, ઉપાર્જન કરો" અને તેનો સંબંધ-સૂચક ધ્વનિ "વ્યય કરો-ઉડાવો, વેરી નાખો." એ પણ તેટલાજ બીભત્સ સુરથી નિરંતર જીવનસૂત્રને હદ બહારપણે ઘુંચવણ ભરેલું કરી મુકો, તેની પ્રત્યેક ક્ષણને અવિરત કોલાહલથી પુરી નાખો, નિરંતર ગતિમાં રહો —પછી ભલે તે ગતિ નર્ક ભણીના અધઃપતનરૂપે હોય અથવા એક કેન્દ્રની આસપાસ કુંડાળામાં ફરવારૂપે હોય; અતિ શ્રમિત સ્નાયુઓને ક્ષણનો પણ આરામ, વૈંતરૂં કરી કંટાળી ગયેલા અને ઢીલા થઈ ગયેલા મગજને વિશ્રાંતિ અને બેજાર હૃદયને શાંતિ આપો નહીં આત્માના અંતરાગારમાં દૃષ્ટિ નાખો નહીં, અંદર-જોવાનું બહાર આ સાનેથી છાએલી મજેદાર પૃથ્વીને ભુલો વિજળીના વેગ જેવી તમારી જલદ પ્રવૃત્તિને અટકાવ્યા વગર અંત સુધી નિભાવ્યે જાઓ—ત્યાં તમારા સતત શ્રમનો, ઉપાર્જનનો અને વ્યયનો છેડો આવશે. જે નવો પેગામ પશ્ચિમ તરફની સભ્યતા, તેના ભુંગળા, ભઠીઓ અને સંચાકામ દ્વારા સંમુગ્ધ અને મુર્છાવશ વિશ્વના કર્ણમાં ભીષણનાદથી ગર્જી રહ્યો છે, તે આજ છે કે બીજો? અને ઓગણીશમી સદીના મહાજનોએ પોતાના સુમધુર અને સુભાવિત સ્વરથી વર્તમાન જીવનના આ નવિન વ્યાધિ તેના સાન્નિપાતિક આવેગ, લક્ષ્યવિચ્છિન્નતા અતિ શ્રમિત મન, અને સ્તંભિત હૃદય સામે શું પોતાનો નમ્ર વાંધો નથી ઉઠાવ્યો? હવે આ વસ્તુસ્થિતિના મને આર્યોની પ્રાચીન-સભ્યતાના દોહનરૂપ ગંભીર, શાંતિ

અને એકરાગતાને મુકો. પશ્ચિમ કહે છે કે " તમારી ઇચ્છાને વધારતા ચાલો. " હિંદ તેના હજારો શાંતિસ્થાનો દ્વારા તેના કર્ણમાં એજ બોલી રહ્યું છે કે " ઇચ્છાઓને અટકાવો તેમને ઓછી કરો, ઓછામાં ઓછી હદે તેમને લાવી મુકો. જીવનને સાદું અને વિશ્રાંતિમય કરો, ગુંચવણ ભર્યું અને બનાવટી નહીં કરો. તમારા સ્વાર્થને તમારો પ્રભુ ન કરો, તેથી ઉલટું તેને નિયમમાં રાખો અને તેને ઇશ્વરી સંકેતને આધીન કરી તેની સેવામાં યોજો અને તે સહુ ઉપરાંત નિશ્ચળ ધ્યાનવડે તમારૂં વ્યક્તિગત એકલપણું નહીં પણ વિશ્વાત્માની સામે ઐક્ય સિદ્ધ કરો."

આ અનાત્મ નીતિથી મનુષ્યોની બાહ્યત્વની વૃત્તિ એટલી હદે વધી ગઇ છે કે, જ્યાં જ્યાં માત્ર બહારનો જ ખોટો ડોળ ઉપરનું જ સૌંદર્ય રહેવા પામ્યું છે. સહૃદયતાને સ્થાને માત્ર તર્કની ગુંચવણી, આંતરિક વિશુદ્ધિ સ્થાને માત્ર બહારની ટાપટીપ અને સદ્‌ગુણ સુનીતિ, સદાચારને સ્થાને દુર્ગુણો અનીતિ અને અનાચાર પ્રતિષ્ઠિત થયા છે મન, વાણી અને કર્મની એકવાક્યતા સાચવી પવિત્ર જીવન ગુજારનાર પ્રાચીન કાળનો અને જમાનાથી અજ્ઞાત ગણાય છે. લોકો તેવા મનુષ્યને અક્કલનો ઓછો, મૂર્ખ, વેદીઓ, પ્રભુનું માણસ વિગેરે વિવિધ ઉપનામ આપે છે. અને હૃદયમાં કાંઇ હોવા સાથે બહારનો ભાવ કાંઇ ઓર જ બતાવી પોતાનો પ્રપંચ સાધી લેવાની કુશળતા ધરાવનારને આ મિથ્યાત્વના પ્રબળવાળો જમાનો અનુભવી, ઘડાએલો દેશકાળના સ્વરૂપનો જ્ઞાતા, અને પાકટ બુદ્ધિનો ગણશે. આજે વિશુદ્ધ જીવનવાળા, સરલ, સીધા, સહૃદય મનુષ્યોનો જમાનો ચાલ્યો જઇ માત્ર બહારથી ઓપતા, મોહક કૃત્રિમતાના રંગથી ભરેલા, કથીરના જેવા ખોટા ચળકાટથી ચમકતા, રૂપાળા—રૂડા

યાળા છતાં સત્વહીન અને હલકા સત્વોનું આધિપત્ય વિસ્તર્યું છે. જડવાદથી સંતતિજેવા રેલવે, તાર, ટપાલ, નિશાળ, આગબોટો, છાપાકળા યંત્રકળા વિગેરે બાહ્ય સુધારાની પાછળ શું રહેલું છે એ હાલના "સુધરેલા" જીવનની બદીઓ તપાસવાની જેમણે કદી દરકાર કરી છે તેનાથી અજાણ્યુ નહીં જ હોય. દેશનો કાયદો, એવી હલકી વૃત્તિઓને કાર્યરૂપે ફાટી નીકળતી અટકાવવા ગમે તેટલી મહેનત કરે તો પણ જે યુગની જીવન ભાવનામાં માત્ર દેહ અને તેનાજ સુખો નજર આગળ તરી રહેતા હોય અને આત્મારૂપી શાશ્વત તત્વનો જેમાં ઇનકાર થતો હોય તેમાં વિજયી નજ નિવડે એ સ્પષ્ટ છે જે જીવન ભાવનામાં પરલોક સંબંધીની જવાબદારી મુખ્યપણે હોય, અને મનુષ્યાત્માનું અનંતપણું સ્વીકારાતું હોય ત્યાંજ હૃદયપૂર્વક નીતિ, ન્યાય, સંદવર્તન, પ્રેમ અને ઉત્તમ વ્યવહારની આશા રાખી શકાય.

૨—અવિરતિ

અભ્યંતરમાં પોતાના પરમાત્મ સ્વરૂપની ભાવના વડે પ્રગટતી નિર્વિષયી પરમ સુખ પ્રત્યેની રતિથી વિલક્ષણ એવી બાહ્ય વિષયો પ્રત્યેની રતિથી વિરામ પામવો એને શાસ્ત્રકારોએ વિરતિ કહી છે. વસ્તુતઃ વિરતિનો અર્થ રતિ—પ્રીતિ રહિત બની જવું એવો નથી કેમકે પ્રેમ એ આત્માનો સ્થાયી અને સ્વાભાવિક અંશ હોવાથી આત્મા તેનાથી કદી પણ ભિન્ન પડી શકતો નથી. વિરતિનો અર્થ એટલોજ છે કે, રતિનુસ્થાનાંતર કરી, તેને બાહ્ય પદાર્થોમાંથી ખસેડી, તે જે દ્રવ્યનો અંશ છે એવા આત્મદ્રવ્યમાં તેને સ્થાપી દેવી.

મનુષ્ય હૃદયમાં જ્યાંસુધી મિથ્યાત્વનું જોર નરમ ન પડ્યું હોય ત્યાં સુધી બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યેની આસક્તિ ઢીલી થતી નથી.

માટેજ આસ્ત્રવના કારણોમાં મિથ્યાત્વને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. જ્યાંસુધી આત્માનો સ્વીકાર ન થાય, ત્યાંસુધી વિરતિનો મુદ્દલ અવકાશ જ નથી. આત્મા અમર છે અને આ પ્રતીત થતા ભોગો કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારના નિર્વિષયી આનંદનો નિરવધિ સમુદ્ર આત્મ આગળ રેલાતો પડ્યો છે. એવો જ્યાંસુધી તેને નિશ્ચય ન થાય ત્યાંસુધી મનુષ્યને પ્રાપ્ત ભોગ સામગ્રી ત્યજવાનું મન થતું નથી. તેથી જ્યાંસુધી આત્મનીતિના સ્વીકારરૂપી દૃઢ પાયા ઉપર વિરતિની ઇમારત ચણવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે ઇમારત ટકી શકતી નથી. વિરતિની ભાવના આત્મતત્વના સ્વીકાર સાથે સંકલાએલી છે, અને આત્માના સ્વીકારની ભાવના જેટલે અંશે મજબૂત તેટલે અંશે વિરતિ પણ દૃઢ સ્થિર અને કાર્યકર બની શકે છે. ટુંકામાં વિરતિનો સર્વ આધાર આત્મનીતિ ઉપર રહેલો છે. જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વને પોષણ આપનાર પ્રબળ નિમિત્તો વર્તશે અને તે ભાવનાના પ્રતિકાર કરવાના કારણોનો અભાવ રહેશે ત્યાં સુધી ગમે તેવા વિરાગ કે વિરતિના બોધ પાઠોની અસર જમાના ઉપર થઈ શકશે નહીં. રેતીના પાયા ઉપરનું ચણતર જેમ ઘડી બે ઘડી જ નભી શકે છે, તેમ મિથ્યાત્વની વિરોધી ભાવનારૂપી સિમેંટ જ્યાં સુધી આત્મવિકાશની ઇમારતના પાયામાં રેડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી વિરાગ ક્ષણ સ્થાયી જ રહે છે. વિરાગના બોધ ઉપર આ વર્તમાન યુગ જરાપણ ધ્યાન નથી આપતો એવી ઉપદેશકોની કડવી ફરીયાદ સમજણ વિનાની છે. તેઓ યુગપ્રધાન ભાવનાના સ્વરૂપથી, અને મનુષ્ય હૃદય ઉપર તેની થતી અસરથી છેક અજાણ્યા છે. જે વિરતી ભાવના તેઓ મનુષ્ય હૃદય ઉપર રોપવા માગે છે, તેનો તેમની પુર્વની દૃઢ થયેલી અને ચિરકાળથી

પોષણ પામતી- મિથ્યાત્વની ભાવના સાથે કેટલો વિરોધ છે તેનું તેમને જ્ઞાન નથી. તેઓ લોઢા સાથે લાકડું ચોંટાડવા પ્રયત્ન કરે છે. અને જ્યારે તેમ નથી બનતું ત્યારે નકામી બુમો મારે છે જે અનુકૂળ ભૂમિ ઉપર તેમણે વાવેતર કરવુ જોઇએ તેવી ભૂમિને તૈયાર કરવા કશો પ્રયત્ન કર્યા વગર તેમના ઉપદેશરૂપી બીજ શા માટે ફળરૂપે બહાર ખીલી નીકળતા નથી એમ તેઓ પૂછે છે. બે વિરોધી ભાવનાઓનો સંપર્ક કદી થતો નથી. કદી થાય તો પણ તેનો સંયોગ સુખદ અને ઇષ્ટ થવાને બદલે કાંઇ વિલક્ષણ જ થાય છે. એક પક્ષે મિથ્યાત્વની મજબુત ગાંઠ અને અન્ય પક્ષે વિરતિ માટે સતત્ ઉપદેશ, એથી પરિણામે મનુષ્ય બે ભાવનાઓ વચ્ચે લોલકની માફક ઝુલ્યા કરે છે. તેની વૃત્તિ કોઇ સ્થળે શાંતિ કે સ્થિરતા અનુભવી શકતી નથી. પરિણામે તે તદ્દન શ્રદ્ધહીન અને પાકો સંસારી બની જાય છે. અને તેમ નહિ તો હૃદયમાં કાંઇક અને બહાર કાંઇક એમ દ્વિવિધતાનો કપટભર્યો ખેલ ભજવતા શીખે છે આથી વિરતિનો પ્રયત્ન કર્યા પહેલાં મિથ્યાત્વની ગ્રંથિ તુટવાની કેટલી અગત્ય છે તે વિવેકી વાચકો જોઇ શકશે. જેઓ શાસ્ત્રકારોએ ગોઠવેલા અનુક્રમે નહીં ચાલતા ગમે તે હદેથી સ્વચ્છંદે વર્તવા માંડે છે, તેઓ જરૂર નિષ્ફળ અને ઉભય ભ્રષ્ટ થાય છે. આજે લોક હૃદયમાં વિરાગ નભી નથી શકતો તેના કારણોમાં મુખ્ય એજ છે કે, આત્માના સ્વરૂપ સબંધે તેમને કશોજ ખ્યાલ હોતો નથી. આત્મા શું છે, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે, એ સબંધે સારા સારા વિદ્વાનોના મનમાં પણ કરોળીઆની જાળ જેવી અવ્યવસ્થા હોયછે અને તેથી જ્યાંસુધી તે સબંધે કાંઇ શાસ્ત્ર વિહિત ભાવના ઉપસ્થિત ન હોય ત્યાંસુધી તેના સાક્ષાત્કાર માટે પ્રબોધવામાં આવતા વિરાગ

તપ, દાન આદિ ઉપચારો પણ એક કુળમર્યાદા અને લાકરૂઢી તરીકે જ પળાતા આવે છે. શા માટે તેઓ એ બધી ક્રિયાઓ કરે છે તેનું તેમને સ્વપ્ન પણ હોતું નથી. માત્ર એટલું સમજે છે કે " એમ કરવાથી કાંઇક આગળ ઉપર લાભ મળશે. અને બધા તેમ કરે છે માટે લાવ હું પણ તેમ કરૂં !" આત્માની આવી સ્થિતિમાં થતા ઉત્તમ વ્રતો પણ ફળહીન નિવડે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

વિરતિ અથવા વિરાગ એ બાહ્ય સ્થિતિના બોધક શબ્દો નથી પણ આંતર અવસ્થાના સૂચક છે. આજે ગૃહી કરતાં કાંઇક વિલક્ષણ રીતે પહેરેલા ધોળા, પીળા કે ગેરૂ વસ્ત્ર વિરાગનાં ઉપલક્ષક સંજ્ઞાઓ તરીકે ઓળખાય છે. ખરી રીતે "બાહ્ય વિષયોમાં રાગ" એ શબ્દથી અંતઃકરણની જે સ્થિતિનું ગ્રહણ થાય છે તેનાથી વિરોધી સ્થિતિ તેજ વિરાગ છે. વેષ, ભાષા, જ્ઞાન, વિદ્વતા એ વિરાગના લક્ષણો નથી. તેમજ ઉન્મત્તની માફક જ્યાં ત્યાં ગૃહીના ભોગોપભોગનો તિરસ્કાર કર્યા કરવો, અને સંસારની નિંદાનું પ્રકરણ ગાયા કરવું એમાં પણ વિરાગ સમાતો નથી ખરૂં છે, કે ઘણીવાર વેષ આદિના સબંધે સાચો વિરાગ રહેલો હોય છે પણ તેથી તે બધા વિરાગના લક્ષણો બનતા નથી. બહુ તો તેવી સંજ્ઞાઓને, આંતરભાવને સ્પષ્ટ કરનાર સીંગ તરીકે ઓળખી શકાય પણ અજ્ઞાન જમાનો જે ઉભયનું ઐક્ય સિદ્ધ કરવા દોરાય છે તે તદ્દન ભૂલ ભરેલું છે. વિરતિ એ સો એ સો ટકા આત્માની આભ્યંતર સ્થિતિ જ છે. સ્થૂળ સંજ્ઞાઓદ્વારા તે ભદ્રતા ઉકેલી શકાતી નથી. અને જ્યાં જ્યાં તેમ કરવા મનુષ્યો લલચાયા છે ત્યાં ત્યાં ઘણે ભાગે તેઓ ઉંડી અરચનાઓમાં દોરાયા છે. આંતરિક ભાવનાઓને સ્થૂળ નિશા-

ચીઓ દ્વારા ઓળખવાના બધા પ્રકારના મનુષ્યો કાળની આદિથી છેતરાતા ચાલ્યા આવે છે. આથી બાહ્ય લક્ષણોથી આત્માની સ્થિતિનું માપ કાઢવાનું સાહસ કરવું કોઇને યોગ્ય નથી.

આજે જેમ ઘણી ઉત્તમ ભાવનાઓ અને વસ્તુઓનું અધઃપત્તન થયું છે, તેમ વિરાગની ભાવના પણ કેટલેક અંશે છેક વિકૃત અને ભ્રષ્ટ થયેલી છે. સંગીત વેશ્યાઓના અને પ્રેમ વ્યભિચારીઓના હાથમાં જતાં તેની જેવી દશા થઇ છે, તેવી આજકાલ વિરાગની પણ સ્થિતિ થઇ પડી છે. જમાનો, પદાર્થ કે ભાવનાની સ્વતંત્ર કિંમત કદી આંકી શકતો નથી, પણ જેવા પુરૂષોના હાથમાં તે વસ્તુ કે ભાવના હોય છે, તેમને અનુલક્ષીનેજ તેની કિંમત આંકી શકે છે. ઉત્તમ કુળ મર્યાદામાં ઉછરનાર સ્ત્રીઓ સંગીત તરફ બહુ જ અનુરાગ ધરાવતી નથી, તેનું કારણ તેમની સંગીત પ્રત્યે રૂચિ નથી એમ કાંઇ જ નથી પણ અત્યારે તે વિદ્યાને જે પ્રકારના મનુષ્યો ઘેરી બેઠા છે તેમના ચારિત્રને અનુલક્ષીને તેઓ સંગીતની કિંમત આંકે છે આથી એ કે સંગીતને કશી જ હાનો નથી, પણ હલકા સંસર્ગમાં રહેવાથી તેની કિંમત સભ્ય સમાજ બહુ ઓછી આંકે છે. વિરાગની પણ કાંઇક આવી અવસ્થા વર્તમાનમાં જોવામાં આવે છે. જે પ્રકારના મનુષ્યો અત્યારે વિરાગીનું બિરૂદ ધરાવે છે, તે મનુષ્યોથી સ્વતંત્ર રીતે વિરાગની ખરી કિંમત આંકી શકે તેટલો આ જમાનો પ્રગતિમાન નથી અને એ પ્રાકૃત કારણથી તે ઉન્નત ભાવનાનું તોલન કરવા જતા તેની કીંમત બહુ ઓછી થના જાય છે. આમ હોવાથી આજકાલ વિરાગની ભાવના લોક અંગ્રીશીએ ચઢી છે. ઘણા પંડિતો " તેને જ ભારતીના અધઃપતનનું એક પ્રબળ નિદાન લેખે છે. આજે વિરાગ એ નમાલાક

અશક્તિ, નિર્વેદ, સંસાર પ્રત્યેનો તિરસ્કાર એના પર્યાય શબ્દ તરીકે ઓળખાય છે. અને વિરાગી હોવું એ કંગાળ પામર અને પરોપજીવી તરીકે ગણાય છે સુધરેલા મનુષ્યો. પણ સે વિરાગનું નામ લેતાં પણ તેઓ ચમકી ઉઠે છે અને એ શબ્દની સાથે જ તેમના માનસ ચક્ષુ સમીપ બાવા, જતિ અને રખડતા સાધુઓના અસંખ્યાબદ્ધ ટોળાઓ ચડે છે” તે પૈકીના એક થવું એ ખરેખર જીવનની મોટામાં મોટી દુર્દશા છે. અને વિરાગની ભાવના સાથે મનુષ્યો સાથે જોડાએલી હોવી એ પણ આર્યાવર્તનું અને પરમ આર્યોએ સેવેલી અધ્યાત્મ વિદ્યાનું મોટામાં મોટું દુર્ભાગ્ય છે.

વિરાગ એ વસ્તુતઃ શું છે અને મનુષ્યના દરેક પ્રકારના શ્રેય સાથે તેનો કેટલો નિકટનો સંબંધ છે એ જો મનુષ્યો યથાર્થ રીતે જાણે તો જીવનના દરેક રાહમાં તેનો સ્વીકાર કર્યા વિના તેઓ રહે નહીં. વિરાગનું સાચું સ્વરૂપ સમજ્યા પછી તેમને ખાત્રી થશે કે, તે મનુષ્યનું અને દેશનું અધઃપતન કરવાને બદલે તેમને ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમમાં આગળને આગળ દોરી જાય છે. સાચા વિરાગે વ્યક્તિનું કે સમાજનું સત્યાનાશ વાળ્યું નથી. પણ જે મનઃસ્થિતિને લોકો આજકાલ વિરાગની ભાવના તરીકે લેખે છે અને વસ્તુતઃ તેને અને ખરા વિરાગને કશું લેવા દેવા નથી, એટલું જ નહીં પણ જે સાચા વિરાગથી તદ્દન વિરોધી ભાવના છે, તેણે જ દેશને, સમાજને અને વ્યક્તિને નિર્વીર્ય, સત્વહીન અને દુઃખવાદી (Pessimist) બનાવી મૂક્યા છે. સાચો વિરાગ એ મનુષ્યનું જેટલું કલ્યાણ સાધી શકે છે, તેટલું અન્ય કશાથી થતું નથી. અને તેથી તે એકલા બાવા સાધુ કે સંન્યાસીઓને પાળવા માટેજ નિર્માયો છે એમ નથી પણ જેને જેને પોતાના સાચા હિતની કાંઇ પણ દરકાર છે તેમને દરેકને તે

સેવવા યોગ્ય છે. માત્ર ફેર એટલોજ છે કે, જ્યારે અણસમજુ મનુષ્યો વિરાગના સ્વરૂપને સમજ્યા વિના તેના પાલનના ઉત્સાહમાં તેને હસવા સરખી હદે ઘસડી જાય છે, ત્યારે વિવેકી અને પોતાની આત્મચિકિત્સા કરી શકનાર ડાહ્યા મનુષ્યો પોતાની હૃદય સ્થિતિ સાથે તેનો સુંદર સંવાદ કરી પોતાનો વિકાસ ત્વરાથી સાધી શકે છે.

સુખ અથવા સુખના સાધનોનો સંબંધ થતાં તે પ્રતિ અંતઃકરણનું અનુકૂળ વલણ થઇ રહેવું તે રાગ છે. (સુખાનુશયી રાગઃ) એવા પુનઃ પુનઃ સુખદ અનુભવથી જીવને તે તે સંગરૂપ સ્થિતિ બહુ પ્રાય થઇ પડે છે, અને પુનઃ પુનઃ તેવા સંગની વૃત્તિ બહુ તિવ્રતાથી ઉદય થયા કરે છે. એવા અનુભવના વિષય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે તે ઝંખ્યા કરે છે. અને જ્યાંસુધી એનો યોગ ન બની આવે ત્યાંસુધી જળથી વિયોગ પામેલા જળચર પ્રાણીની પેઠે તે બેચેન બની રહે છે. તે પદાર્થની ભોગતૃષ્ણા પુનઃ પુનઃ ભોગના કારણથી એવી દૃઢ બની હોય છે કે, તેના વિના તેનો આખો આત્મા કંપી ઉઠે છે અને તેના સંયોગ માટે પોકાર પાડયા કરે છે, કદી ભોગ્ય પદાર્થનો સંબંધ પૂર્વ કર્મની અનુકૂળતાથી થઇ આવે છે તો આત્મા ઉત્કટ વૃત્તિથી તેનો રસ ચૂસી તેના રાગીપણાને વધારે ને વધારે મજબૂત બનાવે છે, અને તેવો સંબંધ ન બની આવે તો આર્તધ્યાન વડે પ્રબળ કર્મથી આત્માને સાંકળતો હોય છે. આમ ઉભય પ્રકારે ભોગ્ય સામગ્રીના સંયોગ અને વિયોગમાં—આત્મા વધારે ને વધારે નર્કની ઉંડાણમાં સરતો જાય છે. અને પ્રત્યેક નવા કર્મના આગમન સાથે તેના પરિત્રાણની આશા દૂર ને દૂર થતી જાય છે

વિરાગ કે વિરતિનો અર્થ એવો નથી કે બાવા કે સન્યાસી થઇને સંસારથી ભાગી છુટવું. સંસાર, ઘણાકો ધારે છે તેમ કાજળની કોટડી નથી કે જ્યાં ગમે તેવા પવિત્ર મનુષ્યો પણ કાળા ડાઘથી ન બચી શકે! તેથી ઉલટું સંસાર એ મનુષ્યને મજબૂત કરનાર અને વીરત્વનો પાઠ શીખવનાર એક શાળા છે. મનુષ્યે વિષય પદાર્થો ઉપર વિજય મેળવવાનું સામર્થ્ય સંસારની મધ્યમાં રહીને જ મેળવવું જોઇએ. ભોગના પ્રબળ નિમિત્તો ઉપર જે જય મેળવી શકે છે તેજ ઠેઠ સુધી અડગ રહી શકે છે. એતો ખરૂં જ છે કે સંસારથી દૂર રહેવામાં ભોગના કેટલાએક નિમિત્તોથી બચી શકાય છે અને સહેજે સહેજે વિશુદ્ધિ જાળવી શકાય છે. પરંતુ વિરાગ એ ઉપર જણાવી ગયા તેમ એક શારીરિક બાહ્ય અવસ્થા નથી, પણ આંતરીક અવસ્થા છે. ભોગના નિમિત્ત રહિત સંયોગોમાં બાહ્ય વિશુદ્ધિ સચવાય છે, પરંતુ આત્માની ઉંડાણમાં જે ભોગ તૃષ્ણાની જ્વાળા સળગતી હોય છે તે ગમે તેવી ઉંડી ગુફામાં કે પર્વતની ઉંચી ટોચ ઉપર વસવાથી થંડી પડતી નથી, અને તે પ્રકારની જરાક અનુકૂળતા મળતા દ્વિગુણ બળથી ભભૂકી ઉઠે છે. જે જે ભોગ તૃષ્ણાઓ ભોગના સંયોગકાળે છુટી પડી હોતી નથી. તે ભોગનાં વિયોગકાળે કદીજ નિર્મૂળ બનતી નથી. માત્ર જ્યાં સુધી તેવા પ્રકારનાં અનુકૂળ સંબંધ ન બની આવે ત્યાં સુધી જ તે ભારેલા અગ્નિની પેઠે ગુપ્તપણે પ્રજ્વળતી હોય છે અને મોક્ષાભિલાષીનો લક્ષ્ય માત્ર ક્ષણિક બાહ્ય વિશુદ્ધિ એ જ નહીં, પણ સ્થાયી આંતરિક નિષ્કલંકતા હોવાથી તેના પ્રયત્નની દીશા ભોગ તૃષ્ણાને મૂળથી ધીમે ધીમે ઉખેડી નાખવા ભણી હોવી જોઇએ. ભોગ લાલસાનો તિરસ્કાર કરીને જેઓ સંસા-

૨થી છુટી નીકળ્યા છે તેવા એકાદ સહૃદય અને સત્યભાષી મનુષ્યને પુછી જુઓ અને તમને જણાશે કે, સો એ નવાણું ટકા તેમની અંતઃકરણની સ્થિતિ બહુ શોચ ઉપજાવનારી હોય છે. જેઓ હૃદયના સ્વાભાવિક ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરી તેને આઘાત આપે છે તેઓનું આખરનું નિર્માણ પશ્ચાત્તાપમયજ હોય છે.

આથી પ્રત્યેક મનુષ્યે ભોગતૃષ્ણાને ધીમે ધીમે છોડતા જવી જોઇએ. એક સામટો બધા પ્રકારનો ત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ બધાને કદી બર આવી શકતો નથી. અને બળાત્કારથી તેમ કરવામાં આવે છે તો લાભને બદલે હાની જ થાય છે. અનંત કાળથી પોષણ પામતી આવતી રાગ વૃત્તિઓ એ એવાં પ્રબળ સામર્થ્યો છે કે, તેનો વિજય ગમે તેવો બળવાન આત્મા એક સાથે કરી શકતો નથી. અને બહુ બળ કરવા જતા છેવટ હારી જવાય છે. જેમ ત્યજવાનો સંકલ્પ એ આત્માનું સામર્થ્ય છે, તેમ પોષાએલી રાગવૃત્તિઓએ પણ અનંતકાળથી બળ મેળવતી આવતી મહાશક્તિઓ છે. એ મહા માયા શક્તિની સામે થનાર કદી પણ ખાટી જઇ શકતો નથી. માત્ર જેમણે એક નિષ્ટાથી, ધૈર્યપૂર્વક, ધીરે ધીરે અને પોતાની સંકલ્પ શક્તિના પ્રમાણમાં, તેને નિઃસત્વ કરી હોય છે તેઓજ ફાવી શકયા છે.

મનુષ્યોએ પ્રથમ નાના કર્તવ્યોમાં પોતાના રાગદ્વેષને બાજુ ઉપર મૂકતા શીખી વિરતિનો અભ્યાસ પાક સિદ્ધ કરવો જોઇએ. જે ઉપભોગ સામગ્રીમાં તેની અનુરક્તિ હોય તેને ધીમે ધીમે અન્યના ઉપભોગ અર્થે અર્પણ કરતાં શીખવું જોઇએ. અર્પણવૃત્તિ (sacrifice) એ રાગવૃત્તિ ઉપરના વિજયમાંથી ઉદ્ભવેલું એક દિવ્ય સ્ફુલિંગ છે. અને જેટલે અંશે આત્મા અર્પણકાર્યમાં પોતાનો વ્યક્તિગત વિચાર બાજુએ રાખી શકે છે.

તેટલે અંશે તે વિરતિના ક્રમમાં પ્રગતિમાન થયેલો ગણાવા યોગ્ય છે. જે મનુષ્યને કામ્ય પદાર્થની સ્પૃહાનો સ્હેજ સરખો ત્યાગ કરતા પણ પરસેવો છુટે છે, તે વ્યવહાર તેમજ પરમાર્થના એકે પ્રદેશમાં વિજય મેળવી શકતો નથી. ભોગની લાલસા વ્યવહારમા પણ મનુષ્યને પામર અને સત્વહીન બનાવી મુકે છે. જેના અંતઃકરણમાં વિષયો પ્રતિનું પ્રબળ ખેંચાણ વર્તી રહ્યું હોય છે. તે બધી રીતે નાલાયક બની જાય છે. તેની સ્થિતિ એટલી બધી પરવશ હોય છે કે, અન્ય ઇષ્ટ કર્તવ્યો માટે છુટા થવું એ તેને અસંભવિત બની જાય છે; તેની આસપાસના મનુષ્યોનો તેનામાંથી વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે. કેમકે કર્તવ્યને અંગે જે ત્યાગબુદ્ધિ આવશ્યક છે, તેની કળા તેનામાં મુદ્દલ ખીલી હોતી નથી. કર્ત્તવ્યના કાળે તે પોતાના ઉપભોગ વેષ્ટનોમાં ઘેરાયેલો પડયો હોય છે. કદી તેમ ન હોય તોપણ તેની વિવેક અને બુદ્ધિ શક્તિ ઉપર ભોગ વાસનાના એવા ઘાટા આવરણો જામી ગયા હોય છે કે, પ્રાપ્ત કર્ત્તવ્ય માટે તેના ઉપયોગનો અવકાશ તેને રહેવા પામતો નથી.

ઘણા ડાહ્યા ગણાતા મનુષ્યો જીવનના ઝીણા ઝીણા પ્રસંગોમાં પણ સ્વાર્પણ કરી શકતા નથી. તેમના ભાણામાં કાંઇ સ્વાદુ પદાર્થ આવેલો હોય તો, ઘરના બીજા મનુષ્યોનો પણ તે પદાર્થના થોડા અંશ ઉપર પણ હક હોવાનું તેમની રસ-ઘેલી વૃત્તિ સ્વીકારી શકતી નથી. તેઓ પોતાની ભોગલાલસાને બીજાઓની તેવા પ્રકારની વૃત્તિ કરતા વધારે કિંમતી ગણે છે, અને પોતાની તૃપ્તિને બીજા સૌ કરતા અગ્રસ્થાને મૂકે છે. ઘણીવાર તો ઘરના શિશુવયના સભ્યો તે પદાર્થ પ્રત્યેની અતિ પ્રીતિથી મોમા પાણી લાવતા ટગર ટગર જોતા

હોય છે, છતાં તેમની મુગ્ધ લાગણીઓ વિષે કાંઇ પણ ખ્યાલ લાવ્યા વિના ઘરનો મુખ્ય મનુષ્ય તે પદાર્થને પોતાની ભોગ જ્વાળા થંડી પાડવાના ઉપયોગમાં લીધે જાય છે. પોતાના સિવાય બીજા અંતઃકરણના તેવાજ વેગ પ્રતિ તેની તદ્દન ઉપેક્ષા હોય છે. તેની આસપાસના સંબંધીઓને તે પોતાના જ સુખ માટે નિર્માએલા ગણે છે. અને જ્યાં જ્યાં જેટલે અંશે તેઓ પોતાના રાગ કે રતિમાં અંતરાયભૂત થાય છે, ત્યાં ત્યાં તેટલે અંશે તે તેમને પોતાના લેખતો બંધ પડી જાય છે.

રાગી મનુષ્ય કોઇ પણ પ્રકારની કુટુમ્બભાવના નિભાવી શકતો નથી, કુટુંબ ભાવના, સમાજ ભાવના, દેશ ભાવના કે પ્રજાકીય ભાવના એ તેની વ્યક્તિ સુખની ભાવનાથી તેને વિરોધી લાગ્યા કરે છે. કેમકે તે પ્રત્યેક ભાવના સાચવતી વખતે તેને કાંઇને કાંઇ પોતાની રતિનો ત્યાગ કરવો પડે છે. પોતાના કુટુમ્બના મનુષ્યોને રાજી રાખવા માટે. જે ઉપભોગ સામગ્રીનો તે પોતાના સુખ માટે ઉપયોગ કરત, તેને તેના સ્ત્રી, પુત્રાદિના ઉપભોગ માટે રોકવી પડે છે, જે વસ્ત્રાલંકારને તે પોતાના દેહ ઉપર ગોઠવી, બીજાઓની વાહ વાહ કે આશ્ચર્ય વૃત્તિ પોતા તરફ ખેંચી પોતાના અભિમાનને તૃપ્ત કરત, તેને પોતાના પુત્ર કે ભાઇઓની તેવીજ વૃત્તિ તૃપ્ત કરવા માટે આપી પોતા સંબંધે ત્યાગ સેવવો પડે છે. અર્થાત્ દરેક પ્રસંગે પોતે પાછળ રહી ઘરના બીજા મનુષ્યોને આગળ તરતા રાખવા જેટલો ત્યાગ કરવો પડે છે. અને તેમ કરવામાં પોતાની રાગવૃત્તિને જેટલે અંશે અંકુશમાં રાખવી પડે છે તેટલે અંશે તે પોતાની કૌટુમ્બિક ભાવના સિદ્ધ કરી શકે છે. ત્યાગ, સ્વાર્પણ, વિરતિ, વિરાગ એ વિના મનુષ્ય ઉત્તમ ગૃહી બની શકતો નથી. પદેપદે

પોતાનું ગૃહી તરીકેનું બિરૂદ સાચવવા માટે તેને કાંઇને કાંઇ જતું કરવું પડે છે. અને જેટલે દરજ્જે જતું કરવામાં તે પાછળ પડે છે તેટલે દરજ્જે તે પોતાના ગૃહી તરીકેના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે, વિરાગી થયા વિના મનુષ્ય સાધુ બની શકતો નથી એટલું જ નહીં પણ ગૃહી પણ બની શકતો નથી. તેને પોતાના વ્યકિતગતસુખની સ્પૃહા છેક શિથિલ કરવી પડે છે. અને તેમ કરવામાં તે નિષ્ફળ જાય છે તો ગૃહીના ધર્મમાં તે પાછળી પડી જાય છે.

એ પ્રકારે કુટુમ્બ ભાવનાથી આગળ વધતા અનુક્રમે સમાજ ભાવના, દેશ ભાવના અને પ્રજાકીય ભાવનાની સિદ્ધિ માટે ઉત્તરોત્તર તેને વધારે વધારે ત્યાગની જરૂર છે, સમાજસેવા માટે ને ઘણીવાર કૌટુમ્બીક સ્નેહ અને પક્ષપાત ત્યાગવો પડે છે. અને તેમ કરવામાં તેના સ્વાર્થી અંશને સખ્ત આઘાત પણ આપવો પડે છે. પોતાના શરીરનો, ધનનો અને બુદ્ધિનો વ્યય ઉપરના કોઇના પણ સુખ અર્થે કરવામાં જે વિરાગ અંતર્ગત રહેલો હોય છે, તે વિરાગ પામર મનુષ્યો કદી પણ દાખવી શકતા નથી. પોતાનું સ્હેજ સુખ કે આરામ ત્યજતા જેમને કોડીઓ ચઢે છે, તેઓ સમાજસેવા અર્થે નાલાયક હોય છે, એટલું જ નહીં પણ તેઓ દુનિયા ઉપર એક બોજારૂપ ગણાવા યોગ્ય છે. કામ્ય પદાર્થો પ્રતિનો તેમનો મોહનો આવેશ તેમને સ્વાર્થ સિવાયની અન્ય પ્રવૃત્તિમાં યોજાવાની ના પાડે છે. બીજાના સુખથી પોતાની જાતને સુખી માનવાને બદલે પોતાના સુખથી બીજાઓને સુખી થયેલા તેઓ માની લે છે. આથી ગૃહીઓ માટે વિરતિની અત્યંત આવશ્યકતા સંબંધે શાસ્ત્રો જે ઉચ્ચ સ્વરથી ધ્વનિ કરતા રહ્યા છે, તે નિરર્થક નથી પણ

સાર્થક છે. અને જેટલે અંશે તે વિરતિના સ્વરૂપને સમજી પોતાના જીવનમાં ઉતારી શકે છે, તેટલે અંશે તે વધારે ઉત્તમ ગૃહી સમાજનો સભ્ય, દેશ અને રાષ્ટ્રનો આગેવાન બની શકે છે.

આજકાલ વિરતિનો અર્થ અત્યંત સંકીર્ણ અને કર્ત્તવ્ય પ્રદેશમાં લગભગ નિરૂપયોગી જેવો થઇ પડયો છે. માત્ર ખાવા-પીવા સંબંધી સંકોચ, ભોગોપભોગની મર્યાદા, ગમનાગમનના પ્રદેશનો નિર્દેશ કે સાંઝ સવાર નિયમીત સામાયક પ્રતિક્રમણ એટલામાંજ વિરતિની પરિસમાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ તેની અસર જીવનના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં, પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં, અને છેક સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મથી લઇ મોટામાં મોટા કર્ત્તવ્ય પર્યંત થવી જોઇએ. તેમ થાય તોજ તે ત્યાગ સફળ સઅર્થ અને વ્યહવારૂ થાય છે. હાલ જે પ્રકારે વિરતિ પાળવામાં આવે છે તે ઉપર કાંઇપણ કટાક્ષનો લક્ષ્ય રાખ્યા વગર કહેવું જોઇએ કે, એટલાથી જ આપણે સંતોષ માનવો ઘટતો નથી. જો કે હાલની આપણી સામાજીક પરિસ્થિતિ જોતાં એ બધું ચલાવી લેવા જેવું છે, પરંતુ સમાજના પ્રગતિમાન વર્ગે તેનો જરા વિશેષ ઉદાર અર્થ કરી એ સ્વાર્પણને સવિશેષ વ્યવહારૂ કરવો ઘટે છે. અને તેમ થવા પૂર્વે વિરતિનું ખરૂં સ્વરૂપ, તેનો ઉદ્દેશ, વ્યક્તિ અને સમાજ ઉપર તેથી ઉદ્ભવવી જોઇતી અસર એ વિગેરેનો ઉદારબુદ્ધિથી વિચાર કરવો જોઇએ. જે ત્યાગનું ફળ પ્રત્યક્ષ નથી, તે આગળ ઉપર પરોક્ષ ફળ આપશે એવી આશા સોએ નવાણું પ્રસંગે છેતરનારી જ નીવડે છે. ભાવીમાં ફલદ થનાર પ્રત્યેક કાર્ય વર્ત્તમાનમાં પણ તેની આગાહી આપ્યા વિના રહેતું નથી. જે ત્યાગનું પરિણામ વર્ત્તમાન જીવન ઉપર લેશ પણ ન પડી શકે, આચાર-વિચાર ઉપર જરા પણ જેનો રંગ ન બેસે, જેના

સેવનથી મનુષ્ય પૂર્વે હતો તેનાથી જરા પણ વધારે ઉદાર, ઉચ્ચાશ્રયી કે નિષ્કામ ન થાય તો પછી તે ત્યાગ કાંતો ભૂલ ભરેલો, કે સમજણ રહિતપણે થયેલો કે, મૂળમાં જ ખામી ભરેલો ગણાવા યોગ્ય છે. આ ભૂલ નહીં સુધરે ત્યાંસુધી વિરતિનું કષ્ટ એ માત્ર કષ્ટ અર્થે જ થાય છે. કોઇ ઉત્તમ ફળ અર્થે નહીં જ.

આજે મનુષ્ય જે પશુપણાથી આગળ વધ્યો છે, તે રતિના ત્યાગથી જ વધી શક્યો છે. અને જેટલે અંશે એ ત્યાગ વધતો જાય છે, તેટલે અંશે તે પશુ મટી જઇને તે વધારે ને વધારે મનુષ્ય બનતો જાય છે. પશુત્વ, મનુષ્યત્વ, દેવત્વ કે ઇશત્વ એમાં પરસ્પર કાંઇ જાતિગત તફાવત (Difference of kind) નથી પણ વિકાસની કળાંનો જ તફાવત(Difference of degree) છે. જેમ વરાળ, જળ અને બરફ એ કાંઇ જુદી જુદી કોટીના અને પરસ્પરથી વિભિન્ન પદાર્થો નથી, પરંતુ તે ત્રણમા માત્ર પરસ્પરના આકર્ષણ(Mutual attraction and cohesion) ના ભેદ વડેજ તે ભેદ પ્રતીતિ ઉભી થયેલી હોય છે, તેમ પશુત્વ, મનુષ્યત્વાદિ ગત ભેદો એ પણ પર પદાર્થો પ્રત્યેના રાગભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે. બરફના અણુઓનું એક બીજા પ્રતિનું આકર્ષણ ઘટી પડતા જેમ તે જળ બની જાય છે, તેમ પશુઓને પણ જાણ્યે અજાણ્યે રાગના નિમિત્તોનું ઓછાપણું થતા અને તેથી પર પદાર્થો પ્રત્યેનું તેમનું અનુરંજતપણું ન્યૂન થતાં તે મનુષ્યત્વને પામી શકે છે. અને એ પ્રાપ્ત થયેલી ભૂમિકામાં રાગનું પ્રબળપણું પ્રયત્ન વડે ઘટાડતા તે અનુત્તર વિમાન આદિક દેવ કોટી કે જ્યાં વાસનાજન્ય આનંદને સ્થાને વિદ્યાજન્ય આનંદ હોય છે ત્યાં ઉત્પન્ન

થાય છે. અને ત્યાંથી અનુક્રમે મનુષ્ય થઇ પોતાના આનંદઘન સ્વરૂપમાંજ ક્રિડા કરનાર, સ્વરૂપ તૃપ્ત, અને જે અવસ્થામાં કશુંપણ કર્તવ્ય શેષ રહેતુ નથી એવા પરમ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપને પામે છે.

વૃત્તિના સ્વરૂપને સમજ્યા વિના વિરતિનો યથાર્થ ક્રમ કદીપણ હાથ લાગતો નથી. વૃત્તિના વેગને શિથિલ કરી તેને યોગ્ય માર્ગે પ્રવર્તાવવાની કળા જેમણે સિદ્ધ કરી છે તેઓજ પોતાના મનુષ્યત્વને ખરા અર્થમાં સફળ કરી શકે છે. ભોગને અર્થેજ જેઓ મનુષ્ય જીવનનું નિર્માણ કલ્પી બેઠા છે તેઓ એક ગંભીર ભૂલ કરે છે. ભોગોને ઉત્કટ પણે તીવ્રતા પૂર્વક ભોગવવા માટે મનુષ્યયોનિ જોઇએ તેવી યોગ્ય નથી. કેમકે ત્યાં મનુષ્યપણાને અંગે રહેલી સારાસારની વિવેક બુદ્ધિ વારંવાર અડચણ નાખ્યા કરે છે. અને મનુષ્યને ગુજારવું પડતું ઉપાધિ ભરેલું જીવન પણ ભોગો ભોગવવામાં બહુજ અંતરાય નાખ્યા કરે છે આથી ભોગ રસિક જનોએ પશુ કોટીમાં પાછા ફરવા માટે તત્પર રહેવું જોઇએ. એ ભૂમિકામાં વિવેક બુદ્ધિનો અંશ તદ્દન આવૃત થઇ ગયો હોય છે અને ભોગો ભોગવવાનું સામર્થ્ય પણ મનુષ્ય ભૂમિકા કરતા ત્યાં અધિક જોવામાં આવે છે. તે સાથે ત્યાં ભોગજન્ય આનંદ, આવેગ અને ઉત્કટપણું પણ અત્યંત આવેગ પૂર્ણ હોય છે. વસ્તુતઃ જેઓ પરપદાર્થોમાં બહુ રાગ વૃત્તિવાળા છે તેઓ પશુપણાના પ્રદેશમાં જવાના ધોરી માર્ગ ઉપરજ છે, મનુષ્યની એક પણ વાસના કે સંકલ્પ કદીજ નિષ્ફળ જતો નથી. જો તેને દેવ કે ઇશ્વર બનવાની ઇચ્છા હોય છે અને તે કોટીમાં હોવા યોગ્ય આનંદ માટે તેનો આત્મા તૃષાતુર થયો હોય તો તે વેગ પૂર્વક તે પદ ભણીજ પગલા ભરતો હોય છે. સંકલ્પ કે પ્રબળ ઇચ્છા

એ આત્માની પાંખો છે. અને જે દીશામાં તે પોતાની પાંખો પસારી ગતિ કરે છે, તે દીશામાં તે ધસતો જતો હોય છે; અધમ વાસનાઓની જ્યારે તેને પ્રબળ ઇચ્છા રહ્યા કરે છે, અને ભોગોપભોગ માટે તેનો આત્મા બુમો માર્યા કરે છે ત્યારે તેની તે પ્રકારની પ્રાર્થના કદીજ નિષ્ફળ જતી નથી. મૃત્યુ પહેલા તે લગભગ અરધો પશુ તો બની જ જાય છે અને આગામી ભવમાં તે જરૂર પોતાની ભોગલાલસા તૃપ્ત થાય તેવી સાંયોગિક પરિસ્થિતિમાં જન્મે છે; અલ્પમાં આત્માએ કઇ દિશા પકડવી અને કયા નિર્ધારિત સ્થાને પહોંચવું તેની પસંદગી તેનેજ સોંપાએલી છે.

૩–પ્રમાદ.–(*Indifference*)

પોતાની સ્વાભાવિક આભ્યંતર અવસ્થામાં આત્મા જે શુદ્ધ ઉપયોગમય સ્થિતિમાં (pure consciousness) હોય છે તેનાથી વિરોધી–સ્વાનુભવથી ચલન થવારૂપ સ્થિતિ તે પ્રમાદ છે; અને ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ આદિ બાહ્ય વિષયની બાબતમાં મૂળ તથા ઉત્તર ગુણના પાલનમાં અતિચાર ઉત્પન્ન થવારૂપ અવસ્થાને પણ પ્રમાદ કહેવામાં આવે છે. પ્રમાદ એ તમો ગુણના અધિકપણાથી ઉત્પન્ન થતી આત્માની એક સ્થિતિ વિશેષ છે જો કે પ્રમાદવાળી અવસ્થામાં ઘણીવાર કર્ત્તવ્યાકર્તવ્યનો વિવેક કાયમ રહેલો હોય છે અને પોતાના પ્રાપ્ત ધર્મના પાલન માટે આવશ્યક શક્તિ પણ હોય છે છતાં તે વખતે આત્માને પ્રમાદનો નિશો એવો મધુર લાગે છે, કે તેને તેના મદમાં પડી રહેવું બહુજ ગમે છે. પ્રમાદ એ કિં કર્ત્તવ્યતા કે દિગ્મૂઢતાને સુચવનારી અવસ્થા નથી જો તેમજ હોત તો મિથ્યાત્વ અને અવિરતિના આવરણને ભેદીને પાર ગયેલા મનુષ્યોમાં તેનો સંભ

હોત પણ જ્યારે આત્માઅનાત્માનો સુંદર વિવેક કરનાર
ને તે જ્ઞાનના ફલ વિરતિને અમલમાં મુકનાર છઠ્ઠા ગુણસ્થા-
ને શોભાવતા મનુષ્યોમાં પણ તે જોવામાં આવે છે, ત્યારે
પ્રમાદના ઘેનમાં આનંદ લેનાર મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યને
વિવેક બીલકુલ કરી શકતો નથી એમ તો એકાંતે કહી શકાયજ નહીં.
તેથી એટલુંજ નક્કી થાય છે કે પ્રમાદ એ એક પ્રકારનો એવો
મીઠો અને ખુમારી ચઢાવનાર આસ્વ છે કે, જેનો ઉપભોગ
છઠ્ઠા ગુણસ્થાને વિરાજતા મહાજનોને પણ પ્રિય લાગે છે.

મનુષ્યની પ્રગતિમાં આ પ્રમાદરૂપી શત્રુએ આજપર્યંત
જેટલા વિઘ્નો નાંખ્યા છે, અને નાંખે છે એટલા વિઘ્નો બીજો
એક પણ આંતર શત્રુ ભાગ્યેજ નાંખી શકે છે દેના જીવનમાંથી
જો આ એકજ દુર્ગુણને કમી કરવામાં આવે તો મનુષ્યત્વમાંથી
દેવત્વ અને દેવત્વમાંથી ઈશત્વનો અધિકાર મેળવતા જીવને કશું
જ વિઘ્ન રહેતું નથી. જ્ઞાનની ખામીથી અથવા કર્ત્તવ્ય કે પ્રાપ્ત-
વ્યના ઉદ્દેશ ભંગથી આજે મનુષ્યની પ્રગતિનો અવરોધ થયો છે
એમ માની શકાતું નથી. આગળને આગળ ગતિ કરવાને પ્રત્યેક
આત્મા આતુર હોયજ છે. ઉત્તમ આરોગ્ય, વિપુલ સંપત્તિ,
બુદ્ધિજ્ઞાનનો પ્રકર્ષ અને આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષની પ્રાપ્તિ કયા
મનુષ્યને પ્રિય નથી ? સર્વને તે એક સરખી ઇચ્છવા યોગ્ય
અને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય સમજાય છે, અને તે મેળવવા માટે
કેવા પ્રયત્નની જરૂર છે તેનુ જ્ઞાન પણ બધા મનુષ્યને ન્યૂનાં-
ધિક અંશે તેમના વર્ત્તમાન વિકાસના પ્રમાણમાં હોય જ છે,
અને તેમ છતાં કેટલા થોડાં મનુષ્યો પોતાના તે બુદ્ધિજ્ઞાનને
અમલમાં મુકી શકે છે ? આરોગ્ય પ્રાપ્તિના પ્રાથમિક નિયમો
ગમે તેવો અભણ મનુષ્ય પણ સમજતો હોય છે, કેવા ઉપચારે

કે વિધિ વડે મન કેળવાય છે, એનું જ્ઞાન, સાદા સ્વરૂપમાં, સર્વ કોઇને હોય છે તેમજ આત્મવિકાસ અને પારલૌકિક શ્રેય માટેના આવશ્યક કર્તવ્યની ભાવનાનું કાંઇક ને કાંઇક સ્વરૂપ મનુષ્ય માત્ર બાંધી શકે છે, છતાં તે નિર્ણિત થયેલા નિશ્ચયોને કાર્યરૂપે પરિણામવવામાં એક મહદ્ અંતરાય તેમને નડતો હોય છે. આ અંતરાયનું પ્રથક્કરણ કરતાં તે જે અંતિમ તત્ત્વનું બનેલું છે તે તત્ત્વ "પ્રમાદ" છે, એ આંતર શત્રુ આપણને હમેશા વર્ત્તમાન પ્રયત્નથી દૂરને દૂર રાખે છે, અને જ્યારે જ્યારે આપણે આપણા સંકલ્પને કાર્યરૂપ કરવા યોજાઇએ છીએ, ત્યારે તે પ્રયત્નને અંગે રહેલી વિટંબના અને શ્રમમાં ન પડવાની અને વર્ત્તમાનમાંજ સંતોષ માની બેસી રહી પ્રાપ્ત સુખ ભોગવવાની લલચાવનારી સલાહ તે આપે છે, અને તેમ છતાં જો શ્રમને અંતે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય ફળની લાલચથી આપણે પ્રયત્નમાં જોડાવા અત્યંત તત્પર હોઇએ છીએ તો આખરે તે દુશ્મન ગમે તેમ કરીને પણ તે પ્રયત્નને બીજી ક્ષણ, બીજી કલાક કે બીજા દિવસ ઉપર મુલતવી રખાવ્યા વિના સંતોષ પામતોજ નથી, અને જ્યારે એક વખત મુલતવી રખાવવાની તદબીરમાં તે સરળ થાય છે ત્યારે તેજ ક્ષણથી મનુષ્યનું બધી બાબતમાં અધઃપતન શરૂ થાય છે. એક તરફથી આપણો કર્તવ્યનો સંકલ્પ એક ક્ષણ, એક કલાક કે એક દીવસ માટે ઢીલો બને છે, અને પુન. તેવા પ્રયત્ન માટે આપણે અધિક નિર્બળ અને નાલાયક થઇએ છીએ, ત્યારે બીજી તરફથી વિજય પામેલા પ્રમાદને તેના સહાયક મિત્રનું મંડળ આપણી અવનતિને અધિક બુરાઇની હદે લઇ જવા માટે તેને આવી ભેટે છે. એ મિત્રવર્ગમાં આપણને દબાવી રાખનાર એક "સ્વયંવાહિતા" નામની

શક્તિ મુખ્યપણે છે. ઘણા વાચકો આ દુશ્મનનું નામ આ સ્થળે પ્રથમજ સાંભળતા હશે, અને તેમ હોવાથીજ તે શત્રુ સર્વથી અધિક ભયંકર છે. જે શત્રુનું કાર્ય સ્પષ્ટ હોય છે, અને જેને તેના કાર્ય ઉપરથી તુર્ત ઓળખી શકાય છે. તે શત્રુથી બહુ ડરવાનું રહેતું નથી કેમકે તેનાથી બચવાનો અને બની શકે તો તેનો સંહાર કરવાનો ઉદ્યોગ મનુષ્ય ધારે તે કાળે કરી શકે છે, પણ જે દુશ્મન દેખાયા વિના અસ્પષ્ટપણે પો અધમ કાર્ય વિસ્તાર્યે જતો હોય છે તેનાથી બચવા અથવા તેનો વિનાશ કરવા મનુષ્ય ભાગ્યેજ પ્રયત્ન કરી શકે છે.

આ "સ્વયંવાહિતા શક્તિ" ને પશ્ચિમ તરફના આત્મવિદ્ પુરૂષો automatism ના નામથી સંબોધે છે, અને મનુષ્યના આત્માની રણભૂમિ ઉપર દૈવી અને આસૂરી તત્વોનું જે સતત્ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તે યુદ્ધમાં વિજય પામનાર સત્વને એ શક્તિ મિત્રરૂપે મળી જાય છે. આપણી ઘરગતુ ભાષામાં એ શક્તિને આ સ્થળે 'ટેવ" ના નામથી ઓળખીશું તો પણ ચાલી શકશે. એક વખત પ્રમાદના જોરથી દબાઇને પ્રયત્ન ભ્રષ્ટ થયા પછી આપણામાં એવું વલણ બંધાઇ જાય છે કે, જેથી પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન ભ્રષ્ટ થઇ જવાય છે અને એ પ્રમાણે પાંચ પચીસવાર થયા પછી કર્ત્તવ્યમાં યોજાવા માટેનો આવશ્યક સંકલ્પ તદ્દન બળહીન મૃતપ્રાય અને નિષ્ફળ બની જાય છે. તે પછી પ્રમાદનું કાર્ય બહુજ હલકુ બને છે. આપણને કર્ત્તવ્યહીન કરવા માટે તેને બહુ સલાહ કે બળ વાપરવાપણું રહેતું નથી, પણ માત્ર ઉપર જણાવેલી સ્વયંવાહિની શક્તિ–ટેવ વડેજ આપણે પુનઃ પુનઃ જ્યાં છીએ ત્યાંના ત્યાંજ ગળીઆ બળદની માફક પડયા રહીએ છીએ. પ્રયત્નમાં જોડાવાનો સંકલ્પ ઉદ્ભવવો એ એક

ટેવ રૂપે થઇ જાય છે અને તે સાથે સંકલ્પ પાછો તુટી જવો અને આપણે હાલ જ્યાં છીએ ત્યાંના ત્યાં રહેવાનું નિર્માલ્ય સ્થિર રહેવું, એ પણ એક ટેવરૂપે બની જાય છે. પ્રયત્નનો પ્રત્યેક સંકલ્પ અને તેની નિષ્ફળતા એ આત્માનું વધારે ને વધારે અધઃપતન કર્યે જાય છે, અને તે સાથે આત્મા વધારે ને વધારે કેદી બને છે. તેના સંકલ્પને કાર્યકર કરવાનું તેનું સામર્થ્ય અધિકાધિક દુર્બળ બનતું જાય છે, અને આખરે હાલ જે ભૂમિકાને તે શોભાવે છે, તે ભૂમિકામાંથી ધીરે ધીરે ભ્રષ્ટ થતે થતે જે સ્થિતિઓને વળોટીને તે આહી આવ્યો છે તે સ્થિતિમાં આવતો જાય છે. કેમકે જ્યારે જ્યારે આત્મા આગળ વધતો નથી, ત્યારે ત્યારે તે જરૂર પાછળ તો હઠેજ છે. વિશ્વમાં એક પણ તત્વ સ્થિર નથી. અવિરત, અવિશ્રાંત ગતિથી વિશ્વના બધા જ તત્વો કોઇ સમારંભમાં મહા પ્રયાણમાં જોડાયા છે, અને આત્મા જ્યારે આગળ ધપવાને નાલાયક બને છે, ત્યારે તે પાછળ હઠતો જ હોય છે. જ્યારે પ્રગતિના ક્રમ ઉપર હોયછે, તે વખતે તેના હૃદયનું આધિપત્ય તેના આત્માના દૈવી સત્વોના હાથમાં હોય છે, અને જ્યારે તે સ્થિર રહે છે અથવા પાછા પગલા ભરતો હોય છે ત્યારે તેના હૃદય ઉપર સેતાનનુ સામ્રાજ્ય વિસ્તરે છે. જે પશુપણાની ભૂમિકાને તે ઉલંઘીને આવ્યો છે તે ભૂમિકાને સુલભ એવી પાશવ વૃત્તિઓ અને લાલસાઓના જવાળ તેના હૃદયમાં ભભૂકી ઉઠે છે અને તેની તૃપ્તિના માટે તેને તે તે તૃપ્તીને અનુરૂપ સ્થાનો કે સ્થિતિઓમાં પ્રવેશવું પડે છે. વિઘ્નોના પરિહાર પૂર્વક આગળને આગળ કદમ ભરવા માટે તેણે ઉદ્યોગશીળ રહેવુંજ જોઇએ. જ્યારે તમોગુણના આધાન્યથી પ્રમાદરૂપી મીઠા ઘેનમાં ઝુકી પડવા તે લલચાય છે તે

ક્ષણથી તેની આગળ વધતી ગતિનો ક્રમ અટકે છે. અટકે છે એટલુંજ નહિ પણ ઉલટાય છે, અને તે જાણે તેમ તે પાછો હઠતો હોય છે સામાન્ય મનુષ્યની વર્તમાન ભૂમિકાએ તેનું સાહજીક વલણ આગળ હઠવાનું નહિ, પણ પાછા હઠવાનું હોય છે, કેમકે ગત અનંતકાળમાં ભોગવેલી વાસનાઓનું બળ હજી ક્ષય ભાવને પામ્યું નથી, પણ માત્ર ભારેલા અગ્નિની માફક તે ઉપશમેલું હોય છે, અને પ્રસંગ મળતાં તે વાસનાઓ તેને પાછી આકર્ષે છે,જ્યારે આત્મા પ્રમાદના નશામાં પડેલો હોય છે ત્યારે તે ન જાણે તેમ પેલી જુની વાસનાઓના ઉપભોગમાં તે અજ્ઞાતપણે રસ લેતો હોય છે. પ્રમાદની અવસ્થામાં એ વાસનાનો અવાજ તેને પુનઃ મધુર લાગે છે. તેનો ઉપયોગ (consciousness) શીથિલ બની જાય છે. તે લાલસુ અને રસભોગી થઇ જાય છે. બધું જાણતા છતાં પેલી જુની મીઠાશને તે પ્રેમ પૂર્વક આલિંગતો હોય છે, અને મનોહર દેવીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી આવેલી વાસનારૂપી તે કુરૂપ પિશાચિણીઓ સાથે બધુ સમજતા છતાં, ભોગમાં આસક્ત બની જાય છે. જેમ કામી મનુષ્યો ભોગને અધિક તીવ્રતાથી ઉત્કટપણે ભોગવવા માટે અને તે ભોગકાળે ભોગ સિવાયના અન્ય જ્ઞાનનો ઉદય ન રહે તે માટે દારૂ પીએ છે તે માફક જ આ પ્રમાદરૂપી મદિરાનું કાર્ય પણ છે. ફેર એટલોજ છે કે જ્યારે દારૂના નશામાં ભોગના વિષય સિવાયનું બધું જ્ઞાન ઉપશમી જાય છે. અને ભોગનોજ એક પ્રબળ આવેશ આધિપત્ય ભોગવે છે, ત્યારે પ્રમાદના કેફ કાળે કર્ત્તવ્યનું ભાન ઝાંખુ ઝાંખુ પણ રહેવા પામે છે. એ ઝાંખુ ભાન એજ તેનું સૌભાગ્ય છે. કેફના ઘેનકાળે તે દિવ્યભાન દૂરથી આત્માને સાવધ થવા પુકારે છે. પણ નશામાં લુબ્ધ થયેલો આત્મા તેની પરવા

કરતો નથી. એમ જેમ જેમ તે પ્રકારની અવગણના થાય છે, તેમ તેમ તે પુકાર વધારે ધીમો અને આખરે છેક શાંત પડી જાય છે. કેમકે તે પ્રમાદવાળી અવસ્થામાં તે વખત સુધીમાં આસુરી સંપત્તિ (વિષય કષાયમાં લુબ્ધપણું) એ પોતાનું સામ્રાજ્ય આત્માના પ્રદેશ ઉપર જમાવી દીધું હોય છે અને આત્મા ઉપર ઘાટા આવરણો જામી ચુકયા હોય છે.

આટલા જ માટે શાસ્ત્રકારોએ પ્રમાદને આસ્ત્રવના હેતુઓમાં મુકયું છે. સામાન્યપણે પ્રાકૃત મનુષ્યો એમ માને છે કે પ્રમાદમય અવસ્થા એ એક ચિત્તની શૂન્યકાર્ય અવસ્થા વિશેષ છે (negative state of mind) આ માનવું મનોધર્મના અજ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવે છે. મન કદીજ સ્થીર રહેતું નથી. સ્થિરતા એ મનનો સ્વભાવ જ નથી. મનનો યોગ સર્વદા ચપળ જ હોય છે અને જ્યારે તેને એક કેન્દ્રમાં પુરવામાં આવે છે ત્યારે પણ તે કેન્દ્રમાં સ્થિર ન રહેતા તે કેન્દ્રના પ્રદેશને પોતાની ચપળતાનો વિષય કરી તે ક્ષેત્રની પરિમિત મર્યાદામાં પોતાનું મનન કાર્ય કર્યે જાય છે. તેના યોગને ધ્યાનમાં (meditation) કે એકાગ્રતાના (concentration) કાર્યમાં યોજી શકાય છે. પણ તેનો સદંતર અવરોધ (entire cessation) બની શકતો નથી. તેરમા ગુણસ્થાન સુધી તેનો યોગ રહે છે. આથી પ્રમાદવાળી અવસ્થામાં મન કશુ જ કાર્ય કરતું નથી, અથવા માત્ર શાંતિથી પડયું રહે છે, અને તેથી તે અવસ્થા આત્માને કશીજ હાનીકર નથી એમ માનવું એ મોટામાં મોટી ગેરસમજ છે. જે ક્ષણથી આત્મા નવીન કર્મને આવતા અટકાવવાના પ્રયત્નથી દુર રહે છે, અથવા શુભ સંસ્કારોનો સંગ્રહ કરતો અટકે છે તે કારણથી તેના આત્માના વાસનામય અંશમાં ગુપ્તપણે

રહેલા અધમ સંસ્કારોને અનુરૂપ સત્વો આત્માપ્રતિ આકર્ષાવા
માંડે છે. આત્માના સંબંધે શુભ કાર્યના અટકાવનો અર્થ શુભ
અને અશુભ ઉભયની નિવૃત્તિ. અથવા શુભના પરિણામી ફળનો
અલાભ એટલો જ નથી પણ અશુભનું આગમન છે સારૂં બંધ
પડતાં બુરૂં ત્યાં તુર્ત જ ભરાવા માંડે છે. જેમ લૌકિક કહેવત
મુજબ "ચોરાનો વંશ ખાલી પડતો નથી" તેમ આત્માના પ્ર-
દેશ ઉપર શુભ સત્વોનું ઉપયોગ અને પ્રયત્ન પુર્વક આવાહન
કરવામાં ન આવે તો અશુભ સત્વો ત્યાં ચઢી બેસે છે. આત્મા
નો ચોરો કદીપણ, તેની કર્માવસ્થામાં ખાલી પડતો નથી. ત્યાં
કોઈને કોઇ અધિષ્ટાત્રી સત્વોનો પ્રભાવ કાયમ જ હોય છે જો
ઉદ્યોગપૂર્વક ત્યાં સારા સત્વોનું રાજ્ય સ્થાપવામાં ન આવે તો
બુરા સત્વોનું જોર ફાવી જાય છે. કેમકે તેમની સંખ્યા અનંત
પ્રમાણમાં આત્માના વાસનાશરીરમાં ગુપ્તપણે, ઉપશમભાવે, ત
કની રાહ જોતી હમેશા હાજર જ હોય છે. અને જરા જેટલો
પ્રસંગ મળતા અર્થાત્ આત્મા સહેજ પ્રમાદમાં ઝોકું ખાતા તે
અધમ સત્વો તેના હૃદયના મહારાજ્ય ઉપર પોતાનું શાસન
જમાવી દેતાં વાર લગાડતા નથી. જૈન શાસ્ત્રકારો ઉપયોગ સા-
ચવવાનો જે ભેરી નાદથી ઉપદેશ આપ્યા કરે છે, તેનો હેતુ પણ
આજ છે. આત્માએ હમેશા સાવધ, સચેતન, તત્પર અને જા-
ગ્રત રહેવુ જોઇએ. જેઓએ પોતાની સર્વ પ્રકારની વાસનાઓના
ક્ષય પૂર્વક આત્મસ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યુ છે. અર્થાત્ જેઓ ક્ષાયક
સમકીતી છે તેમને જ પ્રમાદ અસર કરી શકતો નથી અને એ
અવસ્થામાં પ્રમાદ સંભવતો પણ નથી—પરંતુ જેમનું સમ્યકત્વ
માત્ર વ્યવહાર કોટીનું છે. અને તે કરતાં પણ ઉચ્ચપણે ક્ષયો-
પશમિક કે ઉપશમિક કોટીનુ છે તેમણે તો પ્રમાદ મદિરાના
ઝોકાંથી બહુ ચેતવાનું છે.

પ્રમાદમાં પડી રહેવું આત્માને ઘણી વાર બહુ પ્રિય લાગે છે. તેના અનેક કારણો છે. પરંતુ તેમાંહેના બે મુખ્ય કારણોના ઉપર આપણે આ સ્થળે નજર ફેરવી જશું.

કેટલીકવાર પ્રમાદ શારીરિક કારણોમાંથી ઉદ્દભવેલો હોય છે. શરીરમાં ગ્રહવામાં આવતા પુદ્દગલના પ્રકાર ઉપર મનની સ્થિતિનો ઘણે ભાગે આધાર રહે છે. અને જેટલા અંશે પોતાનું જીવન નિભાવવા માટે મનુષ્યને બાહ્ય પુદ્દગલિક પદાર્થો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે તેટલે અંશે તેના ઉપર પુદ્દગલના પ્રમાણે અસર થવા પામે છે. જડ પદાર્થમાં એવા શુભાશુભ ગુણો કેવા કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે તેના વિવેચનમાં ઉતરવાનો પ્રસંગ નથી. તે વિવેચનને આગળ ઉપર એક જુદાજ લેખનો વિષય કરવા અમારી ધારણા છે. આ સ્થળે માત્ર એટલાજ સ્વીકારનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે કે, જડ પદાર્થમાં મન ઉપર અનેક પ્રકારની વિલક્ષણ અસરો ઉપજાવવાની શક્તિ છે. કર્માવૃત અવસ્થામાં મનુષ્યનું જ્ઞાન ક્ષયોપશમિક હોવાથી તેને જ્ઞાનના ગ્રહણ માટે ઇન્દ્રિયરૂપ હથીઆરોનો આશ્રય કર્યા વિના ચાલતું નથી, અને તે હથીઆરો જડ પદાર્થોના બનેલા હોવાથી તેના ઉપર બહારથી સંઘટ્ટન પામતા જડ પદાર્થોની અસર થાય છે. ખરૂં છે કે, ચૈતન્ય સ્વરૂપ અરૂપી હોવાથી તે જડની અસરને આધીન થતું નથી અને તેથી જડની પ્રકૃતિને અનુરૂપ વિકાર આત્માના અરૂપી સ્વરૂપમાં નિશ્ચય નય પ્રમાણે થવો સંભવતો નથી. બાહ્ય પદાર્થની અસર જે પદાર્થ ઉપર થવા પામે છે, તે આત્માના સત્ય સ્વરૂપ ઉપર નહી પણ તેના કરણો—હથીઆરો ઉપર થાય છે. અને આત્માને તેની બધી ક્રિયાઓ માટે તે હથીઆરો ઉપરજ બધો આધાર રાખવો પડતો હોવાથી, જડના

સંસર્ગથી તે હથીઆરો ઉપર થયેલી અસરનું પરિણામ આત્માને પાડકતરી રીતે ભોગવવું પડે છે. ગમે તેવા ઉત્તમ પોલાદના પાણીદાર હથિઆર ઉપર કાટ ફરી વળતાં અથવા તે બુઠું બનતા જેમ કારીગરની બધી આવડતનો બહિર્ભાવ થતો અટકી પડે છે તેમ આત્માને ઉત્તમ ઇન્દ્રિયોરૂપી સાધનો પ્રાપ્ત હોવા છતાં અને આત્માના વિવિધ અંશોને કાર્યરૂપે સ્પષ્ટ થવા માટે સંકુલ ચેતના વ્યુહ (Complex nervous system) હોવા છતાં તે કરણો ઉપર, નહિ ઇચ્છવા યોગ્ય તમોગુણ પ્રધાન જડ પદાર્થોનો સંયોગી ભાવ થતાં તે વિકારી બની જાય છે. અને મનુષ્યના વર્તમાન વિકાસની ભૂમિકાએ તે કરણો તેને જે સહાય કરવા નિર્માયા છે તે સહાય આપતા અટકી પડે છે. પ્રમાદ એ મન અને તનના મુખ્ય અને પેટા કરણોપકરણો ઉપર ચઢેલો કાટનો થર છે. પોતાના હથીઆરો ઉપરજ જેના નિર્વાહનો આધાર છે એવો કારીગર કદી પણ જેમ તેના હથીઆરો ઉપર કાટ ચઢવા દેતો નથી અને તેને સારી હાલતમાં રાખવા નિરંતર ચિવટ રાખે છે તેમ વ્યવહાર અને પરમાર્થ ઉભય પ્રદેશમાં પોતાનો જીવન ઉદ્દેશ સફલ કરવા ઇચ્છનાર સમજુ મનુષ્ય તેના શારીરિક અને માનસિક સાધનો ઉપર પ્રમાદનો કાટ ન ચઢે તે માટે હમેશાં સાવચેત રહે છે. એકલો પ્રમાદજ નહિ પણ આત્માના પ્રદેશ ઉપર પ્રતીત થતી બધી વિકારવાળી અવસ્થાઓ શરીરમાં જે પ્રકારના અણુઓ ગ્રહવામાં આવે છે તેના ઉપર ઘણો ખરો આધાર રાખે છે. તમોગુણ પ્રધાન અનિષ્ટ પદાર્થોનું સ્થૂળ શરીરમાં ગ્રહણ થતાં તે આત્માના કરણોને અકુદરતી, વિકૃત અને નિયમ વિરૂદ્ધ કરી મૂકે છે. અને તે વિકાર પામેલી ઇન્દ્રિયો તે વિકારને અનુરૂપ આંદોલનો આત્માના માનસિક

નૈતીક આદિ સૂક્ષ્મ પ્રદેશોમાં મોકલે છે આથી તે પ્રદેશમાં પણ ઇન્દ્રિયોના વિકારનો બિગાડો પેમ્રતા પામે છે. આત્માનાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ કરણોને અંદર અંદર એવુ પ્રકૃતિ સામ્ય (Sympathy) છે કે એકની સ્થિતિ પ્રત્યે બીજાનું સ્વાભાવિક રીતેજ સહધર્મીપણું બંધાઇ જાય છે. સુવિખ્યાત પ્રોફેસર જેમ્સ (Professor James.) પોતાના અધ્યાત્મ વિદ્યા (Psychology) નામના ગ્રંથમાં ખરૂંજ લખે છે કે:—

"Every emotion has a certain definite relation to changes in the physical body which can be excited by, or in their turn excite, corresponding changes in the astral body, which again can be excited by or in their turn excite corresponding effects in the mental body."

અર્થાત:—" દરેક પ્રકારના મનોવેગને આ સ્થૂળ શરીરમાંહે થતા વિકારો સાથે ચોક્કસ પ્રકારનો સંબંધ છે. આ આવેગો સ્થૂળ શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે અથવા સ્થૂળ શરીરના વિકારથી પોતે વિકારવશ થાય છે. અને તે પ્રમાણે સૂક્ષ્મ શરીર પણ પોતામાં ઉત્પન્ન થયેલા વિકારથી માનસ શરીરમાં વિકાર ઉપજાવે છે અથવા માનસ શરીરના વિકારથી પોતે વિકારવશ બને છે."

આ પ્રમાણે સ્થૂળ શરીરમાં દાખલ કરવામાં આવતા અયોગ્ય અણુઓ તે અણુઓના ગુણ ધર્માનુસાર શરીરમાં વિકાર ઉપજાવે છે અને તે વિકાર આત્માના સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ કરણો સુધી પહોંચે છે, અને પાછી તે વિકારની અસરો સ્થૂળ શરીર ઉપર પોતાનો અહિર્ભાવ દાખવે છે એ પ્રકારે હમેશાં ગ્રહવામાં આવતા અયોગ્ય પદાર્થો પોતાની અનિષ્ટ અસર નિરંતર ઉપ-

નવતા રહે છે અને તેનો પ્રતિકંપ સૂક્ષ્મ કરણોમાં ઉત્પન્ન થઇ
પાછી તેજ અસર સ્થૂળ શરીરમાં વિસ્તારે છે. શાસ્ત્રકારોએ લ-
સણ, ડુંગળી આદિ તમોગુણ પ્રધાન આહારો ઉપર શામાટે આ-
ટલો બધો અણગમો દર્શાવ્યો હશે એ વાતનો ખુલાસો આથી
કાંઇક અંશે થવા પામશે. વાસ્તવિકમાં તે પદાર્થોની અસર સૂક્ષ્મ
કરણો ઉપર એટલી બધી થાય છે કે, તે કોઇ પણ ઉચ્ચ કાર્ય
માટે યોગ્ય રહેતા નથી. પ્રથમ તે પદાર્થો સ્થૂળ ઇન્દ્રિયોને
અંત્યંત જડ અને ઢીલી બનાવી મુકે છે. અને સ્થૂળ અને
સૂક્ષ્મ કરણો વચ્ચે ઉપર જણાવ્યું તેમ એક પ્રકારનું સહધર્મી-
પણાનું બંધન અથવા કરાર (agreement of affections)
હોવાથી સૂક્ષ્મકરણો સ્થૂળ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી તેના જેવા
બની જાય છે. ખોરાકના પદાર્થોની કિંમતનું ધોરણ શરીર શા-
સ્ત્રીઓ અને ધર્મશાસ્ત્રીઓનું બહુ જુદા પ્રકારનું હોવાનું પણ
એજ કારણ છે. શરીરશાસ્ત્રીઓ આહારની કિંમતનું ધોરણ તે
તે આહારમાં રહેલા પોષણ, ગરમી આદિ ગુણો ઉપર બાંધે છે.
જ્યારે ધર્મ શાસ્ત્રો તે તે અહારથી તન, મન ઉપર ઉપજતી
શુભાશુભ અસર ઉપર તેની કિંમત આંકે છે. કંદમૂળ પદાર્થોમાં
મનને કુંઠીત કરવાનો અનિષ્ટ ગુણ રહેલો હોવાથીજ શાસ્ત્રકા-
રોએ વિવિધ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેનો નિષેધ કરેલો છે, અને
પ્રાકૃત કોટીના મનુષ્યો, જેઓ આ સૂક્ષ્મ વિષયને સમજવા અશ-
ક્ત છે, તેમને તે પદાર્થોમાં અનંત જીવો રહેલા છે એટલી
હકીકત જણાવી તેનાથી વેગળા રાખ્યા છે. તેમાં જીવો
નથી એમ જણાવવાનો હમારો મુદ્દલ આશય નથી. અમારી ક-
હેવાની મતલબ એટલી છે કે, તે તે પદાર્થોનો ત્યાગ સ્થૂળ દ્રષ્ટિ
કરતા સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી વધારે ઇષ્ટ હોવા યોગ્ય છે. અથવા જેઓ

આ કાળે, તે અને તેવા બીજા પદાર્થોનો ત્યાગ માત્ર તે પદાર્થોના અનંતજીવીપણાને ખાતરજ કરે છે, તેઓએ આ વિષયને પણ ધ્યાનમાં રાખી તેનો ત્યાગ બેવડા આગ્રહ અને સમજણ પૂર્વક કરવો જોઇએ. મનુષ્યો જ્યારે પદાર્થ કે વિષયના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને સમજે છે ત્યારે તેમને તે તે વિષયની સ્થૂળ બાજુનું મહત્વ બહુ ભાસતું નથી. પરંતુ બધા મનુષ્યો તેવી સમજણ માટે સશક્ત હોઇ શકતા નથી માટેજ શાસ્ત્રકારોએ તેની સૂક્ષ્મ બાજુને ઉપશમાવી રાખી, સ્થૂળ બાજુ તેવા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને નહિ સમજનારાને બોધ થવા માટે માત્ર એક મોટી હકીકત જણાવી તેના ઉપરજ (અતિશયોકિતના દોષને પણ નહિ ગણકારતા) ભારે બોજો મુકયો છે. ખરી રીતે તો તેમની દ્રષ્ટિ વિષયની સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ બંને દીશા તરફજ હતી. હવે આપણે તેમની ખરી દ્રષ્ટિને સમજી તે પૂર્વક પદાર્થોનું ગ્રહણ કે ત્યાગ કરવા જોઇએ. અને જે જે પ્રકારના આહારો પ્રમાદ અવસ્થાને ઉપજાવનારા છે. અથવા જે સારા આહારને પણ અતિ માત્રામાં ગ્રહવાથી તેવી અસર ઉત્પન્ન થાય છે તે સામે ચેતતા રહેવું ઘટે છે.

પ્રમાદનું બીજુ મુખ્ય કારણ મનની નિર્બળ અવસ્થા છે તેવી નિર્બળતા હોવાના બીજા નિમિતો ઘણીવાર નથી હોતા છતાં પણ મનનો અસંયમ કે તેવા જ બીજા કારણોથી તે છેક શિથીલ અને કાર્ય ભીરૂ બનેલું જોવામાં આવે છે. આનું કારણ બીજુ કાંઇજ નહિ પણ આત્માના સંકલ્પ બળની ખામી છે, મન એ આત્માનું એક આંતર હથીઆર છે અને જ્યારે તે હથીઆર ઉપર તમોગુણ પ્રધાન નિમિતોનો કાટ ચઢેલો ન હોય તો પણ તેને ઉપયોગહીન રહેવા દીધાથી તે ગમે તેવું તીવ્ર અને કાર્યક્ષમ હોવા છતાં તદ્દન નકામુંજ બની જાય છે. આત્મા સતત વિકાસના

મ ભણી ગતિ કરતો રહે તે અર્થે અલબત તેના સ્થૂલ અને
સૂક્ષ્મ કરણો સત્વગુણ પ્રધાન અને ઉત્તમ કોટીના હોવા જોઇએ.
પરંતુ વાસ્તવિક કાર્યના માટે એકલા સાધનો બસ નથી. તે
સિવાય એક બીજા મહાન તત્વની હમેશાં અપેક્ષા રહે છે અને
! તત્વ તે આત્માનો પ્રગતિમાન થવાનો સંકલ્પ છે. ઉત્તમ પ્રતિના
સાધનો પણ ઉપયોગ વિના નિઃસત્વ અને નિર્મલ બની જાય
છે. તે સાધનો જે કોઇ કામ આપી શકે તેમ છે તેનો બધોજ
આધાર આત્મા જેટલા સંકલ્પબળ વડે તેને જે દીશામાં યોજે
તેના ઉપર રહે છે. જેમ નિર્બળ અને બેદરકાર સેનાપતિના હાથ
તળેનું ગમે તેવું બળવાન સૈન્ય પણ યોજનાની ખામીથી લગ-
ભગ નિષ્ફળવત્ છે, તેમ આત્માની યોજક શક્તિ—સંકલ્પબળ
જ્યારે ઢીલુ બને છે ત્યારે ગમે તેવા ઉત્તમ પ્રકારના બાહ્ય સા-
ધનો પણ ઢીલા બની જાય છે. અધિકારીના બંધારણની અસર
અધિકારી તળેના સત્વો ઉપર થયા વિના રહેતી નથી. દોરના-
રનો રંગ દોરાતા સત્વો ઉપર બેસી જાય છે, અને તે પ્રકારે
સંકલ્પના પ્રકાર, પ્રમાણ અને દીશાની ગતિ અનુસાર તે તે
સાધનોનો પ્રકાર, પ્રમાણ અને દીશાની ગતિ બંધાય છે અને
ક્રમે ક્રમે નિર્બળ અને અધોગામી સંકલ્પ તેના સાધનોને પણ
બીગાડી નાંખે છે. જેમ રોગી મનુષ્યના ઉદરમાં ગયેલા ઘી અને
દુધ જેવા ઉત્તમ અને પોષક આહારો માત્ર રોગ વૃદ્ધિનું જ
કાર્ય કરે છે, અને રોગની વધતી જતી ગતિમાં પોતાનું બળ
પણ ઉમેરી દે છે તેમ નિર્બળ અગતિમાન સંકલ્પબળના અધિ-
કાર તળે આવતા બધા પ્રકારના શુભાશુભ સાધનો સંકલ્પની
પ્રધાન ગતિમાં પોતાનું બળ ઉમેરે છે, અને તેના વેગ અને
પ્રમાણમાં વધારો કરે છે. આથી સાધનોનો બધો આધાર ઉપર

કહ્યું તેમ નિયામકના ઉપરજ અવલંબીને રહેલો છે. એક સંયમી મનુષ્ય ઉત્તમ, પૌષ્ટિક અને જ્ઞાનતંતુને બળ આપનાર આહાર પરમાણું ગ્રહણ કરી તેને પોતાના ઉન્નતિક્રમમાં સહાયક રૂપે બનાવે છે ત્યારે એક કામી વિષયી મનુષ્ય તેવા જ આહારના પરિણામે પ્રગટતી શક્તિનો ઉપયોગ પોતાની ભ્રષ્ટતાને અધિકાધિક ભ્રષ્ટ કરવા માટે કરે છે.

પ્રમાદવાળી અવસ્થાના ઉદ્ભવમાં ઘણું કરી આ બન્ને પ્રકારના કારણો મુખ્યતઃ રહેલા હોય છે. અને તેમાં બન્નેનો તેમજ તેવા જ અન્ય ગૌણ નિમિતોનો કેટલો ફાળો છે, તે વિવેકી મનુષ્યોએ પોતાની સમજનો ઉપયોગ કરી શોધી કહાડવું જોઇએ. જ્યાંસુધી તેમ કરવામાં નથી આવતું, ત્યાંસુધી તેને નિવારવાના પ્રયત્નમાં ઉતરી શકાતું નથી. અને પ્રમાદના આવરણોમાં આત્મા નિત્ય વધારે વધારે ગુંગળાતો ચાલે છે, પરિણામ એ આવે છે કે, પ્રગતિના અભાવે આત્માનું ખેંચાણ તે જે હલકી ભૂમિકાઓને વળોટીને આ સ્થિતિમાં આવ્યો છે, તે તરફ વધતું જાય છે. અને ઉન્નતિના પથે વિચરવાનું તેનું બળ ઘટતું જાય છે. જેમ આરોગ્યતું ઘટવું એનો અર્થ રોગનું વધવું એજ છે, તેમ પ્રગતિનું અટકવું એ અધોગતિમાં જવા બરાબર છે. પ્રમાદ અને મદિરા એ ઉભયમાં કશોજ તફાવત નથી. બન્નેની અસર અને પરિણામ સરખાં છે. તફાવત એટલો જ છે કે, પ્રમાદની અસર ધીમી, અપ્રકટ અને ગુપ્ત હોવાથી તેનું શત્રુકાર્ય મનુષ્યોના સમજવામાં સત્વર આવી શકતું નથી. અને એથી જ તેનાથી અધિક ડરવાનું, ચેતવાનું અને બચવાનું રહે છે.

૪–કષાયનું સ્વરૂપ.

અભ્યંતરમાં પરમ શાંતમૂર્તિરૂપ અને અનંતજ્ઞાન આદિ ગુણ-સમૂહના ધારક જે પરમાત્મ સ્વરૂપ તેમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર-નાર તથા બાહ્ય વિષયમાં બીજાઓ પ્રત્યે ક્રોધાદિઆવેશનું રૂપ ધારણ કરનાર તેને શાસ્ત્રકાર "કષાય" ના નામથી સંબોધે છે.

આ કષાયોને ધીમે ધીમે મંદ કરી છેવટે તેનાથી સર્વથા મુક્ત થવાનો અંતિમલક્ષ્ય મહાજનોએ આપણી સમક્ષ મુકયો છે. મનુષ્ય તેની વર્તમાન ભૂમિકાએ પહોચ્યો તે પહેલાની પશુ આદિ કોટીમાં આ કષાયો તેના જીવન નિર્વાહ અર્થે તેને ઉપયોગી તત્વો હતા, પરંતુ હવે તેને પૂર્વના જેટલી તે તત્વોની અગત્ય રહી નથી. મનુષ્યમાં જેમ જેમ બુદ્ધિ અને વિવેકનાં તત્વો ઉદય પામતા જાય છે, તેમ તેમ પશુઓને સુલભ એવા ક્રોધ, ઇર્ષ્યા, સ્વાર્થ, આદિ હલકી પંકિતના લક્ષણો તેનામાંથી ઘટતા જાય છે. સિંહ કે વરૂમાં આપણે જ્યારે ક્રૂરતા, આહારની ઉત્કટ સંજ્ઞા, આદી લક્ષણો જોઇએ છીએ, ત્યારે આપણને તેજ લક્ષણો એક મનુષ્યમાં જોઇને આવે છે તેટલો વિષાદ અને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થતા નથી, કેમકે સિંહ આદિની જીવન અવસ્થાને અંગે તે તે લક્ષણો કુદરતી અને તેના સંરક્ષણ અર્થે અનિવાર્ય ઉપયોગી છે, ત્યારે મનુષ્યમાં તેજ લક્ષણો તેની ઉચ્ચ ભૂમિકાને ભ્રષ્ટ કર-નાર અને સામાને ખેદ ઉપજાવનાર ભાસે છે. કષાયો આત્માને કેવી અવસ્થામાં સ્વાભાવિક અને ઉપયોગી હતા અને તે કાળે તેણે આત્માને વિકાસ ક્રમમાં શું ઉપયોગી સહાય આપી હતી તથા હવે એજ વસ્તુ મનુષ્યને તેની હાલની શ્રેણીમાં શા માટે હાનીકારક છે અને છતાં શું કારણથી તેને મડાગાંઠની પેઠે તે વળગી રહ્યા છે તેનું વિવેચન કરવાનો આ લેખનો હેતુ રાખવામાં આવ્યો છે.

છે. તેમ કરવામાં વાંચકને શરૂઆતમાં અમો વિષયાંતરમાં ઉતરી પડયાનો ભાસ થશે, પરંતુ છેવટે એ ભ્રાંતિ સ્વતઃ નીકળી જવા યોગ્ય હઇને, ધૈર્યપુર્વક વાંચવા વિજ્ઞપ્તિ છે.

આત્મા તેની હાલની મનુષ્યત્વની અવસ્થામાં આવ્યો તે પહેલા તેણે અનંત પ્રકારની ક્રમાનુગત ચઢતી અવસ્થાઓ પસાર કરી છે. વિકાસક્રમની શ્રેણીના જે પદને તે હાલ શોભાવે છે, તે પદ નીચે અનંત પગથીઆં છે અને તે પ્રત્યેક ઉપર ઓછામાં ઓછો તે એક વાર હતો જ. એવી એક પણ મનુષ્યત્વથી હલકા પ્રકારના જીવનની અવસ્થા નથી કે, જે ઉપર આત્માએ ન્યૂનાધિક સમય વિરામ લીધો ન હોય. અને તેજ પ્રમાણે તેની આ સંસારચક્ર (cycle of existence) માંથી આત્યંતિકી નિવૃતિ થશે તે પહેલા પણ હજી તેને ચઢતા ક્રમે અનંત અવસ્થાઓ અનુભવવાની અને તે પ્રત્યેક અનુભવમાંથી આવશ્યક પાઠ શીખવાની ફરજ પડશે.

આત્મા જે જે જીવન અવસ્થામાંથી પસાર થઇને આવ્યો છે. તેના સઘળાં લક્ષણો તેના માનસ બંધારણમાં અંકિત થયેલા છે. તેજ પ્રમાણે તેના માનસ શરીરમાં એવા અદ્ભૂત શકિતઓ અને ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ રહેલી છે, કે જે હજી તેના બાહ્ય મનની સપાટી ઉપર કદી આવી નથી, અને જેના અસ્તિત્વનું તેને સ્વપ્ન સરખું પણ નથી.

આ બધી માનસ સંપત્તિ તેને અતિ આવશ્યક છે. આપણી વર્તમાન દૃષ્ટિને જે સંપત્તિ આ કાળે હલકી અને ત્યજવા યોગ્ય ભાસે છે તે પણ ઉપયોગી છે. મનુષ્ય પ્રકૃતિના જે હલકા તત્વો છે, તેના ઉપર જો યોગ્ય અંકુશ મેળવી તેને નિયત પ્રવાહમાં વાળવામાં આવે તો તેમાંથી ઘણો લાભ ઉઠાવી શકાય તેમ છે.

ાપણા હાલના અવલોકન બિંદુથી જેને આપણે મનુષ્ય જીવ-
નો "અધમ અંશ" કહીએ છીએ, તે માત્ર આપણે તેના ઉપર
ાપણું સ્વામીત્વ વિસ્તારી શકતા નથી, અને તેમ કરવાને
દલે ઉલટા આપણે તેના ગુલામ બની બેસીએ છીએ, તેને
ાઇનેજ છે. ગુલામ મનુષ્યના વિકારો અંકૂશમાંથી ભાગી છુટેલા
ાંડા હાથી જેવા છે અને તેથી તે પોતાના સ્વામીને તેમજ
ક મળતા આસપાસના મનુષ્યોને પણ પોતાની સુંઢે ચડાવે
તેમાં નવાઇ નથી, પરંતુ જે સમર્થ મનુષ્યે પોતાના વિકારો
ઉપર અધિકાર જમાવ્યા છે, તેના વિકારો એક અગાધ ઉપયોગી
સામર્થ્ય જેવા છે અને તે પોતાને તેમજ પરને, ઉભયને સહાયક છે.

અત્યાર સુધીમાં આત્મા વિકાસક્રમના જે પથ ઉપર પગલા
ભરતો ભરતો મનુષ્ય કોટિમાં આવ્યો છે તે પગ ઉપર આપણે
ઘડીભર પાછે પગલે ચાલીને તેના પ્રસ્થાન બિંદુ (starting
point) અર્થાત્ જે અવસ્થામાં આત્માને આગળ વધવાનો પ્રથમ
વેગ સ્ફુર્યો તે અવસ્થા ઉપર આવીયે તો ત્યાં આત્મા છેકજ નિકૃષ્ટ
સ્થીતિમાં હોય છે. આપણા શાસ્ત્રકારોએ નિગોદ કોટિના જી-
વોનું જે સ્વરૂપ દર્શાવ્યુ છે, તે સ્વરૂપને હજી વર્તમાન વિજ્ઞાન
સ્વીકારી શકે તેટલુ તે આગળ વધ્યું નથી કેમકે નિગોદના જી-
વનો દેહ ગમે તેવા સૂક્ષ્મયંત્રો વડે ગ્રહી શકાય તેવો નથી. જીવ-
નની ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા જેમ બુદ્ધિનો વિષય થઇ શકતી નથી.
તેમ નિકૃષ્ટ અવસ્થા સંબંધે પણ તેમજ છે. વસ્તુના બન્ને
છેડાઓ એક સરખા ગહન અને બુદ્ધિ અગોચર છે. વર્તમાન
વિજ્ઞાન જીવની જે હલકામાં હલકી અને પ્રાથમિક સ્થિતિ સ્વી-
કારે છે, તે જૈનોના "નિગોદ" કરતા અનંતગણી સ્થૂળ છે. નિગો-
દને બાજુએ મુકતા તેથી સ્હેજ ચઢતી પંક્તિની જીવકોટિ

અનીજ આશ્રયી આત્માઓની છે. એક અણુ (atom) અન્ય-અણુ પ્રતિ આકર્ષાય છે, તે પણ જીવના માનસ રાગ અથવા સ્નેહના આકર્ષણને લીધેજ છે. પરમાણુઓ દ્વ્યણુક, ત્ર્યણુક એ પ્રકારે સંખ્યાત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશી અને અનંત પ્રદેશી સ્કંધરૂપે બને છે. પરમાણુનો આકર્ષણનો મહાનીયમ માનસગતિ ઉપર બંધાએલો છે. જીવોના મનની ઇચ્છા (choice) અને (action) પોતાપ્રતિના સ્નેહના પ્રત્યુત્તર (response)નુ આ પ્રથમ સ્ફુરણ છે, અણુઓનુ એક બીજા પ્રત્યે આકર્ષણ એ માનસિક કાર્ય છે. અને મનુષ્યના માનસ શરીરમાં આ અણુની અવસ્થા પણ ગુપ્તપણે અગાધ ઉંડાણમાં હજી રહેલી છે.

આવા અંગો જ્યારે એકત્ર થઈને યોગિક અણુઓ (Molecubs) રૂપે બંધાય છે ત્યારે તેની અંદરના જીવોનું માનસકાર્ય સ્હેજ ચઢતી કળામાં પ્રવેશે છે. તેમ છતાં ત્યાંસુધી તે અકરણ દ્રવ્ય (Inorganic) હોય છે. અર્થાત્ આપણી પ્રાકૃત દ્રષ્ટિને તે સજીવપણાનું ભાન આપી શકે તેટલા જીવન વ્યાપાર વાલા બનેલા હોતા નથી. આવા અકરણ દ્રવ્યને વનસ્પતિના રોપાઓ પોતાના શરીરનાં વર્ધન માટે ઉપયોગમાં લે છે, અને જે જીવનવ્યાપારને મનુષ્ય માત્ર એકલી બુદ્ધિવડે કદીપણ સમજી શકે તેમ નથી, તે જીવનવ્યાપારના અદ્ભૂત આવેગથી તે ક્ષણ પૂર્વના અકરણ દ્રવ્યને સજીવપુટ cell રૂપે પરિણામ પમાડે છે. બુદ્ધિથી સમજી શકાય તેવો જીવનનો આવિષ્કાર આ પ્રથમજ છે. આ પુટ એક અત્યંત ચમત્કારિક વસ્તુ છે. વનસ્પતિના જીવનું મન કેવી ક્રિયાવડે એક ખનીજને પોતાના શરીર બંધારણમાં છેકજ નવા રૂપમાં દાખલ કરી શકે છે, તેનો વિચાર ખરેખર આપણને મ્હાત કરી નાખે છે. ગમે તેવો સમર્થ વૈજ્ઞા-

નિક તેના સર્વ યંત્રો અને પ્રયોગશાળાઓ છતાં એક ક્ષુદ્ર વનસ્પતિના આ ચમત્કારિક કાર્યનું અનુકરણ કરી શકે તેમ નથી. વનસ્પતિ જેવી ક્ષુદ્ર કોટીમાં પણ આવી અદ્ભૂત જીવનશક્તિ છે, તો પછી મનુષ્ય કોટીમાં તેથી અનંત ગુણ તે ચઢીયાતી હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું ! માત્ર તેનો ઉપયોગ કરી લાભ લેનારનો તોટો છે.

ખનીજ કોટીના જીવોની શક્તિ કરતાં વનસ્પતિના જીવોની શક્તિ ઘણી ચઢતી પંક્તિની છે. તેને પોતાનું કાર્ય બરોબર અચુકપણે અને નિયમીત રીતે બજાવતા આવડે છે. કેવા તત્વોને પોતાના બંધારણમાં દાખલ કરવા અને કેવા તત્વોનો બહિષ્કાર કરવો તેનો તે બહુ સુંદર વિવેક કરી શકે છે. અને પોતાની હાજતો અને આવશ્યકતાને પુરતુંજ દ્રવ્ય તે ખેંચવા માટે પોતાની સંજ્ઞા નિત્ય ગતિમાન રાખે છે. ખનીજમાંથી તે પ્રથમ એક પુટ બનાવે છે, અને તે પુટને અમુક પ્રમાણમાં વધવા દઇ તેના બે વિભાગ કરે છે પુનઃ એ બન્ને વધોને નિયત મર્યાદાએ પહોંચ્યા પછી પુનઃ વિભક્ત થાય છે, આ પ્રકારે પ્રત્યેક પુટનું વિભાગીકરણ થયા કરે છે. અને તેમ થતાં નવા નવા અસંખ્ય પુટો ઉમેરાયા કરે છે, તેમજ જીર્ણ થયેલા પુટો તે બંધારણમાંથી ખરતા જાય છે. વનસ્પતિમાં સતત ચાલતા આ કાર્યથી તેનું કલેવર વધતું ચાલે છે. નાનામાં નાના વનસ્પતિના રોપાથી મોટામાં મોટા વૃક્ષ પર્યંતમાં આજ જીવનોત્પાદક ક્રિયા ચાલતી હોય છે. મનુષ્યનું શરીર પણ આજ પ્રકારે બંધાય છે. અને તે બંધારણનું કાર્ય આપણા શરીરમાં કયું તત્વ કર્યે જાય છે ? બીજુ કોઇજ નહિ પણ આપણા મનની અંદરનો વનસ્પતિ રૂપના જીવનકાળથી ચાલ્યો આવતો એક વિલક્ષણ અને અવ્યક્ત

અંશ. આપણે તેને આપણા જીવનનો વાનસ્પતિક અંશ (Vegetative mind principle) કહી શકીએ. આ અંશ મનુષ્યના બાહ્ય મનની સપાટી ઉપર ભાનપણે અથવા જ્ઞપ્તિરૂપે પ્રતીત થતો નથી, પરંતુ મનનાં ગંભીર ઉંડાણોમાં છુપોછુપો પોતાનું આવશ્યક કાર્ય કર્યે જાય છે. મનુષ્યનું મન કેટલુ મહાન્ છે અને તેમાં કેટલી અગાધ ઉંડાણો અને ગગન સ્પર્શી શિખરો છે, અને ત્યાં શું શું રહેલુ છે તેની તેને સુદ્દલ ખબર નથી. મનની બહારની સપાટી ઊપર જે કાંઈ છે એટલુંજ મનુષ્યના મનના બંધારણમાં છે, અને તે સિવાય કશું આગળ પાછળ કે તળે ઉપર નથી એમ માનવું એ મોટામાં મોટુ અજ્ઞાન છે. વનસ્પતિરૂપે જ્યારે આ આત્મા હતો તે વખતની સંજ્ઞા હજી પણ તેના માનસ બંધારણમાં રહી છે, કેમકે જે જે ભુમિકાઓને વળોટીને આત્મા આ અવસ્થામાં આવ્યો છે, તે બધી ભૂમિકાને યોગ્ય લક્ષણો તે પોતાની સાથે મનની ઊંડાણમાં સંઘરતો આવ્યો છે. અને મનુષ્યના જીવન સંરક્ષણ અને નિર્વાહમાં તે અત્યંત ઉપયોગી ફળો આપે છે.

ઘણાઓને આ વાત ચોંકાવનારી ભાસ્યા વિના રહેશે નહિ કે મનુષ્યના શરીરમાં સંવર્ધનનું કાર્ય આ તત્ત્વ કરે છે. પરંતુ આપણે સર્વકોઇ જાણીએ છીએ કે, આપણા શરીરનો પ્રત્યેક વિભાગ વનસ્પતિના અણુઓથી વૃધ્ધિ પામે છે. મનુષ્યના હાલના દેહની શરૂઆત તરફ જોતાં જણાય છે કે, તેની ઉત્પત્તિ માતા અને પિતાના ધાતુઓના બે અણુઓના સંગમમાંથી થઇ છે. એ અણુઓ પ્રથમ માતાના શરીરમાંથી પોષણ મેળવી વધે છે. માતાનું રક્ત કે જેમાંથી તે અણુઓ પોષણ મેળવી વધી અને વિભાગી કરણ પામ્યા કરે છે. તે રક્ત પણ

સીધી અથવા આડકતરી રીતે વનસ્પતિના રોપાઓ માંહેના અણુઓમાંથી બનેલું હોય છે. જો માતા, ફળ કંદ મૂળ અનાજ વિગેરેમાંથી પોષણ મેળવે છે તો તે સીધી રીતે વનસ્પતિ તત્વો પોતાના શરીરમાં ગૃહતી હોય છે—અને કદી તે માંસાહારી હોય છે તો તે આડકતરી રીતે વનસ્પતિમાંથી પોષણ મેળવતી હોય છે. કેમકે જે પશુનું માંસ ગ્રહી તે પોષણ મેળવતી હોય છે તે પશુએ, વનસ્પતિમાંથીજ પોતાનું પોષણ મેળવ્યું હોય છે, આમાં એ મત જેવું છે જ નહિ કે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે વનસ્પતિ તત્વમાંથીજ શારીરિક પોષણ મેળવે છે. અને જે તત્વ વડે તે પોષણ આકર્ષાય છે તે પ્રાણીમાં નિવસી રહેલ વાનસ્પિતક અંશ જે અદ્યાપિ પર્યંત મનુષ્યના બંધારણમાં રહ્યું છે. અને જેની ગેરહાજરીમાં તેનું શરીર નભી શકેજ નહિં. બાળકમાં પણ સંવર્ધનનું કાર્ય વનસ્પતિ સૃષ્ટિમાં જેમ ચાલે છે તેમજ ચાલ્યા કરે છે. નિયામક સત્તા તળે રહીને પ્રત્યેક પુટ નિયત હદ સુધી વધીને વિભક્ત થાય છે. જન્મતાં સુધી બાળક માતાના ઉદરમાં આજ પ્રકારે વધતો હોય છે, અને પ્રતિક્ષણે અસંખ્ય પુટો ઉમેરાતા જાતા હોયછે. જન્મ્યા પછી બાળકની અંદર રહેલું તે તત્વ રહેજ જુદા પ્રકારે ક્રિયા કરે છે. તે માતાના રક્તમાંથી સીધું પોષણ મેળવવાને બદલે માતાના દુધમાંથી અથવા આયના દુધમાંથી પોષક તત્વો ગૃહે છે. અને મોટા થતા જાય છે તેમ તેમ અનેક જાતના પદાર્થમાંથી પોષણ મેળવતા શીખે છે.

વનસ્પતિની ભૂમિકાએ પહોંચેલા આત્માઓમાં માત્ર તે તત્વ વિકસેલું હોય છે. તેમનામાં પોષણ મેળવી વધવા સિવાય બીજું કાંઇ કાર્ય કરે તેવો તેનો બીજો અંશ ખીલ્યો હોતો નથી. પશુઓ અને મનુષ્યોમાં મતની કળા વનસ્પતિના સંસ્કાર

—મનની કળા કરતાં અનુક્રમે અધિકાધિક વધેલી હોય છે, છતાં તેમનામાં પણ પોષણ મેળવવાનું, શરીરની રચનામાં જોઇતા તત્વો પુરા પાડવાનું અને તેના સંવર્ધનનું કાર્ય તો તે વનસ્પતિ—મનજ કરી શકે છે. મનનો બીજો અંશ એ વનસ્પતિ મનના કાર્યમાં હાથ ઘાલી શકે નહિં અથવા તેની વતીનું કાર્ય બજાવી શકે નહિ વનસ્પતિમાં, ઝીણાં જંતુઓમાં, પશુઓમાં અને મનુષ્યોમાં મનનો આ વાનસ્પતિક અંશ આહારમાંથી નવા જીવન પુટો બાંધવાનું કામ કર્યાજ કરતો હોય છે અને દેહની શરૂઆતથી તે તેના અંત સુધી તેનું કામ ચાલતુંજ હોય છે. જુના અને સડી ગયેલા પુટોને તે કાઢી નાખી તેનું સ્થાન સજીવન અને નવા પુટોને મળતું રહેલું જ હોય છે; એટલુંજ નહિં પણ મનનો આ અંશ રક્તોનાં અભિસરણ ઊપર નિયમન રાખવાનું કામ કરે છે. કેમકે અભિસરણદ્વારા જ શરીરના બધા ભાગમાં નવા પુટો મોકલી સકાય છે. ખોરાકને પાચન કરવો, એક રસ કરવો અને તેને તેના યોગ્ય સ્થાનમાં મોકલી દેવો એ કામ પણ આ શક્તિ જ કરેછે. ઘા રૂઝવાનું, દર્દ સામે લડવાનું અને હરકોઇ પ્રકારે શરીરને આરોગ્ય રાખવાનું કામ કરવા આ તત્વ હરહમેશા મથ્યા કરતુ હોય છે. વૃક્ષો કે જેમાં માત્ર આજ તત્વ હોય છે તે કદીપણ રોગી હોતાં નથી. પશુ કે જેઓમાં આ મનમાં દખલ કરનાર મનની બીજી કળાઓ ખીલી નથી તેઓ પણ ભાગ્યેજ નબળાં કે રોગી જોવામાં આવે છે માત્ર મનુષ્યો જ આ તત્વના કાર્યમાં પોતાને પ્રાપ્ત થએલી મનની અધિક જાગ્રત કળાના બળ વડે ડખલ કરી વિના કારણ ખરાબી વ્હોરે છે. આ મનનું કાર્ય બાહ્ય મનની સપાટી ઉપર થતું નથી પણ તેના આંતર મનની ઊંડાણમાં આપણે ન જાણીયે, તેમ થયા કરતું હોય છે. વનસ્પતિ

પશુ અને મનુષ્યમાં આ તત્વ એકજ પદ્ધતિએ એક સરખું કાર્ય કર્યે જાય છે. કામ કરવા માટે તેને કોઇની આજ્ઞાની જરૂર પડતી નથી; સલાહની પણ તેને અગત્ય નથી. જ્યાં બાહ્ય-મન તરફથી તેવી સલાહ સ્વીકારવા તે મન ઉપર ફરજ પડે છે, ત્યાં ઊલટું તેના સરળ માર્ગમાં વિઘ્ન પડે છે. મનુષ્યના મનના બંધારણમાં વિવેક, બુદ્ધિ આદિ ઉચ્ચ અંશોના વિકાસ સાથે આ વનસ્પતિના જીવન કાળનો અંશ રહેવા પામ્યો છે, તેથી તેને કશુંજ શરમાવાનું નથી. જ્યારે આત્મા દેહ વિના પોતાનું કામ નિભાવવાની હદે આવશે ત્યારે વનસ્પતિ—મન પણ આપોઆપ તેના માનસ બંધારણમાંથી નીકળી જશે. અત્યારે મનુષ્યનાં માનસ બંધારણમાં આ મન શું ભાગ ભજવે છે તે જરા વિશેષ સ્પષ્ટતાથી જોઇએ.

મનના આ પ્રદેશ ઉપર દેહને નિભાવી રાખવાની ક્રિયાઓ, ચાલ્યા કરતી હોય છે. આપણા બાહ્ય મનને તેના કાર્યનું જરા પણ ભાન નથી. ખોરાક જઠરમાં પચતો હોય છે, અથવા રસપણે પરિણામ પામતો હોય છે, વિગેરે કાર્યો બુદ્ધિ અનુભવી શકતી નથી. આ મન બાહ્ય મનની સાથે માત્ર ત્યારેજ સંદેશા ચલાવે છે, કે જ્યારે તેને કાંઇ વસ્તુ કે પદાર્થની પોતાના કામ માટે જરૂર હોય છે. ખોરાક વિગેરેનો તોટો આવતો હોય છે, અને પુરો પાડવામાં આવતા ખોરાકમાંથી પુરતા જીવન—પુટો રચી શકાતા નથી ત્યારે તે બાહ્ય મનને ફરીયાદ પહોંચાડે છે. પ્રજોત્પત્તિની પ્રેરણા પણ આ ભૂમિકા ઉપરથી ઉદ્દભવે છે. "એકના બહુ થાઓ" એવી બુમ આ મનમાંથી ઉઠે છે. ટુંકામાં ક્ષુધા, તૃષા, અને મૈથુન સંજ્ઞા આ મનમાંથીજ આપણા બાહ્ય ભાનવાળા મન ઉપર આવે છે. છતાં એટલું હમેશા સ્મૃતિમાં રાખ-

વાનું છે કે આ મન ઉપરથી જે અવાજો અને પ્રેરણાઓ ઉઠે છે તે તદ્દન સ્વાભાવિક અને કુદરતી રૂપમાં ઉઠે છે. ખાધાગળો, વિષય-તૃષ્ણા આદિ બુરાઇઓ, એ આ ભૂમિકામાંથી ઉદ્‌ભવતી નથી, પણ મનુષ્ય પોતાની અસ્વાભાવિક ભોગેષણાઓની તૃપ્તિ માટે આ કુદરતી સંજ્ઞાઓને ખોટે માર્ગે દોરી જઇ તેનો ગેરઉપયોગ કરે છે. મનુષ્યને પશુ કરતાં એક બળવત્તર શક્તિ, બુદ્ધિ, પ્રાપ્ત થયેલ છે, અને તેનો ઉપયોગ તે ધારે તો તેની સ્વાભાવિક પ્રેરણાઓને અવળે માર્ગે લઇ જવામાં કરી શકે તેમ છે. અને ભોગેષણામાં વિહ્વળ બનેલો મનુષ્ય બહુધા કરે છે પણ તેમજ. પોતાના દેહને નિભાવવા માટે તેને જે જે જરૂરીયાતો ઉભી થાય છે તેના પ્રમાણમાં મનની ગુપ્ત રહેલી શક્તિઓ પણ જાગૃત થતી જાય છે. અને પશુઓ પોતાની પ્રાપ્ત ભૂમિકામાં જીવન સંરક્ષણ કરી શકે તેટલા માટે તેનું મન અનેક યોજનાઓ, અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ ગોઠવતું હોય છે. અને તે યોજનાને અનુસાર તેના શરીરનો ઘાટ, ચપળતા, રૂપ આદિ રચાતાં હોય છે. જીવવા માટે તેમજ પ્રજોત્પત્તિ માટે તેને અનેક કાર્યો કરવાં પડે છે. અને તે કાર્યો કરવાની ફરજ તે સારી રીતે અદા કરી શકે તે માટે તે તે કાર્યો કરવાનું આવશ્યક મનોબળ પણ તેનામાં વધતું જાય છે. પશુત્વની ભૂમિકાએ પ્રાપ્ત થતાં આ મનોબળને "સંજ્ઞા" અથવા "પ્રેરણા" (Instinct) કહેવામાં આવે છે. આ સંજ્ઞા-મન એ વનસ્પતિ-મન કરતાં ઘણું ચઢીયાતા પ્રકારનું હોય છે. તેમ છતા બુદ્ધિ-મન જે મનુષ્યને સાંપડેલું છે, તેનાં કરતાં ઘણું હલકા દરજ્જાનું છે. બુદ્ધિ મનનો વિકાસ આ સંજ્ઞા-મનમાંથી ધીમે ધીમે થતો જાય છે. વનસ્પતિ-મન, સંજ્ઞા-મન અને બુદ્ધિ-મન (Vegetative mind, instinctive mind

and conscious mind) એ ત્રણે પ્રકારના મનો જુદાજુદા અને પરસ્પરના વિરોધી નથી, પરંતુ એકજ સીધી લીટીમાં છે. અને આત્માના વિકાસ ક્રમમાં, વિકાસના તારતમ્યાનુસાર, ધીમે ધીમે ખીલતાં જતાં હોય છે. વનસ્પતિમાં એકલું પ્રથમ પ્રકારનું મન, પશુઓમાં પ્રથમ બે પ્રકારનું અને મનુષ્યોમાં તે ત્રણે પ્રકારના મનો હોય છે. અને આત્મા હજી પણ જેમ જેમ વિકાસ ક્રમમાં આગળ વધતો જશે તેમ તેમ તેનામાં એક ઉચ્ચતર પ્રકારનો મનો અંશ ખીલતો જશે જેને સહજોપલબ્ધિ—મન (intuitive mind) કહેવામાં આવે છે. તે મનની સહાયવડે આત્મા ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના સંસ્કારો ગ્રહી શકે છે, અને દેશ તેમજ કાળની મર્યાદાઓ તેને બાધ કરી શકતી નથી. છતાં આ બધા પ્રકારની મનની ભૂમિકાઓ એકજ મનના અનુક્રમે વિકાસ પામતા અંશો છે. અને જ્યાં સુધી આત્મા શરીરી છે ત્યાંસુધી તે જે ભૂમિકા ઉપર હોય છે તે ભૂમિકાને અનુરૂપ અંશ તેમજ તેનાથી નીચેની ભૂમિકાઓના અંશો તેનામાં રહેલા હોય છે. જેમ ત્રીજું ધોરણ ભણનારના મનમાં એકલા ત્રીજા ધોરણને લગતા સંસ્કારો નહિ, પણ પહેલા અને બીજા બન્ને ધોરણના સંસ્કારો પણ હોય છે, તેમ બુદ્ધિ—મન રૂપી ત્રીજી ભૂમિકાએ વિરાજતા મનુષ્ય—આત્મામાં, તેણે પસાર કરેલી બે ભૂમિકાના બન્ને પ્રકારના મનો તેનામાં રહેલા હોય છે, અને તે તેનાં શરીરમાં પોતપોતાના નિયત કાર્યો બજાવતા હોય છે.

હવે આપણે આ સંજ્ઞા મનનું કાર્ય તપાસીએ. આ લેખનો મુખ્ય વિષય "કષાય" એ આ ભૂમિકામાં વસે છે. અને તે કષાય—મન અથવા સંજ્ઞા—મન આપણને આપણી પશુપણાની અવસ્થામાં મળેલું તે હજુ સુધી આપણી સાથે ખેંચાતું આવે છે.

બધી હલકા પ્રકારની શારીરિક ઇચ્છાઓ, વાસનાઓ, વિકારો આવેશો એ આ કષાય-મનમાંથી ઉદ્‌ભવે છે. અધમ પ્રકારની લાલસાઓ, તિરસ્કાર, ઇર્ષ્યા, અદેખાઇ, વેર લેવાનો આવેગ ઝનુન, અસહિષ્ણુતા આદિ લક્ષણો આ પશુઓને સુલભ એવા "કષાય-મન" માંથી જન્મે છે. અને પશુઓમાં જો એ પ્રકારના લક્ષણો ન હોય તો તેમનું જીવન નભી પણ શકે નહી. પશુઓમાં એમનો ઉદ્‌ભવ થવો એ તેમને મનની એક નવીન પ્રકારની શક્તિનો આવિર્ભાવ છે. અને પશુત્વની સ્થિતિમાં એ ઠીક કુદરતી અને હોવા યોગ્ય છે. એટલાજ માટે વાઘની ક્રૂરતા પ્રત્યે, લોંકડીની લુચ્ચાઇ પ્રત્યે, મોરના ગુમાન પ્રત્યે કુતરાની અદેખાઇ પ્રત્યે, અને સર્પની વૈર લેવાની ઇચ્છા પ્રત્યે આપણને સ્વાભાવિક રીતેજ અજાયબી યતી નથી. જે લક્ષણો જ્યાં હોવા યોગ્ય છે ત્યાં તે લક્ષણોનો સદ્‌ભાવ આપણા મનમાં કાંઇજ આશ્ચર્ય પ્રગટાવતો નથી. પણ તેજ લક્ષણો મનુષ્યમાં જોવામાં આવે છે તો આપણને તેના માટે હલકો અભિપ્રાય આવ્યા વિના રહેતો નથી.

આપણે જયારે પશુ હતા ત્યારે એ બધા લક્ષણો પોતાના વ્યાજબી અને હોવાયોગ્ય સ્થાનેજ હતા. આપણને તે કાળે તે વિના ચાલે તેમ હતુંજ નહીં. વિશ્વની યોજનાજ એવા પ્રકારની છે કે જે ભૂમિકાએ જે હોવા યોગ્ય છે તે ભૂમિકાએ તેજ લક્ષણો અને પદાર્થો હોય છે. પશુઓને તેવા લક્ષણોની—કષાયોની જરૂર હતી માટેજ તે તેમને હતા. તેમના માટે તે "અયોગ્ય" નહીં પણ "યોગ્ય" અને "ઠીક" હતા. મનુષ્યો કેટલીક વખત કલ્પે છે તેમ આ "કષાયો" વસ્તુતઃ 'ખરાબ" અને બુરાઇએ ઘસડી જનારા નથી, તેમ કોઇ સેતાને તે આપણાં મનની ભૂમિકામાં

આપેલા નથી. વિકાસ ક્રમની શ્રેણિમાં યોગ્ય ભૂમિકાએ યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય સમયેજ તે આત્માને સાંપડેલા હોય છે. પરંતુ વસ્તુ માત્ર જેમ તેમની પોતાની ભૂમિકાએ જ શોભે છે, તેમ "આ કષાયો" પણ પશુપણાની ભૂમિકાનેજ શોભે તેવા છે. મનુષ્યત્વની ભૂમિકાને નહીં.

આ સ્થળે આ "સંજ્ઞા-મન"ના કાર્ય પ્રદેશનું વર્ણન કરવા અમને અધિકાર નથી. તે વિષય એટલો વિશાળ છે કે હમારા મુખ્ય વિષયના પેટામાં તેને સમાવી શકીએ તેમ નથી. અન્ય કોઇ પ્રસંગે તે ચર્ચવાની તક લેઇશું. ટુંકામાં એટલુંજ કર્તવ્ય છે કે, આ કષાયોનો વખાર આપણા પશુત્વની ભૂમિકાએથી આપણને-મનુષ્યોને-વારસારૂપે સાંપડેલી છે. એ વિચિત્ર મહાન ભંડારમાં, આપણા પોતાના તેમજ આપણા પુર્વજોના સંસ્કારો ભરેલા છે. અને પેઢી દર પેઢીથી આપણને તે સોંપાતા આવતા હોય છે. જે કાળે આપણા પુર્વજો છેક જંગલી દશામાં હતા અને જંગલની બોડોમાં વાસ કરી વગડામાં મળી આવતા પદાર્થો ઉપર ગુજારો કરતા તે અવસ્થાના સંસ્કારો પણ વંશક્રમાનુગત આપણા માનસ બંધારણમાં ચાલ્યા આવે છે. અનેક જાતની રૂચીઓ, લોલુપતાઓ, આસક્તિઓ, વિકારો, લાગણીઓ, આવેગો ત્યાં વસે છે. પશુની દશામાં ભોગ તૃષ્ણાને છીપાવવા માટે આપણે જે અત્યાચારો કરતા, જે બેશરમ લંપટતા દર્શાવતા અને તેમાં આડે આવનાર તરફ જે ક્રોધનો જુસ્સો રેડતા તે હજુ આ વખારમાં ભરેલા છે. આખું પશુખાનું આપણા હૃદયની ગુપ્ત ઉંડાણોમાં છુપાએલું છે. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે એ બધા પશુઓને આપણે છુટા મુકવા જોઇએ અને તેમને જેમ ફાવે તેમ નિરંકુશપણે આપણા તેમજ અન્યના

તરફ વર્તવા દેવા જોઈએ. પશુઓ તેમ કરે છે તે યોગ્ય છે. તેમને ત્રિકાળ થવાની જરૂર છે, પરંતુ હાલની મનુષ્યત્વની ભૂમિકાએ એ બધું આપણે વળોટી ચુકયા છીએ. અને પુનઃ પશુ જેવા બનવું અને તેમને સુલભ એવું વર્તન આ ભૂમિકાએ રાખવું તે ખરેખર મનુષ્યપણાને લજવવા તૂલ્ય છે.

આપણું પોતાનું હૃદયજ પશુઓ જેવું વર્તન ચલાવવા સામે વાંધો ઉઠાવે છે. આત્માના ઉચ્ચ અને પ્રગતિમાન અંશમાંથી એવા પ્રકારનો સ્વર ઉદ્દભવે છે કે પશુત્વની હલકી ભૂમિકામાં પાછા હઠવું એ ખોટું છે. અને ઇશત્વની ભૂમિકા તરફ ધપતા ચાલવું એ “સારૂ” છે; આ વિશ્વમાં “સારૂ” શું અને “ખોટું” શું એ માપવાનું ધોરણ એકજ હોઇ શકે, અને તે એજ કે જે વડે આપણે આગળ વધતા જઈએ તે “સારૂ” અને જે વડે પાછા હઠતા જઇએ તે “ખોટું.” આનો અર્થ એવો નથી કે પશુઓની માનસિક ક્રિયાઓ બધી અયોગ્ય અથવા અધમ છે. ના, તેમ મુદ્દલ નથી. તેથી ઉલટું પશુઓમાં, જે આપણી ભૂમિકાએ અધમ અને ખોટું ગણાવા યોગ્ય છે તે ઉચ્ચ અને “સારૂ” ગણાવા યોગ્ય છે. માત્ર આપણે માટેજ તેવું વર્તન અધમતા ભરેલું કહી શકાય. કેમકે તેમ કરવાથી આપણે વધારે અને વધારે પશુ બનતા જઇએ છીએ, અને મહા મુશીબતે અનેક વિટંબણા અને કટુ અનુભવના પરિણામે જે પશુ ભૂમિકાને ઓળંગીને આંહી આવ્યા છીએ. તે ભૂમિકાને પુનઃ આદર પૂર્વક આલીંગન આપીએ છીએ, કોઇ પુરૂષ કે સ્ત્રીમાં આપણે પશુઓને હોઇ શકે તેવા લક્ષણો જોઇએ છીએ ત્યારે આપણને ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું કારણ એ

લુંજ છે કે આપણો આત્મા સ્વભાવથીજ એ ભૂમિકામાં પાછો હઠવા નથી માગતો.

છતાં આનો અર્થ એમ પણ નથી કે જીવનની ઉચ્ચ ભૂમિકાને શોભાવતા આત્માઓ પશુઓના વર્તન ઉપર તિરસ્કારથી જુએ છે અને તેમનું આચરણ નિહાળી ત્રાસ અનુભવે છે. એથી ઉલટું તેઓ એમ માને છે કે એ વર્તનદ્વારાજ પશુઓનાં શરીરમાં વસતા આત્માઓ આગળને આગળ વધે છે. પશુઓ વડે થતાં બધા કાર્યો અને તેમની બધી ઇચ્છાઓને મહાજનો સહાનુભૂતિ અને પ્રેમની દૃષ્ટિથી નિહાળે છે. અને તેમાં કશુંજ કંટાળો ઉત્પન્ન કરનાર અથવા "ખોટું" છે તેમ માનતા નથી. જંગલી મનુષ્યો જે લગભગ પશુથી સ્હેજ ચઢીયાતા છે, તેમના તરફ પણ મહાત્માઓ તો એજ પ્રકારની દૃષ્ટિથી જોવે છે. અને તેમના કષાયોને તેઓ કુદરતી અને હોવા યોગ્ય છે, માટેજ છે, એમ માને છે. આત્માના વિકાસક્રમની જે હદે જે હોવું જોઇએ તે હદે તે હોય, એમાં નવાઇ પામવા જેવું નથી.

પરંતુ મહાપુરૂષોને ખેદ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે તેઓ સુધરેલા, કેળવાયેલા અને જ્ઞાતા પુરૂષોમાં અધમતા જુવે છે. આ સ્થળે તેઓ વિકાસની શ્રેણીમાં આગળ કુચ થતી નથી જોતા પણ પાછળ હઠવાના દ્રશ્યને અત્યંત શોકપૂર્વક નિહાળે છે. પ્રગતિને બદલે પાછી ગતિ જોવે છે. મનુષ્ય જ્યારે નહિં કરવા યોગ્ય વર્તન કરતો હોય છે, ઉપશમાવવા અને ક્ષય કરવા યોગ્ય લક્ષણોને ઉપયોગમાં લેતો હોય છે, ત્યારે તેનો આત્માજ તેને ડંખે છે. કષાયમાં રચી પચી રહેલા મનુષ્યો પણ પોતાની હૃદય-સ્થિતિથી અજાણ્યા નથી. તેમના અંતઃ

કરણની ઊંડાણમાંથી તેમના વિચાર અને કાર્યની બુરાઇનો અવાજ હમેશાં નિકળતો રહેતો હોય છે. એક પશુ અથવા જંગલી મનુષ્ય તેજ કામને જ્યારે સ્વાભાવિકતા પૂર્વક કરતો હોય છે, ત્યારે આ સુધરેલા મનુષ્યનાં તેજ કાર્યમાં કશી સ્વાભાવિકતા હોતી નથી. "હું ખોટું કરૂં છું" એવી છા તેની મુખમુદ્રા ઉપર હમેશાં ચોંટેલી રહે છે. અને એજ તે કાર્યની અસ્વાભાવિકતાની નીશાની છે. પશુઓ અથવા જંગલી મનુષ્યો કોઇ કાર્ય જ્યારે આનંદપૂર્વક અને "હું ખોટું કરૂંછું" એવા જરા પણ ભાવ વગર કરતા હોય છે, ત્યારે આપણો સુધરેલો મનુષ્ય તેજ કાર્ય શરમાતો શરમાતો, નજર છુપાવતો, દૃષ્ટિ નીચી ઢાળીને, અને તે કરવા યોગ્ય નથી, એમ હૃદયમાં માનીને કરતો હોય છે. આત્માનો દંશ તેને ફોલી ખાતો હોય છે છતાં એ સર્વની દરકાર રાખ્યા વિના તે પોતાની હલકી વાસનાઓને તૃપ્ત કરવા લાગ્યો રહે છે.

હવે આપણે આપણા વિષયના મુખ્ય મુદ્દા ઉપર આવી પહોંચ્યા છીએ. કષાયોની એક કાળે, પશુત્વની ભૂમિકાએ, આપણને અગત્ય હતી, અને હજી સુધી તે વખતથી આપણા માનસ બંધારણમાં તે ખેંચાતા આવે છે. પરંતુ હવે કંઇ આપણે પશુ નથી. આપણો ઉદ્દેશ પશુત્વને સાધવાનો નથી પણ ઇશત્વને સાધવાનો છે. અને ઇશત્વના ગુણો કામ, ક્રોધ, તૃષ્ણા, આસક્તિ, ઇર્ષ્યા, અભિમાન, આદિ નથી. આત્માના દૃષ્ટિ પથ ઉપર જે સુંદર ભાવી આ કાળે નજરે પડે છે, તે માત્ર હલકી વૃત્તિઓને રાજી રાખવા માટે ગુમાવી દેવું ઘટતું નથી. ખરૂં છે કે, અત્યારે આપણા ઉપર એ પશુપણાના લક્ષણોનું, કષાય સનતું–દબાણ એટલું બધું સખ્ત અને મુંઝવી નાંખનારૂં છે

કે તેનાથી છેક મુકત થવું એ અશકય છે. છતાં જો આત્મા તેના ઇશ્વરી અંશની સહાય માગે તો તેના અધોઅંશને કબજામાં રાખવાનું બળ તે મેળવી શકે તેમ છે. અને ધીમે ધીમે એ તોફાની પશુખાનાને, કષાય–વૃત્તિઓને કાબુમાં લઇ શકાય છે. પ્રસંગોપાત તેમાંથી એકાદ કષાયરૂપી પશુ, બળ કરીને ભાગી છુટે, અને તમને તથા તમારા આસપાસના મનુષ્યોને ઇજા કરે તો તમારે નિરાશ થવાની અથવા ભયભીત થવાની લેશ પણ જરૂર નથી. એ બધા આપણો જુનો વારસો છે, આપણા પોતાનાજ બચ્ચાંઓ, આપણી પોતાનીજ માનસ બનાવટ છે. અને આગળ ઉપર તે આપણી પોતાનીજ શકિતથી સંયમમાં આવી જશે અને કાળક્રમે આપણામાં વિલય પણ પામી જશે. 'કષાયો' ને તજવાની જરૂર છે, એ પશુપણાની ભૂમિકાનેજ છાજે છે. મનુષ્યના પદને નહિ, એવું જ્ઞાન થવા પછી ડાહ્યા મનુષ્યોએ તે જ્ઞાનને અનુરૂપ વર્તન કરતા ધીમે ધીમે શીખવું જોઇએ. અને ધૈર્યપૂર્વક, ખંતપૂર્વક, આકુળવ્યાકુળ થયા શિવાય, એ કષાયોના ધમપછાડાને ઓછાં કરતાં ચાલવું જોઇએ. બળ કરવાની, આંચકા મારવાની કે થોડાજ વખતમાં તમામ કષાયોને સાફ કરી નાખવાની તલપાપડતા કરવી એ અજ્ઞાન અને મૂર્ખાઇ છે. તમારા હૃદયમાં એ કષાયોને દૂર કરવાની ઇચ્છા ખરેખરી પ્રગટી હશે તો એની મેળેજ સ્વાભાવિક અને સરળ રીતે તે ઘટતા જશે, અને આત્મા વધારે વધારે પ્રશસ્ત્વ સંપાદન કરતો જશે. સંકલ્પ એ મહાન બળ છે, અને જો કષાયોથી મુકત થવાનો તમારો સંકલ્પ દ્રઢ અને નિષ્કપટ હશે તો કાંઇ પણ બળ વાપર્યા વિના તમારો ઉદ્દેશ બર આવતો જશે. બહાર સપાટી ઉપર દોડ ધામ કરવાથી, કે ખાલી બળ કરીને તુટી મરવાથી કષાયનું બળ ઘટતું નથી.

ઘણા ભલા માણસો કષાયોનું બળ મંદ કરવા અનેક જાતની કષ્ટ ભરેલી પ્રક્રિયાઓ અને વિધાનો કરે છે, પરંતુ તે બધા અંતરના રોગ માટેના બહારના ઉપચારો જેવા લગભગ નિરર્થક છે. તેઓ કષાયનું સ્વરૂપ, તેના કાર્ય કારણો વિગેરે કશું સમજતા નથી, અને જે વસ્તુને તેઓ બરોબર સમજતા નથી, તેનો ત્યાગ કે ગ્રહણનો વિવેક તેઓ શી રીતે કરી શકે? અમારો ઉદ્દેશ કોઇના પ્રયત્નને ઉતારી પાડવાનો નથી. સર્વ કોઇ પોતાની સમજણ અને પ્રજ્ઞાનુસાર ઠીકજ કરે છે. હમે એવા મનુષ્યોને માત્ર એટલુંજ કહીએ છીએ કે તમો કરો છો તે સારૂં છે, છતાં એથી વધારે સારો માર્ગ છે તે ગ્રહણ કરો તો તમારો ઉદ્દેશ સફળ થવાની તક નજીક આવતી જશે.

મનુષ્યનો આત્મા તેના અંતઃકરણની તમામ વૃત્તિઓનો સ્વામી છે. મનનું પ્રત્યેક સ્ફુરણ તેના આધિપત્ય નીચેજ થાય છે. અને જ્યારે આત્મા પોતાનું ધણીપણું તેની વૃતિઓ પાસે સ્વીકારાવે છે ત્યારે તે વૃતિઓ આત્માની ઇચ્છા વિના સ્ફુરી અથવા વેગવાન થઇ શકતી નથી. આથી "કષાય" નામના આશ્રવના કારણથી મુક્ત થવા ઇચ્છનારે કષાયનું સ્વરૂપ સમજીને તેમના ઉપર પોતાનું સ્વામીત્વ બેસારવા ઉદ્યોગ કરવો જરૂરનો છે. આત્મા પોતાના પૃથક અહંત્વનો પરમાત્મામાં વિલય કરતો જાય છે. તેમ તેમ એ કષાયો ઘટતા જાય છે. અને મધ્યાન્હકાળની વૃક્ષની છાંયા જેમ વૃક્ષમાંજ સમાઇ જાય છે તે પ્રમાણે મનુષ્યનું પ્રથક અભિમાન પરમાત્મામાં ઓગળી જતાં, એ કષાયો પણ સ્વતઃલય પામી જાય છે. મનુષ્યત્વની આ દુર્લભ ભૂમિકાએ પહોંચ્યા પછી આત્માએ હવે પોતાની આંતર ચક્ષુઓ પરમાત્માના પ્રકાશ તરફ ખુલ્લી રાખવી ઘટે છે. તેને હવે મનુષ્યત્વમાંથી

શ્રત્વમાં ગતિ કરવાની છે. અને તે અર્થે જરૂરનું છે કે તેણે ધીમે ધીમે તેના માનસ બંધારણમાંથી પશુપણા તરફ આકર્ષનારી વૃતિઓને જ્ઞાન બળથી મંદ પાડવી જોઇએ અને અનુક્રમે ક્ષય કરવી જોઇએ.

૫—યોગ.

મન, શરીર અને વાણીની વર્ગણાના અવલંબનથી કર્મ ગ્રહણ કરવાની આત્માની શકિત વિશેષને "યોગ"ની સંજ્ઞા જૈન શાસ્ત્રકારોએ આપેલી છે. મન, વચન અને શરીર એ આત્માના યંત્રો છે અને તે યંત્રોના સાધનવડે આત્મા પોતાના સ્વરૂપને વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં વ્યક્ત કરી શકે છે. "યોગ" શબ્દનો અર્થ જોડાવું, મળવું એ થાય છે અને તેથી આત્મા, મન વાણી અને શરીરની સાથે જોડાઇને તે દ્વારા પોતે બહિભૂતિ પામે તે વ્યાપારને "યોગ" શબ્દથી સંબોધેલ છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ આ યોગના બે પ્રકાર વર્ણવેલા છે. (૧) ભાવયોગ અને (૨) દ્રવ્ય યોગ. આત્મામાં કર્મ ગ્રહણ કરવાની શકિત હોવી એવા પ્રકારની સ્થિતિ વિશેષને ભાવયોગ કહેવામાં આવેલ છે અને તે ભાવયોગના નિમિત્તથી આત્મપ્રદેશોમાં ચાંચલ્ય અથવા પરિસ્પંદનનું ઉત્પન્ન થવું, એ ઘટનાને દ્રવ્યયોગ કહેવામાં આવેલ છે.

કર્મનો આત્માની સાથે બંધ થવામાં યોગ અને કષાયરૂપ પરિણામો નિમિત્તરૂપે હોવા આવશ્યક છે. પરંતુ કેટલીકવાર એવું બની શકે છે કે કષાય વિનાનો એકલો યોગજ કર્મબંધનો હેતુ થાય છે. તેમ છતાં જ્યાં જ્યાં કષાય હોય છે ત્યાં ત્યાં યોગનું વિદ્યમાનપણું અનિવાર્યપણે હોયજ છે. જ્યાં

સુધી આત્મા સંસારી છે ત્યાંસુધી તેને પ્રત્યેક સમયે મન, વાણી અને શરીરની વર્ગણા કોઇને કોઇ પ્રકારે જોડાએલીજ હોય છે, અને તેથી તેવા પ્રકારનો પરિસ્થિતિવાળો પ્રયોગ સમય તે યોગથી મુક્ત રહી શકતોજ નથી. પરંતુ આત્મા ધારે તો કષાયભાવનો ત્યાગ કરી શકે છે અથવા તો કષાયની માત્રા, તીવ્રતા અને ઉગ્રપણું ન્યુનાધિક કરી શકે છે. કષાય સહિત આત્માના પ્રવર્તનને સામ્પરાયિક આસ્રવ અને કષાય રહિત એકલા યોગ-પ્રવર્તનને ઇર્યાપથીક આસ્રવ કહેવામાં આવે છે. કષાય સહિતના આત્મ-પ્રવર્તન વડે આત્મા જે કર્મોપાર્જન કરે છે, તે કર્મમાં, તે કષાયના તારતમ્યાનુસાર, સ્થિતિ અને અનુભાગ અથવા રસબંધ પડે છે અને જ્યાં કષાયનો નિતાન્ત અભાવ હોય છે ત્યાં એકલા યોગવડે આત્મા જે કર્મનું ઉપાર્જન કરે છે તે કર્મનો બંધ, ઉદય અને નિર્જરા એકજ સમયમાં હોય છે (કેટલાક આચાર્યો બંધ, ઉદય અને નિર્જરા માટે ત્રણ સમયની આવશ્યકતા માને છે. કદાચ તેમ શ્રદ્ધીએ તોપણ ચિંતા જેવું નથી. કેમકે એ સમયની સ્થિતિ એવી સૂક્ષ્મ છે કે એક સમય કે અસંખ્યાત સમયમાં આપણી જડબુદ્ધિ કશો ભેદ જોઇ શકતી નથી) યોગ છે તે આત્માનું આચ્છાદન છે. સંસારી અવસ્થામાં તેના વિના આત્માને ચાલે તેમ નથીજ. અને કષાય છે તે યોગરૂપી શ્વેત વસ્ત્ર ઉપરનો રંગ છે. રંગ વિનાનું શુભ્ર શ્વેત વસ્ત્ર એકલું હોયતો તે રંગ વિના આત્મા ચલાવી શકે છે.

આપણા સર્વ પ્રકારના યોગને કષાયથી મુક્ત રાખી તેને જેમ બને તેમ ઉચ્ચ, પ્રશસ્ત અને આત્માભિમુખ રાખવા એ આપણી ધાર્મિકતાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આપણી જે જે મનોવૃત્તિ, વાણી અને શરીરની ચેષ્ટામાં કષાયનો અંશ હોય તે શો-

થી કાઢી તેનો બહિષ્કાર કરવામાં આપણા આંતર જીવનની સાર્થકતા રહેલી છે. કષાયની ઉપયોગીતા પશુસૃષ્ટિમાં રહેલી છે. પરંતુ મનુષ્ય જીવનમાં તેની ઉપયોગીતા ઘટતા ક્રમ ઉપર હોવી એમ પ્રકૃતિના નિયમ ઉપરથી સમજાય છે. જ્યાં એકલુંજ શારીર–જીવન ભોગવવાનું હોય, અને માનસિક અથવા આધ્યાત્મિક જીવનની ગંધ સરખી પણ ન હોય, ત્યાં કષાયનું તારતમ્ય સંપૂર્ણ માત્રામાં હોય છે. સ્વરક્ષણ માટે પશુઓને પોતાના આહાર અન્વેષણના કાર્યમાં પ્રતિબંધક કારણો પ્રત્યે ક્રોધ રાખવો પડે છે. જો તેમ ન કરે તો તે કારણોને પરિહાર કરી તે પોતાનો અહાર મેળવવા શકિતમાન થાય નહીં. અને અહાર વિના શરીર સંરક્ષણનો પ્રકૃતિ—નિર્દિષ્ટ હેતુ સિદ્ધ કરી શકે નહીં. તે ઉપરાંત તેના શરીરને, બીજા અધિક બળવાન પ્રાણીઓનો ભોગ થઇ પડતા બચાવવા માટે તેને પોતાના શરીર પ્રત્યે માન અને માયાની દ્રષ્ટિ નિભાવવાની પ્રબળ સંજ્ઞા હોય છે, અને પ્રત્યેક આત્મામાં કુદરતે જાતિ સરંક્ષણ (race preservation) ની જે સાહજીક વૃતિ રોપેલી છે તેને લઇને પશુઓને પોતાના બાળકો પ્રત્યે પણ, તે બાળકો પોતાના શરીર રક્ષણ માટે શકિતમાન થતા સુધી, માન અને માયાની સંજ્ઞા હોય છે. અને તેજ પ્રમાણે શરીર નિર્વાહ માટે જોઇતી સામગ્રી માટે તેમનામાં પ્રબળ વાસના અથવા લોભ વૃતિ હોય છે. શીકારી જાનવરને પોતાનો શીકાર જોઇને મોઢામાં પાણી આવી જાય છે. અને તેને મારીને ઉદર પૂર્તિ કરે ત્યારેજ તેને ટાઢક વળે છે.

આ બધી વૃતિઓ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ મનુષ્યમાં તેના પશુત્વના પૂર્વાનુભૂત જીવનનો વારસો છે. આત્મા મનુષ્યજીવને પામ્યા પછી બુદ્ધિ, વિચાર, વિવેક, સારાસાર નિર્ણય એ

અદ્યું કેટલુંક નવું મેળવે છે. પરંતુ તેટલું બાદ કરતા તે ઘણે અંશે હજી પશુજ છે. અને તેના પશુત્વના પ્રમાણમાં ઉપરોક્ત કષાયનો સદ્ભાવ તેનામાં હોય તેમાં નવાઇ જેવું કશું નથી. જ્યાંસુધી મનુષ્ય આત્માભિમુખ થતો નથી, ત્યાં સુધી તેની બુદ્ધિ, વિચાર, આદિ શક્તિઓ તેને પશુ બનવામાં ઉલટી મદદ આપે છે. અને પશુઓ જે વૃત્તિઓનો અમુક મર્યાદામાંજ ઉપયોગ કરે છે, તે વૃત્તિઓને મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિની મદદથી બહેકાવી મુકીને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના તત્વોને અતિ ભયાનક બનાવી શકે છે. વાસ્તવમાં મનુષ્યને બુધ્ધિની શક્તિ આપવામાં આવી છે તે તેના કષાયોને ઉત્તેજન કરવા અને વધારે ઉગ્ર પ્રકારે ભોગવવા આપવામાં આવ્યા હોતા નથી, પરંતુ મનુષ્યને તે દ્વારા સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનો એક ઉચ્ચતમ્ હેતુ સિધ્ધ કરવાનો ઇશ્વરી ઉદ્દેશ છે તે માટે આપેલ છે, પરંતુ મનુષ્ય તે હેતુને સમજે નહિ ત્યાંસુધી પગલે પગલે તે પોતાની પ્રાપ્ત શક્તિઓનો દુરૂપયોગ કર્યે જાય છે. આવી સ્થિતિ ઝાઝો કાળ નભવા પામતી નથી. એ કષાયોનું દમન કરી, આપણા મન, વચન અને કાયાના યોગોને મુક્ત કરી, આત્મ–પ્રાપ્તિના ઉચ્ચતર લક્ષ્ય તરફ રોકવા માટે આત્માને સેંકડો બાજુથી દબાણ કરવાનું કામ કુદરત નિરંતર કર્યેજ જાય છે. આત્મા ચોતરફથી ઉપદેશકો, પુસ્તકો, સારી સલાહો મારફત એજ વાત સાંભળ્યા કરે છે. તેને ગમે કે ન ગમે તો પણ પગલે પગલે કુદરત ફરી ફરીને એની એ વાત તેની માનસ–ચક્ષુ સમીપ ખડી કરે છે. શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં પાને પાને, લીટીએ લીટીએ અને શબ્દે શબ્દે એની એ ભાવના આત્માના કર્ણ ઉપર આવે એવી યોજના રચેલી છે. ઉપદેશકોના હૃદયમાં અકપટભાવે એ ભાવનાની શ્રદ્ધા

હોય કે ન હોય તો પણ તેમને ફરજ રૂપે ક્ષણે ક્ષણે કહ્યા કરવું પડે છે કે "હે આત્માઓ ! કષાયને ત્યાગી આત્મભાવ પ્રતિ તમારા યોગોનું વહન કરો."

તે છતાં પણ આત્માને કષાયનો સ્વર બહુ મધુર લાગે છે. તેને તે રંગની ભભક ઉપર અતિ પ્રેમ છે. તેથી તે તેને સહેજે ત્યજી શકતો નથી. તેનો ઉન્નતિનો માર્ગ બંધ થાય છે. આમ થાય છે ત્યારે કુદરત તેના કષાયભાવોનું અવલંબન તેના હાથમાંથી બળાત્કારે લઈ લે છે. કુદરત મનુષ્યના શીરે જ્યારે દુઃખના પ્રહારો નાખતી હોય છે ત્યારે તેનો ગુપ્ત સંકેત એવો જ હોવો યોગ્ય છે કે તે પ્રહાર દ્વારા મનુષ્યની પાસેથી તેના પ્રબલ કષાયભાવોનું અવલંબન બળાત્કારે પડતું મુકાવવું. કર્મની ગતિ અથવા વિધિનું વિધાનાજ એવું છે. તે મનુષ્યને ઇશ્વરમાં પરિણામ પમાડવા માગે છે. અને મનુષ્ય જ્યાંસુધી તે દૈવી વિધાનને સમજીને તેને આધિન બનતો નથી ત્યાંસુધી કર્મ અને વિધિ તેને અનેક દીશાઓમાંથી અનેક સદુપદેશ મોકલ્યા કરે છે, સદુપદેશ ન માને તો દુઃખના નિમિત્તો દ્વારા તેની આંખો ખુલવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમ છતાં પણ પશુત્વના સુખોમાં લુબ્ધ બનેલો મનુષ્ય-પશુ ન સમજે તો કુદરત તેને એવા પ્રકારનું જીવન જીવવા મોકલે છે કે જ્યાં વૈષયિક સુખનો અવકાશ ન રહેતા તેને બળાત્કારે પોતાની આંતર સ્થિતિની આલોચના કરવી પડે છે, અને એ પ્રકારે ધીરે ધીરે મનુષ્ય-આત્મા કેળવાઇને કષાયોથી મુકત થતો જાય છે.

શાસ્ત્રો કહે છે કે કષાયોનું સેવન કરનાર આત્મા અધમ પ્રકારની કર્મ પ્રકૃતિઓ ઉપાર્જે છે. અને તેમાં પણ અનંતાનુબંધી કષાયોનું સેવન કરનાર આત્મા પચીશ પ્રકારની અધમ

અને નિકૃષ્ટ પ્રકૃતિઓના કારણો રચે છે. આ વાત બુદ્ધિથી વિચારતા પણ ખરી જણાય છે. જે કષાય ભાવોમાં આત્મિકતાની છાંટ સરખી પણ નથી તેવા એકાન્ત સ્થૂળ જડ પ્રકારના કષાયો અનંતાનુબંધી ગણાય છે. અર્થાત તેવા જડ આવરણોથી મનુષ્યની દૈવી પ્રકૃતિનો એક અંશ સરખો પણ ખુલવા પામી શકતો નથી. આવા પ્રકારના કષાયોના સેવનથી આત્મા એવા સંયોગો અને પરિસ્થિતિમાં અવતરણ પામે છે કે જ્યાં તેની આસપાસ પશુત્વ શિવાય અન્ય કશુજ ન હોય. તેવા આત્માની ગતિ, સ્વર, રીતભાત, નિદ્રા સંસ્થાન, સંહનન આદિ સર્વ પશુત્વની ભૂમિકાને શોભે તેવા હોયછે. કેમકે તે જે કષાયોનું નિરંતર સેવન કરતો હોય છે તે ભાવોથી તેની બાહ્ય રચના અને અભિવ્યક્તિ તે ભાવોને અનુસરતીજ હોય તેમાં આશ્ચર્ય સરખું કશું નથી. જ્યારે આત્મામાં પોતાના સ્વરૂપની ઝાંખી ઉત્પન્ન થાય છે, અને પોતે જે પરમ તત્વનો અંશ છે તે તત્વની સાથે સબંધમાં આવે છે, ત્યારે તેનામાં જે પ્રકારના કષાયો અવશેષ રહેલા હોય છે તેને પ્રત્યાખાની કષાય કહેવામાં આવે છે. આવો આત્મા પોતાના સ્વરૂપની ઉપલબ્ધી કરેલ હોવા છતાં તેની વૃત્તિ આત્માના સ્વરૂપ સાથે નિરંતર અનુસંધાનવાળી રહેતી નથી. પરંતુ અત્યારસુધી, અનંતકાળથી તેણે જે ભોગોપભોગનું સેવન કરેલ હોય છે તે ઇન્દ્રિય વિષયક અનુભવો સાથે અભિમુખતાવાળી હોય છે. પરંતુ સ્વરૂપ-પ્રાપ્તિ પૂર્વના અનંતાનુબંધી કષાય અને સ્વરૂપાનુભવ પછીના અપ્રત્યાખાની કષાયમાં ઘણો મહત્વનો ભેદ છે. અપ્રત્યાખાની કષાયમાં, કષાયોના સેવન કાળે પણ આત્માની સમજણનો પ્રકાશ રહ્યા જ કરતો હોય છે, અને તે સદા કાળ કષાય પ્રવૃત્તિની અનિષ્ટતાનો ભાવ તેને

ઉપ્યાજ કરનો હોય છે. છતાં તેના ચારિત્ર ઉપરના આવરણોના કારણથી તેની વૃત્તિ સંયમને આધિન થએલી હોતી નથી. આ પ્રમાણે આત્મા વૃત્તિના સંયમ વિનાની, પરંતુ કષાયના સ્વરૂપની સમજણવાળી સ્થિતિમાં કેટલોક કાળ વીતાવે છે. અને તે દરમ્યાન વૃત્તિજય કરવાના બળનો સંચય કરે છે. આ સામર્થ્યનો સ્હેજ સંચય થયા પછી તેના કષાયો દુર્બળ થતા જાય છે અને તે વૃત્તિઓ તેના આધિનત્વમાં વધતા જતા ક્રમે આવતી જાય છે. આ વૃત્તિના જય સહિતના કષાયોની ભૂમિકાને શાસ્ત્રકારે પ્રત્યાખ્યાની કષાય ગણેલા છે. અર્થાત તે અવસ્થામાં અમુક અમુક જડતા પ્રત્યે દોરનારી વૃતિઓ ઉપર અંકુશ પ્રાપ્ત થયો હોય છે. એમ ચઢતા ક્રમે તે આત્મા વૃતિનો જય સાધતો જાય છે. પ્રત્યેક વૃતિ ઉપર પરાજય મેળવવામાં આત્માને પોતાના આંતરિક બળનો પરિચય આપવો પડે છે. પગને પગલે તેના સામર્થ્યની કસોટી થાય છે. સેંકડોવાર તે હારે છે, પાછો પડે છે, ધુળમાં રગદોળાય છે, પરાજય સ્વીકારીને વિજયી વૃતિઓનું દાસત્વ આદરે છે. પરંતુ તે અવસ્થામાં તેના આત્માની ઉંડાણુંના ભાગમાં ચેન હોતું નથી. તક મળ્યે તે વૃતિનો પરાભવ કરવા તે આત્મા પ્રયત્નવાન બને છે, અને આખરે તેનો જય કરીને તેના ઉપર પોતાનું શાસન જમાવે છે. વૃતિ સાથેના યુદ્ધમાં હાર્યા પછી પણ આત્મા પોતાના હૃદયથી હાર સ્વીકારતો નથી. પ્રત્યેક હારમાં થોડા ઘણા અંશે તેની જીત હોય છે. અને એવો અપૂર્ણ વિજય પ્રત્યેક પરાભવ સાથે વધારે ને વધારે સંપૂર્ણ બનતો જાય છે. આ વૃતિ માંહેની કેટલીક તો પરાભવ પામીને ક્ષય ભાવને પામે છે, કેટલીક અર્ધ ક્ષય અને અર્ધ ઉપશમ ભાવને પામે છે, અને કેટલીક ફક્ત ઉપશમભાવને પામે છે.

ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ પામેલી વૃત્તિઓ ચોકસ પ્રકારના સંયોગોમાં પુનઃ ઉત્થાન પામી આત્માને દબાવવાની તક સાધે છે. પરંતુ ક્ષય પામેલી વૃત્તિઓનું ફરીથી સચેતન થવાનું બીજ નાશ પામ્યુ હોય છે.

આત્માનું પરમાત્મામાં સંપૂર્ણ નિમજ્જન થવા પૂર્વે તેનું સ્વરૂપ લગભગ કષાય મુકત થયું હોય છે. છતાં પણ તે કાળે જે સૂક્ષ્મ અંતરાય રહેલા હોય છે તેને સંજ્વલન કષાયનું નામ આપવામાં આવેલ છે આ કષાય આત્માના યથાખ્યાત ચારિત્રનું આવરણ કરે છે જેમ આકાશ મંડળમાં કોઇ વાર સૂર્યના બીંબ ઉપર આછું મેઘનું આવરણ હોવાથી તેના પ્રકાશનું સંપૂર્ણરૂપે અવતરણ થવાંમાં સ્હેજ અંતરાય રહે છે. તેમ સંજ્વલન કષાયના પ્રભાવ વડે આત્માનું જે મૂળ સ્વરૂપ છે તેની યથાર્થ સ્વરૂપે અભિવ્યકિત થવામાં સ્હેજ અંતરાય રહે છે. આ કષાયનું અસ્તિત્વ એટલા સૂક્ષ્મ પરિમાણમાં હોય છે કે જ્ઞાની જનો શીવાય તેનું વેદન આપણી સ્થૂળ પ્રકૃતિમાં અનુભવાતું નથી. આ કષાયનો નિતાન્ત ક્ષય થયા પછી આત્મા તેના મૂળ પરમ સ્વરૂપ સાથે ઐકય ભાવથી જોડાય છે.

ઉપરોક્ત કષાયોથી આત્માને જેમ બને તેમ મુક્ત રાખવો અને શુભ યોગમાં આત્માની સ્થિતિ રાખવી એ પ્રત્યેક મોક્ષાભિલાષિનું કર્તવ્ય છે, મન વાણી અને શરીરની સર્વ ચેષ્ટાઓને પવિત્ર, ઉજ્જવળ અને આત્મ વિકાસના માર્ગને અનુકુળ બનાવવી તેમાં આપણો પુરૂષાર્થ સમાએલો છે. મનની પવિત્ર, નિર્મળ, નિષ્પાપ અવસ્થામાં આત્માનું પ્રતિબિંબ તેવુંજ સ્વચ્છ અને યથાર્થ પડે છે. આત્મા તેની કર્માવૃત અવસ્થામાં યોગની સ્થિતિનેજ આધિન છે. આપણું મન વિકાર યુક્ત, પાપી, અને

મલીન હોય તો આત્માની સ્થિતિ પણ મનનેજ અનુસરતી થાય છે. હલકી વૃતિઓ અને કુસંગથી હમેશા દુર રહેવા માટે શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ છે તેનો એજ ઉદ્દેશ છે કે જો આપણું મનોદ્રવ્ય વિકારયુકત હોય તો તે મનોદ્રવ્ય દ્વારા આત્માની જે અભિવ્યકિત થાય છે તે પણ તેવીજ અનિષ્ટ સ્વરૂપે થાય છે. આપણા વિકાસક્રમની આ અવસ્થાએ આપણે મન દ્વારાજ સંસાર ઉપર વિજય મેળવવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. તે યંત્ર જો હલકું, દુર્બળ, પાપના કલંકોથી ભરપુર અને જડતાવાળુ હોય છે તો ગમે તેવો જ્ઞાની આત્મા આગલ વધતો અટકે છે, મનની સ્થિતિ અને ગતિ વડેજ તેની સ્થિતિ અને ગતિ નીમાંય છે.

વાણી અને શરીરના યોગોને પણ તેટલાજ પવિત્ર અને સ્વચ્છ રાખવાની આવશ્યકતા છે. કોઇનું અનિષ્ટ અને અમંગળ થાય તેવી હિંસાત્મક વાણીનો યોગ સેવવાથી દુર રહેવું ઘટે છે. વાણીનો યોગ સર્વને સુખ, આનંદ, અને સંતોષ આપનાર હોવો જોઇએ. કોઇના મર્મને ભેદનાર, સામાને શંકા ઉપજાવે તેવી કો અર્થી અને કલહ ભરેલી વાણીનો ત્યાગ કરવો એ ધર્મ પ્રિય સજ્જનોએ સંભાળવાનું છે. શરીર પણ નિર્મળતા મિતાહાર, વ્યાયામ અને કુદરતી નિયમોના પાલન વડે આરોગ્ય પૂર્ણ રાખવું જોઇએ, અને તે શરીરનો ઉપયોગ આત્માની ઉન્નતિ અર્થેજ થવો જોઇએ. જો મન, વાણી અને શરીર આત્માના બંધના કારણ થાય તો તેની પ્રાપ્તિ નિરર્થક અને ઉલટી અકલ્યાણકર ગણાવા યોગ્ય છે.

આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો સંબંધ.

જૈન દર્શન કહે છે કે આત્મા કર્મથી મુક્ત થયા પછી પરમાત્મ-સ્વરૂપ પામે છે. વેદાંત કહે છે કે આત્મા અને પરમાત્માનું ત્રણે કાળમાં એકત્વજ છે, અત્યારે ભાસ્યમાન થતી પ્રથકતા માત્ર ભ્રાંતિ વડેજ છે અને જ્ઞાનના પ્રકાશ વડે એ માયાનું આવરણ ખસી જતાં આત્મા પોતાને પરમાત્મા રૂપેજ પ્રતીત થાય છે. બુદ્ધ કહે છે કે આત્મા કોઇ વસ્તુજ નથી, માત્ર પરમાત્માજ છે, પરંતુ આ પરમ તત્વ કોઇ પ્રકારના લૌકીક ઉદાહરણ વડે મનુષ્યની જ્ઞાન-મર્યાદામાં આવતું ન હોવાથી તેની બુધ્ધોએ શૂન્ય રૂપે ગણના કરી છે. બુદ્ધ-દર્શનની દ્રષ્ટિથી, મનુષ્ય એ પાંચ પ્રકારના સ્કંધો (રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન) નો સમુદાય છે અને તે સ્કંધોનું પરિચાલક તત્વ તેના મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપે અજ્ઞેય, અસૃષ્ટ, નિરાકાર અને નિરપેક્ષ છે. ઇસ્લામ ધર્મ જીવમાં ખુદાનું નુર હોવાનું માનું છે અને એ પ્રમાણે દુનીયાના સર્વ નાના મોટા દર્શનો એ, વાણીના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોદ્વારા આત્મા અને પરમાત્માનો એકજ પ્રકારનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે, અને તે એ કે આત્મા પરમાત્મા થવાના સ્વભાવવાળો છે. આત્માનાં સ્વરૂપ બંધારણમાં જ પરમાત્મા બનવાની યોગ્યતાનું બીજ રહેલું છે. દેશ, કાળ, મનુષ્ય બુદ્ધિના વિકાસનો ક્રમ, આદિ કારણોને લઇને, એ એકની એક ભાવના જુદા જુદા સ્વરૂપે જુદા જુદા દર્શનોની ધાટીમાં, પરિણામ પામી છે. એ એકજ મહાસત્યે દેશકાળ પરત્વે જુદું જુદું રચના સ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે. આત્માના ગૂઢ અંતસ્તમ પ્રદેશમાં આ સત્ય ઉજ્વળ અક્ષરે કોતરાયું છે, એટલુંજ નહીં પણ તે સત્ય તેના બંધારણની સાથે અભેદભાવે સ્થિતિ પામી રહેલ છે.

આત્મા, પરમાત્માની સાથે અનાદિ પરિણય-ગ્રંથીથી જોડાએલો છે. આત્મા પ્રણયિની છે, પરમાત્મા પ્રણયી છે. એ ઉભયનો લગ્ન-યોગ થયેલોજ છે માત્ર આત્માને તેના સ્વામીના સ્થાનની ખબર નથી. હૃદય-સ્થિત પરમાત્મા પોતાના નિગૂઢ નિકુંજ નિવાસમાં રહીને પોતાની બંસીના આહ્લાદક સૂરથી આત્માને ત્યાં આવી ભેટવા માટે આમંત્રી રહેલા છે. પરંતુ વિમુગ્ધકર સૂરથી ઘેલો બનેલો આત્મા એ સૂર ક્યાંથી આવે છે તે જાણતો નથી તેથી આમ તેમ દોડાદોડ કરી રહેલ છે. આ દોડાદોડ તે આપણો સંસાર છે. આપણા સ્વામીનું આમંત્રણ ક્યાંથી આવેછે અને આપણે ક્યા પ્રદેશમાં દોડીએ છીએ તેનું આપણને ભાન નથી.

સંસાર એ આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ નથી તેમજ તેનું આભ્યંતરિક સ્વરૂપ નથી. અને એટલાજ માટે આપણે સંસારની પાછળ દોટ મુકી પડયા છીએ છતાં તે આપણી મુઠીમાં આવતો નથી. જે આપણા સ્વભાવમાં નથી તે આપણને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? સંસાર માયાના મૃગની પેઠે તેની પછવાડે આપણને દોડાવ્યે રાખે છે, પરંતુ કોઇ કાળે હાથમાં આવતો નથી. તેની સાથે આપણો જાતુનો સંબંધ કોઇ પ્રકારે બંધાઇ શકતો નથી.

સંસારની પછવાડે દોડતાં આપણે એવા તત્વની પછવાડે દોડીએ છીએ કે જે આપણા સ્વરૂપ સાથે કોઇ કાળે મેળ લે તેમ નથી, ત્યાં માત્ર દોડવાનુંજ છે, વિરામવાનું છેજ નહી. દોડી દોડીને ક્યાં પહોંચવાનું છે તેનો કાંઇ લક્ષ્ય નથી. માત્ર અવિરત, અવિશ્રામ, નિરંતર, ચાલ્યા જ કરવાનું. એ ચાલ્યા કરવાની સમાપ્તિ જ નહી.

સંસારની વાંસે દોડવાનું ફળ શું સંસાર કાંઇ જ આપતો નથી? ફળ આપે છે. પરંતુ તે ફળ સંસાર એવા હેતુથી જ

આપે છે કે તેનો ઉપભોગ કર્યા પછી આપણા પગમાં ફરીથી દોડવાનું બળ આવે. નિરાશ થઇને દોડવાનું મુકી ન દઇએ એટલાજ માટે આપણા રાહ ઉપર રોટલીના ટુકડા, અને કોઇવાર ચળકતી ધાતુઓના કટકા અથવા રંગબેરંગી રમકડાં સંસાર નાંખતું જાય છે. આથી મોહ પામી વળી વધારેની આશાએ વધારે જોસભર દોડીએ છીએ; પડતા, આખડતા, કોઇવાર ધીરી ગતિએ, કોઇવાર દ્રુત વેગે, સાજા, માંદા, અધમુવા, રોતા, હસતા, ખાઝતા, હાથમાં હાથ મીલાવતા, રીસાતા, રીઝાતા, વિવિધ મનોભાવ સહવર્તમાન, વિવિધ ભંગીથી ચાલ્યાજ કરીએ છીએ સંસારને પકડી પાડીને તેને આત્મામાં મેળવી લેવાની મહતી આકાંક્ષાપૂર્વક આપણી ગતિને આપણે નિયમાવીએ છીએ. છતાં તે આપણને મળતો નથી તેનું કારણ શું ? એજકે તેની સાથે આપણો સ્થાયી, ચરમ સબંધ નથી. આપણો સ્થાયી, સ્વભાવગત સબંધ પરમાત્મા સાથે છે, એટલા જ માટે આપણે સંસારને કોઇ કાળે મેળવી શકવાના નહી. પરંતુ આપણા હૃદયની ગુહામા વિરાજતા પરમાત્માને મેળવી શકીએ તેમ છીએ.

સંસાર આપણને જે કાંઇ આપે છે તેમાં આપણે એટલા બધા રંજીત અને આનંદિત થઇએ છીએ કે એથી વધારે સારૂં આપણને કોઇ આપી શકે તે વિચારને આપણા મનમાં પ્રવેશવા પણ દેતા નથી. સંસારની પુઠે જે શ્વાસભર દોડ આપણે નિભાવી રાખીએ છીએ તેના બદલામાં કેટલીકવાર આપણને સુંદર લલચાવનારી ચીજો મળે છે, કેટલીકવાર દોડનો થાક નિવારવા વિસામો પણ મળે છે. અને એ વિશ્રામકાળમાં સંસારે આપેલી એ મોહક ચીજોનો ઉપભોગ કરી એનાથી વધારે મોહક સામગ્રી માટે પાછા સંસારની પછવાડે હડી કાઢીએ છીએ.

ભાડુતી ગાડીવાળા પોતાના ઘોડાને જોગાણ આપે છે, થોડીવાર અંતરે અંતરે વિસામો આપે છે, વધારે ખુશી થાય ત્યારે ઘોડાની ડોકમાં રંગબેરંગી પારાની ઘુઘરમાળ પેરાવે છે, અને કોઇ તહેવારના પ્રસંગે માથા ઉપર કલગીનો શણગાર પહેરાવે છે, તેના માટે સુંદર વિલાયતી હંસડી, ઉંચી ઢબનો ગાડી સાથે જુતવાનો સરંજામ, પગમાં ઘુઘરા વિગેરે શોભાપ્રદ અલંકારો ખરીદે છે. પણ આ બધું શા માટે ? ઘોડાને વધારે ઉમંગપૂર્વક ચાલતો અને દોડતો રાખવા માટે જ. ઘોડા માટે સુંદર લગામ, ઝીણી શેડવાળો લલીત ચાબુક, એ સર્વ ઉપકરણો માત્ર ઘોડાને વધારે તેજીથી ચલાવવા માટેજ તેનો માલીક ખરીદે છે. એ બીચારા પ્રાણીને ખબર નથી કે આ બધો અસબાબ તેને ચાલતો રાખવા માટે છે. સંસાર આપણી સાથે આ ઘોડાના માલીક જેવો સંબંધ રાખે છે. આપણને દોડતા જ રાખવા, ગતિપરાયણ રાખવા, ક્ષણવાર વિશ્રામ ન લેવા દેવો, એ સંસારનો ઇરાદો છે. આપણને વચમાં વચમાં જે રોટલીના ટુકડા, વિશ્રામ માટે મકાન, ક્ષણવાર આનંદ માટે રમકડાં, વિગેરે મળે છે તે એટલાજ માટે કે આપણામાં વધારે દોડવાનું બળ રહે. ઘોડાને જેમ ખબર નથી કે આ ગતિનો, આ નિરંતર ચાલ્યા કરવાનો છેડો ક્યાં, તેમ આપણે પણ જાણતા કે વિચારતા નથી કે આ પ્રમાણે વિરામહીન દોડનો છેડો ક્યાં છે, આ પ્રમાણે ક્યાં સુધી લક્ષ્યરહિતપણે દોડયા કરવાનું છે.

આપણી આસપાસ ચોતરફ સંસાર પૂર્ણ વેગથી ગતિમાન જોવામાં આવે છે. માત્ર આપણા હૃદયની અંતરતમ ગુહામાં, જ્યાં આપણા માલીકનું પરમ ધામ છે ત્યાંજ સંસાર માટે સ્થાન નથી. ત્યાં આપણું છેવટનું વિશ્રામ સ્થાન છે. આ-

પણું સંસાર જીવનનું પરમ લક્ષ્ય તે સ્થાને હોવું ઘટે છે. ત્યાં આપણું સ્થાન નક્કી કરીને પછી સંસારમાં–પરમાત્માના લીલા ક્ષેત્રમાં–વિહરવામાં વાંધો નથી. ત્યાં આપણો યોગ નક્કી કર્યા પછી સંસાર એ પૂર્વનો ભીષણ, ભીતિપ્રદ સંસાર રહેતો નથી. પછી તો તે રંગભૂમિ જેવું જણાય છે. પ્રચંડ પ્રાકૃતિક સામર્થ્યોના યુદ્ધને બદલે ત્યાં કુદરતની મધુર લીલા જણાય છે. પછી તે આપણને બાધા કરતો નથી પરંતુ સહાય કરે છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી સસાર એ બંધન માટે નહિ, પરંતુ મુક્તિ માટે સહાયક બને છે. કેમકે આપણું લક્ષ્ય સ્થાન આપણે નક્કી કરી દીધું હોય છે. આત્મા તેના સ્વામી સાથે–પરમાત્મા સાથે–પોતાનો પરિણય સંબંધ નક્કી કર્યા પછી સંસારમાં સહેલ કરવા નીકળે તેમાં બંધન નથી, કેમકે હવે તે સંસારની પાછળ દોડતો નથી. ઉલટું સંસાર તેની પકડમાં આવી ગયો હોય છે. સંસાર તેનું ખરૂં સ્વરૂપ તેના આગળ પ્રકાશી આપે છે, અને જ્યારે જે વસ્તુ જોઇએ તે પોતાના ભંડારમાંથી કાઢી આપી આત્માની સેવા અર્થે રજુ કરે છે. ભ્રાન્તિમાંથી જાગેલો આત્મા તેમાંથી જોઇએ તેટલું લઇ બાકીનું સસારને પાછું આપી દે છે. આવો આત્મા સંસારના લીલા ક્ષેત્રોમાં ફરે છે, પરંતુ તે સંસારના સેવક તરીકે નહી પણ સ્વામી તરીકે ફરે છે. તેની દૃષ્ટિ બદલાયેલી હોય છે. પ્રાકૃત દૃષ્ટિને આવો પ્રવૃત્ત મનુષ્ય, રૂપે રંગે આકારે બીજાના જેવોજ પ્રતીત થવા છતાં વસ્તુતઃ તે દેવ જેવો છે. તે સંસારનો ભિખારી નથી, પરંતુ પ્રભુના પ્રદેશનો નાગરિક છે.

ચોતરફ પ્રતીત થતી અનંત ગતિ, અનંત વ્યાપાર, અનંત ઘાત પ્રતિઘાત, એ સર્વનો શું અર્થ છે એનો વિચાર આપણે ભાગ્યેજ કોઇ વાર કરીએ છીએ. આપણે પણ એ અનંત

ગતિમયતામાં આપણી ક્ષુદ્ર ગતિ ભેળવીને લક્ષ્યહિનપણે, મૂઢભાવે ઘુમ્યાજ કરીએ છીએ. આપણું શરીર, બુદ્ધિ, મન, પ્રકૃતિનાં એ ચક્ર ઉપર ઘુમ્યા કરે છે. પરંતુ એ સર્વમાં આપણો ઉદ્દેશ શું છે તેનું આપણને ભાન નથી વાસ્તવમાં આપણે આપણા સ્વામીની શોધમાં દોડીએ છીએ. અનંતકાળથી આપણને તેનો વિયોગ છે. તેના વિના આપણા હૃદયના આભ્યંતર પ્રદેશમાં આરામ કે ચેન નથી, એટલા માટે આપણે અવ્યક્તપણે તેની શોધમાં ફરીએ છીએ. કોઇ પણ પદાર્થ, ભોગ, રસ કે સુખની સામગ્રીમાં સ્થાયી આનંદ રહી શકતો નથી. રસના સ્વરૂપોને ક્ષણે ક્ષણે નવીન બનાવવા માટે અવિરામ ઉદ્યોગ કર્યા કરીએ છીએ, તેમ છતાં એ નવા બનેલા રસના સ્વરૂપને ભોગવતા થોડા કાળમાં મનની શક્તિ બહેર મારી જાય છે. તે થોડાજ કાળમાં સ્વાદહીન, ફીકું, નિરસ અને આખરે નિર્વેદ ઉપજાવનાર થઇ પડે છે. જે સ્થાયી સંબંધ અને સ્થાયી આનંદ આપનારી પરમ વસ્તુની શોધમાં આપણે હતા તે વસ્તુ ત્યાં નથી, તેથી આપણું હૃદય ત્યાંથી ઉડી જઇ, વળી અન્ય સ્થાને કોઇ નવીન રસ, નવીન ભેગવિલાસની સામગ્રી માટે પ્રયાસ આદરે છે. છતાં આખરે ત્યાં પણ નિરસતા નિર્વેદ, કંટાળો, અને બેચેની છુપાયેલીજ હોય છે. " ચેન પડતું નથી, ગમતું નથી, હવે તો થાક્યા છીએ " એ વિકલ વૃત્તિનો ભૈરવ નિનાદ ચોતરફથી કર્ણ ઉપર અથડાયા કરે છે. લોકો તેમાંથી છુટવા માટે વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ યોજે છે. સાધારણ મનુષ્યો ખાન, પાન, નાચ, નાટક, રંગ, રાગ, વિલાસ, વૈભવ, મદિરા આદિનો આશ્રય લઇ એ નિર્વેદ અને નિરસતામાંથી ભાગી છુટવા માગે છે. બુદ્ધિમાનો બુદ્ધિ અને તર્કની જાળ રચનામાં, અથવા કાવ્ય તરંગના રસોલ્લાસમાં છુપાઇ રહી ત્યાં સ્થાયી સંબંધ જોડવા

માગે છે, પરંતુ થોડી કે ઝાઝી ક્ષણ પછી એ કાળમુખો કદરૂપો નિર્વેદ રૂપી રાક્ષસ પોતાનું બીહામણું મોઢું લઇ હાજરને હાજરજ માલુમ પડે છે. આ નિરસતાથી બચવા માટે ભલે મનુષ્યો પોતને ભોગવિલાસ, ખાનપાન અને તિવ્ર મદિરાના દરીયામાં ડુબાડી રાખે, ગગનસ્પર્શી હર્મ્યતળમાં યૌવનવડે ઉભરાતી યુવતીઓના યુથમાં ગુંચવાઇ રહે, સૂર્યનો આતાપ જ્યાં પ્રભાવ હીન છે એવી પત્ર પુષ્પના સમૂહથી ધાટી, સ્નિગ્ધ સુગંધમય પુષ્પકુંજોમાં છુપાઇ રહે, તો પણ એ નિર્વેદ—રાક્ષસ કોઇને ક્ષણ પણ જંપવા દેતો નથી. આ નિર્વેદને જીતવા માટે અનેક પ્રાકૃત મનુષ્યો ચોરી, લુચ્ચાઇ, વ્યભિચાર, વ્યસન, આદિ તિરસ્કાર કરવા જેવા દૂષણોનો આશ્રય લે છે, સામાન્ય કોટિના મનુષ્યો સ્વાર્થ, છળકપટ, પ્રવંચના, પ્રતારણા, વિશ્વાસઘાત, આદિ બુદ્ધિની અપેક્ષા રાખનારા દૂષણોનો આશ્રય લે છે. ઉત્ક્રાન્તિના પથમાં આગળ વધેલા પ્રતિભા સંપન્ન પુરૂષો આ નિર્વેદને જીતવા અને તેને રસમયતા અર્પવા માટે અનેક ભવ્ય ગ્રંથ રચના, ભવ્ય કાવ્યો, હૃદય દ્રાવક વાણી વિન્યાસ, ઉન્નત તર્ક, અને અનેક ઉર્મિવિલાસની યોજના કરે છે. છતા નિર્વેદને કોઇ જીતી શકતું નથી. તે પ્રાણી પદાર્થે સર્વને નિરંતર ઘુમાવ્યાજ રાખે છે. ગમે તે પણ કંઇક કરવું કરવું ને કરવુંજ, એ વિના ચેન પડવા દેતો નથી, ક્ષણભર પણ વિશ્રામ નહીં. સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, તારા અનાદિ કાળથી દોડયાજ કરે છે. સમુદ્રો ઉછળ્યાજ કરે છે. સરીતાઓના જળ વહ્યાજ કરે છે. વાયુ નિરંતર ગતિશીલજ રહે છે. કોઇ કયાંય પણ સ્થિર નહી. આપણો રથ પણ આ લક્ષ્યહીન અનંત પથ ઉપર ચાલ્યાજ કરે છે.

આ લક્ષ્ય હીન અનંત ગતિનો અંત આપણા હૃદય—ધામમાં બિરાજમાન પરમ પ્રભુના મંદિરમાં પ્રવેશમાંજ છે. એક વાર

એ સ્થાન, એ રૂપ, એ ભવ્યતાના દર્શન થયા પછી બધી દોડા- દોડ આપોઆપ વિરમી જાય છે. જે સ્થાયી સંબંધની શોધમાં હતા, જે પરમ આનંદ અને રસ માટે વિહ્વલ અને ઉદ્‌ભ્રાન્ત હતા, તે આપણને મળી જાય છે. આત્મા ખરા અર્થમાં ત્યાં "શાંતિ" પામે છે. જ્યાંસુધી અવશેષ કર્મો હોય ત્યાં સુધી તે સંસારમાં ભલે જાય આવે, પરંતુ હવે તે સંસાર અરણ્ય નથી, પરંતુ બગીચો છે. એ સંસાર તેના સ્વામીની માલીકીનો છે. ત્યાં તેને શ્રમ, ક્લાંતિ, બોજો અને પીડા નથી; પરંતુ તે આ- નંદ, અમૃત, અને લીલામય છે.

આખરે પ્રાણીમાત્રને આ પ્રદેશમાં આવ્યા વિના છુટકો નથી. કેમકે ત્યાં આપણું છેવટનું નિત્ય ધામ છે, સમસ્ત વિ- શ્વનું ત્યાં મધ્યબિંદુ છે, અનેક સુખ, દુઃખ, સંપત્તિ, વિપત્તિ, હર્ષ, ક્લેશ, છાયા, તડકા અનુભવીને પણ આખરે એ મહા- નુભવમાંજ વિરામવાનું છે. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની, સમકિતી અને મિથ્યાત્વી, ઉભય સંસારમાં પાસે પાસે રહીને કામ કરતા ભાસે છે, અને ઉભય એકજ ભૂમિકા ઉપર વિહાર કરતા પ્રતીત થાય છે, પરંતુ સમકિતી અને જ્ઞાની આત્માઓએ પોતાનું પરમ લક્ષ્ય, ઉદ્દેશ અને આદર્શ નક્કી કરેલ હોય છે. તેમનું આખરનું ઘર ક્યાં છે, તે તેઓ જાણેછે, અને સંસારની પ્રવૃત્તિના અંતે પોતાના હૃદયગૃહમાં આરામ લે છે. તેથી ઉલટું અજ્ઞાની અને મિથ્યાત્વીને પોતાના ભ્રમણનું લક્ષ્ય શું છે તેનું ભાન નથી. તે માત્ર રખ- ડવાનું અને દોડવાનુંજ સમજે છે, તે ઘરબાર વિનાનો ભિખારી છે, તેને પોતાનું વાસ્તવ આરામ સ્થાન હાથ લાગ્યું નથી.

પ્રિય વાચક! આ બેમાંથી આપ કયા પક્ષને શોભાવો છો?

એક નવિન સૃષ્ટિ.

પ્રાણી માત્રને પોતપોતાના જુદા જુદા જગત હોય છે. એકજ સૃષ્ટિ ઉપર વિહરવા છતાં, એકજ સૂર્યની હુંફ તળે વસવા છતાં અને એકજ પ્રકારના અન્ન વડે સ્થૂળ દેહનો નિર્વાહ કર્યે જતા છતાં, પ્રત્યેક જીવને પોતાનું સાચું વિશ્વ નિરાળુ હોય છે. અને તે વિશ્વ જીવના જ્ઞાનના તારતમ્યાનુસાર રચાએલ હોય છે. સ્થૂળ સૃષ્ટિ ઉપર પણ જીવની દૃષ્ટિ-મર્યાદાને લઈને તેનું જગત નાનું મોટું હોય છે. અને માનસ તેમજ આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ સબંધે તો એ વાત તે કરતાં પણ અનેક ગુણ સત્ય છે. પાણીના બિંદુમાં વસતા એક પોરાના મનથી જગત એ બિંદુથી મોટું હોવું સંભવતું નથી. શેરીના કુતરાનું જગત, પોતાની શેરી કરતા વધારે વિશાળ હોવું સંભવતું નથી. એક અજ્ઞાન ગામડીયાનું જગત બહુ બહુ તો પોતાના ગામડાથી થોડા ઘણા ગાઉ ઉપર સિમાબદ્ધ થયેલું હોય છે. એક વિદ્વાન અને ભૂગોળના અભ્યાસીનું જગત નકશામાં આવેલા બે ગોળાર્ધ વડે સિમાબદ્ધ થયેલું હોય છે.

આ પ્રમાણે બધાનું જગત જુદુ જુદુ હોવા છતાં તેમાંથી એક પણ જીવની કલ્પના અસત્ય અથવા પાયા વિનાની નથી. કેમકે સર્વને પોતાના જ્ઞાનની મર્યાદાના પ્રમાણમાં વિશ્વ નાનું મોટું ભાસે છે. ગુજરાતી ત્રીજી ચોપડીમાં કાઠીઆવાડ કે ગુજરાતનો નકશો ભણનાર બાળ વિદ્યાર્થીની વિશ્વ સંબધી કલ્પના કાઠીઆવાડ કે ગુજરાત જેટલી હોય છે; ત્યારે એશીઆ ખંડનો નકશો ભણનાર, જરા આગળ વધેલા વિદ્યાર્થીનું વિશ્વ વધારે વિસ્તારવાળું બનેલું હોય છે. પોતે કેવા વિશ્વમાં વસે છે, તેનો

ખ્યાલ તેના જગત સંબંધેના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. વિશાળ ખેતરમાં અનાજ લણતા એક અજ્ઞાન ખેડુત કરતા નાની સરખી ઓરડીમાં બેઠેલા ભૂગોળના જ્ઞાનવાળા મનુષ્યનું વિશ્વ અનેક ગુણ વિસ્તારવાળું હોય છે. તેનું સ્થૂળ શરીર ઓરડીમાં પુરાએલું હોવા છતાં તેનું મન આખા જ્ઞાત વિશ્વને આશ્લેષમાં લઇ શકે છે, અને તેથી તે પેલા ખેડુત કરતા મોટા જગતમાં વસતો હોય છે.

તે કરતાં પણ આગળ વધીએ તો એક વિદ્વાનનું વિશ્વ એકલી ભૂગોળ જાણનાર કરતા અસંખ્ય ગુણ અધિક વિશાળ હોય છે. તેને જણાય છે કે સૂર્યની સાથે સરખાવતાં આ વિશ્વ એક રાઇના દાણા જેવડું પણ નથી. પોતાના જ્ઞાન વડે તે સૂર્યને પૃથ્વી કરતા ચોદ લાખ ગણો મોટો જુએ છે, અને તેથી પણ વિશેષ, આપણી પૃથ્વી જેમ સૂર્ય આગળ કાંઇ હિસાબમાં નથી, તેમ અનેક વિશાળ તારા આગળ એ સૂર્ય પણ રજકણ જેવો છે એવું ભાન તેમની વૃત્તિમાં હોય છે. ખરેજ જીવનું જગત તેના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં જ હોય છે.

અનેક મનુષ્યોને આ જગત જરા, મરણ, કષ્ટ, વ્યાધિ અને સર્વ પ્રકારના દુઃખોથી ભરેલું જણાય છે. સંસાર તેમને દાવાનળ જેવો અને શ્રાપપૂર્ણ ભાસે છે. અને તેમના અંતઃકરણની સ્થિતિ ફાંસીની શિક્ષા પામેલા કેદી જેવી દીન અને નિર્વેદ ભરી હોય છે, ત્યારે પ્રબુદ્ધ અંતઃકરણમાં એજ જગત દુઃખ માત્રથી રહિત, અપરિમિત સુખ અને આનંદથી ભરેલું પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ સૃષ્ટિ તેને એક લાક્ષણીક સૃષ્ટિ જેવી કળા–પૂર્ણ અને જે પ્રકારે હોવી જોઇએ તેવીજ ભાસે છે. એક મનુષ્યને એમ લાગે છે કે આ વિશ્વની યોજના કરનાર–પછી

તે ગમે તે હો—કોઇ નિર્દય અને પોતાના ઉપજાવેલા પ્રાણી-ઓને કષ્ટથી તરફડતા જોઇ રાજી થનાર દુષ્ટ સત્ત્વ છે. તે યોજના—શક્તિ કાંઇ પણ ધંગ ધડા વગરની અને આડું દોઢું ફાવે તેમ ફેંકી દેનાર અને સ્વેચ્છાએ પ્રવર્તનાર એક પ્રજાપીડક રાજા જેવી તેને જણાય છે. ત્યારે બીજા મનુષ્યને એમ ભાસે છે કે આ યોજનામાં જ્યાં ત્યાં અનંત જ્ઞાન, અપરિમિત ડહા-પણ અને જ્યાં જેવું જોઇએ ત્યાં તેવું જ છે.

જ્ઞાનના ભેદથી એક મનુષ્ય અનંત દુઃખ—પૂર્ણ જગતમાં વસે છે, ત્યારે બીજો મનુષ્ય જ્ઞાનભેદથી અનંત સુખ પૂર્ણ જ-ગતમાં નિરંતર વસેલો હોય છે. સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય છે કે આ બેમાં સાચું વિશ્વ કોનું ? પૂર્વેનું ઉત્તરનુ ?

ઉત્તર એકજ હોઇ શકે, અને તે એકે, ઉત્તર મનુષ્યનું વિશ્વ સાચું છે. કારણ કે જ્ઞાનના વિકાસવાળી સ્થિતિમાં કોઇ સ્થાને દુઃખરૂપતા દેખાતી નથી. વળી તે ભાન સ્થાયી રહે છે અને કોઇ દિવસ લોપ પામતું નથી. દુઃખવાદી મનુષ્યનું દુઃખ જ્ઞાનની ભૂમિકામાં પ્રવેશ થતાં અળપાઇ જાય છે. આથી જે અસ્થિર અને વિશેષ જ્ઞાનના પ્રકાશમાં લોપ પામવાના સ્વભાવવાળું છે તે સત્ય તરીકે ગણાવા યોગ્ય નથી. જે સ્થિર, અચળ અને શાશ્વત છે, તેજ સત્ય ગણાવા યોગ્ય છે. તેમ છતાં જ્યાંસુધી મનુષ્ય અજ્ઞાનમાં છે ત્યાં સુધી તેને મન પોતાનું જગત અત્યંત સત્ય અને સ્વાભાવિક જણાય છે અને તે કાળે તેને માટે તેજ જગત સત્ય છે. પરંતુ આગળ ઉપર તે ભાવના ફરી જઇ તે સ્થાને સુખ અને આનંદની ભાવનાની પ્રતિષ્ટા થવી સાંભવિત હોઇને તે તે દુઃખવાદીની વિશ્વ કલ્પના અસત્ય છે.

જેમની જ્ઞાન મર્યાદા બહુ સાંકડી છે, તેઓ એમ માનતા હોય છે કે એવી જ્ઞાન પ્રવૃદ્ધ અવસ્થાવાળા અને સંપૂર્ણ સુખનું આસ્વાદન કરવાવાળા જીવાત્માઓ અહીંથી કરોડો ગાઉ દૂરની કોઇ દિવ્ય સૃષ્ટિમાં રહેતા હશે. તેમના અંતઃકરણમાં એજ વાત દૃઢ બની ગઇ હોય છે કે, આંહી તો દેખીતી રીતે જ જ્યાં ત્યાં દુઃખ અને નિર્વેદમયતા ભરેલી છે અને તેથી સુખનો લેશ પણ સંભવ નથી. સુખ વાળી સૃષ્ટિ તો આ દુઃખ વાળી સૃષ્ટિથી ઘણે જ અંતરે દૂર આકાશના કોઇ ભાગમાં લટકેલી હોવી જોઇએ. લોકો એ સૃષ્ટિને સ્વર્ગભૂમિ કહે છે. અને તેવી સુખ ભૂમિમાં જવાનો પરવાનો મેળવવા માટે વિવિધ ક્રિયાઓ સેવે છે. આવી વાતો પ્રાકૃત મનુષ્યોને માટે જ તેમની સમજણમાં ઉતરે તે માટે રચવામાં આવી હોય છે. વસ્તુતઃ અંતઃકરણની સુખમય અવસ્થાને અને સ્થાનને કશોજ સબંધ નથી.

જેટલી જ્ઞાનની કળાઓ તેટલા વિશ્વ છે. અર્થાત્ સ્થૂળ વિશ્વ તેનું તે જ રહેવા છતાં જેમ જેમ અજ્ઞાનના આવરણો છેદાતા જાયછે તેમ તેમ તે નવા ઉપલબ્ધ થએલા જ્ઞાનના પ્રકાશમાં વિશ્વ નવું રૂપ ધારણ કરતું જાય છે. વિશ્વ બદલાતું નથી પણ મનુષ્યનો આત્મા—તેની સમજણ બદલાય છે. બાહ્યવિશ્વ એ મનુષ્યની આંતરાવસ્થાની પ્રતિછાંયા માત્ર છે. વિશ્વના ઉપર મનનો જેવો પ્રકાશ પડે છે તેવો વર્ણ તે ધારણ કરે છે.

આથી સુખવાળી અવસ્થા માટે કોઇ સ્થાન વિશેષની અગત્ય નથી. જેની અગત્ય છે તે સ્થિતિ વિશેષની છે. સ્થાન સ્થિતિને બદલી શકાતું નથી, પણ સ્થિતિ સ્થાનને બદલે છે. સ્થિતિ બદલાતા સ્થાનનો પ્રભાવ ફરી જાય છે. મનની સ્થીતિ, બદલાતા નંદનવન મરૂ ભૂમિનો દેખાવ પહેરી લે છે. મનની સ્થિતિ

બદલાતા સહરાનું રણ, કાશ્મીરની હરીઆળી ઉપવન લક્ષ્મી બની જાય છે.

મનુષ્યના અંતઃકરણની એક એવી આધ્યાત્મિક સ્થિતિ છે કે જ્યાં તેનો પ્રવેશ થતાં, આ ચર્મચક્ષુને ભાસતા વિશ્વથી અત્યંત ભિન્ન જગતમાં તેનો પ્રવેશ થયો હોય એમ તેને ભાસે છે જો કે તે વસ્તુતઃ જે સ્થાને હોય છે ત્યાંનો ત્યાં જ રહે છે, છતાં તેને મનથી તે કરોડો ગાઉની દુરની સૃષ્ટિમાં આવેલો હોય છે આ જગતનું અને તે જગતનું મુદ્દલ મળતાપણું રહેતું નથી. આ નવા જગતમાં આવ્યા પછી પૂર્વના જગતને રહેવાનું કયું સ્થાન હતું તે પણ તેને જડતું નથી.

આ આધ્યાત્મિક જગતના સબંધમાં સામાન્ય લોકાનુભવ અત્યંત મંદ છે. અને તેથી તે સબંધે તેમના અંતઃકરણમાં વિવિધ કલ્પનાઓ હોય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે મરણ પછી ઉત્તમ પુરૂષો તે જગતમાં પ્રવેશી શકે છે. અર્થાત્ સ્વર્ગાદિ લોકો તે આ જગત હશે એમ ઘણા ખરા માનેછે. અને આ જન્મના અંતે તેને મેળવવા માટે અનેક અનુષ્ઠાનો કરે છે. પરંતુ ખરા રીતે ઉપરોક્ત આધ્યાત્મિક સ્થિતિ એ સ્વર્ગાદિ લોક સૂચક નથી. શુદ્ધ સત્વના પ્રકાશથી જેમની મતિ પ્રકાશિત થએલી હોય છે, અથવા જેમના આત્મા ઉપરથી વિમોહના આવરણો ખસી જઈ પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપના ભાનમાં આવ્યા હોય છે તે પ્રકારની એક અવસ્થા વિશેષ છે. અને તે આ લોકમાં જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

આ જગતની સાથે સંબંધમાં આવનાર મહાજનોનો એવો અનુભવ છે કે તે કાળે આ જગત જેવું આપણને જણાય છે તેવું દેખાવું તે બંધ પડે છે. તેઓ કહે છે કે આ પ્રતીતિ

નું જગત તે સત્ય જગતની છાયા માત્ર છે. આ સ્થૂળ જગત જ્યારે ખોટું છે ત્યારે તે જગત સત્ય છે. તે સંપૂર્ણ ચૈતન્યમય છે. જે કાંઇ થઇ ગયું છે, અને હોવા યોગ્ય છે, તે સર્વેનું તે દૈવી મૂળ છે. જુદા જુદા મહાત્માઓ તે જગતને જુદી વાણીમાં વર્ણવે છે. છતાં તે સર્વનો સ્થિતાશય એકજ પ્રકારનો હોય છે. આપણને ભાસતા વિશ્વમાં તે વિશ્વની સાચી સરખામણી કરવા યોગ્ય કાંઇ જ ન હોવાથી તે વિશ્વનું મહાજનોએ આપેલું વર્ણન આપણને બરોબર મેળ લેતું જણાતું નથી. તેમ છતાં જેમની બુદ્ધિ તે શુદ્ધ સત્વના પ્રકાશથી સહેજ પણ પ્રકાશિત થએલી હોય છે, તેઓ એ પ્રકારના વર્ણનમાં પોતાનાજ ઝાંખા અનુભવનું પ્રતિબિંબ જુએ છે, અને એ વિશ્વનો અનુભવ કરનારની ગમે તેવી ભાંગી તુટી વાણી સાથે પોતાના અનુભવનું સાદૃશ્ય ઘટાવી લે છે.

અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો વિલય થતાં તે પ્રકાશમય જગતનું ભાન થવા યોગ્ય છે. તે દિવ્ય જગતમાં જન્મ, જરા, મરણ, વ્યાધિ, દુઃખ, અવ્યવસ્થા આદિ કશુંજ નથી. ત્યાં સ્થળ અને કાળની મર્યાદાઓ તુટી પડેલી હોય છે. ત્રણે કાળ તેમને એકજ કાળ છે. જ્યાં નવું જુનું થયા કરતુ હોય ત્યાંજ કાળનો સંભવ છે અને તેથીજ કાળની વ્યાખ્યા પણ આપણા શાસ્ત્રકારોએ એવા પ્રકારની આપી છે કે "જે નવાનું જુનું કરે છે તે કાળ છે." હવે તે વિશ્વમાં કશુંજ અવસ્થાંતરને પાત્ર નથી. અચળ, અવિકારી, અને સદાકાળ એકજ સ્થિતિમાં તે રહેવાવાળું હોઇ કાળનું અસ્તિત્વ ત્યાં નથી. સ્થળ સંબંધે પણ તેમજ છે. તે દિવ્ય પ્રભાત્મક વિશ્વ સાથે તે મહાત્માનું ઐક્ય થવાથી જ્યાં જ્યાં તે શુદ્ધ સત્વનો આવિર્ભાવ છે, ત્યાં ત્યાં તે પણ છે, અને

એવું કોઇ સ્થાન નથી કે જ્યાં તે શુદ્ધ બ્રહ્મતત્ત્વ નથી, તેથી સ્થાનની કલ્પના પણ ત્યાં રદ થાય છે. સ્થળ અને કાળ આ સાપેક્ષ દૃશ્ય વિશ્વમાંજ અર્થવાળા છે. તે વાસ્તવ જગતમાં તો સર્વ એક રસ નિરવધિ ચિતિ મહાસાગરરૂપ છે. પરમાત્માનો અનુભવ તે આપણો અનુભવ થાય છે. વસ્તુતઃ આપણે પછી તે પરમ આત્માથી જુદા હોતા નથી. આપણું પ્રથકત્વ ત્યાં વિલય પામે છે. અને જુદાઇની દીવાલ તુટી પડે છે. સર્વત્ર શાંતિ, આનંદ, પૂર્ણતા જણાય છે. આનંદ અને સુખ માટે ઉપભોગના નિમિત્તની જરૂર પડતી નથી, અસ્તિત્વમાં હોવું એજ આનંદમય હોવા તુલ્ય છે. (To be is to be happy) વેદાંતનો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર, બુદ્ધોનું પરાનિર્વાણ, યોગી જનોની સમાધી, જૈનોનું કૈવલ્ય (alone with the Alone) સુફીઓની પ્રિયાની ભેટ, એમર્સનનો Oversoul એ બધું જુદી જુદી વાણીમાં એકજ અનુભવનું ઉચ્ચારણ છે. અને તે ઉપરોકત આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ સાથેનો સંબંધ છે.

એ તત્વ વિશ્વ આ પ્રતિત થતા વિશ્વથી ઘણે દુર આવેલું કોઇ સ્થાન વિશેષ છે એમ નથી. તે અહિં જ છે તમે પુછશો કે "અગર જો તે અહિં જ છે તો શા માટે તે દેખાતું નથી! જો તે હોય તો કદી મને એકને ન દેખાય, બેને ન દેખાય, પાંચ પચીશને ન દેખાય, પરંતુ તમે દુનીઆના લગભગ બધા જ મનુષ્યોને પુછીને ખાત્રી કરો અને તમને એકે અવાજે તેઓ કહેશે, કે અમારા અનુભવમાં તેવું જગત કદી જ આવ્યું નથી. અમે તે હોવાની વાતો સાંભળી છે, પરંતુ તે વાતો કોઇ કલ્પનામાં વસનાર કે સ્વપ્નામાંજ વિહરનારાઓએ (visonary) ગોઠવેલી હોય એમ જણાય છે. તેમ ન હોય તો શું આ કરોડો મનુષ્યોનો અનુભવ ખોટો અને એકાદ ચસકી ગયેલા મ-

ણ્યનો અભિપ્રાય સાચો ગણવો ?" દુનીઆની બહુમતી ઉપર
જેમણે સત્યની કસોટીનું ધોરણ બાંધેલું છે, અને ઝાઝા મા-
ણસો કહે તે જ સાચું એમ જેમની મતિમાં રૂઢ થઇ ગયું છે
તેમને માટે તો બધીજ દલીલો વ્યર્થ છે. ખરૂં છે કે એ નવી
સૃષ્ટિનો અનુભવ કરનારા માણસોની સંખ્યા કાંઈ કરોડોની
થવા જતી નથી, અને આ ઇંટ માટીની સૃષ્ટિના અનુભવી જનો
સાથે સરખાવતા તે મહાજનોની સંખ્યા નહિવત્ જ છે, તો-
પણ ડાહ્યા જનોનું સત્યનું માપ "ઝાઝું તે ખરૂં અને અલ્પ
તે ખોટું" એવું કદી હોતું નથી. સત્યનો આધાર તેને માનનાર
કે ન માનનારની સંખ્યા ઉપર નથી. તેનો અનુભવ ઘણાને
નથી થયો તેથી તે સત્યને કશી જ હાની કે ન્યોનાધિક્ય નથી,
અને તે સાથે સત્યની એ પણ કસોટી છે કે તે સત્યનુ ઉચ્ચારણ
કેવા ચારિત્રવાળા પુરૂષોએ કરેલું છે. એ નવિ સૃષ્ટિની શોધનો
ઢંઢેરો આજ કાલ ટાગામઘ કરતા અને ભીખ ઊઘરાવતા મં-
ડળો એ નહી, પણ જેના ચરણમાં ચક્રવર્તી રાજાઓના મહિ-
મંડિત કિરિટો રોળાતા, અને જેમના પ્રતાપ આગળ વિ-
શ્વની સમગ્ર વિભૂતિ કરદ્વય જોડી, મસ્તિષ્ક ઢાળી ઉભી રહેતી,
તેવા અનેક રૂષિ મહર્ષિઓ વડે થએલો છે. કોઇ વાતની સત્ય-
તાનો આધાર તે વાત કરનારની સંખ્યા ઉપર નહિ, પણ તે વાત
કરનારના ચારિત્ર ઉપર હોવો જોઇએ. અને તે ધોરણથી જોતા
એ નવિ સૃષ્ટિ સમ્બધે ઘોષણા કરનાર મહાજનોનો અનુભવ
સુદ્ધા શંકાપાત્ર હોવો સંભવતો નથી.

તે નવિ સૃષ્ટિ આજ સ્થળે હાજર છે. મને કે તમને તે
નથી અનુભવાતી તેનું કારણ એ જ છે કે આપણે તેના ભા-
નમાં પ્રવેશ્યા નથી, આપણા અનુભવ કે જ્ઞાનનો આધાર માત્ર

તે જ્ઞેય કે અનુભવનો વિષય બનનાર વસ્તુના હોવાપણા ઉપર નથી, પરંતુ તે જ્ઞેય પદાર્થ સાથે આપણે ભાનમાં આવીએ તે ઉપર છે. જ્ઞેય પદાર્થ હોય, પણ તે આપણી જ્ઞાન મર્યાદામાં ન આવતો હોય તો તે આપણે માટે નહિ હોવા તુલ્ય જ છે. મને તમને અને કરોડો માણસોને તે નવું વિશ્વ નથી પ્રતિત થતું તેનું કારણ તે નવું વિશ્વ છે જ નહિ, માટે નથી પ્રતિત થતું એમ કાંઇ નથી, પરંતુ આપણે બધા તેના ભાનમાં નથી પ્રવેશ્યા માટે નથી થતું. જેઓ એ વિશ્વના સ્હેજ સરખા પણ ભાનમાં પ્રવેશ્યા છે, તેમને એ વિશ્વના હોવાપણાની સંપૂર્ણ ખાત્રી થએલી છે અમે તમે અને સર્વે એ જગતમાં પ્રવેશવાના અધિકારી છીએ, આપણું અંતિમ નિર્માણ પણ એજ છે. તેમાં પ્રવેશ્યા વિના કોઇને ચેન પડે તેમ નથી. આપણે હમેશા અતૃપ્ત અને અસંતુષ્ટ રહીએ છીએ, તેનું કારણ એજ છે કે આપણો આત્મા તે સૃષ્ટિમાં પ્રવેશવા તત્પર થઇ રહ્યો છે, સુખ, આરામ વિશ્રાંતિ, ચેન, એ બધું આહીં નહિ પણ ત્યાં છે. એ ઈશ્વરની સૃષ્ટિ એજ આપણું છેવટનું નિવાસસ્થાન છે. મહાત્મા જેસસ તેને પિતાનું સામ્રાજ્ય કહી સંબોધતા ગયા છે. મહાત્મા સેન્ટપોલ તેને પ્રભુનો પ્રાસાદ (Lord's Manson)ની સંજ્ઞા આપતા ગયા છે. સર્વ મહાજનોની આંગળી તે તરફ જ હતી. સર્વ મહાજનોના ચક્ષુ તે ભણીજ ઢળેલા રહેતા અને દીનવાણીથી તે મહારાજ્યમાં, તે સુખપૂર્ણ સૃષ્ટિમાં ખેંચી લેવા પિતાને પ્રાર્થતા હતા.

સંપૂર્ણ મુક્તત્વ, સંપૂર્ણ નિરામયતા, સંપૂર્ણ સુખ, સર્વોત્કૃષ્ટ ઉન્નતિ, અને ક્રમિક વિકાસનો તે અંત છે. (End of Evolution) તે અવસ્થા એ વાણીનો વિષય નથી. કેમકે તે સૃષ્ટિના અને આ સૃષ્ટિના અનુભવ સાથે કશું જ સામ્ય કે

સાદૃશ્ય નથી. આપણી અનુભવ મર્યાદામાં જે જે વિષયો આવ્યા હોય તેનાજ સંસ્કાર આપણા મન ઉપર હોય છે અને એવા સંસ્કારથી જુદી પડતી વાત આપણા આગળ કોઇ કરે તો તે આપણે ગળે ઉતરતી નથી. આમ છે તે નવી સૃષ્ટિનો ખ્યાલ વાણી દ્વારા લાવવામાં મોટો અંતરાય છે. અનનુભૂત વિષયને અનુભૂત સંસ્કારોની વાણીમાં કેવી રીતે દર્શાવાય ? આથી જેમણે જેમણે આવો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમણે માત્ર આહિ પ્રતિત થતા સુખ કે આનંદનો ગુણાકારજ કર્યો છે. સુખ કે આનંદનો પ્રકાર એનો એજ રાખી માત્ર તેને અનંત ગુણે ગુણી નાખી તેનું પ્રમાણ વધાર્યું છે. અને આમ કરવા શીવાય તેમને બીજો રસ્તો પણ ન્હોતો. આથી તે વાત અર્ધ સત્ય છે. સુખનો પ્રકાર તેમજ પ્રમાણ તે નવિ સૃષ્ટિમાં કંઇકજ જુદા છે. અને તે અનુભવથી જ—તેના ભાનમાં પ્રવેશ્યા પછી જ—જાણી શકાય છે, વર્ણન વાંચવાથી તેનો સાચો ખ્યાલ આવતો નથી. વર્ણનનો હેતુ માત્ર મનુષ્યોને તે ભણી વાળવાનો જ છે અને એમ થયે વર્ણનનો પ્રયત્ન સફળ ગણાવા યોગ્ય છે. શાસ્ત્રો અને શાસ્ત્રકારો મનુષ્યોમાં પ્રભુ પ્રત્યેની માત્ર ઉત્કંઠા જ ઉપજાવી શકે છે. આ પ્રતિત થતા વિશ્વ કરતાં અનંત ગુણું ચઢીઆતું એક નવું વિશ્વ છે એટલી તેમને ખાત્રીજ આપે છે. બાકીનું બધું મનુષ્યને જાતે કરવાનું છે. કુંચી તેમની પોતાની પાસે છે.

આ નવિ સૃષ્ટિના ભાનમાં પ્રવેશવાનો રસ્તો કયો ? પ્રભુનો પ્રાસાદ ખોલવાની કુંચો કયાંથી મળવાની છે ? એ પ્રશ્ન આ સ્થળે સ્વાભાવિક છે. પ્રથમ તો તે પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાની, તેને પ્રાપ્ત કરવાની અત્યંત પ્રબળ, તીવ્ર ઇચ્છા મનમાં પ્રગટવી જોઇએ. આ પ્રદેશમાં સ્થિતિ કરવાનો એકજ ઉદ્દેશ સેવવો જોઇએ. પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક શબ્દ, પ્રત્યેક કાર્યમાં વૃત્તિ એ

ઉદ્દેશ-સાથે વધારે ને વધારે અનુસંધાનવાળી થાય, એવો અંતરથી દૃષ્ટ હેતુ હોવો જોઇએ, અને પ્રવૃત્તિ માત્ર એ અંતિમ હેતુની સિદ્ધિને અર્થેજ હોવી જોઇએ.

આટલું થયા પછી આત્મા તે વિશ્વમાં પ્રવેશવા તૈયાર થયો હોય છે. પછી માત્ર તેને એક જ કાર્ય બાકી રહે છે, તે કાર્ય કાંઇ વિધિ, ક્રિયા કે અનુષ્ઠાન નથી. તપ, જપ, મંત્ર, પ્રાણાયામ. આસનસિદ્ધિ કે કોઇ તેવુંજ સાધન વિશેષ નથી. પ્રભુના મહારાજ્યની સાથે સંબંધમાં આવવા માટે જે કાંઇ જોઇએ છીએ તે એક જ છે અને મનુષ્યો તે ભાવને પહેલેથી સાંભળતા આવ્યા છે. આ સ્થળે કાંઇ પ્રથમ જ તેમના વાંચવામાં આવે છે, તેમ કાંઇ નથી. છતાં મનુષ્ય સ્વભાવનું બંધારણ જ એવું છે કે પાંચ પચીસ વાર સાંભળેલી વાતને તેઓ સામાન્ય કહીને તરત છોડી કાઢે છે અને એ જુની વાતમાં કશો જ રસ તેઓ લેતા નથી. છતાં મુક્તિ પાટણ સુધીની મુસાફરી એજ વાહનમાં કરવા શિવાય આત્માને છુટકો નથી, કેમકે તે શિવાય બીજું વાહનજ નથી. પ્રભુના પ્રાસાદ ભણી જવા માટેનું આ સાધન તે શ્રદ્ધા છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ તેને સમ્યક્ત્વનું મૂળ કહ્યું છે. જેસસે તેને (faith) તેના ત્રણ મૂળ મંતવ્યો (three Cardinal doctrines) માં પ્રથમ સ્થાન આપ્યુ છે. કૃષ્ણે પણ અર્જુનને "સર્વ ધર્મો છોડી મારે શરણે આવવાનું" કહ્યું છે. વિવિધ ધર્મકારોએ તે શ્રદ્ધાના સ્વરૂપને ઇશ્વર પરાયણતા આદિ શબ્દો વડે ઓળખેલું છે. પરમાત્મ સ્વરૂપમાં હૃદયની દૃઢ માન્યતા અર્થાત તે આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ છે અને હું તેમાં પ્રવેશવા યોગ્ય છું એવો ચોક્કસ નિશ્ચય, એ પરમાત્મ તત્ત્વની સાથે સંબંધમાં આવવાનો ધોરી માર્ગ છે.

ખરૂં છે કે એ પરમ તત્વને આપણે અત્યારે જોઈ શકતા
થી અને તેથી આપણું તે સબંધનું જ્ઞાન તે માત્ર શ્રદ્ધાજન્ય
ાનુજ છે, તેમ છતાં તેવી એક સૃષ્ટિ છે એ વાત ચોક્કસ નિ-
ઃદેહ સત્ય છે. અનેક મહાજનોએ તે પ્રાપ્ત કરેલી છે અને નિ-
ઃવાર્થ બુદ્ધિથી આપણી દૃષ્ટિને તે માર્ગ ભણી વાળતા ગયા
છે. આ કાળે પણ ઘણા મનુષ્યોએ તેનો અનુભવ કર્યો છે,
અને ન્યુનાધિક અંશે તેના ભાનમાં આવ્યા છે. શરૂઆતમાં
આપણે ધૈર્યથી શ્રદ્ધા રાખવી જોઇએ, અને એ પરમ તત્વને
શરણે આવવું જોઇએ. તૈયાર થયેલું હૃદય આ ભાવને ત્વરાથી
ગ્રહણ કરી શકે તેમ છે. તે પરમ તત્વની કલ્પના શ્રદ્ધાવાનને
અશક્ય નથી. તે તત્વ, તે સૃષ્ટિ, અનંત સુખ પૂર્ણ, આનંદ
પૂર્ણ, ચિતિ સ્વરૂપ છે અને હું તેમાં હમેશાં ખેંચાઉ છું, દયાળુ
પિતા હમેશાં મને–તેના બાળકને–તેના મહારાજ્ય ભણી આકર્ષે
છે એમ ભાવવું જોઇએ, આપણા સમગ્ર જીવનને અને આ-
પણાં જીવનના સબંધવાળી પ્રત્યેક વસ્તુને તે પરમ આત્માને
ચરણે સોંપી દેવી જોઇએ આપણા અને આપણા સર્વ વ્યવ-
હારના નિયંતા આપણે તેમને જ બનાવવા જોઇએ. આપણા
રથની લગામ અર્જુનની માફક આપણે તે કૃષ્ણ પરમાત્માને–
તે દિવ્ય સત્વને–સોંપવી જોઇએ. આમ કરવાથી આપણે તે
આધ્યાત્મિક વિશ્વમાં સ્વભાવથીજ આકર્ષાઇએ છીએ. કેમકે
ઇશ્વર અને તે આધ્યાત્મિક વિશ્વ જુદા નથી. પ્રભુના હાથમાં જ
આપણે આપણું સર્વસ્વ સોંપી દીધું તેનો અર્થ જ એ કે આપણે
તેના વિશ્વમાં પ્રવેશ કર્યો. અને જેટલે અંશે આપણે આપણું
સમગ્ર તેને સમર્પ્યું હોય છે, તેટલા અંશે આપણે તેના મહા-
રાજ્યમાં પ્રવેશ્યા હોઇએ છીએ.

જ્યારે આપણા યોગક્ષેમને રથ આપણો અભિમાની હાંકવો મુકી દઇ પરમાત્માને તે હાંકવા દે છે ત્યારે તે જે માર્ગે જવા યોગ્ય છે તેજ માર્ગે જાય છે; પછી તે વિમાર્ગે જતો નથી, તેની પ્રયાણ દિશા પછી તે નવી સૃષ્ટિ ભણી જ હોય છે. આપણી ઇચ્છા એ પછી આપણી વ્યક્તિ ઇચ્છા હોતી નથી પરંતુ આપણા અભિમાની દ્વારા પરમાત્માજ ઇચ્છા કરે છે. આપણે માત્ર તેના હથિઆર બનીએ છીએ. આપણી વિભૂતિઓ પછી પ્રભુની વિભૂતિઓ હોય છે. અલ્પને સ્થાને અનંત ભરાવા માંડે છે. આપણી ક્રિયા માત્ર તે પરમાત્માના સ્ફુરણ અને આદેશથી જ થાય છે. જેટલે અંશે મનુષ્ય પરમાત્માને આશ્રિત બને છે, તેટલે અંશે તે પરમાત્મા થાય છે.

આ જીવન પ્રભુને અર્પાયા પછી એ વ્યક્તિ તરીકેનું જીવન પ્રભુના મહા જીવનમાં ભળી જાય છે. પોતાનું એવું કશું જ રહેતું નથી. જે કાળે જે સાધન પ્રાપ્ત હોય છે તેનો ઉપયોગ પરમાર્થે જ—પ્રભુ પ્રેરે તે પ્રમાણે—થયે જાય છે. જીવન એક મહા યજ્ઞ જેવું સ્વાર્પણમય બની રહે છે. કોઇ પણ પ્રકારના ફળમાં રતિ રહેતી નથી. પ્રભુ તેના દ્વારા માત્ર ફળની વહેંચણી જ કરે છે અહંકાર, સ્વાર્થ પરાયણતા, વ્યષ્ટિ પ્રત્યેની આકાંક્ષાઓ એ બધું ત્રુટી પડે છે.

બંધુ ! આપણે બધા તે સૃષ્ટિના વારસ છીએ. માત્ર ઇચ્છા અને શ્રદ્ધાની જરૂર છે.

મૃત્યુ.

સમસ્ત વિશ્વ મૃત્યુની ભ્રાન્તિને વશ બનેલુ છે. જે વસ્તુજ નથી તે વસ્તુથી જગત નકામું ભડકયા કરે છે, "મૃત્યુ" નામની કહેવાતી અવસ્થાને જે જે ઉક્તિઓથી સંબોધવામાં આવે છે, તેમાંજ એ ભ્રાન્તિનો આપણને પરિચય મળે છે. દુનીઆ જેને ડાહ્યા અને સમજુ મનુષ્યો ધારે છે એવા મનુષ્યો પણ "મૃત્યુ" નામથી ઓળખાતા બનાવને વિવિધ જાતના નામ આપે છે, અને જુદા જુદા પ્રકારે વાકય રચના ઘટાવીને એ બનાવમાં નવો નવો અર્થ આરોપી આસપાસના સમુદાયમાં ભય અજ્ઞાન અને કલેશનું વાતાવરણ ફેલાવે છે. કોઇ માણસ અકાળે "મરી જાય" એ વ્યતિકરનું આવા ડાહ્યા જનો લ્હેકાવી લ્હેકાવીને વર્ણન કરે છે, તેઓ કહે છે કે "કાળ એ બિચારાનો કોળીઓ કરી ગયો" અથવા "એ બિચારાને ક્રૂર યમરાજાએ તેના જીવનના વસંત કાળમાં ઝડપી લીધો" અથવા "તેની સમસ્ત પ્રવૃત્તિનો એકાએક અંત આવી ગયો" અથવા "તેના જીવનકાર્યની પૂર્ણાહુતિ થઇ ગઇ" આવા વર્ણનો ઉપરથી કોઇ અજાણ્યા માણસને તો એવોજ ખ્યાલ આવે કે એ "મરનાર" આત્માનો જાણે કે અસ્તિત્વમાંથી સમુળગો લોપ થયો, શૂન્યતામાં તે પરિણમી ગયો અને વિધિ વાકય વડે તે આત્મા સંબોધાતો હવેથી બંધ પડી ગયો.

આપણા શાસ્ત્રો કહે છે, કે જીવન એક સળંગ, અસ્ખલિત, અવિચ્છિન્ન વ્યાપાર છે. માત્ર જીવન પ્રવૃત્તિનો પ્રદેશજ બદલાય છે. જો કે નિશ્ચય દષ્ટિ અથવા નિરપેક્ષ પરમાત્મ દષ્ટિબિંદુ (stand-point of the Absolute) થી જોતાં સ્થળ, કાળ કે કાર્ય–કારણ (time, space and causation)

કશું છેજ નહિ, છતાં આપણા સામાન્ય અનુભવમાં આવતા વ્યવહારના (Relative standpoint) દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં પણ "મૃત્યુ" એ માત્ર સ્થળ કે જીવન પ્રવૃત્તિનો અંતરજ છે. પરંતુ મોહના પ્રાબલ્યથી આ નિશ્ચય આપણા અંતઃકરણમાં નક્કી શકતો નથી.

"મૃત્યુ"ની ભ્રાન્તિ એટલી હદે આપણામાં વ્યાપી ગએલી છે કે એ નામ સાંભળીને આપણે કંપી ઉઠીએ છીએ શાસ્ત્રોમાં પગલે પગલે પુનર્જન્મ અને સ્વર્ગાદિ લોકોનું વર્ણન કરેલું છે. અને જીવન જુદા જુદા રૂપે કાયમજ રહે છે એમ ભાર મૂકીને પ્રતિબોધે છે, છતાં લોકોને તેની પ્રતીતિ મુદ્દલ આવતી નથી. આ લોકમાં જે આત્માનું આચરણ ઉત્તમ પ્રકારનું હોય, તે નિયમ વડેજ પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ મેળવેજ એમ તેઓ મોઢેથી કબુલ કરે છે, છતાં તેમની રીતભાતમાં એ મોઢાની કબુલાતનો મુદ્દલ પરિચય મળતો નથી. ઉત્તમ ગતિને તેમનો કોઇ સગો સંબંધી પ્રાપ્ત થએલ છે, એ નિશ્ચયથી તેમને જે આનંદ અને સુખ અનુભવાવું જોઇએ તેની લેશ પણ નિશાની તેમના મુખ ઉપર જોવામાં આવતી નથી. ચોથા ગુણસ્થાનકે બિરાજવાનો દાવો રાખનાર અને શાસ્ત્રોમાં પ્રતિબોધેલી સિદ્ધાંત વાણીમાં પાકો ભરૂંસો હોવાનું જાહેરનામું ફેરવનાર લોક મંડળમાંથી કેટલા થોડા મનુષ્યો મૃત્યુની ભ્રાન્તિથી રહિત છે, એ પ્રત્યેક વાચક પોતાના અંતઃકરણને પુછશે તો ત્યાંથી ઉત્તર મળશે. સમકિત અથવા શાસ્ત્ર નિશ્ચય હૃદયમાં જામેલો હોય અને જે વર્તન થવુ જોઇએ, તેનાથી વિપરીત વર્તન થતું જોઇ અમને એમજ માનવું પડે છે, કે આ કાળે સમકિતી મહાજનોની સંખ્યા ધારવામાં આવે છે; તેનાથી હજારો ગણી ન્યુન છે. શ્રાવક કુળમાં અવતાર પામવાથી કદાચ ધણાખરા "જન્મ સમકિતી"

શે પણ "ગુણ સમકીતો" આંગળીને ટેરવે ગણી શકાય તેટલા પણ હશે કે નહિ તે શંકા જેવું છે.

અત્યારે કોઈ અન્ય સૃષ્ટિનો માણસ આવીને આપણા અથવા ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોની એકેકી નકલ પોતાની સાથે લઈ જાય, અને ત્યાં પોતાની સૃષ્ટિમાં તે છપાવીને તેનો ફેલાવો કરે તો તે વાંચનારા વર્ગ એ પુસ્તકો ઉપરથી એવુંજ અનુમાન કરે કે, જે ભૂમિ ઉપર આવા ઉત્તમ ગ્રંથો અમર્યાદપણે વિસ્તાર પામ્યા છે, અને જ્યાં આવું દિવ્યજ્ઞાન સમુદ્રના પ્રવાહની પેઠે ચોતરફ વ્યાપી ગયું છે, ત્યાં 'મૃત્યુ"નો ભય તો ક્યાંથીજ ર હેવા પામે ! એવા દેશમાં પ્રત્યેક અંતઃકરણ પરમ સમાધાન વાળી સ્થિતપ્રજ્ઞ દશામાં વિરાજતું હોવું જોઈએ અને "મૃત્યુ" ના નામે કશોજ ભય, ક્લેશ, હાયવોય કે રોવું કુટવું એ તો સ્વાલજ શેનો હોય ! જે દેશમાં આવા સેંકડો ગ્રંથો ગામ નગર કે ગામડામાં ખુણે ખચકે પણ ફરી વળ્યા હોય અને સર્વ વ્યાપક પ્રભુની પેઠે એના વિના કોઈ કામ પણ ચાલુ ન હોય ત્યાં 'મૃત્યુ"નો ભય તો બાજુ ઉપર રહ્યો, પણ ઉલટો 'મૃત્યુ મહોત્સવ" ઠેર ઠેર ઉજવાતો હોવો જોઈએ, અને જીવન અને મૃત્યુ એવા શબ્દો પણ અર્થહિન હોવા જોઈએ.

આપણા ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોને લઈને આપણી તે લોકમાં જે કિંમત અંકાય તેના ઉપર આપણને હાસ્ય છુટ્યા વિના રહેજ નહિ. તે ભોળા પરલોકવાસીઓને ક્યાંથી ખબર હોય કે અમે લોકો, બતાવવાના અને ચાવવાના દાંત જુદા જુદા રાખીએ છીએ? એ સાદા સીધા અને પ્રમાણીક આત્માઓને ક્યાંથી ભાન હોય કે એ ગ્રંથોના સિદ્ધાંતો પ્રત્યેનો અમારો આદર એ માત્ર દેખાવનો, અને બહુતો ધર્મસ્થાન કે ઉપાશ્રયના ચાર ખુણામાંજ મર્યાદા પામેલો રહે છે ? એમને બિચારાને કોણ ખબર આપે કે

એ શાસ્ત્રો તરફની હમારી શ્રદ્ધાનો દાવો તદ્દન પોકળ, ઢોંગી અને કૃત્રીમ છે, અને "મૃત્યુ મહોત્સવ" ને બદલે હમારા કોઇ સગા, સ્નેહી કે મિત્રના "મૃત્યુ" ના પ્રસંગે હમે શોક સુચવનાર પોશાક પહેરીએ છીએ, અને જાણે એ આત્મા નિરંતરના માટે અસ્તિત્વમાંથી ભુંસાઇ ગયો હોય તેમ સમજી તેના માટે ખેદ અનુભવીએ છીએ. શ્રદ્ધા અને શ્રદ્ધાજન્ય કર્તવ્ય વચ્ચે અમારામાં કરોડો ગાઉનો અંતર છે, 'મૃત્યુ' છેજ નહિ છતા તેનો ત્રાસ અમારા હૃદયમાંથી ક્ષણ પણ ખસતો નથી, અને એ અન્યાત્નું નામ સાંભળતાં અમે ધ્રુજી ઉઠીએ છીએ.

"મૃત્યુ" એ માત્ર અજ્ઞાનજન્ય ભ્રાન્તિ હોવાનું જેમને ભાન થયું છે, તેમને મન એ મૃત્યુનો કશો ભયકારક અર્થ હોતો નથી. માત્ર સ્થાનાંતર, અને પ્રવૃતિના પ્રદેશનું પરિવર્તન, એ શિવાય તેમને મન કશોજ ફેરફાર એ બનાવથી જણાતો નથી. કદાચ તેમને ક્ષણિક વિયોગજન્ય વિરહનો ખેદ થાય, અને મૈત્રિ અથવા સંબંધનો પ્રત્યક્ષ અભાવ થોડા કાળને માટે લાગે, છતાં તેમના અંતઃકરણમાં દ્રઢપણે એટલું તો રહ્યા જ કરે છે કે પોતાનો તે મિત્ર અથવા સંબંધી આ વિશ્વમાંથી ગુમ થયો નથી, પરંતુ જીવનની કોઇ બીજી અવસ્થામાં પ્રવેશેલ છે. તેમના અંતઃકરણમાં આવો નિશ્ચય બુદ્ધિજન્યજ નહિ. પરંતુ હૃદયજન્ય હોય છે. અર્થાત્ માત્ર બુદ્ધિ વડે માનવામાત્ર નહી, પણ "નિશ્ચય એમજ છે" એવા પ્રકારનો દ્રઢ અને સ્થિર હોય છે. આથી તેમના અંતઃકરણમાં અજ્ઞાનજન્ય કષ્ટ મુદ્દલ અનુભવાતું નથી. પરંતુ એમ થવામાં કુદરતનો સુંદર સંકેત છે એમ માની શાંતિ અને સંતોષ અનુભવે છે. આપણે જેને "મૃત્યુ" કહીએ છીએ તે ન હોત તો આ વિશ્વની પ્રગતિ અટકી પડત અને આત્મા પોતાની મહત્વાકાંક્ષા કોઇ રીતે સિદ્ધ

રી સુકતજ નહી એમ ડાહ્યા પુરૂષોનો નિશ્ચય હોવાથી તેઓ
ને વ્યતિકરમાં કાંઇ અઘટીત અથવા "એમ ન હોત તો સારૂં"
એવું કશુંજ જોતા નથી. 'મૃત્યુ' એ માત્ર સળંગ જીવનમાં
વેસામારૂપે અથવા એક ગ્રંથના નવા નવા પ્રકરણો રૂપે છે.
મૃત્યુ એ જીવનની ત્રુટીઓ નથી, પણ બે પ્રકારના જીવનો વ-
ચેનું સંધિસ્થાન છે.

વાસ્તવમાં મૃત્યુ એ ઉચ્ચતર જીવનની પુર્વગામી અવસ્થા
છે. પરંતુ આપણું તે સંબંધી અજ્ઞાન એ ભવ્યતર દિશામાં
આપણને દૃષ્ટિપાત કરવા દેતું નથી. આ સંબંધમાં અમને
એક વાત યાદ આવે છે. એક પ્રકારની ઇયળ થાય છે, તે
અમુક કાળ સુધી ઇયળ (Caterpillar) નું જીવન ભોગવી તેજ
ભવમાં પતંગ અથવા ભમરીનું જીવન ભોગવે છે, પરંતુ એ
ઇયળ અને પતંગના જીવનની વચમાં એ ઉભય જીવનોની સંધિ
રૂપે થોડો વખત તેને નિશ્ચેષ્ટપણે હલ્યા ચલ્યા વિનાનું સ્થિર,
બેભાન, જીવન ગાળવું પડે છે. આ અવસ્થાને અંગ્રેજીમાં
chrysalis stage અથવા કોશસ્થ જીવન કહેવાય છે. આવી
અવસ્થામાં આવતા પહેલા તે ઇયળને મુર્ચ્છા જેવી સ્થિતિ
અનુભવાય છે, અને તેને એમ જણાય છે કે હવે હું જીવન
ભ્રષ્ટ થઇશ. એક ઇયળને આવી સ્થિતિ નજીક આવતી જણાઇ
જેને આપણે "મોતના ભણકારા" કહીએ છીએ, તેવું તેને
જણાવા માંડયું, આથી તેણે પોતાના મિત્રો, સગા, વ્હાલા,
સબંધીઓ વિગેરેને ભેગા કર્યા અને પોતાની હવે તુર્તમાં શું
અવસ્થા થવાની છે તે સંબંધી એક ભાષણ આપ્યું. ભાષણની
ભાષા આપણે કદાચ સમજી ન શકીએ, પરંતુ તેનો અર્થ આ
પ્રમાણે હોવો જોઇએઃ—

"ભાઇઓ ! હવે મારે મારૂં જીવન ત્યજી દેવાનો પ્રસંગ નજીક આવ્યો છે એ જાણીને જેમ મને દીલગીરી થાય છે તેમ તમને પણ ન્યુનાધિક અંશે થશેજ. મારૂં ભાવિ કેટલી ઉજ્જ્વળ આશાઓથી ભરપુર અને અનેક રંગી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી પરિપૂર્ણ હતું તે મારે તમને કહેવાની જરૂર નથી પરંતુ હવે તે સર્વનો અંત ક્ષણ પછીજ નક્કી થઇ ચુકયો છે. યુવાવસ્થાના મધ્યાન્હ સમયમાં ભયાનક કાળ મારો ગ્રાસ કરી લે છે અને એ પ્રકારે કુદરત પોતાની નિર્દયતાનો પરિચય મારા દૃષ્ટાંતથી તમને આપે છે. પણ વ્હાલાઓ ! હવે છેલી સલામ છે. આખરના રામરામ છે. ક્ષણ પછી હવે હું નહીં હોઉં" આ પ્રમાણે ભાષણ ખતમ થયું. તેના મૃત્યુની પથારી આસપાસ ભેગા થયેલા કુટુમ્બીજનોના પોકાર અને હાયવોય વચ્ચે તેણે એળનું જીવન ભોગવવું અંત કરી દીધું અને નિસ્તબ્ધ થઇને ખોખાની માફક પડયું. સર્વની રડારોળ અને આંસુની ધારાઓ જોઇને એક વૃદ્ધ એળે સર્વ કોઇને દીલાસો દેવા માટે નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું: "આપણો વ્હાલો ભાઇ આપણને ત્યજીને ચાલ્યો ગયો. નિરંતરને માટે આ ભોગ ભૂમિનો પરિત્યાગ કરી ગયો. પરંતુ આપણ સર્વનું વ્હેલા મોડા એ નિર્માણ નક્કી થઇ ચુકેલું છે, એ કૃતાંતની કરાળ શમશેર વડે આપણે સર્વ આજકાલ કપાઇ મરીશું, એ વાત કોઇથી અન્યથા કરી શકાય તેમ નથી. વગડાના ઘાસની પેઠે આપણે સર્વ કપાવાજ નિર્માયા છીએ આપણે શ્રદ્ધાથી એવી આશા રાખીએ છીએ કે મુવા પછી આપણને ઉચ્ચતર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ કોને ખબર છે કે એ આશા માત્ર ખોટા દિલાસા રૂપેજ ન હોય ! એ કહેવાતા ઉચ્ચતર જીવન સબંધે આપણને કોઇને કશું પુરાવાથી સિદ્ધ થએલું જ્ઞાન નથી. આથી આપણા સર્વના

પ્રમાણે જે સામાન્ય ભાવી લખાએલું છે, તેના ઉપર આંસુ ખેર્યાં વિના છુટકો નથી, પરંતુ એ આંસુથી કાંઇ કાળને દયા આવે એમ નથી. માટે ભાઇઓ! ધીરજ રાખો અને જે સહન કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી જ તેને સહીશું." આમ ઘડીવાર વાતો કરી દિલગીર થઇ બધી એળો છુટી પડી ગઇ.

આપણને આ વાતો માંહેની એળોની મૂર્ખાઇ ઉપર હસવું આવ્યા વિના રહે તેમ નથી. કીટમાંથી ભ્રમરના ભવ્યતર જીવનમાં પ્રવેશવા પૂર્વેની ક્ષણવારની જે નિશ્ચેષ્ટ સ્થિતિ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે, તેને તેઓ "મૃત્યુ" ગણવાની બેવકુફાઇ કરે છે અને એ ક્ષણિક નિદ્રા પછીજે વિવિધરંગી પતંગની આકાશગામી સ્થિતિ તેને મળવાની છે તે તરફ તેમનું લક્ષ્ય હોતું નથી તેથી તેઓ દિલગીર બની જાય છે. પરંતુ પ્રિયવાચક બંધુ ? તમે એ એળોની મુર્ખાઇ ઉપર હસશો નહી. કેમકે અમારી અને તમારી મુર્ખાઇ કરતા એ એળોની મુર્ખાઇ કાંઇ વિશેષ નથી. એ એળોના જીવનક્રમમાં મનુષ્યની મુર્ખાઇનુંજ પ્રતિબિંબ છે. એ વાતોમાં કાંઇ નથી માત્ર આપણે સમજીને આપણી ભ્રાન્તિ માટે ખેદ પામવા જેવું છે.

મૃત્યુનો ખરો અર્થ માત્ર એક પ્રવૃત્તિ મુકી બીજી નવી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવેશવું એજ છે. એક ક્ષણવાર સુધી પણ જીવનમાં ત્રુટી આવતી નથી. પ્રવૃત્તિમાં ફેરફાર થાય છે તે વખતે પણ જીવન તો તેમનું તેમ નવ્યુંજ રહે છે.

જ્ઞાની જનોના દ્રષ્ટિ બિંદુથી જોતાં "મૃત્યુ" છેજ નહિ. એ નામજ અસત્ય છે, હાડહડતું જુઠ છે, માત્ર અજ્ઞાનજન્ય ભ્રાંતિ છે. મૃત્યુ એવું કશું છેજ નહિ. જ્યાં જુવો ત્યાં સર્વ સ્થાને, સર્વ કાળે એક અખંડ, અવિચ્છિન્ન, ધારાવત જીવન પ્રવાહજ છે. જીવન શિવાય બીજું કશું છે જ નહિ. માત્ર જીવનજ

કેટલીક બાજુઓ, કેટલાક ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો છે, અને મૂર્ખ લોકો એ માંહેની એકાદ જીવન-સ્વરૂપને "મૃત્યુ" ના નામથી સંબોધે છે. વાસ્તવમાં કશુંજ મરતું નથી. જો કે પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થ, પ્રવૃતિ અને સ્વરૂપના ફેરફાર અનુભવ્યા કરે છે, એ ફેરફારને 'મૃત્યુ" કહેવું એના જેવી બીજી મોટી ભૂલ એકે નથી. આપણે ઘરથી દુકાને અથવા ઓફીસમાં જઇએ, એથી અલબત આપણી પ્રવૃત્તિનો સ્હેજ ફેરફાર થાય છે, અને દુકાન અથવા ઓફીસના જીવનના અનુભવ કાળે અનુભવાતા જીવનની વિસ્મૃતિ થાય છે. પરંતુ ઘરના જીવન સબંધે આપણે મરી ગયા છે એમ કાંઇ નથી. માત્ર આપણા જીવનની પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્રાંતર થાય છે. એ ક્ષેત્રાંતરને કદાચ "મૃત્યુ" ગણવામાં આવે તો પણ તેમાં દીલગીર થવા જેવું કે રોવા કુટવા જેવું શું છે ? એ જ્ઞાનદષ્ટિએ સમજાતું નથી.

આત્મા અમર છે, અવિનાશી છે, શાશ્વત છે એનું જીવન અસ્ખલિત અવ્યવહિત, સળંગ, ક્રમબધ્ધ છે. કોઇ કાળે આત્માના અસ્તિત્વનો સદંતર લોપ થતો નથી. કદાચ આત્મા કોઇ સમયે મુર્છા જેવી અવ્યક્ત ઉપયોગરહિત અવસ્થા ભોગવે પણ તેથી તે પોતાના અસ્તિત્વથી રહિત થયો છે એમ કાંઇ નથી. આખરે તેનું નિર્માણ એક પરમ ચિતિ મહાસાગરમાં લય (absorption) થવાનું છે, પરંતુ ત્યાં પણ તે લય પણ એક મહાસત્તા સાથે અભેદ અનુભવવા રૂપે છે, વિનાશ (destruction) અથવા વિલોપ (effacement) રૂપે નથી. Edwin Arnold ના મોહક શબ્દોમાં કહીએ તો—

"Never the Spirit was born;
The Spirit shall cease to be never;
Never was time it was not;

End and beginning are dreams.
Birthless and Deathless and Changeless,
Remaineth the Spirit for ever;
Death hath not touched it at all,
Dead t ough the house of it seemt. "

અર્થાત્-આત્મા કોઇ કાળે જન્મ્યો નથી, આત્મા કોઇ કાળે અસ્તિત્વથી ભ્રષ્ટ થવાનો નથી. એવો કોઇ કાળ ન હતો, કે જ્યારે તે ન હતો. તેના આદિ અને અંત એ માત્ર સ્વપ્નાં છે. આત્મા નિરંતરને માટે અજન્મ છે, અમર છે, અવિકારી છે. મૃત્યુ એને કોઇ કાળે સ્પર્શતું નથી. કદાચ આત્માનું ખોળું મરેલું ભાસતું હશે.

પશ્ચિમ તરફના દેશોમાંથી આવેલું જડવાદનું મોજું આ કાળે આપણા યુવક વર્ગ ઉપર ફરી વળ્યું છે, અને પરિણામે તેઓ એમ માનતા બન્યા છે, કે આ વિશ્વમાં બધું જ વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળું છે. પરંતુ એ દલીલમાં માત્ર અરધું સત્ય છે. વાસ્તવમાં તો કશું વિનાશ પામતું જ નથી, પરંતુ આપણી સાંકડી દૃષ્ટિને કદાચ કોઇ વિનાશ પામતું જણાય તો પણ તે વિનાશ નથી, પરંતુ પદાર્થનું રૂપાંતર છે. કુદરતના રાજ્યમાં કશું જ ખરા અર્થમાં મરતું નથી અણસમજુ લોકો મૃત્યુ જુએ છે બાકી જ્ઞાનીજનો તો સ્વરૂપનો ફેરફાર, - શક્તિ અને પ્રવૃત્તિનો અંતર એ સિવાય કશું જ જોતા નથી. નાનામાં નાનું અણુ પણ કોઇ કાળે સદંતર લોપ પામી જતું નથી. આપણું શરીર આ ક્ષણે મરી ગયું માનીએ તેમાં પણ ભૂલ છે. કેમકે શરીર કોઇ એક અખંડ, સળંગ તત્વ નથી. તે તો અણુઓનો સંઘાત છે; અને એ અણુઓ એક શક્તિ તત્વ ગોઠવાએલા રહે છે. વડે, અમુક કાળ સુધી અમુક આકારે

જ્યારે અભિમાની એક શરીરમાંથી નીકળી જાય છે, ત્યારે એ શરીરગત અણુઓ એક બીજા પ્રત્યે પૂર્વની જેમ સ્નેહાકર્ષણથી જોયેલા ન રહેતા, એક બીજા પ્રત્યે વિરોધ ભાવ બતાવવા માંડે છે. અભિમાનીના નિવાસકાળ સુધી તેઓ આત્માની સત્તાવડે, એક બીજાને અવલંબન આપી રહ્યા હતા, પરંતુ અભિમાની જ્યારે તેમાંથી નીકળી જઇ બીજું ખોખું શોધી લે છે, ત્યારે તે શરીરગત અણુઓ સંઘાન રૂપે નભી રહેવાનું પસંદ કરતા નથી. એ બધા અણુઓને એકઠા રાખનારૂં બળ પોતાની સત્તા પાછી ખેંચી લે છે. એટલે એ અણુઓ વિખરાવા માંડે છે. એક વિદ્વાને ખરૂં કહ્યું છે કેઃ–The body is never more alive than when it is dead." "શરીર જ્યારે મરી ગયું હોય છે ત્યારે તે જેવું જીવતું હોય છે તેવું જીવતું તે બીજા કોઇ કાળે હોતું નથી." એક બીજા વિદ્વાને વળી કહ્યું છે કેઃ–"Death is but an aspect of life and the destruction of one material form if but a hreluda to the building up another." "મૃત્યુ એ માત્ર જીવનની એક બાજુ વિશેષ છે. અને એક આકારનો વિનાશ એ અન્ય આકારવાળી રચનાનું પૂર્વગામી છે." આથી જડવાદની દલીલમાં કશુંજ તત્વ નથી. નાશ, મૃત્યુ, વિવરણ, એ માત્ર અમુક આકારનો છે, પરંતુ જે દ્રવ્યનો એ આકાર હતો એને કશુંજ લેવા દેવા નથી. મૃત્યુ કદાચ સંઘાતને સ્પર્શી શકે, પરંતુ અણુને સ્પર્શી શકેજ નહિ, વ્યક્તિત્વ અને અસ્તિત્વ નિરંતરને માટે એક સરખુંજ કાયમ છે.

જેને જ્ઞાનદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ છે, તેના મનથી જડવાદની દલીલો કશી બીસાતમાં નથી. એ દલીલો સમંધી, તેના ખંડન મંડન સમંધી, કે સ્થાપન ઉત્થાપન સબંધી કોઇ દિવસ તે પ્ર-

યત્ન કરતો નથી. જડવાદની દલીલો હાલ છે તે કરતા હજારો ગણી વધારે પ્રબળ, અને સચ્ચોટ હોય તો પણ તેના મનથી તે દલીલોનું કશુંજ મહત્વ નથી. કારણ જેને સમ્યકદૃષ્ટિ (pure vision) પ્રાપ્ત થઇ છે તેમનામાં એવું ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક સામર્થ્ય જાગૃત થયું હોય છે, કે જે વડે તેઓ "મૃત્યુ"ની ભ્રાન્તિ પ્રત્યક્ષ જોઇ શકે છે. બુદ્ધિની દલીલોની તેમને પરવા રહેતી નથી, કેમકે તેઓ અનુભવના પ્રમાણથી જાણી શકે છે કે આત્મા આ શરીરમાંથી નીકળ્યા પછી પણ જેવોને તેવોજ અસ્તિત્વમાન અને કાયમ રહે છે. માહાપુરૂષો જીવનની બીજી બાજુ અનુભવી શકે છે અને ત્યાંની સ્થિતિ-રીતિ જાણી શકે છે. આમ હોવાથી તેમને મનથી એ સબંધી બુદ્ધિના વ્યર્થ તર્કો અને દલીલો બેવકુફાઇ ભરેલા લાગે એમાં નવાઇ નથી.

જો તમે એવા પ્રકારની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિની ભૂમિકા સુધી ગતિ ન કરી શકયા હો કે જયાંથી, "મૃત્યુ" પછી આત્મા અચ્છિન્ન ધારાવત કાયમ રહે છે એમ અનુભવથી જાણી શકાય, અને તેથી આત્માના અમરત્વ સબંધી કોઇ પુરાવો માગતા હો તો તે પુરાવો મેળવવા માટે બહાર નહિ પણ અંતરમાં દૃષ્ટિ સ્થાપો. એ પુરાવો બહારથી મળી શકે તેમ નથી. માત્ર અંતરમાંજ છે. કેમકે આત્મા પોતાના અમરત્વનો પુરાવો પોતાના સ્વરૂપમાંજ ભેગો લઇને ચાલે છે. તમને તમારા અમરત્વમાં શંકા આવતી હોય તો તે શંકા કરનારને પોતાને પુછી જુઓ. અને કોઇ શાંત ક્ષણમાં એ શંકા ભાગી જશે. બધી ફીલોસોફી આપણને એટલુંજ શીખવે છે કે, બાહ્ય દૃશ્ય કરતા આંતરની સૃષ્ટિ અનંતગુણ અધિક સત્ય છે. ખરી રીતે જોવા જઇએ તો મનુષ્યને બહારની સૃષ્ટિનું કશુંજ જ્ઞાન નથી. તમને અત્યારે બહારની સૃષ્ટિનું જે કાંઇ જ્ઞાન છે તે માત્ર તમારા અંતઃકરણનું

નિવેદન અથવા rephrt છે. એટલે કે તમારા અંતઃકરણે બહાર ની સૃષ્ટિમાંથી જે કાંઈ સંસ્કારો ગ્રહણ કરેલા છે અથવા ચિત્રો ઝીલેલા છે, એ સંસ્કારો (impressions) અને રૂપો (pictures or forms) શિવાય તમે અન્ય કશુંજ જોતા નથી. વાતને ઉદાહરણથી જરા અધિક સ્પષ્ટ કરીએ. આ સામે વૃક્ષ છે, હું તેને જોઉં છું, પરંતુ હું માનું છું તેમ હું વૃક્ષને પોતાને જોતો નથી, પરંતુ એ વૃક્ષનું જે જે ચિત્ર મારી ચક્ષુના કેન્દ્ર ઉપર પડ્યું છે, તે ચિત્રને હું જોઉં છું અર્થાત્ મારે પોતાને બાહ્ય વૃક્ષ સાથે સીધો સંબંધ નથી, પણ માત્ર એ વૃક્ષના મારામાં પડેલા આંતર ચિત્ર સાથે છે, એથી આગળ વધીને જોવા જઉં છું તો જણાય છે કે, હું એ ચિત્રને પોતાને પણ જોતો નથી, પરંતુ મારા ચક્ષુ ઉપર એ ચિત્ર પડવાથી તે સ્થાન ઉપર આવેલા જ્ઞાનતંતુઓમાં જે આંદોલનનો ક્ષોભ (Vibratory motion) ઉપસ્થિત થાય છે, અને તે ક્ષોભમાં જે અમુક પ્રકારનો અર્થ રહ્યો છે, તેનેજ હું જોઉં છું. આથી મારૂં વૃક્ષનું જ્ઞાન બે એજન્સિઓ અથવા આડતીઆઓ દ્વારા મારા અંતઃકરણને મળે છે, આટલું સમજ્યા પછી કોણ કહી શકશે કે, આપણે બાહ્યવિશ્વ સાથે આંતરવિશ્વ કરતાં અધિક સંબંધ રાખીએ છીએ ? જ્ઞાનીજનોનો નિર્ણય એજ છે કે સર્વ કાંઇ અંતરમાં છે, બહાર નથી, અને "મૃત્યુ" છે જ નહીં. એ પુરાવા માટે પણ આપણે અંતરમાં દૃષ્ટિ દેવી જોઇએ.

છતાં ઘણા કાળની જુની ટેવથી આપણે "મૃત્યુ" ને ભયની દૃષ્ટિથી સ્વીકાર્યા વીના રહી શકતા જ નથી એ નવાઇની વાત છે. એ જુની ટેવ કાઢી નાખી તેના સ્થાને નવી ટેવ દાખલ કરવાની બહુ જરૂર છે. શરૂઆતમાં મનને 'મૃત્યુ નથી' એ નિર્ણય ઉપર સ્થિર કરવું જરા કઠીન જણાય છે, પરંતુ એ

વાતના પુરાવા ઉપર મન જેમ જેમ વિચાર, ચિંતન, મનન કર્યા જશે તેમ તેમ એ નિશ્ચય અધિક અધિક ઉંડો ઉતરતો જશે.

તમે ગમે તેવી ગાઢી કલ્પના કરો તો પણ તમે પોતે તદ્દન મરી ગયા છો એવું તમે કદીજ કલ્પી શકવા સમર્થ બનશો નહિ. કદાચ તમને આ વાતની શંકા થતી હોય તો તમે અત્યારેજ આ ગ્રંથ વાંચવું હમણાં બંધ રાખીને મરી ગયાની કલ્પના કરી જુઓ, કદાચ તમને તમારૂં શરીર નિશ્ચેષ્ટ, સ્થિર લાકડાની જેમ પડેલું કલ્પનામાં દેખાશે પરંતુ તમે પોતે અભિમાની, જીવાત્મા અથવા જેને તમે 'હું' કહો છો તે તો એ કલ્પનામાં પણ નિરંતર દ્રષ્ટાપદે જેવો ને તેવો સ્થિરજ રહેશે. દેહની પડખે ઉભો રહીને દેહને મરેલું કલ્પનાની ચક્ષુએ જોયા કરશે, પરંતુ "હું" તેને પોતાને "હું" પણાથી ભ્રષ્ટ કદીજ કલ્પી શકાશે નહિ. જે વાત કલ્પનામાં પણ નથી આવતી, તે વાસ્તવમાં ક્યાંથી હોઇ શકે ? અને આપણો આત્મા પોતાના સંબંધે મૃત્યુની કલ્પના કરવા શામાટે ના પાડે છે એ તમે જાણો છો ? કારણ એજ છે કે જે સ્થિતિ તેના સ્વરૂપમાં ત્રણે કાળમાં છે જ નહિ—નાસ્તિપણે છે. તે સ્થિતિ પોતામાં હોવાની દરખાસ્ત પણ તે સંઘરતો નથી. મૃત્યુની સૂચના પણ તે સ્વીકારવાની ના પાડે છે. એટલુંજ નહિ પણ કલ્પનામાં પણ તે સ્થાપવા ચોખી ના કહે છે. શરીરથી, મનથી, મનની સર્વ સ્થિતિઓથી, બુદ્ધિથી, તર્કથી અને ભવ્યમાં ભવ્ય પ્રતિભાના દીવ્ય સ્ફુરણોથી પણ આત્મા ઉપરી ભાગમાં બિરાજે છે. એ સર્વ કદાચ હોય કે ન હોય, ક્ષણમાં તે આવે કે ક્ષણ પછી તે જાય, તે કશાની દરકાર રાખ્યા વિના આત્મા પોતાનું જીવન સળંગ, ક્રમબદ્ધ, શૃંખલાબદ્ધ અવિચ્છિન્નપણે ભોગવ્યે જાય છે. મૂર્છામાં અને ગાઢ નિદ્રામાં પણ તેનો ઉપયોગ અવ્યક્તપણે રહે

જ રહે છે. અને જેને આપણે "મૃત્યુ" કહીએ છીએ તેની પછી પણ પ્રકાર ફેરે, અવસ્થાંતરે કાયમજ રહે છે.

અમે ઉપર કહી ગયા તેમ "મૃત્યુ" જેવું કાંઇજ આત્મા સંબંધે નથી એના પુરાવા માટે આપણે બુધ્ધિની દલીલોની જરૂર નથી, કેમકે જ્ઞાનીજનોનો એવો નિશ્ચય છે કે તર્ક અથવા બાહ્ય મનના વ્યાપારો સત્યના અન્વેષણમાં ઉપયોગી નથી. કદાચ આ વાક્ય તમને ભારે પડતું જણાશે, અને બુધ્ધિના વ્યાપારોની સત્યાન્વેષણ સંબંધે ઓછી કિંમત આંકેલી ભાસશે પરંતુ એ શબ્દો અમે વિચારીને જ લખ્યા છે, અમે તર્ક, બુદ્ધિ આદિને તેની વ્યાજબી કિંમતે સ્વીકારવા તૈયાર છીએ, પરંતુ વર્તમાન જમાનો બુદ્ધિને પ્રભુ રૂપે પૂજે છે અને બુદ્ધિવાદ (Rationalism) નેજ સર્વસ્વ ગણે છે, તે સાથે હમો મળવા આવતા નથી. જેઓ બુધ્ધિના પ્રદેશ ઉપર નવાજ પ્રવેશ પામેલા છે તેઓ કદાચ તેના પ્રખર તેજમાં અંજાઇ જઇ બુદ્ધિ એજ સર્વસ્વ છે એમ ભલે માની લે પરંતુ જેઓએ બુધ્ધિની ઉપયોગિતાનો વિચાર કર્યો છે, એવા મહાજનો તો એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે, આધ્યાત્મિક સત્યો સંબંધે તેનું કાર્ય બહુ જુજ અને મહત્વ વિનાનું છે. અમારા પૂર્વ મહાપુરૂષોનો જ આવો નિર્ણય છે એમ નથી પરંતુ આ જમાનાના મહા બુધ્ધિમાનો પણ એજ નિર્ણયને સ્વીકારે છે. દાખલા તરીકે વર્તમાન યુગની બુદ્ધિના શિખરરૂપ મહા વિદ્વાન Kant શું કહે છે તે સાંભળો. તે કહે છે કે The only use of a philosophy of pure reason is a negative one Instead of discovering truth, its modest function is to guard against error." અર્થાત્ "વિશુદ્ધ બુધ્ધિવાદ ઉપર રચાએલા તત્વજ્ઞાનનો ઉપયોગ માત્ર નિષેધાત્મક

. બુદ્ધિ એ સત્યના શોધનમાં પ્રવર્તાવવાને બદલે, તેનું કર્તવ્ય
ાત્ર ભૂલની સામે રક્ષણ કરવાનું છે." અમે પોતે આ મત સાથે
ડધા મળતાં છીએ. ભુલની સામે રક્ષણ કરવાની શક્તિને પણ
મે કાંઇજ સરત વિના એકાંતપણે સ્વીકારી શકીએ તેમ નથી.
ા સ્થાને બુદ્ધિનું શું અર્થ છે એ સંબંધી નિબંધ લખવા
મે બેઠા નથી. એના કાર્યનો અને ઉપયોગીતાનો પ્રદેશ કયો
છે, એ જુદો જ વિષય છે, અને તે સાથે કહેવા દો કે તે
બહુ રસપ્રદ વિષય છે. પરંતુ અમને લાગે છે કે અમે વિષયાં-
તરમાં ઉતરી પડયા છીએ. છતાં એ જોખમ ખેડયા પછી પણ
જો અમે એટલું તમારા મન ઉપર અંકિત કરી શકયા હોઇએ
કે "મૃત્યુ નથી" એ સિધ્ધાંતનો પુરાવો બુદ્ધિમાંથી નહિ પણ
હૃદયના ઉચ્ચ અંશમાંથી જ મળી શકે તેમ છે, તો અમારૂં
વિષયાંતરમાં ઉતરવાનું જોખમ અમે સફળ થયું લેખોશું.

તમારા—અરે, પ્રત્યેક વ્યક્તિના હૃદયના અંતરતંમ પ્રદેશમાં
આત્મા, પરમાત્મા અને વિશ્વ સંબંધી સત્યોનું જ્ઞાન સુપ્ત અ-
વસ્થામાં પડેલું છે. એ જ્ઞાન તેના માલીકની—તેના સ્વામીની
રાહ જોઇ રહેલું છે. તમે ત્યાં દ્રષ્ટિ સ્થાપો અને તમને ત્યાં દી-
વ્યાક્ષરે લખેલા માલુમ પડશે કે તમારૂં ખરૂં સ્વરૂપ—તમારૂં વા-
સ્તવિક "હું" જેને અગ્નિ બાળી શકતો નથી, જળ ડુબાડી શ-
કતું નથી, વાયુ ધસડી જઈ શકતો નથી, પૃથ્વિ આવરણ કરી
શકતી નથી એવું આત્મતત્વ, અમર, અજન્મ, શાશ્વત, અજ્ઞેય,
આનંદ સ્વરૂપ, મંગળ સ્વરૂપ, કલ્યાણ સ્વરૂપ, નિરાજી રહ્યું
છે. જ્યારે માનસ-ચક્ષુ અંતરમાં વળે છે ત્યારે ત્યાં તે જુએ
છે કે "હું" અવિનાશી છું. તમે કહેશો કે આ પુરાવો કાંઇ
પ્રયોગ-સિદ્ધ, પ્રત્યક્ષ કે કાયદાની દ્રષ્ટિએ સાચો ઠરી શકતો
નથી. પરં તમે આધ્યાત્મિક સત્યો માટે સ્થૂળ પુરાવો માગો છે

ક્યાંથી મળે ? ભૌતિક પદાર્થોના સંબંધમાં ભૌતિક પુરાવો ચાલી શકે અને કોઇ વાતને સિદ્ધ કરી શકે, પરંતુ આંતરિક વિષયો સંબંધે એ ભૂમિકા ઉપરનો પુરાવો નિરર્થક અને નિષ્ફળ છે. આથી જે પ્રદેશમાં જે હોવું વાસ્તવિક છે તે પ્રદેશમાં તેની શોધ કરવી ઉપયુક્ત છે.

આત્માને પોતાના સંબંધે આત્માને પોતાને જ બોલવા દો, અને જ્યારે તમે વચમાંથી સ્થૂળ શરીરની, બુદ્ધિની, તર્કની, અવિશ્વાસની અશ્રદ્ધાની, ડખલ કાઢી નાખશો ત્યારે આત્માનું પોતાનું દિવ્ય સંગીત ગર્જી ઉઠશે તે શું બોલશે ?

"મૃત્યુ છેજ નહિ. કોઇ કાળે હતુંજ નહિ. અત્યારે પણ નથી. હવે પછી પણ નહિજ હોય. જીવન સિવાય અન્ય કશુંજ નથી, અને તે જીવન પણ અનાદિ અને અંત રહિત કાલ ત્રય વ્યાપિ છે." આત્માનું ગાન આવી મતલબનું છે. તમારે તે સંગીત સાંભળવું હોય તો શાંતિમાં પ્રવેશો. એ નિસ્તબ્ધ આંતર શાંતિના પ્રદેશમાં પ્રવેશ્યા વિના એ સંગીતના દિવ્ય આંદોલનો તમારા આન્તર કર્ણમાં પહોંચી શકે તેમ નથી. એ સંગીત સાંભળ્યા પછી મૃત્યુનું મૃત્યુ થાય છે. જે કોઇ કાળે હતુંજ નહિ, પરંતુ માત્ર ભ્રાન્તિ વડેજ અસ્તિત્વ ભોગવતું આવતું હતું, તે કહેવાતું "મૃત્યુ" અળપાઇ જાય છે. જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો મધ્યાન્હકાળ થતાં અજ્ઞાનરૂપી પડછાયો મૂળ પદાર્થમાં સમાઇ જાય છે, અજ્ઞાનમંથી જ્ઞાનમાં આવતાં તમે હસીને બોલી ઉઠશો કે 'જે કોઇ કાળે હતુંજ નહિ તેનાથી હું નકામો ડરતો હતો." પછી તમને અનુભવથી, ઉપયોગપૂર્વક, ભાનપૂર્વક, જાગૃતિપણે, સમજાશે કે મૃત્યુ છેજ નહિ. શાશ્વત, અનંત, નિરંકાર જીવન વિના બીજું કશુંજ કોઇ કાળે કોઇ સ્થાને છેજ નહિ.

મુનિશ્રી મોનચંદ્રજી વિરચીત, તથા તેમણે સંશોધન કરી સુધારી આપેલ ઉત્તમ સાહિત્ય. આવૃત્તિ.

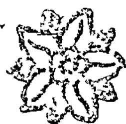
સુબોધ સંગીતમાળા ભાગ ૧—૨—૩ પાકું પુઠું બીજી ૦)
સદર (સ્ત્રી ઉપયોગી) ભાગ ત્રીજો ...ચોથી ૦)
સામાયિક સ્વરૂપ સંસ્કૃત સ્તોત્રો સહિત......બીજી ૦)
જૈન પ્રશ્નોત્તર કુસુમાવળી..................ત્રીજી ૦)
સુબોધ કુસુમાવળી (નીત્ય પાઠ કરવા લાયક) ત્રીજી ૦)
રેસીટેશન (ભાષણો—સંવાદો—ગાયનો) ભાગ—૧ ૦)
રેસીટેશન..................ભાગ—૨—૩ દરેકના ૦)
સંસ્કૃત કાવ્યાનંદ (ઘણા ઉપયોગી કાવ્યોનો સંગ્રહ) ૦)

આદર્શ સ્ત્રી રત્નો ત્રણ પુસ્તક સાથે કિંમત ૭ આના	ઇંદુમતી (આદર્શ પુત્રી)	૦)
	સુચારીની (આદર્શ સ્ત્રી)	૦)
	હેમવતી (આદર્શ માતા)	૦)

આધ્યાત્મિક ભજનપદ પુષ્પમાળા (સંગ્રહ) ૦)
આધ્યાત્મિક પ્રબંધાવળી (સુશીલકૃત) પડતર કરતાં લગભગ પોણી કિંમતે—મણકો ૧-૨-૩-૪-૫ દરેકના ૦)
એ પાંચે મણકાની સીરીઝ સાથે ખરીદે તો ૦॥।
એ પાંચે મણકા પાકા પુઠાથી બાંધેલ (પૃષ્ટ ૬૦૦) રૂ. ૧
છંદ સંગ્રહ આવૃતિ બીજી ....૦)
સામાયિક પ્રતિક્રમણ અર્થ અને વિધિ સહીત..........૦।
સામાયિક અર્થ સહિત તથા પ્રતિક્રમણ મૂળ.........૦)

દરેક પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું— વ્યવસ્થાપક,
શ્રીયુત ખેમચંદ નાગરદાસની કું૦ લીંબડી-કાઠીયાવાડ.

પ્રબંધાવળી.

આવૃત્તિ ૧ લી.

આસક્તિ રહીત કર્મ અને ચારિત્ર ગઠન, તથા વૈરાગ્ય.

લેખક,

છોટાલાલ હરજીવન (સુશીલ)

સં. ૧૯૭૭.

ધર્મ વિજય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ—લીંબડી.

આધ્યાત્મિક

પ્રબંધાવલી.

મણકો બીજો.

આસક્તિ રહીત કર્મ અને ચારિત્ર ગઠન,
તથા વૈરાગ્ય.

લેખક,

છોટાલાલ હરજીવન (સુશીલ).

સંગ્રહ કર્ત્તા,

મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી.

પ્રકાશક,

શ્રી અજરામરજૈન વિદ્યાશાળાના કાર્યવાહક-લીંબડી.

સં. ૧૯૭૭ ઇ. સ. ૧૯૨૧.

કિંમત ત્રણ આના.

પાંચે મણકાની સીરીઝના બાર આના.

ભૂમિકા.

આ ગ્રંથમાં જે લેખો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે તે જૈન ધર્મના તત્વવેત્તા, ગંભીર સુવિચારક શ્રીયુત્ છોટાલાલ હરજીવનની આધ્યાત્મ રસ પ્રવાહિની લેખીનીથી "આત્માનંદ પ્રકાશ" અને "આનન્દ" માસીકમાં પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થઇ ગએલા લેખોનો, સંગ્રહ માત્ર છે. જ્યારથી એ લેખો મારા વાચવામાં આવવા શરૂ થયા ત્યારથી ને ક્ષણિક માહિત્યના પ્રવાહમાં તણાઇ જતાં અટકાવી ગ્રંથાકારે જૈન સાહિત્યમાં દાખલ કરવાની વૃત્તિ મને સ્ફુરી હતી. જૈન દર્શનના વર્તમાન સાહિત્યમાં આવા પ્રકારનું લેખન અત્યંત વિરલ છે એમ મને લાગ્યા કરતું હતું; અને જેમ જેમ એ લેખો પ્રગટ થતા ગયા તેમ તેમ તેમને અખિલ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવાનો મારો નિશ્ચય અધિકતર દૃઢ થતો ગયો આ લેખોમાં નિહિત થએલી સુંદર ભાવના આજે પુસ્તકના સ્વરૂપમાં ઉપસ્થિત કરવાની જે તક મને આજે મળેલી છે તેને હું મારા જીવનની એક પરમ સૌભાગ્યની ક્ષણ લેખું છું. આ સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થએલા લેખો મુખ્યતઃ આત્મા, કર્મ અને મનોવિજ્ઞાન વિષયક છે. જૈન દ્રષ્ટિએ તે વિષયની રહષ્ય પૂર્ણ આલોચના તેમાં થએલી છે. એ તાત્વિક વિષયમાં આપણા માંહિના ઘણાકને જે અસ્પષ્ટ અને ભ્રાન્ત કલ્પનાઓ છે તે આ લેખોના અનુશીલનથી વિષદ રૂપે સમજવામાં આવશે-એમ મને વિશ્વાસ છે આ લેખોની ઉપયોગીતા વિષે અત્રે સવિસ્તર નિરૂપણ કરવું મને યોગ્ય ભાસતુ નથી, અને તેથી તે લેખોના વાંચન દ્વારાજ તેનો નિર્ણય કરવાની વિજ્ઞપ્તિ કરી વિરમું છું." સંગ્રહ કર્ત્તા

આ પુસ્તક પડતર કરતાં ઓછી કિંમતે અમો ફેલાવી શક્યા છીએ તે નીચે જણાવેલ સદ્ગૃહસ્થોની મદદને આભારી છે.

૧૫૦) તલસાણીયા જગજીવન ઉજમશી લીંબડી. ૧૦૦ શા ચમનલાલ પોપટલાલ મુંબાઇ. ૧૦૦) પારિ મુળચંદ જીવરાજ લીંબડી. ૧૦૦) શા જીવરાજ દેવચંદ જેતપુર.

આધ્યાત્મિક પ્રબંધાવલી.

મણકો ૨ જો

આસક્તિ રહિત કર્મ.

પ્રકરણ ૧ લું.

વિશ્વ ઉપરના બધાં દર્શનો અનેક બાબતોમાં એકબીજાથી ગમે તેટલાં વિરોધી હોય છતાં એક વિષય પરત્વે તો તેમનું ચાસ્વળાનું મળતાપણું જોવામાં આવે છે, તે વિષય એ છે કે વાસ્તવ મનુષ્ય પ્રયત્નનો અંતિમ ઉદ્દેશ માત્ર એકજ છે. એકજ અસ્તિત્વની શોધમાં પ્રાણી માત્ર લાગેલા છે. એકજ ઇષ્ટ સ્થિતિ તરફ તે સર્વના પગલાં ગતિ કરી રહ્યા છે. જુદા જુદા કાળમાં, જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી પ્રકૃતિના મનુષ્યોને અનુકૂળ થાય તેવા પ્રકારે તે તે દેશકાળમાં પ્રવર્તતા સંયોગો, પરિસ્થિતિઓ અને જન વિકાસને દૃષ્ટિમાં રાખીને જ્ઞાનીજનોએ જુદા જુદા

માર્ગો ઉપદેશ્યા છે. એ બધા માર્ગો અને ઉપદેશો ઉપરથી તે તે દેશકાળની ભાવનાઓના પડ ઉતારી લેવામાં આવે તો પાછળ જે તત્ત્વ અવશેષ રહે છે તે તત્ત્વ સર્વ ધર્મો, દર્શનો મત માતાંતરો અને સંપ્રદાયોને એક સરખી રીતે ગ્રાહ્ય થઇ શકે તેવા હોય છે. તેમ છતાં પણ એ એકજ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા માટે જુદી જુદી પ્રકૃતિના મનુષ્યો માટે જુદા જુદા માર્ગોનું નિર્માણ થએલું જણાય છે. જેમ વ્યવહારમાં તેમ પરમાર્થિક માર્ગમાં પણ મનુષ્ય પોતાની પ્રકૃતિને, સ્વભાવગત લક્ષણોને છોડી શકતો નથી. આથી મૂળ તત્ત્વને સમજ્યા છતાં પણ તે તત્ત્વના સાક્ષાત્કાર માટે મનુષ્યે પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરતા માર્ગનું અવલંબન કરવું જોઇએ, અને તેમ ન થાય તો તે માર્ગ તેને માટે અત્યંત વિષમ, દુખમય, અને કંટાળા ભરેલો તેને જણાયા વિના રહેતો નથી પ્રકૃતિ અથવા સ્વભાવ એ કાંઇ આકસ્મિક ઘટના નથી પરંતુ મનુષ્યે પૂર્વ ભવોમાં જે માર્ગનું અવલંબન કરેલું હોય છે, અથવા કાર્ય અને ભાવનાના જે રસ્તા ઉપર થઇને તેણે પોતાની ઉન્નતિ સાધી હોય છે તેનું પરિણામ હોય છે પ્રકૃતિ અકસ્માતથી આંધળીએ ટપે બંધાએલી હોતી નથી, પરંતુ ગત જન્માંતરોની તે તે માર્ગની પ્રવૃત્તિનું કુદરતી પરિણામ છે. આપણા વિકાસક્રમની પ્રત્યેક ભૂમિકાએ, મોક્ષ—પાટણ તરફના માર્ગમાં પગલે પગલે આપણી પ્રકૃતિને દૃષ્ટિમાં રાખવી અત્યંત આવશ્યક છે; કેમકે તે એક અત્યંત સત્ય ઘટના છે—મિથ્યા ભ્રાન્તિવાળી વસ્તુ નથી. પ્રકૃતિના માર્ગે પ્રવર્તવાથી આપણે ન્યૂનમાં ન્યૂન શ્રમે અધિકમાં અધિક બદલો મેળવી શકીએ છીએ, અને

જીવન પથમાં મુસાફરીનો શ્રમ આપણને મુદ્દલ જણાતો નથી. શ્રમ માત્ર પ્રકૃતિથી વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવાથી જણાય છે. આ સાહજીક નિયમને લક્ષમાં રાખી નેજ, શાસ્ત્રકારે એકજ પરમ પ્રાપ્તવ્યને માટે જુદા જુદા માર્ગોનું વિધાન કરેલું છે, અને જુદી જુદી પ્રકૃતિના મનુષ્યોને બંધ બેસતી થાય તેવી સુંદર યોજના કરી છે.

આ માર્ગોમાંથી એક માર્ગ એ છે કે આત્મામાં રહેલી શક્તિઓને વિકસાવવી, અર્થાત્ સંકલ્પ-બળ (will power) વડે આપણી માનસિક શક્તિઓ ઉપર આધિપત્ય સ્થાપવું, આપણી પ્રકૃતિના અધો અંશને કાબુમાં લેવો, મનને વાસનાના માર્ગ ઉપર જતાં અટકાવી ઇષ્ટનાં વળગાડી દેવાનું સામર્થ્ય સ્ફુરાવવું અને તે સંયમ મનની સહાય વડે આત્માના વિકાસનો પરમ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવો. આ માર્ગનું નામ "મનો સંયમ શાસ્ત્ર" રાખીએ તો ચાલે તેમ છે. આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ એ માર્ગને "રાજયોગ" એવા નામથી સંબોધેલ છે, પણ આપણે અત્યારે નામ સાથે સંબંધ નથી—માત્ર વસ્તુ સાથે છે.

બીજો માર્ગ બુદ્ધિમાન પ્રકૃતિના મનુષ્યોને અનુકૂળ થાય તેવો છે. આ વિશ્વનો મહા પ્રશ્ન બુદ્ધિના વ્યાપારોથી, તર્કોથી શોધખોળથી, ચિંતનથી, વિજ્ઞાનથી અને એવા માનસ પ્રયત્નોથી ઉકેલવાનો તે માર્ગ છે. ફીલોસોફરો, તત્વજ્ઞો, મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રના અભ્યાસકો, અને એવાજ બુદ્ધિના સ્ત્રી પુરુષો એ માર્ગનું અવલંબન અભિરુચિપણે લઇ શકે છે. એ પણે બીજાઓની બુદ્ધિ—પ્રકૃતિને (intellectual temperament) એ માર્ગ બહુ બંધબેસતો

જણાય છે. આ માર્ગને આપણા પૂર્વ મહાજનોએ "જ્ઞાનયોગ" નામ આપેલું છે.

વળી એક માર્ગ ઇશ્વર પ્રત્યેના અસાધારણ પ્રેમ અને ભક્તિભાવનો છે. સર્વ જીવનનું મૂળ, પ્રાણીમાત્રનાં જ્ઞાતવ્ય, માન્તવ્ય અને કર્તવ્યની પરાવધિરૂપ ઇશ્વર સાથે પ્રેમના બળથી એકતા સિદ્ધ કરવી. આ માર્ગને "ભક્તિયોગ" નામ અપાએલું જોવામાં આવે છે, અને તેને યોગથી જુદી શાખા તરીકે માનવામાં આવે છે. પરંતુ અમે ભક્તિના માર્ગને જુદો માર્ગ માનતા નથી. અમે નથી સમજી શકતા કે એક મનુષ્ય ગમે તે માર્ગનું અવલંબન કરે પણ તે માર્ગમાં, ઇશ્વર પ્રત્યે તેનું હૃદય પ્રેમ અને ભક્તિથી ભરેલું ન હોય તો તે માર્ગનું અનુશીલન કવી રીતે કરી શકે? મનુષ્ય ગમે તે માર્ગ ગ્રહણ કરે, તેની પ્રકૃતિને અનુકૂળ એવા ગમે તે રસ્તે પારમાર્થિક શ્રેય સાધે, પરંતુ તે પ્રત્યેક માર્ગમાં તેનું અંતઃકરણ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમથી પરિપૂર્ણ હોવું જ જોઈએ; અગર તેમ ન હોય તો તે મનુષ્ય તે માર્ગ તરફ દોરાય જ નહીં. વ્યવહારમાં મનુષ્ય ગમે તે ધંધો નોકરી કરે પણ તે દરેકમાં તેનું મન પૈસા પ્રત્યે રૂચિવાળું હોવું જ જોઈએ. તેમ ન હોય તો તે ધંધો કે નોકરી કરી શકે જ નહીં. તે જ પ્રમાણે પરમાર્થ–માર્ગમાં પણ મનુષ્યનું મન ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રેમયુક્ત ન હોય તો કોઇ પણ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકે જ નહીં. આથી દરેક માર્ગમાં પ્રેમ અને ભક્તિ તો આવશ્યક અંગ તરીકે અનિવાર્ય જ છે, અને તેથી તે માર્ગને જુદા માર્ગ તરીકે અમે સ્વીકારતા નથી.

શાસ્ત્રકારોએ એક બીજો માર્ગ "આસક્તિ રહિત કર્મ" નો સ્થાપેલો છે. આ માર્ગ એ શીખવે છે કે, મનુષ્ય સંસારમાં રહેવા છતાં, સંસારનું પ્રત્યેક કાર્ય ધ્યાનપૂર્વક કાળજીથી કરતો હોવા છતાં, તે અબંધપણે કેવી રીતે રહી શકે. આત્મબંધ રહિતપણે—ઉદાસીનપણે—સમભાવપૂર્વક સંસારના કાર્યો કરવા બાબતે શાસ્ત્રોમાં સ્થળે સ્થળે ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. આ માર્ગને અન્ય દર્શનોમાં "કર્મ યોગ" કહેવામાં આવે છે. આપણે તેને "અબંધ યોગ" નામ કહીશું. આ યુગમાં આ માર્ગ અધિક અનુકૂળતાવાળો અમને જણાય છે. વર્તમાન જમાનામાં મનુષ્યોને અસાધારણ ઇહિગત ચિંતન, મનન, અને તત્ત્વ શોધન માટે ભાગ્યેજ અવકાશ રહેતો જણાય છે. મનો–સંયમ પણ તેજ પ્રકારે જનસમાજના મોટા ભાગ માટે દુષ્કર અને કઠિન જણાય છે. વ્યવહારના બધા કાર્યો કરવા છતાં નવા કર્મોની જાળમાં ન ફસાવું; અને તે સાથે જુના કર્મો અને સંસ્કારોને નષ્ટ કરતા જવું એ આ યુગમાં સૌ કરતાં અનુકૂળ રસ્તો જણાય છે. આથી આ સ્થળે હમે એ વિષયના વિવેચનમાં ઉતરવાનું યોગ્ય વિચાર્યું છે.

તેમ છતા હમારે આ સ્થળે કહેવું જોઇએ કે, મનુષ્ય પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ પડે તેવો ગમે તે માર્ગ ગ્રહણ કરે છતાં તે સ્વીકારેલા માર્ગ શિવાય અન્ય માર્ગો તરફ તે લેશ પણ ઉપેક્ષા રાખે એ અયોગ્ય અને હાનિકર છે. મોક્ષમાર્ગના બધા ફાંટાઓ એક બીજા સાથે એવા સંકળાએલા છે કે, કોઇ પણ મુમુક્ષુ તે સર્વમાંથી એક પણ ફાંટાનો અનાદર કરે, તો તે

ચાલી શકે જ નહિ. સર્વ માર્ગોની યોગ્ય કદર તેણે બુઝવી જોઇએ. દરેકનું રહસ્ય અને સારતત્ત્વ તેણે સમજવું જોઇએ; પરંતુ એ સર્વમાંથી એક માર્ગનું પ્રાધાન્ય તેના અંતઃકરણ ઉપર હોવું જોઇએ.

"અબંધ યોગ" અથવા આસક્તિ રહિતપણે વ્યવહાર પ્રવૃત્તિના વિજ્ઞાનમાં ઊતરતાં પહેલાં હમારે એક વાત સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદન કરવાની રહે છે. આ બધાં શિક્ષણનું, યોગ માર્ગના અવલંબનનું, વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓનું, વિધિઓનું, આચરણોનું અંતિમ લક્ષ્ય શું છે? એ બધાંનો અર્થ શું? આ સર્વ પ્રયત્નોદ્વારા આત્મા કઇ વસ્તુ શોધે છે? જીવનનો, સંવર્ધનનો, વિકાસનો, ઉન્નતિનો અર્થ શું? પ્રાણીમાત્રનો વિરામરહિત પ્રયત્ન છેવટ કયા ફળનો દાવો રાખે છે? આ બધા પ્રશ્નો પ્રત્યેક મુમુક્ષુના હૃદયમાં સ્વાભાવિકપણે પ્રકટે છે. ઘણા લોકો એ સવાલનો ઉત્તર માગે છે. મહાજનોએ એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ગત કાળમાં આપેલ છે. હમે એ ઉત્તર ટુંકામાં આપીશું. અને તે આ છેઃ—

મનુષ્ય પ્રયત્નનો ચરમ ઉદ્દેશ એ છે કે, આત્માનો વિકાસ કરી આખરે તેનો પરમ આત્મામાં લય કરવો, અર્થાત્ ઇશ્વર સાથે તેનો અભેદભાવ—એકતા સિદ્ધ કરવી. આપણા વ્યક્તિભાનને અર્થાત્ જેને આપણે "હું" કહીએ છીએ, તેને એક પરમ સમરસ ચૈતન્યઘનમાં—ઇશ્વરમાં—અભેદપણે પરિણમાવવું. મનુષ્ય પ્રયત્નનો પરમ લક્ષ્ય એ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્રકારો, તત્ત્વજ્ઞો જાહેર કરે છે.

કેટલાક એમ માને છે કે, મનુષ્ય-જીવન અને મનુષ્ય-પ્રયત્નનો ઉદ્દેશ "સુખ" છે. આમ માનવું પણ એક પક્ષે વ્યાજબી છે. પરંતુ સરત એટલી કે તે "સુખ" આત્માનું ખરૂં વાસ્તવ સુખ હોવું જોઇએ. અને ખરૂં સુખ એકજ પ્રકારનું હોઇ શકે. પણ જો એ "સુખ" શબ્દ વડે મનુષ્યોને સંસાર આપી શકે છે. તેવા ક્ષણિક ચંચળ ભોગજન્ય આનંદો ઇષ્ટ હોય તો હમે એ ઉદ્દેશ સાથે એકમત નથી. ક્ષણસ્થાયી ભોગ-સામગ્રીમાંથી ઉદ્ભવતું સુખ એ માત્ર ક્ષણસ્થાયીજ છે અને તેવા સુખને જેઓ પોતાના જીવન અને પ્રયત્નના ઉદ્દેશ તરીકે સ્થાપે છે. તેમને આખરે જણાયા વિના રહેતું નથી કે, એ ઉદ્દેશની પાછળ દોડવું એ ભૂતના ભડકાની પાછળ દોડવા જેવું છે. સાંસારિક સુખ કોઇ કાળે મનુષ્યોએ પોતાની મુઠીમાં પકડયાનું-તેને પ્રાપ્ત કર્યાનું કોઇએ સાંભળ્યું કે જોયું નથી. એ સુખ દેખાય છે ખરૂં પણ આપણી પકડમાં આવી શકતું નથી. ભૂતના ભડકાની પેઠે તે હંમેશા આપણાથી સ્હેજ દૂરનું દૂર રહે છે. પદાર્થોમાં ખરૂં સુખ કોઇ દિવસ મળી શકે તેમ છેજ નહિ. દેખાવમાં ગમે તેટલું એ સુખરૂપી ફળ સુંદર અને આકર્ષક લાગવા છતાં તેને સ્પર્શતા તે રાખની ઢગલી બની જાય છે. સ્ત્રીનો વેશ ધારણ કરેલી નાટકની "સુંદરીઓ" જેવું એ સુખ માત્ર નજરનેજ મોહ ઉપજાવનારૂં છે. વસ્તુતઃ તે સુખપ્રદ નથી. કાંઇક સુખનો ખ્યાલ એ પદાર્થોની પાછળ દોડતા દરમ્યાન મળે છે ખરો; પરંતુ જ્યારે તે પદાર્થને પકડયો કે તુર્ત તેની સુખરૂપતા અદ્દશ્ય થાય છે. એ ફળમાંથી સુકી રાખ શિવાય કશુંજ નીકળતું નથી.

આપણે જે પદાર્થમાં સુખપ્રદપણું કલ્પી તેને મેળવવા દોટ કાઢીએ છીએ તે પદાર્થ ગમે તેવો મહાન હોય, તો પણ પરિણામ ઉપર કહ્યું તે વિના અન્ય એકે પ્રકારે સંભવતું નથી. સાંસારિક પદાર્થ એ આખરે સાંસારિકજ રહે છે અને હાથમાં પકડતાજ તે રસહિન બની જાય છે. એ પદાર્થો માત્ર મર્યાદિત દેશ અને કાળમાં મર્યાદિત નામ રૂપ વાળી વસ્તુઓ છે, અને તે બધા પોતાની મુદત પુરી થયે પોતાના નામ અને રૂપને પોતાના સ્વરૂપમાં પાછા ખેંચી લે છે. આપણે તેને મરી ગયું અથવા અદ્રશ્ય થયું માનીને દીલગીર બની જઇએ છીએ; પણ જે પદાર્થ મરવાના સ્વભાવવાળો છે તેને મરવા વિના કેમ ચાલે ? તમારે એવું સુખ જોતું હોય કે જે કદી પણ મરે જ નહિ તો પછી તમારે એવું કાંઇ શોધવું જોઇએ કે, જે શાશ્વત હોય-કોઇ કાળે નાશ પામવાના સ્વભાવવાળું ન હોય. પાદાર્થિક સુખનું છેવટનું ભાવી તો એકજ પ્રકારનું હોઈ શકે અને તે એ કે તે મર્ત્યશીલ છે.

અને તેમ છતાં આ બધો પ્રચંડ જીવન-કલહ દુ:ખ, દર્દ, પ્રયત્ન અને અશ્રાન્ત અવિરત પ્રવૃતિનો કાંઇક ઉદેશ છે. તે સાવ નિરર્થક નથી. તે ઉદ્દેશ એ છે કે, આત્મા, એ બધા દ્વારા પોતાના સ્વરૂપને જોતાં અનુભવતાં અને મેળવતાં શીખે. એ સર્વનો અંતિમ હેતુ, આખરનો લક્ષ્ય, છેવટનો ઉદ્દેશ આત્મ સાક્ષાત્કાર (Self-realizarion) છે. એટલાજ માટે આપણે થોડો કાળ અમુક ચીજ કે પદાર્થની પાછળ શ્વાસભર દોડીએ છીએ. અને વળી તેને પડતું મૂકી બીજા પદાર્થ પાછળ પડીએ

ીએ. અને એ પ્રમાણે દોડતી વખતે બધો વખત આપણે એમ માનતા હોઇએ છીએ કે, આપણે તે તે પદાર્થની અનિવાર્ય જરૂર છે. અને તે જ સાથે છેવટે એમ પણ માનવું પડતું હોય છે કે એની કાંઇ જરૂર નહોતી. એના વિના ખાસી રીતે નભી શકત —નકામી માથાકુટ કરી. આપણને વાસના રૂપી એવી એક ભૂખ વળગી છે કે, જે કદી પણ તૃપ્ત થઇ શકે તેવી નથી—એવી તરસ છે કે, જે કદી પણ છીપી શકે નહી. જીવનના સર્વ અનુભવો આપણે ભોગવીએ છીએ. તેમાં કેટલાક અનુભવો અતિ ઉત્સાહભેર ઉત્કટપણે, તીવ્ર ભાવે, ભોગવીએ છીએ. અને કેટલાક મંદપણે વેઠ ઉતારવાની માફક, સુસ્તીથી, ભોગવીએ છીએ. પણ એ બધું ભોગવાઇ ગયા પછી જણાયા વિના રહેતું નથી કે, તે બધા ભોગાનુભવો—તીવ્ર અને મંદ, ઉત્કટ અને સુસ્ત—બધા પડછાયા જેવા ભ્રમ ઉપજાવનારા હતા. તેમાં કાંઇ સ્થાયિ કે સ્થિર ન હતું. હૃદય ઉપર અમુક સંસ્કાર મૂકી, એ બધા પડછાયા અળપાઇ ગયા. એ માંહેનું કશું ધ્રુવપણે સત્ય ન હતું. અને તેમ છતાં એ બધા અસત્ય પડછાયા હોવાનું અનુભવતા અને માનતા છતાં એ વાસનાની ક્ષુધાનો અગ્નિ ઓલાવતો નથી. એ ભૂખ અને તરસ નિરંતર આપણને ત્રાસ આપ્યાજ કરેછે. અને નવા નવા પ્રયત્નોની દિશા તરફ આપણને, રાજીથી કે કરાજીથી દોરીને લઇ જાય છે. એ વાસનારૂપી લાકડીની આરનો ઘોદો પ્રત્યેક ક્ષણે આપણા મર્મ ઉપર વાગતોજ રહે છે. ક્ષણ પણ આરામની વાતનો સંભવ સરખો પણ આવતો નથી આ પ્રમાણે ક્યાં સુધી રહેશે ? પ્રિય બંધુ ! એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. જે પદાર્થની તમે

શોધમાં છો તે પદાર્થમાં તમે કલ્પેલું "સુખ" તમારા ભીતરમાં જ છે એમ જ્યાંસુધી તમે શીખશો નહિ ત્યાંસુધી એમ જ રહેવાનું નિર્માણ છે. "સુખ અંતરમાં છે. બહાર નથી" એ સત્યનું જ્યારે મંદ અને સ્હેજ સરખું પણ સ્ફુરણ હૃદયમાં અનુભવાય પછી આપણે તદ્દન જુદા જ સ્વરૂપમાં પલટાઇ જઇએ છીએ. એ એક જ અનુભવનો પાઠ શીખવા માટે જીવનના સર્વ પ્રયત્નનો ઉદ્દેશ છે.

"સુખ અંતરમાં છે, બહાર શોધવાથી તે મળવાનું નથી" એમ જ્યાંસુધી નિશ્ચય ન થાય ત્યાંસુધી આત્મા કોઇ કાળે રસમયતાનો અનુભવ કરી શકે નહિં, ત્યાંસુધી વિકળ વૃત્તિનો કોલાહલ મચ્યો જ રહેવાનો. નિર્વેદ, નીરસમયતા, બેચેનપણું એ બધાનો પરિહાર કરવા માટે–જીવનમાં કોઇ પ્રકારની રસમયતા આણવા માટે આપણે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ યોજીએ છીએ, નવા નવા બુટ્ટા શોધીએ છીએ, નવા નવા તંત્રો આરંભીએ છીએ, પણ જે અર્થે એ બધું થાય છે તે અર્થ "સુખ"–તે તો આપણાથી છેટું ને છેટું જ રહે છે. જીવનની નિરસમય સ્થિતિ દૂર કરવા અને "સુખ" મેળવવા કોઇ લોકો ખાનપાનમાં, દારૂ અને વ્યભિચારમાં; કોઇ રંગ રાગ, વિલાસ વૈભવ, નાટક, ચેટક અને મનગમતા વિહારમાં ઝુકાવે છે. કોઇ બુદ્ધિ કે સમૃદ્ધિની જાળ વિસ્તારવામાં કોઇકાવ્ય તરંગના આનંદ ઉલ્લાસમાં એમ વિવિધ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિઓ યોજે છે. એકમાં "મજા ન આવી તો વળી બીજું, બીજામાં મજા ન પડી તો વળી ત્રીજું, એમ ખાટલેથી પાટલે અને પાટલેથી ખાટલે, એવી દર્દમય ચક્રવિકલ વૃત્તિ વધ્યા કરે

છે. એ બધો પ્રયત્ન દુઃખ અને નિર્વેદ, બેચેની અને કંટાળાનો પરિહાર કરી સુખ અને રસમયતા મેળવવા અર્થે થાય છે. પણ તે કોઇ કાળે કોઇને મળી છે ? નહિ જ. કારણ ? સુખ બહાર નથી, અંતરમાં છે, માટેજ.

આ જમાનાનો મોટો ભાગ આંખો મીચી, બેભાન બનાને "સુખ" ની પાછળ દોડી રહ્યો છે. ઘડીમાં તેઓ આ દિશામાં, તો ઘડીમાં પેલી દિશામાં. ઘડીમાં આ ચીજને અજમાવે તો ઘડીમાં પેલી ચીજને અજમાવે, અને તે બધું કરવા દરમ્યાન તેઓ મૂર્ખ બનીને એમ માનતા હોય છે કે, હું જેની શોધમાં છું તે હવે લગભગ હાથમાં આવી ગયું છે. આ જરા આગળ વધીને પકડું એટલી વાર છે પછી મને સુખ, શાંતિ, આરામ અને રસ મળવાનો. જો કે તેઓ પુનઃ પુનઃ નિરાશ બને છે, આશા પ્રમાણે કશું જ સુખ કે શાંતિ મેળવી શકતા નથી, તો પણ તેઓ તેની શોધમાં તો એકજ સરખી પ્રબળ ખંત અને ઉત્સાહથી મંડયા રહે છે. વારંવાર નિરાશા મળવા છતાં શાથી તેઓ નિરૂત્સાહી ન થતાં લાગ્યા રહે છે ? કારણ એજ કે આત્મા વાસ્તવ સુખને ચાહે છે. કાંઇક આવશ્યક છે અને તે મેળવ્યા વિના છુટકો નથી, એમ અંતરમાંથી ધ્વની ઉઠયા જ કરે છે. પણ એ "કાંઇક" કયા સ્થાને છે તે વિચારવા મનુષ્ય રોકાતો નથી. માત્ર અંધ સંજ્ઞાથી ઓઘભાવે મુઠીઓ વાળી દોડાદોડ કરી મૂકે છે. જેમ જેમ આત્મા વિકાસ અને ઉન્નતિ મેળવતો જાય છે તેમ તેમ ધીરે ધીરે તેને માલમ પડતું જાય છે કે પોતે શું

શોધે છે, અને તે શોધનો વિષય ક્યાં રહેલો છે. પછી તે બુદ્ધિપૂર્વક, ઉપયોગસહ વર્તમાનપણે વસ્તુસ્વરૂપની ભાવના મેળવે છે. છેવટે અનેક અનુભવોના અંતે તે મનુષ્ય જ્યાં એ વસ્તુ રહેલી છે, તે પ્રદેશમાં—અંતરમાં—વળે છે. અત્યારસુધીના તેના ગાંડપણ અને બેવકુફી ઉપર પછી તેને હસવું આવે છે. પછી તે ખરા અર્થમાં "સમજે છે" કે આ બધાનો ઉદ્દેશ એક જ છે અને તે એ કે, સ્વરૂપની શોધ, ત્યાં સુખ, શાંતિ, અને આરામ છે. સર્વ અનુભવોનું, પ્રયત્નોનું, કલહનું આખરનું ફળ એ નિશ્ચયરૂપે હોવું જોઈએ કે, સુખ અંતરમાં છે—બહાર નથી. આવો નિશ્ચય જેટલે અંશે આપણા હૃદયમાં જામે છે તેટલે અંશે આપણે મનુષ્ય મટી દેવ બનીએ છીએ. જીવન્મુક્ત બનીને સંસાર અને સંસારની ચીજોને તેના ખરા અર્થમાં અને ખરા રૂપમાં જોઈ શકીએ છીએ.

ઘણા અર્ધ—જ્ઞાનવાળા મનુષ્યો એમ કહે છે કે "એ તમારી વાત બધી ઠીક છે. હિંદુસ્થાન માંહેના બધા જ દર્શનો અને ધર્મો એકે અવાજે એ વાત ડિંડિમનાદથી પોકારી રહેલ છે, પરંતુ આ પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના જમાનામાં એ તત્વજ્ઞાન હવે અમારી જીવન ઘટના સાથે અનુકૂળ થાય તેમ રહ્યું નથી. પૂર્વકાળમાં જ્યારે આર્યાવર્તના મનુષ્યોને બીજો કાંઈ લાંબો ઉદ્યોગ કે વ્યવસાય ન હતો, અને માત્ર અનાજ વાવી તેની પેદાશ ઉપર તેઓ ગુજારો ચલાવતા, તે વખતે આ તમારૂં તત્વજ્ઞાન કદાચ વ્યાજબી હશે; કેમકે લોકોને જ્યારે બીજો કાંઈ વ્યવ

પ્રાણી હોતા નથી, ત્યારે આલોક, પરલોક, આત્મા, પરમાત્મા, બ્રહ્મ, ઇશ્વર અને એવી એવી બીજી ભગવાનના ઘરની ભાંજગડ ગોઠવ્યા કરે છે, પણ હવે એ યુગ વીતી ગયો છે, હવે એ શુષ્ક ભાવના કોઇને પોસાય તેમ નથી.

આ વાત જો ખરી હોય તો, અને અમે પ્રતિપાદન કરેલું સત્ય માત્ર અમુક દેશકાળના જનમંડળીને જ લાગુ પડી શકે તેવું હોય, તો એ સત્ય નથી, પરંતુ અસત્ય અથવા અર્ધસત્ય છે. જે સત્ય પ્રત્યેક આત્માને પ્રત્યેક દેશમાં અને પ્રત્યેક કાળમાં લાગુ પડે નહિ, તે સત્યનો અત્યારે જ બહિષ્કાર કરી દેવો વ્યાજબી છે. એ સત્ય સનાતન સત્ય નહીં પરંતુ ક્ષણિક અને ચંચળ ભ્રાન્તિ માત્ર છે. ઉન્નતમાં ઉન્નત અને અધમમાં અધમ એ સર્વના સંબંધે સનાતન સત્ય તો એક સરખું સમાન હોવું ઘટે છે. અનંત વિશ્વમાંથી એક પણ આત્માને એ લાગુ પડવામાં વાંધો રહેતો હોય તો એ સત્યને તરછોડીને દૂર કરવા જેવું છે. કેમકે એ સત્ય પોતાના આશ્લેષમાંથી એક આત્માને બહાર રાખે છે, અને એ બહાર રહેલો આત્મા આખા વિશ્વ સાથે સંકળાએલો હોવાથી, તે બહાર રહેતાં, આખું વિશ્વ એ સત્યના પ્રદેશમાંથી બહાર નીકળી જાય છે. સનાતન સત્યના મહા નિયમોના પ્રદેશમાંથી એક તુચ્છમાં તુચ્છથી માંડીને ભવ્યમાં ભવ્ય આત્મા પણ બહાર રહી શકે નહિ.

"આપણા વર્તમાન જીવનક્રમને ઉપરોક્ત પ્રકારનું સત્ય યથાર્થપણે ઘટી શકતું નથી" એમ કહેનારાઓ એક રીતે વ્યા-

જાણી છે, એમ પણ અમારે કહ્યા વિના ચાલતું નથી. કેમકે આપણા ચાલતા ધર્મશાસ્ત્રો ઉપલક દૃષ્ટિથી વાંચીને તેઓ એવાજ નિર્ણય ઉપર આવે છે કે, જેઓ પોતાનું જીવન ધ્યાનમાં, ચિંતનમાં, વિચારમાં, અને સ્વપ્નમાં ગુજારી શકે તેમ હોય તેમને જ આંતર-જીવન પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. ઉપરચોટીઆ નજરથી ધર્મગ્રંથો વાંચનારને એવો જ ખ્યાલ આવે કે જો મનુષ્ય ઇશ્વરીજીવન ગાળવા માગતો હોય, અને પ્રભુને ખુશી કરવા ઇચ્છા ધરાવતો હોય તો તેણે વસતી છોડીને વનમાં વસવું જોઇએ, ભોગસૂચક સામગ્રીનો ત્યાગ કરી ભગવા ધારણ કરવા જોઇએ. શોક તાપના દાવાનળથી આ સળગી રહેલો સંસાર ત્યજી દઇને કોઇ એકાન્ત જંગલ કે પહાડપર્વતની ગુફામાં નિરાંતે પડી રહેવું જોઇએ. તનમનના અનેક કષ્ટો વ્હોરી લેવા જોઇએ. સ્ત્રી, પુત્ર, બંધુ, બ્હેનો આદિ નિકટ સબંધના જનો ઉપર હંમેશા ભ્રમર ચઢાવીને જોતાં શીખવું જોઇએ, કેમકે તેમણે જ આ સંસારમાં આપણને મોહની આંટીમાં જકડી લીધા છે.

તેમની આ માન્યતા જો કે તેમણે "શાસ્ત્રો" માંથી તારવી કાઢી હોય છે, છતાં તે ખરી નથી. અલબત, ખરૂં છે કે ઘણાખરા ધર્મગ્રંથોમાં એવી વાતોનો સાક્ષાત પ્રબોધ જોવામાં આવે છે, અને તેમ આચરણ રાખનારાઓ માટે અનેક ઇનામોની લાલચો પણ ગોઠવી હોય છે, પરંતુ તે ખરો માર્ગ હોવાનું હમે માનતા નથી. હમે પૂછીએ છીએ કે સંસારથી ભાગીને આત્મા ક્યાં જાય તેમ હતો ? શું સંસાર ફક્ત ઈંટમાટીના મકાનોને

અને સ્ત્રીપુત્રાદિકનો બનેલો છે ? નહિ જ. પોતાનો સંસાર મનુષ્ય હમેશા પોતાની સાથે જ લઇને ફરે છે. અગર તે ઘોર જંગલમાં હો કે પર્વતની ગુપ્ત ગુફાઓમાં હો, પણ સંસાર તો હંમેશા તેના ભેગો જ હોય છે. કેમકે વાસના એ જ સંસાર છે, શું સ્થાનાંતર કે વસ્ત્રાંતર કરવાથી સંસારાંતર કદી બની શકે તેમ છે ?

અલબત, ખરૂં છે કે સ્થાન અને વસ્ત્રની, સંયોગો અને પરિવેષ્ટનોની અસર મનુષ્યના ચિત્ત ઉપર અવશ્ય થાય છે, પરંતુ એ બધા ગૌણ નિમિત્તો છે. ઘણા સાચા યોગીજનો અને મહાત્માઓ વનોપવન કે પર્વતોની ગુહાઓમાં જોવામાં આવે છે, અને વ્યવહારમાં ચાલતી વસ્ત્રપરિધાનની પદ્ધતિથી ઉલટી રીતે પોશાક ધારણ કરતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ તેથી એમ કાંઇ એકાન્તપણે ફલિત થતું નથી કે, મહાત્મા થવા માટે આપણે બધાએ ગુફાઓની શોધ કરવીજ જોઇએ, અને કાષાય કે ગેરૂરંગના વસ્ત્રો ધારણ કરવાજ જોઇએ. પ્રવૃત્તિના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ખરા મહાત્માઓ જડી આવે છે. વનમાં હોવું કે વસતીમાં હોવું એ આત્માના પૂર્વ કર્મની ઘટના છે. તેના જન્માંતરોની, ઇચ્છાના પરિપાક રૂપે તે જુદા જુદા સ્થાનોમાં અને પરિધાનોમાં હોવાનું પસંદ કરે છે. જેમની પ્રકૃતિને પ્રવૃત્તિ અને વ્યવસાય ગમે છે તે તેની મધ્યમાં હોય છતાં ધારે તો આંતર—જીવન ગુજારી શકે છે. જેમની પ્રકૃતિને એકાંત કે વનવાસ પ્રિય હોય તેઓ ત્યાં હોવાનું પસંદ કરે છે અને ત્યાં રહીને પણ તેમની વાસનાને અનુસરતો સંસાર ઉપજાવી કાઢે છે.

આથી અમુક રસ્તે જ સત્ય છે, એમ માનવું તે ભૂલ છે. પોતાના પૂર્વ કર્મ અથવા પૂર્વે મેળવેલા સંસ્કારો અને સેવેલી ભાવનાઓ વડે મનુષ્ય જે અવસ્થામાં રહેલો હોય છે, તે અવસ્થાને તેણે વધાવી લેવી જોઇએ. તેમાંથી તે ભાગી છુટી શકેજ નહિ. બધા સંયોગોમાં આત્માને અમુક અમુક ફરજો હોય છે તે તેણે આનંદ પૂર્વક બજાવી લેવી જોઇએ. અને તે બધા દરમ્યાન તેણે આસક્તિ રહિતપણે, અબંધ પરિણામે, નિર્મોહિતા પૂર્વક રહેવું જોઇએ. અમે આ સ્થાને એ માર્ગના પ્રતિપાદનનો ઉપક્રમ કરેલો છે. ક્રમે ક્રમે તે મુદ્દાનું પરિસ્ફુટન કરીશું.

મનુષ્ય અત્યારે જે સંયોગો અને પરિસ્થિતિઓની મધ્યમાં છે તે તેણે પોતાનીજ રાજી ખુશીથી વ્હોરી લીધી હોય છે. આપણને ભૂતકાળમાં અમુક પ્રકારની વાસનાઓ, ઇચ્છાઓ, આકાંક્ષાઓ અને ભાવનાઓ હતી તે પ્રમાણે બહિર પ્રવૃત્તિ માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને તે બધાના અવશ્ય ભાવી પરિણામ રૂપે આપણે આપણી વર્તમાન અવસ્થામાં છીએ. આથી એમ માનવાનું નથી કે તે તે ઇચ્છાઓ, આકાંક્ષાઓ આદિ માટે આપણને આ કાળે કોઇ ઉચ્ચતર સત્તા તરફથી શિક્ષા કરવામાં આવે છે, અથવા બદલો લેવામાં આવે છે. અમે એમ માનીએ છીએ કે શિક્ષા કે ઇનામ એ વિશ્વના સનાતન નિયમોનો વિભાગ નથી. શિક્ષા કે ઇનામ રૂપે બદલો આપનાર કોઇ ઇતર સત્તા છેજ નહી. ખરી વાત ફક્ત એટલી જ છે કે ગત કાળમાં આપણે અમુક કામ કરવાની ઇચ્છા સેવેલી, આપણાથી બન્યું તેટલું

તે કામ પાર પાડેલ, અને પરિણામ એ આવ્યું કે એ સર્વના પરિણામ રૂપે અત્યારે આપણે જે કાંઇ છીએ તે છીએ. આપણે દેવતામાં આંગળા મુકી અને તેના પરિણામે આપણે અત્યારે દાઝવાથી ઉઠેલા ફોડલાની ચાકરી કરીએ છીએ. દેવતા ઉપર આંગળી મુકવી એ માટે દેવતા આપણને કાંઇ શિક્ષા કરતા નથી. પણ એમ કરવાનું સહજ પરિણામ દાઝવું એ છે. આપણે ભૂતકાળમાં જે જે કાર્યો કરેલાં હતાં, જે જે ભાવનાઓ સેવેલી હતી તે બધી એકાંતપણે ખરાબ જ હતી એમ માનવું વ્યાજબી નથી. માત્ર આપણે અમુક અમુક પદાર્થો ઉપર અસાધારણ આસક્તિ રાખી હતી અને તેમાં મૂઢ બની બંધાઇ રહ્યા હતા, એનું પરિણામ કદાચ ન્યુનાધિક અંશે આપણને અરૂચિકર અને દુઃખપ્રદ નીવડયું હશે, તેમ છતાં એ દુઃખપ્રદ પરિણામ એક રીતે બહુજ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, કેમકે એ દુઃખકારક અનુભવ હવે આપણને તેવુંજ કર્મ ફરીથી કરતાં અટકાવે છે. એ અનુભવની યાદી આપણને ફરીથી તેવીજ ભૂલ કરતાં અટકાવે છે. એક વખત આપણી આંખ ઉઘડે છે તે પછી આપણી મુશ્કેલી અને કષ્ટનું નિદાન આપણે ચોક્કસ કરવા સમર્થ થઇએ છીએ અને ફરીથી એવી મુશ્કેલી અને કષ્ટમાં ન ઉતરાય તેવે પ્રકારે વર્તીએ છીએ. એકવાર દાઝયા પછી અને ફોડલાનું પરિણામ મેળવી એ અનુભવ ચાખ્યા પછી ફરીથી તેજ પ્રકારનો કડવો અનુભવ લેવાની મૂર્ખાઇ કરતાં અચકાઇએ છીએ.

આપણે આ ઘટનાને "કર્મનો નિયમ" કહીએ છીએ. આપણા માંહેના પ્રત્યેકને આવા પ્રકારના "કર્મો" વળગેલાં છે;

અર્થાત્ તેણે ભૂતકાળમાં સેવેલી ભાવનાઓ અને કરેલી કૃતિના પરિણામો તેનામાં સંસ્કારો રૂપે ઉપસ્થિત છે. તે "કર્મો" તેના જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે દ્રશ્યમાન થાય છે તેનું ચારિત્ર, તેની રીતભાત, વર્તન, વલણ એ બધું "કર્મ" નોજ બહિર્ભાવ છે. પરંતુ આપણે "કર્મ" થી ભડકીને બ્હીવાની જરૂર નથી. "કર્મ" વડે ઘેરાએલા હોવાનું ભાન આપણને ડરાવે તે ઠીક નથી. એથી ઉલટું એ ભાન આપણા અંતરાત્મામાં ઉદયમાન થયા પછી અને એ વાતનું રહસ્ય જાણ્યા પછી આપણે બહુજ થોડા ક્લેશ અને દુઃખ સાથે એ "કર્મો" ભોગવી શકીએ છીએ, અને નવા કર્મોને ઉપાર્જતાં અટકીએ છીએ. આપણે ભૂતકાળમાં જેવા કારણોને ગતિમાં મુકયા હોય છે તેને અનુસરીને આપણાં અત્યારનાં ઉદયમાન કર્મો સુખકર કે દુખકર હોય છે. અને તે સાથે પણ બહુ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય બાબત એ છે કે આપણા અત્યારના માનસિક વલણથી આપણે સુખપ્રદ કર્મને દુખપ્રદ માની શકીએ અને દુખપ્રદને સુખપ્રદ પણ માની શકીએ. એ માનવાનો આધાર આપણા મોહનીય કર્મના ઉપર છે. મોહ અને મૂઢતાનું આવરણ ખસી જતાં આપણું જ્ઞાન નિર્મળ થાય છે અને જે પૂર્વે આપણે દુખકારક કલ્પતા હતા તેમાંથી દુઃખકારકતાનો ડંખ નીકળી જાય છે. જ્ઞાની જનો અને તત્વજ્ઞો અનિષ્ટ કર્મના પરિણામોમાં અનિષ્ટતા જોવાની ના પાડે છે, અને મૂર્ખ મનુષ્યો સારામાં સારા કર્મમાં પણ સંતોષ નહી માનતાં તેમાં અનિષ્ટતા જ જોયા કરે છે. આટલા જ માટે જૈન શાસ્ત્રકારોએ વેદનીય આદિ કર્મો કરતાં મોહનીય કર્મનું પ્રાબલ્ય

વિશેષપણે ચર્ચાને તેનાથી બને તેટલું મુક્ત થવા અન્ય આત્માઓને સલાહ આપી છે.

પ્રત્યેક આત્મા તેણે પોતે ગત કાળમાં પોષેલી વાસનાઓને અનુસરીને આ ભવમાં અમુક પદાર્થોમાં પ્રીતિવાન બને છે. આપણને એક પદાર્થ અથવા સ્થિતિ વિશેષની પ્રબળ વાસના હોય અને એ વાસનાને પ્રત્યેક ક્ષણે પોષણ આપી હૃદયની ભૂમિ ઉપર ફેલાવ્યાં કરીએ તો આપણે કારણ–કાર્યની એવી પરંપરામાં ગુંચવાઇ જઇએ કે તે આપણને અત્યંત કષ્ટ, વેદના, અને મર્મભેદક ચિંતા આપે છે. એ સ્થૂળ અને માનસિક દુઃખોની આંટીમાં ગોટવી નાખે છે. આપણી વાસના કદાચ અતિ પ્રબળ હોય તો સંભવ છે કે આપણે આપણી વાસનાનો વિષય મેળવીએ; પરંતુ એ વિકારો અને પ્રબળ ચિંતાઓના તોફાનની મધ્યમાં જે વેદના ભોગવવી પડે છે તે, વિષયને પ્રાપ્ત થયાં પછી મળનારા કાલ્પાનિક સુખ કરતાં અનંત ગુણ અધિક છે. આપણા પ્રિય મનુષ્યોના ભોગે, આપણા સ્થૂળ અને માનસિક આરામ અને શાંતિની આહુતિ આપીને, કદાચ આપણે ધારેલું પરિણામ મેળવી શકીએ ખરા. પરંતુ તેવો સંભવ હમેશ હોતો નથી. મોટે ભાગે તો એવું બને છે કે જે પદાર્થની આપણને પ્રબળ ઇચ્છા હોય છે તેજ પદાર્થની આપણા કરતાં પ્રબળતર ઇચ્છા બીજા મનુષ્યને હોય તો તે આપણે ઇચ્છેલા પદાર્થને પોતાના મહત્તર સંકલ્પ–બળના પ્રભાવથી પોતા તરફ ધસડી જાય છે. અને આપણુ તો આપણે પોતે ગતિમાં મુકેલી વાસનાની યંત્રણામાં પીલાઇને મરી જઇએ છીએ. મનુષ્ય જ્યારે કૃપા અને પ-

રિણામની ઉત્કટ વાસના રાખે છે ત્યારે તે એવી ઘુંચવણીવાળું માનસ-યંત્ર (mental machinery) પોતામાં ઉપજાવે છે કે તે તેને પોતાને જ દળીને લોટ કરી નાખે છે. કરોળીઓ પોતાની જાળમાં પોતે જ ફસાઇને મરી જાય છે તેમ મનુષ્ય પોતાની કૃતિના ફળની પ્રબળ ઇચ્છામાં પોતેજ ગોટવાઇને મર્માંતિક વેદના અનુભવતો અનુભવતો પોતાના જીવનને મૃત્યુ કરતાં પણ અધિક મરેલું કરી મુકે છે. જે બોમ્બ તેણે પોતે બનાવેલ હોય છે તેના જ વડે પોતાના ફુરચા ઉરાડી દે છે, જે આગ તેણે સળગાવી હોય છે તેમાં તે પોતે જ રાખનો ઢગલો થઇને પડે છે. ખરું (૧) અસાધારણ મનોબળ અને ખાસ નિશ્ચય-બળથી મનુષ્ય કેટલીક વાર પોતાની ધારણા પાર પાડી શકે છે, પરંતુ તેમ કરવામાં અન્ય મનુષ્યોના સંબંધે તે જે કારણ કાર્યની સાંકળ ઉપજાવે છે તેના પરિણામો ભોગવવા તેને અનેક જન્માંતરો સુધી શુભાશુભ સ્થાનો અને સંયોગોમાં અવતરવું પડે છે. પોતાની મુરાદ પાર પાડવામાં તેને અનેકના હક ઉપર, અનેકની પ્રિય સામગ્રી ઉપર પગ મુકીને ચાલવું પડે છે; અનેકનો દ્વેષ, અનેકની ઇર્ષ્યા, અનેકનો ક્રોધ વ્હોરવો પડે છે અને એ પ્રમાણે અસંખ્ય આત્માઓની વાસનાઓ ભેગી પોતાની વાસનાને એવી રીતે ગુંચવી મારે છે કે એ ગુંચવણી ઉકેલવા તેને ઘણો કાળ સંસારભ્રમણ કરવું પડે છે. એવા શુભાશુભ સંબંધોથી અનેક ભવાંતરો સુધી તે પ્રબળ માનસિક ચિંતાઓ વેદે છે. ફળનો દાવો પરિણામની લાલસા-પદાર્થ મેળવવાની આસક્તિ, એ એવી વસ્તુ છે કે જેનો ફાંસો હમેશા આત્માને બંધનમાં જ રાખે છે.

આધ્યાત્મિકતાનું મુક્ત વાતાવરણ તે ઘડી પણ અનુભવી શકતો નથી. ઠેર ઠેર તે એવો જકડાઇ પડેલો હોય છે કે તે બંધન તેને પ્રત્યેક ક્ષણે સાલ્યા કરે છે. એવો આત્મા પોતાનો નહીં પણ વાસનાઓનો વેચાણ થયો હોય છે.

વિશેષમાં વળી એમ જોવામાં આવે છે કે, આત્મા જે પદાર્થ, સ્થિતિ કે અધિકારની પ્રબળ વાસના રાખે છે તે તેને આ ભવ કે ભવાંતરમાં પ્રાપ્ત થયા પછી તેને તેમાં કાંઇ જ આનંદ આવતો નથી. ઉલટું જીવન તેને શ્રાપમય થઇ પડે છે. તેણે તેમાં જે સુખ અને આનંદદાયકપણું કલ્પેલું હોય છે તેવું કાંઇ તેના જોવામાં આવતું નથી. આથી તેની નિરાશાનો પાર રહેતો નથી. ચક્રવર્તી રાજાઓ અને અસંખ્ય મનુષ્યોના જીવનને પોતાના હાથમાં રાખી શકનાર આપખુદ શહેનશાહો ઘણીવાર કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવું માનસિક કષ્ટ અનુભવતા હોય છે. રાજગાદી મેળવવામાં આડે આવનાર અન્ય હરીફોના રક્તમાં તે ન્હાયેલો હોય છે, અને તે બધાના પ્રેતાત્માઓના ભીષણ આર્તનાદથી તેની નિદ્રા દુષ્ટ સ્વપ્નોથી ઉભરાઇ જતી હોય છે, હજારો મનુષ્યોનું લોહી રેડી રાજ્યાસન ઉપર આવનારે જે સુખ મેળવવું ધાર્યું હોય છે, જે પોતાની તીવ્ર વાસનાને જે તૃપ્તિ આપવી ધારી રાખી હોય છે તે ભાગ્યેજ તેને મળી શકતી હોય છે. ઇતિહાસમાં જો કે તેમના આંતર જીવનનું ચિત્ર આપણે કોઇ શકતા નથી, છતાં શું એ વાત ખુલ્લી નથી કે એ જીવનોમાં આરામ કે શાંતિનો તો નિતાન્ત અભાવ જ હોય છે? કરોડાધિપતિઓ ઘણીવાર પોતાના આંગણે માગી રહેલા ભીખારીઓ કરતાં પણ અધિક દુઃખી અને પામર હોય છે. ધનની, અધિકારની, કીર્તિ આદિની [illegible]

સમાં બેસારે છે, અને એ કલાસનો અભ્યાસ પુરો કરી ઉપરના વર્ગમાં ચઢે ત્યારેજ તેને તે સ્થાનથી મુક્ત કરે છે, તેમ કર્મની મહા સત્તા પણ પૂર્વનું રૂણુ પુરૂં વળી રહેતાં પર્યંત કોઇને છોડતી નથી.

પ્રકરણ ૨ જું.

ગયા પ્રકરણમાં અમોએ. આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરી લેખ સમાપ્ત કર્યો હતો "હું પ્રવૃત્તિની મધ્યમાં હોઇને પણ આ બધા ઘસારાથી કેમ છુટી શકું? એવો કયો રસ્તો છે કે મારા કાર્યના પરિણામોમાં હું બંધાઉ નહી? શું આ બધું મુકીને હું ભાગી જઉં?"

ઉત્તરમાં પ્રથમ તો એ કહેવાનું છે કે આપણે આપણા વર્તમાન સંયોગોમાંથી કદી પણ ભાગી છુટી શકીએ તેમ નથી જ. કેમકે આપણે આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિ જાતેજ પૂર્વ કાળમાં રચેલી છે. તે કાંઇ અકસ્માતથી આપણા ગળે કોઇ ઇતર સત્તાએ વળગાડી નથી. ઘણાં મૂર્ખ મનુષ્યો સંસારની વિકટ આંટી ઘુંટીથી કાયર બનીને નાસી છુટવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ નાસીને તેઓ ક્યાં જાય છે એ શું તમે નથી જાણતા? બાળકને નિશાળમાં ભણવું ન ગમે અને તેથી કદાચ ત્યાંથી નાસી છુટે તો તે નાસીને કેટલેક જાય તેમ હતું? શિક્ષક અથવા બાળકના સંત પિતા તેને તુર્તજ પકડીને તેના વ્યાજબી સ્થાનમાં બેસારી દે છે. બાળક સમજુ હોય છે તો હૃદયમાં નિશ્ચય કરી લે છે કે કલાસમાં નકી થયેલો અભ્યાસ પુરો કર્યા સિવાય ત્યાંથી છુટકારો મળવાનો નથી. અને તેથી સમ-

જ્ઞાનપૂર્વક પોતાનું નિયત કાર્ય ત્વરાથી આટોપી લેવા ઉદ્યમશીળ બને છે. મૂર્ખ બાળક નિરંતર ભાગી છુટવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, પરંતુ ઘણા ઘણા એવા નિષ્ફળ પ્રયત્નને અંતે તેને અનુભવથી સમજાય છે કે એમ થવું છેકજ અસંભવિત છે અને તેથી ઘણું કષ્ટ ભોગવીને આખરે તેને ડાહ્યા બનવું પડે છે. તેજ પ્રમાણે ઘણા અણસમજુ મનુષ્યો સંસારમાંથી રીસાઇ છુટવા ફાંફા મારે છે. તેઓ કહે છે કે "સંસાર બહુ દુઃખમય છે, કઠીન છે, સુખનો ત્યાં અંશ પણ નથી અને તેથી કરકોઇ પ્રકારે આ બળતા ઘરમાંથી બને તેટલું વ્હેલું ભાગી છુટવું એમાંજ મનુષ્ય પ્રયત્નની સફળતા સમાએલી છે."

જ્ઞાની જનોનો નિશ્ચય એવો છે કે, એ રસ્તો ખરો નથી. ભલે કાયર મનુષ્યો પોતાની પ્રાપ્ત પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર કાયર બની પડતું મૂકી બીજાને બાઝે, પણ આખર તેઓ તે બીજી પ્રવૃત્તિમાં પણ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરતો સંસાર ઉપજાવી પહેલાના પ્રવૃત્તિ ક્ષેત્ર જેવુંજ કરી મુકશે, મનુષ્ય નવરો રહી શકતોજ નથી. તેને કર્મપરાયણ રહેવું જ જોઇએ. અને જે કાર્યના પ્રદેશમાં દૈવી શક્તિઓએ તેને લાવી મૂક્યો છે તે કાર્યના પ્રદેશમાં રહેલી ફરજો તેણે હૃદય પૂર્વક બજાવી લેવી જોઇએ તેનાથી ત્રાસી છુટા ભાગવાનો ઉદ્યોગ કરવો ન જોઇએ. ઘણા કાયર મનુષ્યો તેમ કરે છે, અને સંસારના અજ્ઞાન મનુષ્યો તેમને તેમના ભાગી છુટવા બદલ ધન્યવાદ પણ આપતા જણાય છે. પરંતુ અમે તે ભાગી છુટનાર તેમજ તે માટે ધન્યવાદ આપનાર એકેમાં ડહાપણનું તત્વ જોઇ શકતા નથી. "સંસાર ખારો છે, કષ્ટપ્રદ છે, તજવા જેવો છે, ચોતરફ દાવાનળ-સળગી ઉઠ્યો છે માટે હે લોકો! મુઠીઓ વાળીને

નાસાનાસ કરી મુકો." એવો ઉપદેશ યોગ્ય નથી પણ આ લોક અને પરલોક સંબંધી અહિત સાધનાર છે. આપણા ઉપર કોઈ દૈવી સત્તા વૈર રાખે છે અને તે વૈરની વસુલાત કરવા માટે આપણને તે સત્તાએ આંહી ગોંધી રાખ્યા છે એમ કાંઇ નથી. એમ હોત તો કદાચ તેમાંથી ભાગી છુટવું એ વ્યાજબી ગણાત. પણ સંસાર એ કારાગૃહ નથી. તે એક મહાન દીવ્ય યોજનાનું પરિણામ છે ત્યાં ઝેર નથી પણ અમૃત છે. હલાહલ નથી પણ સુધામયતા છે. ઝેર અને બુરાઈ માત્ર મનુષ્યના વિકૃત પરિણામોમાં—ભાવનાઓમાં છે.

તો હવે એવો કયો રસ્તો છે કે, સંસારમાં પ્રવૃતિના ખેંચાણના મધ્ય દેશમાં હોવા છતાં પણ મનુષ્ય તેની અસરથી બચી શકે ? જ્ઞાની જનોનો ઉત્તર એજ છે કે, "આ વિશ્વની પરમ અદ્‌ભૂત લીલામાં તમારે ભાગ જે કર્તવ્ય, જે ફરજ, જે ધર્મ આવેલો છે તે બરાબર બજાવી ધ્યો. તમારૂં પ્રાપ્ત કર્તવ્ય તમને જે જે ગતિ પ્રગતિઓમાંથી સોંસરા કાઢવા માગતું હોય તે બધામાં તમારે હોંશપૂર્વક જોડાવું. તમારા કર્તવ્યને તમે તમારી પ્રાપ્ત શક્તિ અને બુદ્ધિ અનુસાર સારામાં સારી રીતે, કાંઇપણ કચાશ રાખ્યા વિના, કાયર બન્યા વિના બજાવી ધ્યો; અને તે બધું કરવા દરમ્યાન એટલુ નિરંતર સ્મૃતિમાં રાખો કે તમારૂં કર્તવ્ય જે ફળ ઉપજાવી શકે છે તેમાં તમે કદીપણ આસક્તિ નહી રાખો; તમારા કાર્યનાં ફળનો દાવો નહી રાખો; પરિણામમાં નહી બંધાઓ; કામને ખાતર કામ કરો, ફળને ખાતર નહી. દુનિઆમાં તમારે ભાગ જે કામ કરવાનું આવી પડયું છે તે વેઠ તરીકે, વગર છુટકે, આપીછુટવારૂપે નહી, પણ આનંદથી, ઉલ્લાસથી, સ્વેચ્છાથી હૃદયપૂર્વક દીલદઈને કરો.

અને હૃદયમાં એ સત્યને ઉંડું કોતરી રાખો કે એ બધાનું પરિણામ તમે લેવા માગતા નથી. તમને કોઇ એમ કહે કે તમારા આટલા બધા પ્રયત્નનું ફળ ખરેખર તમને બહુ ભારે મળશે તો ઉત્તરમાં તમો માત્ર હસજો, અને એમ કહેનારને જરા સમજાવજો કે આ પદાર્થોમાં અમર, શાશ્વત, સ્થાયી કિંમતવાળું કશુંજ નથી.

આ કથનો કદાચ વાચકો માંહેના કોઇ અતિ વ્યવસાયી સજ્જનોને અવ્યવહારૂ અને સ્વપ્નાના ખ્યાલ જેવા જણાતા હશે, અને તેઓ એમ માનતા હશે કે, સંસારમાં રહેવું અને આવી ભાવનાઓથી નિયમવાળું એ કોઇ રીતે બનવું અસંભવિત છે. હમે કહીએ છીએ કે ઉપર કહ્યું તેજ ભાવના મનુષ્યના વાસ્તવ જીવનની ચાવી છે, તેના મનુષ્યત્વની સત્ય ઘટના છે. ઉપરચોટીઆ રીતે અવલોકનારને આ યોજના વર્તમાન પ્રવૃતિના હિલ્લોલની વિરોધી ભાસે તેમાં નવાઇ નથી, પરંતુ અમારૂં એમ માનવું છે કે, આ યોજના વર્તમાન યુગને ખાસ પ્રકારે બંધબેસતી થાય તેમ છે

આ સ્થળે હમારે વાંચકોને સ્મૃતિ આપવી જોઇએ છે કે, ઉપરનું શિક્ષણ આ યુગના ઘણાજ અલ્પ મનુષ્યો સ્વીકારી શકે તેમ છે, અને તેને પોતાના જીવનમાં કર્મરૂપે પરિણમાવવાનું તો તેથી પણ અલ્પ સંખ્યાવાળા મનુષ્યોથી બની શકે તેમ છે. જનસમાજનો મોટો ભાગ પોતાની વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં એટલો બધો તલ્લીન અને આસક્ત બનેલો જોવામાં આવે છે, કે, જેમને આ શિક્ષણ ઉપર આસક્તિ રહિતપણે કર્મની ભાવના ઉપર નજર પાત કરવાની ફુરસદ નથી તેઓ પોતાના કાર્યના ફળમાં એટલા બધા લદ્દુ બનેલા હોય છે કે આવી ભાવનાઓને તેઓ છોકરવાદી

અને બાળકબુદ્ધિનો ખેલ માને છે. તેઓ કહેતા હોય છે કે "ભાઇ, હજી તમે સંસારમાં પડય નથી, તેની આંટીઘુંટી અને વાંકઘોંકના અનુભવથી હજી તમે રીઢા બન્યા નથી, જ્યારે તેમ થશે ત્યારે તમે પણ તમારી આ ફીલસુફીને અભરાઇ ઉપર ચઢાવી દેશો. અમે પણ એક વખત આવા ભાવનાઓ વાંચતાં નિચરતા હતા પણ આ દુનિયાની ધમાલમાં એ કશું એ ચાલતું નથી " મનુષ્યોમાં લગભગ સોએ સો ટકા આવા અભિપ્રાય હોય છે તેઓ આ કર્મયોગની ભાવનાને પોતાના સબંધે અમલમાં લાવવી છેકજ અશકય માને છે.

જનસમાજનો મોટો ભાગ પોતાનાં કાર્ય ફળ ભોગવવાની લાલસામાં ઘેલો બનેલો જોવામાં આવે છે. તેઓ કર્તવ્યને ખાતર કર્તવ્ય નહી પણ ફળને ખાતર કર્તવ્ય કરે છે. અને તેમ કરવામાં તેઓ પોતાના બંધુઓના શરીરો કચરતા ચાલતા હોય છે તેનું પણ તેમને ભાન હોતું નથી. પોતાના ફળની લાલસાની તૃપ્તિમાં આડે આવનારાને તેઓ પોતાના રસ્તામાંથી ફેંકી દે છે, પોતાના સામર્થ્યનો ઉપયોગ તેઓ દીનની સેવા અર્થે નહી પણ સંહાર અર્થે કરે છે, કેમકે તેમની દ્રષ્ટિ કર્તવ્ય ઉપર નહી પણ ફળ ઉપર હોય છે. વર્તમાન ઔદ્યોગિક અને વ્યાપાર જીવનની ભયાનક લિપ્સુતા એ પૂર્વાવસ્થાના માંસાહારી જંગલી જીવનની લિપ્સુતાથી કોઇ રીતે ઉતરે તેમ નથી. ઉભયમાં એક સરખી રીતે મનુષ્યોના મર્મછેદનનો વ્યાપાર રહેલો છે. કાર્યના પરિણામની હાય વરાળમાં તેઓ બીજાને ખાઇ જાય છે અને વખતે તેઓ પોતે પણ બીજા અધિક બળવાન વડે ખવાઇ જાય છે. તેઓ બીજાને કચરી નાખે છે, અને પ્રસંગે તેઓ પોતે બીજા વડે કચરાઇ જાય છે. તેઓ અન્યનો તિરસ્કાર કરે છે અને તેઓ

પોતે બીજાના તિરસ્કારનો વિષય બને છે. જેમ પશુ સૃષ્ટિમાં સબળ નિર્બળને દાબી દઇને તેને પોતાના ઉપયોગમાં લે છે તેમ આંહી પણ પરિણામ–ભોગી મનુષ્ય–પશુઓના સમાજમાં સબળ નિર્બળને પોતાના ગુંટણ હેઠે કચરે છે અને તે સબળ મનુષ્યને વળી તેનાથી અધિક સબળ મનુષ્ય એવીજ હાલતે પહોંચાડે છે. આ બધી મારામારી, કચરાકચરી ભિષણ પ્રચંડ ક્લેશમય જીવન કલહ શેમાંથી ઉદ્ભવે છે ? લોકો કર્તવ્યને ખાતર કર્તવ્ય નહી પણ ફળને ખાતર કર્તવ્ય કરે છે તેમાંથી બીજાને કચરી નાંખીને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા લાભમાં જેઓ આનંદ માને છે. તેઓ કર્મની એવી વિકટ કારણ–કાર્યની સાંકળમાં ફસાય છે કે તેમાંથી છુટવું એ અત્યંત કષ્ટપ્રદ વ્યાપાર થઇ પડે છે. એ યંત્રણામાં તેઓ એટલે સુધી ફસાય છે કે ઘણીવાર તેઓ બીજા મનુષ્યોને ફાડી ખાવા જતાં પોતાની વાસનાના વેગની ઉગ્રતામાં બેભાન બની તેઓ પોતાની જાતનેજ ફાડી ખાય છે. મનુષ્ય અત્યારે મોટે ભાગે પશુજ છે, કેમકે તે પોતાના મનુષ્યત્વનો ઉપયોગ પોતાના મનુષ્યત્વની વૃદ્ધિ અર્થે નહી. પણ પશુત્વની વૃદ્ધિ અર્થે કરે છે. પોતાના પ્રત્યેક વ્યાપારમાં પશુપણાનો પરિચય આપે છે.

અને જે થોડા મનુષ્યો આ ભાવનાવડે પોતાના જીવનને નિયમાવા તત્પર છે તેઓ અમારા આશયને તુર્તજ સમજી જશે. તેઓનો આત્મા આ ભિષણ, ભયાનક, ત્રાસદાયક કલહ અને વિગ્રહથી બાજુ ઉપર ખસી જશે. જો કે, તેમનું શરીર એ કલહ અને વિગ્રહની મધ્યમાં હશે, અને અજ્ઞાનદ્રષ્ટિને એ મનુષ્ય બીજા પ્રાકૃત મનબ્યોથી કોઇ રીતે ચઢીઆતો નહીં જણાય, છતાં વાસ્તવમાં આ ભાવનાને ગ્રહી શકનાર મહાનુભાવ પુરૂષ એ કલ-

હની મધ્યમાં હોવા છતાં તેની બહાર જ છે. તે વિગ્રહની ઉપર ઝપીમાં દેખાય છે ખરો પણ તેનો આત્મા તેમાં ભરાઇ પડેલો હોતો નથી. તેનો આત્મા એ બધી યાદવાસ્થળીને છેટેથી દ્રષ્ટા-પદે રહી જોયા કરે છે, તેના શરીરને તે લડાઇમાં મોકલે છે, પણ પોતે તે યંત્રણામાં મુગ્ધ બનીને ફસાતો નથી પોતે એ જાળથી હમેશા મુક્ત રહે છે. એ ફંદામાં ખેંચાઇ જવા સામે તે હમેશાં સાવધ રહે છે. સંસાર શું છે, સંસાર તેને શું આપી શકે તેમ છે, સંસાર તેને જે કાંઇ આપી શકે તેમ છે તેની વાસ્તવ, ખરી કિંમત શું છે, એ બધું તે સમજતો હોવાથી તે મહાનુભાવ આત્મા માત્ર છેટે રહીને આ બધી ઘટનાને અવલોકયા કરે છે, અને પોતાનું પ્રાપ્ત કર્તવ્ય બરોબર ઘટતી સંભાળથી પોતાથી બને તેટલી સારામાં સારી રીતે ઉન્નત દશામાં રહી કરે છે અને વિશેષમાં તેના અજ્ઞાન બંધુઓની ગાંડાઇ ઉપર કોઇવાર હસે છે.

અમને ઘણીવાર ઘણાક સજ્જનો તરફથી એવું પુછવામાં આવે છે કે " ભાઇ, દુનિઆના દોઢ અબજ મનુષ્યો કદાચ તમારી સલાહ પ્રમાણે ચાલે તો તેની શી દશા થાય ? વિશ્વનો ચાલતો વ્યવહાર તમારી શીખામણ મુજબ ચલાવા જઇએ તો, ઘડી ઘડીમાં બંધ પડી જાય; અને સંસારને નભાવાનું અવલંબન તુટી જાય " આના ઉત્તરમાં અમે એટલુંજ કહીએ છીએ કે ઉપરની સલાહ પ્રમાણે બધા લોકો પોતાનું જીવન નિયમાવે તો વર્તમાન જીવન ઘટનાની ઇમારત એકદમ તુટી પડે તેની ના નથી, પરંતુ તેના સ્થાને તેનાથી અનંત ગુણ અધિક સુંદર, અધિક ભવ્ય, અધિક દિવ્ય જીવન-ઘટના પ્રતિષ્ઠિત થાય. પરંતુ આવો ઉત્તર દેવાની ખરી રીતે અમારે કશી જરૂરજ ઉભી થતી નથી.

એક નજીકના ભવિષ્યમાં ઉપર જણાવેલું શિક્ષણ જનસમાજનો મોટો ભાગ સ્વીકારવા તત્પર હોય એવી કાંઇ નિશાની કોઇ સ્થાને દેખાતી નથી. અલબત અમે જાણીએ છીએ કે ઘણા સમજુ મનુષ્યો પ્રતિ દીવસે આ શિક્ષણ પ્રતિ આકર્ષાતા જાય છે. અને તે ભાવનામાં પોતાના જીવનને મેળવતા જાય છે, પરંતુ તે સંખ્યા ગમે તેટલી વધે છતાં એટલું તો સર્વને સ્વીકાર્યા વિના છુટકો નથી કે એ મહાનુભવો સંસારના અસંખ્ય પ્રકૃત ટોળામાં મુઠીભર જ રહેવાના. વિશ્વના મોટા ભાગમાં બહુધા એવા જ મનુષ્યો દૃશ્યમાન થાય છે કે, જેમને હજી ઉત્ક્રાંતિક્રમના ઘણાં પગથીઆ વળોટવા અવશેષ છે, અને તે પછી જ ઉપરોક્ત ભાવનાના મંદિરમાં પગ મુકવા શક્તિમાન થાય તેમ છે. હજી તેમને અનેક કસોટીઓ, અનેક અનુભવો, અનેક પ્રયત્નો અને કલહની પરંપરાઓમાં સોંસરૂં જવું બાકી છે, અને એ અનુભવોના અંતેજ તેમને આ શિક્ષણ પરિણમે તેમ છે. અત્યારે તો તેઓ આ ભણી દૃષ્ટિ પણ કરે તેમ નથી. કદાચ આ વાંચન તેમની નજરે પડશે, તેને આદ્યંત વાંચી જશે છતાં તેમનું અંતઃકરણ તેના ઉપર જામશે નહીં હજી કાળ તેમને માટે પરિપાકની અવસ્થાએ પહોંચ્યો નથી. આપણા શાસ્ત્રોમાં "કાળ સબ્ધિ" નો ઉલ્લેખ છે તે નિરર્થક નથી. જમાનો હજી બાળકપણાની ભૂમિકાએ છે. કાળે કરીને તે વયે પહોંચશે, ત્યારેજ તેઓ આ સત્યનું સૌંદર્ય પોતાના હૃદયમાં ઝીલી શકશે અને તેની યથાર્થ કદર કરી શકશે અત્યારે તો અરૂંદરે વિશ્વ હજી આ સત્ય તરફ પ્રથમ પગલુંજ ભરે છે. અને આ બધું કહેતી વખતે. વિશ્વની અજ્ઞાન દશા અને મૂર્ખાઇ માટે અમે દીલગીર છીએ એવું કાંઇ જ નથી. અમે એવા દુખવાદી નથી. અમે આ

પ્રમાણે કહીએ છીએ. તે માત્ર તત્ત્વદૃષ્ટિએ એમ છે માટેજ કહીએ છીએ. વિશ્વની વ્યવસ્થા અને આત્માની ઉન્નતિનો ક્રમજ આ પ્રમાણે ગોઠવાયો છે, એના પ્રતિપાદનરૂપે, (Statement of fact) કહીએ છીએ. દુઃખવાદી હોવાને બદલે ઉલટું અમે તો એમ માનીએ છીએ કે આ બધો જીવન-કલહ, કષ્ટ, કટુ અનુભવોની પરંપરાએ બધું અનિવાર્ય અને આત્માની ઉન્નતિ માટે આવશ્યક છે યુગની અભિવ્યક્તિમાં એ બધાં અનિવાર્ય પણે આવશ્યક તત્ત્વો છે.

હવે આપણે આપણા ચાલતા વિષય ઉપર આવીએ. આસક્તિ રહિત કર્મદ્વારા ઇશ્વર પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુએ પ્રથમ જે કોઈ ભાવનાનું પોતાના હૃદય સાથે ઐક્ય કરવાનું છે તે આ છેઃ—તેમણે જાણવું અને અનુભવવું જોઇએ કે, તેઓ વિશ્વની આ અનંત યોજનામાં, તેના એક વિભાગ તરીકે છે. પ્રાણીમાત્રને આ જીવનલીલામાં પોતપોતાનું વ્યાજબી સ્થાન છે અને પ્રાણી તે પોત પોતાનો ભાગ આ વિશ્વની નાટ્યમંચ ઉપર બજવેતા જાય છે. અને તે સાથે આંતર દૃષ્ટિમાં નિરંતર એટલું સત્ય ધારણ કરી રાખવું જોઇએ કે જે ભાગ બજવવાનો તેને પ્રાપ્ત થયો છે તે ભાગ ગમે તેટલો મહાન હોય, અગર તે મહાન વ્યાપારી, અધિકારી, નૃપતિ કે ચક્રવર્તિનો હોય તો પણ છેવટે તો તે અખિલ યોજનાનો એક કટકો માત્ર છે. સમગ્ર ઘટનાનો એક અણુ માત્ર છે. અનંત સૈનિકો માંહેનો એક સીપાઇ માત્ર છે, અને તે રૂપે ઉપયોગી થવાને, તેણે તૈયાર રહેવું જોઇએ. તે ગમે તેવો મહાન હોય પણ આ આખી ઇમારતનો તો એક પથ્થર વિશેષ છે. ભલે એ પથ્થર પાયા રૂપે યોજાયો હોય કે ઇમારતની વચમાં કે મથાળે ચણાવાનો હોય છતાં તે

એક અન્ય વિભાગ કરતાં કાંઇજ અધિક નથી, અન્યપક્ષે તે કદાચ દુનિઆની નજરે ગમે તેટલો હલકો, કિંમત વિનાનો અ-કિંચિતકર ભાસતો હોય છતાં તેને પણ આ યોજનામાં તેનું યોગ્ય અને નિયત સ્થાન છે. તેના જીવનનો પણ કાંઇક હેતુ છે, ઉદ્દેશ છે, અને તે જીવન અને તેનો ઉદ્દેશ અખિલ યોજના સાથે અવિચ્છેદ્યરૂપે સંકળાએલો છે. ગમે તેટલું તુચ્છ ભાસતું જીવન પણ નિરૂપયોગી નથી. અને ગમે તેટલું ઉપયોગી ભાસતું જીવન પણ અખીલનો એક સુક્ષ્મ વિભાગ કરતાં કાંઇજ વિશેષ નથી. ગમે તેવું મહાન જીવન પણ આ મહાન યોજના જે નિયમથી પ્રવર્તી રહી છે તે નિયમને આધિન રહીને વર્તવા બંધાએલ છે. આપણે બધાએ, આપણે ભાગ આવેલો કર્તવ્યનો ફાળો, આપણી બુદ્ધિ જે સારામાં સારો માર્ગ બતાવે તેને અનુસરીને, સારામાં-સારી રીતે બજાવવો જરૂરનો છે. એમ કરવાથી આપણે આપણી પોતાની ઉન્નતિ અને વિકાસ સાધીએ છીએ એટલુંજ નહી, પણ જે દૈવી યોજના આપણી આસપાસ કામ કરી રહી છે તેને પણ સફળ કરવામાં ફાળો આપીએ છીએ. દૈવી વ્યવસ્થાના (Divine Plan) ના આપણે બધા સાધનો હથીઆરો છીએ, અને એ તરીકે ઉપયોગી થવામાં આપણે આનાકાની કરવી એ નિયમની વિરૂદ્ધ વર્તવા તુલ્ય છે. અને તે સાથે એ પણ સ્મૃતિમાં રાખવાનું છે કે આપણે ફક્ત નિર્જીવ યંત્રોજ નથી, પણ મનુષ્યો છીએ. આપણું જીવન સર્વ જીવનની સાથે ગાઢપણે અભેદપણે સંકળાએલું છે, આપણે પ્રત્યેક વ્યક્તિ જીવનને કોઇને કોઇ દીશાએથી નિરંતર સ્પર્શતાજ રહીએ છીએ આખા વિશ્વના હિત સાથે આપણું હિત સંકળાએલું છે.— આ આખી સાંકળનો આપણે એક અંકોડો માત્ર છીએ.

આપણે જે કાર્ય માટે નિર્માયા છીએ તે કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે વપરાવા માટે આપણે તૈયાર ન રહીએ તો આ યોજનાની મધુર બંસીના શ્રુતિમનોહર સુરમા બેસુરાપણું મળવાનું, ત્યાં ત્રુટ પડવાની, ઘસારો ઉત્પન્ન થવાનો, દુઃખ અને દર્દના કારણો રચાવાના. આપણે જુદાપણાનું અભિમાન અને અહંતા દૂર રાખી અખિલતામાં ઉપયોગી થવા તત્પર બનવું જોઇએ. અમે જાણીએ છીએ કે અમે આ નિર્બળ અને ગરીબ વાણીદ્વારા અમારા આશયનું સુદૃઢ પરિસ્ફોટન કરી શકતા નથી. આ વાક્યો અમારા હૃદયમાં રહેલા અર્થ સાથે સરખાવતા ઉભય વચ્ચે નહી ભાંગી શકાય તેટલું મહાન અંતર રહે છે. છતાં એટલો તો અમને વિશ્વાસ છે કે જે પકવ હૃદય માટે આ સત્ય-પ્રતિપાદન અક્ષરાત્મકપણું ગ્રહણ કરે છે, તે હૃદય અમારા હૃદય માંહેના અર્થને તુર્તજ સમજી જશે, અને કદાચ અમારા આ નિર્બળ પ્રયત્ન માટે હસસે પણ ખરા અને છતાં એ મુદ્દો સ્પષ્ટ કરવામાં અમે અચકાશું નહીં. કાર્યની કઠીનતા જોઇને કાર્યને પડતું મુકવું યોગ્ય નથી. અમારા ભાગ જે ફાળો આવ્યો છે તે અમારે પણ અમારાથી બની શકે તેટલા સારામાંસારા રીતે બજાવવાના ઉદ્યોગમાં કચાશ રાખવી નજ જોઇએ.

આપણું જીવન આપણા એકલાજ માટે નથી પરંતુ સર્વના માટે છે, આપણે સર્વ સાથે સબંધવાળા છીએ, એ ભાન કદાચ આપણને વર્તમાનમાં બહુ ગૌણપણે અનુભવાતું હશે, છતાં તત્વદૃષ્ટિએ જોતાં વ્યક્તિજીવન, સમષ્ટિજીવન સાથે અત્યંત નિકટ ભાવે જોડાએલું છે, અને જનસેવા, પરોપકાર પ્રેમ, દયા, આદિની સુંદર ભાવનાઓ એ સત્ય ઉપરજ અવલંબીને રહેલી છે. જો આ વિશ્વનું પ્રત્યેક વ્યક્તિગત જીવન

નિરાળું અને પરસ્પરથી સંબંધરહિત હોત તો, જનસેવા, પરોપકાર, પ્રેમ, દયા, અનુકંપા આદિ શબ્દો છેકજ અર્થહીન ગણાત. કેમકે જો વ્યક્તિ વ્યક્તિ પ્રત્યે કોઇ પ્રકારનો ધાતુગત, આત્મગત. સ્વાભાવિક સંબંધ ન હોત તે ઉપરની ભાવનાઓને અનુસરતું આચરણ કયા હેતુ માટે હોવું સંભવે ? અથવા કઇ આંતરિક સહજ વૃત્તિમાંથી એ હૃદયવેગ ઉત્પન્ન થાય ? ખરૂં છે કે એકતાનું ભાન આ કાળે આ ભૂમિકાએ મનુષ્યને અવ્યક્ત અને અગોચર છે, છતાં પ્રિયબંધુ, જો તમે તમારા હૃદયને એકાંતમાં સરલભાવે પુછી જોશો તો ત્યાંથી એજ ઉત્તર મળવાનો કે "હું પ્રાણીમાત્ર, જીવનમાત્ર સાથે હું અભેદભાવ સંબંધ યુક્ત છું." આ સત્યને તમારા અંતઃકરણમાં બને તેટલું દૃઢપણે સ્થાપો, તે તમને અત્યંત ઉપયોગી અને આત્મસાધનના ક્રમમાં અનિવાર્યપણે આવશ્યક છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

અમે ગયા પ્રકરણમાં જણાવી ગયા કે આપણું જીવન એ આપણું એકલાનું જ જીવન નથી, પણ અનંત વિશ્વ–જીવનનો તે એક અંશ છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેની પ્રથકતા, વિભિન્નતા, ભેદભાવ, એ બધું કોઈ મહાન ઇશ્વરી યોજનાને લઇને આપણા વિકાસની વર્તમાન અવસ્થામાં આપણને પ્રતિત થાય છે. પરંતુ તેનું જુદાપણું, એ સત્યની ઘટનાનો સ્થાયી અંશ નથી. સરિતાના પ્રવાહમાં પ્રતિત થતા વમળો આપણી ચર્મચક્ષુને વમળ રૂપે જણાતા છતાં પણ તે જેમ સરિતાના અખંડ અવ્યવહિત પ્રવાહથી ભિન્ન નથી, તેમ આપણું વ્યક્તિ જીવન પણ વ્યક્તિ

રૂપે નિરાળું પ્રતીત થયા છતાં પણ અખિલ જીવનથી ભિન્ન નથી; આ પ્રકારની સર્વ જીવનની એકતાનું ભાન ઉદય થયા વિના આત્મા અન્ય આત્માઓના હિત માટે, સેવા માટે, કાંઇ પણ યથાર્થ સ્વાર્પણ કરી શકતો નથી. દયા, પરોપકાર, અનુકંપા, પ્રેમ, માયાળુપણું એ બધાનું વાસ્તવ અવલંબન આ આંતરિક એકતાના સંબંધ ઉપર રહેલું છે. એ સંબંધનું ભાન અથવા ઉપયોગ જો કે આપણી આ અવસ્થામાં વ્યક્તપણે આપણે અનુભવી શકતા નથી પરંતુ આત્માનો જે કાંઇ સ્વાભાવિક ધર્મ છે તે પ્રતિ તેનો વેગ નિરંતર રહ્યાજ કરે છે. ડાહ્યા પુરૂષોએ વેગનું નિદાન સમજીને જે સંબંધમાંથી તે વેગ ઉદ્દભવ્યો હોય છે તે સંબંધનું ભાન સ્પષ્ટપણે પોતામાં ઉદયમાન કરવા, અને તેનું રહસ્ય પોતાના હૃદયમાં સ્થાયી ભાન રૂપે કાયમ રાખવા ઉદ્યમશીલ રહે છે. આથી અમે કહ્યું છે કે આપણું જીવન માત્ર આપણા પોતાનાજ વ્યક્તિ વિકાસ અર્થે નહી પરંતુ સર્વના વિકાસ અને શ્રેય અર્થે સમર્પવું ઘટે છે. આજ કારણથી આ વિશ્વની યોજના એવા પ્રકારે ઘડાએલી જણાય છે કે એક જીવનની અસર અન્ય જીવન-બંડો ઉપર નિરંતર થયાજ કરે છે, અને તેમાંથી સમસ્ત યુગની પ્રગતિ ઉપજી આવે છે. આસક્તિ રહિત કર્મ કરનાર મહાનુભાવે આ વિશ્વની પરમ અદ્દભુત યોજનાનું સ્વરૂપ સમજવું જોઇએ અને જેટલે અંશે તે યથાર્થપણે સમજી શકાય તેટલા અંશે તે વ્યક્તિ જીવનના ભાન રૂપી બંધનમાંથી મુક્ત થઇ સમષ્ટિ જીવનના વિશાળ-બહુવ્યાપી, ભવ્યતર જીવનનો ભોક્તા બની શકે છે. વાસ્તવમાં બંધન અને મુક્તિ એ સ્થળાંતર રૂપે નથી, પણ ઉપયોગના ભાનના (consciousness) સ્થિતિના ઉત્તરોત્તર

પરિણમન રૂપે છે. અને જ્ઞાન વિના, વિશ્વ અને આત્માની યથાર્થ સમજણ વિના એ ભાન એ ઉપયોગ ઉદયમાન થવો અસંભવિત હોઇનેજ આપણા શાસ્ત્રકારોએ "જ્ઞાનવડેજ મુનિપણું છે એમ ડિંડિંમ નાદથી પોકારીને કહ્યું છે. જ્ઞાન અથવા સમજણ એ આપણને ઉચ્ચત્તર ઉપયોગ અથવા ભાનમાં સ્થિર કરે છે. અને તેમ થતાં વિશ્વ, આત્મા ઇશ્વર આદિ સંબંધની આપણી સાંકડી દૃષ્ટિના સ્થાને વિશાળ, ભવ્ય. બહુવ્યાપી દૃષ્ટિ (outlook) પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. જેટલા અંશે આમ થાય તેટલા અંશે આપણે બંધન મુક્ત બનીએ છીએ. મુક્તિ એ કાંઇ આચારરૂપ, વિધિરૂપ કે કર્મકાંડરૂપ નથી, પરંતુ ઉપયોગના પલટાવા રૂપે છે એ કદી ભૂલવું જોઇતું નથી. વિશ્વની ઘટના, આત્મા, પરમાત્માનું સ્વરૂપ, એ આદિની સમજણ મેળવવા માટે મનુષ્યે જાતે પોતાની ખુલ્લી દૃષ્ટિથી જોવાની જરૂર છે. કોઇ ગ્રંથ વિશેષ કે મહાત્મા અથવા એકલા પેગમ્બરને વળગીને બેસી રહેવાથી ખરા અર્થમાં "જ્ઞાન"ની પ્રાપ્તિ કદી થતી નથી. ખરૂં છે કે શાસ્ત્રીય ગ્રંથો અને મહાત્માઓનું સેવન આપણા હૃદયના મળને દૂર કરવામાં કોઇ અંશે ઉપકારક છે, છતાં તે સેવન વડે ગ્રંથમાં કે મહાત્મામાં રહેલું જ્ઞાન આપણામાં દાખલ થઇ શકતું નથી. ગ્રંથો અને મહાજનો આત્મમાર્ગના પથ ઉપર આપણને અંગુલિ નિર્દેશ રૂપે છે; આપણા ગ્રંથો અને મહાત્માઓ માત્ર આપણી સ્વતંત્ર બુદ્ધિવૃત્તિ અને વિવેક ચક્ષુ ઉપરના પડળને ઉતારવા માટે ઉપયોગી છે, આપણો વ્યક્તિ વિકાસ આપણી પોતાનીજ બુદ્ધિ અને વિવેક શક્તિના ઉપયોગ દ્વારા સાધી શકાય તેમ છે. આજ કારણથી આપણા જૈન શાસ્ત્રકારોએ "પ્રસાદ-વાદનો" બહિષ્કાર કરેલો છે. ટુંકામા,

વિશ્વ સાથે અને અન્ય આત્માઓ સાથે આપણો વાસ્તવ સંબંધ શું છે તે આપણે જાતે જોતાં અને અનુભવતાં શીખવું જોઈએ.

અને એકવાર તમે ખુલ્લી નજરથી, નિર્મળ દૃષ્ટિએ, વિવેક પુરઃસર નિહાળી જોશો તો તમને જણાશે કે એક આત્મા સર્વ આત્માઓ સાથે અભેદ ભાવે સંબંધયુક્ત છે. જેમ સર્વ સર્વના માટે છે. તેમ એક સર્વના માટે છે. અને સર્વ એકના માટે છે, કેમકે એક સર્વથી અભિન્ન છે, અને સર્વ એકથી અભિન્ન છે. આ કથનનો અનુભવ કદાચ આ ક્ષણે તમે નહીં કરી શકો, આ મર્મ તમારા હૃદયમાં ઘર નહી કરી શકે, અને એ સાર પૂર્ણ વાક્ય અમે નિરર્થક ફેંકી દીધું ગણશો, છતાં પણ અમારા હૃદયનો પ્રિય અનુભવ અમે અક્ષરાત્મક કરવાની વૃત્તિ રોકી શકવા અશક્ત છીએ.

મનુષ્યની પ્રજ્ઞાચક્ષુ જુએ છે કે આપણી આસપાસ પ્રતિત થતી બધી નાની મોટી ઘટનાઓ, કર્યો, વ્યતિકરો એ સર્વ અત્યંત અર્થપૂર્ણ છે અને તે આપણા પોતાના જીવન માટે જ નહીં પણ અખિલ વિશ્વના સંબંધે પણ અર્થયુક્ત છે. આપણી પ્રગતિ અને સ્વરૂપ અભિવ્યક્તિ અર્થે એક ક્ષુદ્ર જણાતું કાર્ય આપણને ગમે તેટલું નિર્જીવ અને તુચ્છ ભાસે, પરંતુ વિશ્વની મહાન યોજના અને આનંદસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તે તેવું નથી. આ મહાન યોજનામાં કોઈ એકમ હેતુની પૂર્તિ માટે, કોઈ અમુક ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે જે અતિ આવશ્યક હોય એવું અને તે તુચ્છ જેવું કાર્ય કરવાનું આપણને પ્રાપ્ત થયું હોય તો તેને ભગવદ્દત્ત કાર્ય સમજીને આપણે સારામાં સારી રીતે તે બજાવવું જોઈએ. આપણી દૃષ્ટિથી તે કંઈજ દેખાતું નથી તેથી તેને વેઠ રૂપે નહી કરતાં, પરમાત્માની દૃષ્ટિથી તેને અત્યંત

અગત્યનું અને સારયુક્ત સમજીને બની શકે તેટલી ઉત્તમ રીતે તેને નિભાવવું જોઇએ. વિશ્વમાં પ્રતિત થતાં પ્રત્યેક સ્થળાંતર સ્થાનાંતર, સ્થિત્યાંતર, પરિણામાંતર અર્થયુક્ત છે; કશુજ આડે-ચંડે, કારણ રહિતપણે, હેતુ શૂન્યપણે થતું નથી એમ જ્ઞાની જનોની દૃષ્ટિ જુએ છે. શેત્રંજની રમતમાં સોગઠાઓનું હલન ચલન જેમ અજાણ્યા મનુષ્યને અર્થ વિનાનું જણાય છે, તેમ વિશ્વના નાના મોટા વ્યાપારો અણસમજુઓને અર્થ વિનાના ભાસે છે, ઘણીવાર શેત્રંજની રમત ખેલનારાઓ પણ રમતની શરૂઆતમાં રચવામાં આવેલી સોગઠાઓની સ્થિતિ અને હિલચાલનું છેવટનું પરિણામ સમજી શકતા નથી, અને તે સોગઠાનાં એકાદ હલન ચલનને બહુ અગત્યનું ગણતા નથી, પરંતુ રમતની આખરે અગત્ય વિનાના ગણ્યાએલા તે હલન ચલનના ગારા સાર પરિણામની તેમને ખબર પડે છે, તેમ અનેકવાર એવું પણ બને છે કે જ્ઞાની જનો પણ અમુક નિર્માલ્ય સરખા ભાસતા કાર્યોનું અંતિમ પરિણામ તેના ખરા અર્થની શરૂઆતમાં જોઇ શકતા નથી, છતાં તેઓ એટલું તો નિરંતર પોતાના હૃદય પટ ઉપર કોતરી રાખે છે કે વિશ્વની પ્રત્યેક ગતિ આગતિ આન્દોલનું પ્રત્યેક હલનચલન, પ્રત્યેક આંદોલન, પ્રત્યેક સ્ફુરણ અર્થ વિનાનું નથી, અને એક તુચ્છમાં તુચ્છ બનાવ અખિલ વિશ્વની સાથે સંબંધ યુક્ત છે, તે પોતે આ અનંત જ્ઞાનવડે યોજાએલી મહા યોજનાનો અર્થ અનંતમા ભાગે પણ સમજી શકતો નથી, છતાં તેના હૃદયમાં એટલી તો સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય છે કે તેમાં બધુંજ કલ્યાણકર, મંગળકર, શ્રેયસ્કર છે. ને પોતાની ટુંકી દૃષ્ટિથી કશુંજ જોતો નથી, ટુંકી અને અલ્પ મતિએ ભાસતા સુખ દુઃખના પ્રસંગોમાં તે કશીજ સુખરૂપતા કે દુઃખરૂપતા જોવાની ના પાડે છે.

જો કે, પ્રભુની દ્રષ્ટિ હજી તેને પ્રાપ્ત થઇ હોતી નથી, છતાં એટલું તો તે ચોકસપણે માનતો હોય છે કે, પોતાની અલ્પ સમજણવાળી દ્રષ્ટિએ જે કાંઇ ભાસે છે તે અખિલ સત્ય નથી, પરંતુ એક ટુંકા પ્રદેશમાં, અમુક દેશકાળની અવધિ પર્યંત, પોતના માટે તે ખંડ સત્ય રૂપે છે, અને તે સાથે તેનું હૃદય હમેશા એવા ભાવનો વિલક્ષણ આનંદ ભોગવ્યા કરતું હોય છે કે, મારી નજરે અમુક પ્રસંગ ગમે તેવા સુખ દુઃખના અર્થવાળો ભાસે છતાં પ્રભુની અનંત જ્ઞાન યુક્ત દ્રષ્ટિમાં તે પ્રસંગ મારૂં શ્રેય કરનાર અને પરિણામે પરમ સુખમયજ છે.

અને આથી આસકિત રહિત કર્મ કરનાર ખરો જ્ઞાની કોઇ દીવસ કોઇ જાતની ફરીયાદ કરતો નથી; તે જાણે છે કે છેવટને સરવાળે બધું ઠીકજ થવાનું છે, વળી તે જાણતો હોય છે કે, મારે ભાગ જે કર્તવ્યનો ફાળો આવેલો છે તે કર્તવ્ય મારી પોતાની ટુંકી દ્રષ્ટિએ કદાચ અકિંચિત્કર ભાસતું હોવા છતાં આ મહાન યોજનામાં કાંઇક અર્થપૂર્ણ ઘટના રચવામાં તે નિમિત્ત ભૂત થવા નિર્માએલી છે, અને તેથી તે મહાનુભાવ હંસતા મુખે એ કર્તવ્યમાં જોડાય છે, જેઓના હૃદયમાં આ પ્રકારની શ્રદ્ધા નથી હોતી, તેઓ અનંત જ્ઞાનવડે રચાએલી એ ઘટનાની ઉપયુક્તતાં સામે બળવો ઉઠાવે છે, અને તેની વિરૂદ્ધ પોતાને પ્રાપ્ત થએલી બુદ્ધિ શકિતવડે બનતા વિઘ્નો નાખે છે; જો કે, તેમની વિરૂદ્ધતા કે બળવો કાંઇ લાંબો કાળ દૈવી સત્તાક યોજના સામે નભી શકતાં નથી, છતાં અણસમજુ લોકોને તે યોજનાની સામે પોતાનો અણગમો જાહેર કરવાની અને પોતાની મતિથી એ ઘટના વિશ્વના કે પોતાના કલ્યાણઅર્થે નિરૂપયોગી અથવા હાનિકારક હોવાની મૂર્ખાઇનું જાહેરનામું ફેરે-

ગ્યા કરે છે, પોતાને અઠીક લાગતું કોઇ ઠેકાણે કાંઈક થાય કે તેઓ એવી ઘટના સામે પોતાનો વાંધો રજુ કરી દે છે, પોતાના ડહાપણથી ભાસતી અનિષ્ટતા સામે અરૂચી કે "પ્રોટેસ્ટ" નો ઠરાવ બહાર પાડે છે—મોકલી આપે છે, જેમને દૈવી યોજનાની હિતકરતામાં શ્રદ્ધા નથી તેમની ફરીયાદ અને અણગમો નિરંતર જારોજ રહે છે, તેઓ જ્યાં ત્યાં મૂર્ખાઇ અને કમ અક્કલની નીશાનીઓ જોયા કરે છે, અનંત કૌશલ યુક્ત દિવ્ય કારીગરનો હસ્ત જોવાને બદલે તેઓ વિશ્વના પ્રત્યેક સ્થાનમાં સ્વચ્છંદ જ્ઞાનનો ગેરઉપયોગ નિહાળે છે, તેઓ કહે છે કે એ સત્તામાં જો કોઇ અક્કલનો છાંટો હોય તો તે કુસ્તુરોને કાળી શામાટે બનાવે? ગુલાબને કાંટા શા માટે આપે? ચોતરફ જન્મ, જરા, મૃત્યુ, વ્યાધિ, કષ્ટ, ચિંતા, શોક, કલહ આદિનો સંભવ શામાટે ઉપજ્યા કરે? એ સત્તાને ત્યા ન્યાયનું નામ નિશાન હોય તો ઘણા લાયક સજ્જનો શામાટે અન્ન વસ્ત્રના સાંસાં ભોગવે છે, અને જાડી બુદ્ધિના નાલાયક મનુષ્યો એશ આરામ અને વૈભવની પરંપરામાં રાત દિવસ નિર્ગમે છે, શ્રદ્ધાહીન જનોની આવી દલીલોનો ઉત્તર દેવાનો આ પ્રસંગ નથી, પણ એટલુંજ કહેવા દો કે, એ બધા તર્કો અને શંકાઓ વિશ્વના સાંગોપાંગ અવલોકનની ખામીમાંથી ઉદ્ભવે છે, તેઓ એક નાની સરખી વ્યક્તિના હિતાહિત કે ... દુઃખને લક્ષ્યમાં રાખીને પોતાની ટીકા પ્રસિદ્ધ કરે છે, જ્યારે વિશાળ દ્રષ્ટિ પૂર્વક સમગ્ર વિશ્વના હિતનો સંકેત પોતાની બુદ્ધિની મર્યાદામાં તે રાખી શકશે, ત્યારે તેને પોતાના આગલા વિચારો અવશ્ય ફેરવવા પડશે, પછી જ્યાં ત્યાં એ મનુષ્ય હિતકર સંકેતનેજ ગતિમાન થતો જોયા કરશે, આ મહાન, ભવ્ય યોજનાનું કાંઇક રહસ્ય તેને અવગત થયા પછી

તેની દ્રષ્ટિ બદલાય છે, તેની દ્રષ્ટિમાંથી મિથ્યાપણું નીકળીને ત્યાં સાચાપણું, સમ્યક્‌પણું પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. પછી તે બધા સ્થાનમાં, બધા પ્રસંગોમાં અર્થ યુક્તતા, સહેતુતા, શ્રેયસ્કરતા, અને તે બધા ઉપરાંત કોઇ મંગળમય સત્તાનો હસ્ત જોઇ શકે છે, પછી બળવા અને વિરૂદ્ધતામાંથી ઉત્પન્ન થતા હૃદયના ઘસારાનું દર્દ નાબુદ થાય છે, પ્રથમ જ્યાં તેને બળાત્કારે હડસેલવામાં આવતો ત્યાં હવે તેને કોઇ હસ્ત પકડી દોરી જતો અનુભવાય છે, પછી તેને સમજાય છે કે, પ્રથમ તેને જ્યાં બળાત્કાર અને શિક્ષા જણાતી પરંતુ તે વખતે તેની વિકૃતબુદ્ધિ તેમાં કઠોરતા નિર્દયતા, જોતી હતી, જાગૃત થએલો મહાભાગ આત્મા વસ્તુ સ્વરૂપ જે પ્રકારે છે, તે પ્રકારે કોઇ અંશે જોતાં શીખ્યો હોય છે, બીજાઓને જે પ્રસંગ રોવરાવે છે, તે પ્રસંગ તેને હૃદયમાં હસાવતો હોય છે. કેમકે તે રૂદન ઉપજાવનાર ઘટનાની પછવાડે રહેલો મંગળમય ઉદ્દેશ તે યથાર્થપણે જોતો હોય છે, મૃત્યુની વિકરાળ ભયાનક મૂર્તિ પછવાડે તે નરક નથી જોતો પરંતુ સ્વર્ગ જુવે છે, જન્મ જરા વ્યાધિ મરણ એ બધાને તે ખરા અર્થમાં, સાચા સ્વરૂપમાં, જોઇ શકતો હોવાથી ઉપલક દ્રષ્ટિને તેમાં જે અનિષ્ટતા અને ભયકારકતા ભાસે છે તે તેને મુદ્દલ જણાતી નથી, એ બધાને તે શ્રેયનાંજ સંકેત માનતો હોય છે, અને આમ હોવાથી કર્મ જ્યાં તેને લઇ જાય ત્યાં તે આનંદથી નિર્વેદ રહીતપણે, હસતા મુખે બાલકને સુલભ શ્રદ્ધાથી દોરાય છે, ઘસારામાંથી ઉદ્‌ભવતું દર્દ તેને મુદ્દલ થતું નથી. હવે તે પ્રભુનાજ ધોરી માર્ગમાં કુચ કરતો હોય છે, અને એ માર્ગની બન્ને બાજુએ રહેલી મનોહર લીલાને ભોગવતો, મ્હાલતો, પોતામાં પ્રગટેલી પ્રભુ-પ્રેમની મસ્તિ પુર્વક નિરંતર પ્રગતિ કરતો રહે છે, તે કોઇ પણ

કાર્યમાં કે હલન ચલનમાં પોતાનો સ્વછંદ સ્વીકારતો નથી. પરંતુ બધે મંગળકારી જુએ છે, એ નેતૃહસ્ત ગમે ત્યાં લઇ જાય ત્યાં તે ખુશીથી જાયછે, પછી તેનું પ્રથક અભિમાન ક્ષય થતું ચાલે છે.

પ્રિય બંધુ! કદાચ તમને એમ લાગતું હશે કે "ઉપર દોરેલું ચિત્ર એ માત્ર ફીલોસોફીનું જ ચિત્ર છે. તત્વજ્ઞોનું સ્વપ્ન છે. કોઇ આદર્શ સ્થિતિની ભાવના માત્ર છે. ભાવનામાં તે સ્વપ્નમય ચિત્ર ગમે તેવું સુંદર હોવા છતાં વ્યવહારમાં તે ઉપયોગી નથી." આનાં ઉત્તરમાં અમારે એટલુંજ કહેવાનું રહે છે કે, તમને હજી વિશ્વમાં પ્રગતિની વિવિધ શાખાઓમાં વિહરતા મહાન જનોના અંતઃકરણની સાચી સ્થિતિની ખબર નથી. કદાચ તમને સાંભળીને નવાઇ થશે, મનુષ્ય-પ્રયત્નની વિવિધ શાખાઓમાં અગ્રસ્થાને વિરાજનાર અનેક મનુષ્યોનું હૃદય અમે ઉપર જણાવેલી ભાવનાને વ્યકત કે અવ્યકત પણે અનુસરે છે. તેમને એવું જણાય છે કે "અમે કોઇ મહાન સત્તા વડે દોરાઇએ છીએ" અને તેઓ એ સત્તામાં વિશ્વાસ રાખતા શીખ્યા હોય છે, એ સત્તાનું કે વિશ્વાસનું તેમના અંતઃકરણમાં જો કે ઘણીવાર બહુ સ્પષ્ટ ઉગ્ર ભાન હોતું નથી, છતાં તેઓ તેને અનુસરવા માટે પ્રેરાય છે. તેઓ પોતાના હૃદયમાં ઉતરીને એ સત્તાનું સ્વરૂપ વિચારવા જો કે અવકાશ મેળવતા નથી, છતાં તેમને એમ જણાતું હોય છે કે મારા ઉપર ઇશ્વરની કૃપા છે, અને આની પાસે લાભવાળું કામ જ કરાવે છે. આવી ભાવના અનેક સજ્જનોના હૃદયમાં વિરાજતી અમે જોઇ છે, સાંભળી છે અને વાંચી છે. આપણા દેશના મોટા પુરૂષોમાં આત્મવૃતાંત (auto-biography) લખવાની, અથવા પોતાના હૃદયની ભાવનાઓ ડાયરી રૂપે નોંધવાની પણ પ્રથા

નથી. જો તેવું હોત તો તેમના હૃદય ભાવોનું આ સ્થળે દિગ્દર્શન આપવા, અને તેમ કરીને અમારી દલીલનું સમર્થન કરવા અમે શક્તિમાન થાત. પરંતુ યુરોપ અને અમેરીકાના અનેક મહાન પુરૂષો, પ્રવૃત્તિમાં ગમે તેટલા નિમગ્ન હોવા છતાં પોતાના હૃદય-ભાવોને અક્ષરાત્મક કરવાની તક લે છે. અમારા વાંચવામા એવું એક ચરિત્ર આવેલું છે જેમાંથી આ સ્થાને થોડુંક અવતરણ કરીશું ઉદ્યોગનો પિતા ગણાતો એક અનર્ગળ ધનનો સ્વામિ એક સ્થાને એવા ભાવનું લખે છે કે " લોકો મારા સંબંધમાં એવું માને છે કે, હું અત્યંત પ્રબળ ચારિત્રવાન વ્યક્તિ છું, અને દુનિઆને જ્યારે ખ્યાલ પણ ન હોય ત્યારે હું અદ્‌ભૂત યોજનાઓ અને ઘટનાઓનું નિર્માણ કરતો હોઉં છુ. આ લોકોની માન્યતા સાવ ખોટી છે. હું દૂરદર્શી એવો મુદ્દલ નથી. મારી આસપાસના સમુદાય કરતાં મારામા કશુ જ અધિક નથી ઘણીવાર તો હું એક વખતે એક પગલા કરતાં અધિક દૂર જોઇજ શકતો નથી તેમ છતાં મને એમ ભાસ્યા કરે છે કે, મારા મનના કોઇ અગોચર પ્રદેશમાં બધીજ યોજનાઓ તૈયાર રહેલી છે અને વખત આવ્યે તે મને તેની મેળે સુઝી આવશે. મને એમ જણાય છે કે, જાણે હું કોઇ શેતરંજની રમતનું સોગઠું છું અને કોઇ મહત્તર સત્તા, વિશ્વના પ્રાણી પદાર્થોમાં કોઇ શુભ અવસ્થાંતર ઉપજાવવા માટે, મને સાધન તરીકે વાપરે છે. આ અવસ્થાંતરો કે પરિવર્તનો શુ હશે તેની કશી રૂપરેખા મારા હૃદયમાં નથી. વળી તે સાથે એવું તો હું મુદ્દલ માનતો નથી કે મારામાં કોઇ ઉચ્ચગુણોના કારણથી ઇશ્વરની મારા ઉપર ખાસ મહેરબાની છે, મને શરમ છોડીને કહેવા દ્યો કે મારામાં બીજામાં ન હોય તેવું કશુંજ નથી. હું કોઇ જાતની ખાસ કૃપા માટે

લાયક નથી. મારા બીજા બંધુઓ કરતાં કોઇ પ્રકારે હું વધારે સમજણવાળો, વધારે સારો કે યોગ્ય નથી. કેટલીકવાર મારા હૃદયમાં એવો ભાવ પુર જોસમાં પ્રગટી નીકળે છે કે, હું જે કાંઇ કરૂં છું તે મારા પોતાના માટે નથી કરતો, પરંતુ બીજાઓના માટે કરૂં છું—કદાચ આખા યુગ માટે કરૂં છું. છતાં મારા કાર્યમાં બીજાઓનું અને યુગનું શું કલ્યાણ રહેલું હશે તે હું જોઇ શકતો નથી. અરે! કલ્યાણની વાત જવાદો પણ એથી ઉલટું હુ મારા કાર્યથી અનેકનું માઠું થતું નજરો નજર જોવું છું. મારી વિસ્તારેલી બાજીમાં હજારો લોકો લાખો રૂપીઆ ગુમાવે છે અને હજારો લોકો મારા કાર્યોથી ત્રાસ પણ અનુભવે છે. આમ નજરે જોવું છું છતાં મારૂં હૃદય એમ માનતું હોય છે કે, એ બધું યોગ્યજ થાય છે. મારા વિપુલ દ્રવ્યમાંથી મને કશીજ મજા મળતી નથી. દ્રવ્ય મળ્યા પછી મને તે જાય કે રહે તેની લેશ પણ પરવા રહેતી નથી. છતાં એ દ્રવ્ય મેળવવાની જે બાજી હું રચું છું તે બાજીને સાંગોપાંગ સફળપણે ઉતારવાના કાર્યમાં હું અત્યંત રસ લઉછું. મને તેમાં એક રસપ્રદ રમતમાંથી મળતો આનંદ અનુભવાય છે પરંતુ એ આનંદ, રમત ચાલતા દરમ્યાનજ મળે છે. જ્યારે રમત પુરી થઇ ત્યારે તેના હારજીત વિષે મારા મનમાં કશોજ ખેદ કે હર્ષ થતો નથી. મારા કામમાં હું રમતનાં જેવા રસ લુટું છું. પરંતુ કામના ફળને હું જોવા પણ ઉભો રહેતો નથી. આ બધું શાથી થતુ હશે એ મને પોતાને કંશુ સમજાતું નથી. કેવી નવાઇની વાત કે જે કાર્ય હું આટલા રસથી કરૂં છું તેના ફળો ઉપર હું ક્ષણ પણ વિરમતો નથી. તેમ છતાં એટલો તો મને પૂર્ણપણે વિશ્વાસ છે કે, એ બધાનો કાંઇક મર્મ હશે. ભલે અત્યારે મને એ મર્મ નથી સમજાતો તેથી શું થયું ?

કદાચ એક વખત એવો પણ આવી પહોંચે કે જ્યારે આ બધું દ્રવ્ય મારી પાસેથી લઇ લેવામાં આવે, અને કદાચ તેમ થાય તો પણ મને પાકી ખાત્રી છે કે, એ દેખીતી હાનિના સ્થાને અને અવશ્ય કાંઇક એવું મળવાનું કે જેથી એ બધાનો બદલો વળી જાય મને આવું આવું નાનપણથીજ અનુભવાયા કરે છે. અને એ બધાનો કશોજ અર્થ નહી સમજતાં છતાં હું મારી જાતને કોઇ ઉચ્ચત્તર મહત્તર સત્તા વડે દોરાવાની રજા આપું છું. એ સત્તા કોણ હશે તે પણ હું સમજતો નથી. આથી મારા સ્વરૂપનું કોકડું એવું ગુંચવણ ભરેલું મને જણાય છે કે, તમને તેનો ખ્યાલ પણ ન આવે; અને તે છતાં મને તો આનંદ છે. કેટલીક વાર એ સત્તા વડે દોરાવાની હું ના પાડતો, ત્યારે મને કોઇને કોઇ ઇજા થતી, હાનિ થતી, અને જ્યારે તેને વશ થતો ત્યારે મને અવશ્ય લાભજ થતો લોકો જ્યારે મારી અક્કલ અને કુશળતાની પ્રશંસા કરે છે, ત્યારે ખરેખર મને ભારે હસવું આવે છે, કેમકે મારી અક્કલનું સાચું માપ હું સારી રીતે સમજું છું. હું આ મહાન યોજનામાં એક યંત્ર માત્ર છું. એ યંત્રને કોણ હલાવે છે તે હું જાણતો નથી. એ યંત્રનો ચાલક મારા ઉપર કાંઇ સવિશેષ કૃપા રાખે છે એમ હું માનતો નથી." વિગેરે વિગેરે.

આ મનુષ્યને જાણ્યે અજાણ્યે કર્મની ભાવના પ્રાપ્ત થઇ હતી; જેને કાર્યનું રહસ્ય (Secret of work) કહેવામાં આવે છે તેની કુંચીનું કાંઇક તત્ત્વ ઉપલબ્ધ થયું હતું. તમે જાઇ શકશો કે તે કાર્યના પરિણામની કે પ્રયત્નના ફળની કશીજ લાલસા, કશોજ દાવો રાખતો ન હતો. અને પ્રવૃતિના ક્ષેત્રમાં તેનો રસ સર્વદા જામેલોજ રહેતો. ફળના અનુસંધાન પૂર્વક, પરિણામોની આસક્તિથી બંધાઇને તે કશામાં જોડાતો:

ન હતો, પરંતુ સબંધ યોગથી, કામના અંગે રહેલા રસની ખાતર તે કામ કરતો હતો. અને તેમ છતાં તેની આસપાસના સમુદાયને તે સંસારના સામાન્ય કીડા જેવો ફળલીપ્સાવાન આસક્ત મનુષ્યો જેવો જણાતો હતો. તેને એમ ભાસતું હતું કે તે પોતે આ મહાન યંત્રના એકાદ નાના સરખા ચક્ર જેવો છે. અને એ ચક્રે પોતાને ભાગ આવેલું કાર્ય યથાર્થ પ્રકારે બજાવવુંજ જોઇએ. તે મનુષ્ય જે કાંઇ કાર્ય કરતો, અથવા ખરા અર્થમાં કહીએ તો કરતો જણાતો હતો, તે કાર્ય ઘણા મનુષ્યને દુ:ખદાયક અને અનર્થકારક થઇ પડતું. તેની આજીસાહજારો લોકો પાયમાલ થઇ જતા અને તેના મગજમાં ઉપજેલી મહાન યંત્રણામાં પીલાઇ જતાં, છતાં બારીકપણે નિરીક્ષણ કરનારને એ દેખીતી અનિષ્ટતાની મધ્યમાં ઇષ્ટનુંજ દર્શન થતું હતું. એટલે કે એ મનુષ્યના કાર્યદ્વારા વિશ્વના આર્થિક સંયોગોમાં કોઇ શ્રેયસ્કર પરિવર્તન થવા નિર્મ્યું હતું. થોડા મનુષ્યોની દેખીતી સ્વાર્થહાની દ્વારા વિશ્વના વિશાળ હિતનો તેમાં સંકેત રહેલો હતો.

ઉપર હમે જે ફકરો ઉતાર્યો છે તે ફકરો લખનાર ધનાઢ્ય મનુષ્યને હમે આપના આગળ, આસક્તિરહિત કર્મ કરનાર એક આદર્શ વ્યક્તિરૂપે ધરીએ છીએ એમ માનવાનું નથી તે ખરો કર્મ યોગી અથવા અબંધ યોગી મુદ્દલ નથી કેમકે તેનું બધું કામ સમજણ વિનાનું, અવ્યક્તભાન વાળું હતું તેનો ઉપયોગ અર્ધ સ્વપ્ન જેવો, ઝાંઝવા જેવો અસ્ત વ્યસ્ત હતો. સાચો અબંધ યોગી પોતાના કાર્યની પાછળ જે તત્ત્વ રહેલું હોય છે તેને જોઇ શકતો હોય છે. તે ભાન પૂર્વક, ઉપયોગ પૂર્વક, જ્ઞાન સહિત બધું કરે છે. આ બધું રહસ્ય તે વ્યક્તપણે

સમજતો હોય છે. અમે જે ઉપરનું ઉદાહરણ ટાંક્યું છે તે માત્ર એટલાજ અર્થે કે હમોએ અત્ર ચર્ચેલી ભાવના તમે ધારો છો તેટલી અજ્ઞાત કે અપરિચિત નથી. બધા મહાન કાર્યો એ ભાવનામાંથીજ ઉદ્ભવે છે. હજારો આત્માઓમાં એ ભાવના આ કાળે અવ્યક્તપણે કામ કરી રહી છે. પ્રવૃત્તિના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં મોખરે વિરાજનારા મનુષ્યો આ તત્વનું જ અનુસરણ જાણ્યે અજાણ્યે કરી રહેલા છે, એમ નિકટ અવલોકનકારોને પ્રતીત થયા વિના રહેતું નથી. અમે એમ નથી કહેતા કે, તેઓ આ ભાવનાને સાંગોપાંગ સમજ્યા હોય છે. અમે માત્ર એટલુંજ કહીએ છીએ કે, તેઓ કામની ખાતર કામ કરે છે, કામમાં રસ છે માટે કામ કરે છે. તેમને કામમાં મજા આવે છે તેથી કામ કરે છે ચોપાટ ખેલવાની ખરી મજા ખેલવા દરમ્યાન છે. રમી રહ્યા પછી પરિણામ હારમાં કે જીતમાં આવે તેને કોઇ કશુંજ મહત્વ આપતું નથી તેજ પ્રમાણે ઘણા મનુષ્યો કામને રમત જેવું ગણી તે કરે છે. આનંદથી, અને તેટલી સારામાં સારી રીતે રસપૂર્વક, ઉલ્લાસપૂર્વક કરે છે. કાર્યની વિગતો, તેની પેટા વિગતો, બધી જાણી લેવામાં તેમને મજા આવે છે કુશળ સંગીતવેત્તા પોતાનું સંગીત આલાપ પૂર્વક જેમ વિસ્તારી પોતાના કાર્યમાંથી ઉદ્ભવતી મજા જેમ લુંટે છે તેમ ખરો અબંધયોગી પોતાના હૃદયમાં રહેલા કાર્યના વેગનો બહિર્ભાવ કરીને તેમાંથી આનંદ મેળવે છે. પોતાનામાં રહેલી યોગ્યતા બહિર્પ્રદેશમાં વ્યક્ત કરવામાં તે અત્યંત રસ અનુભવે છે. અને પરિણામોનું શું ? તે તો ઠીકજ છે. ફળને ફળ પોતેજ ભલે સંભાળી લે તેની તેને પોતાને કશીજ દરકાર હોતી નથી. ફળને ખાતર ઝાવા મારવાની બાળબુદ્ધિની ભૂમિકાને તે વળોટી ગયો હોય છે. એ રમકડા બાળકોને

શોભે. વિજયનું પારિતોષિક તેના મનથી કશુંજ કિંમતી ન-
ો. વિજય માટે કાર્ય કરવા દરમ્યાન મળેલો રસ એજ તેને
ાન પુરતો બદલો છે.

આ ભાવના વડે હોશથીને કામ કરનારાઓની સંખ્યા, સા-
ાન્યપણે ધારવામાં આવે છે તે કરતાં ઘણી વધારે છે. અને
મેશા તે સંખ્યાનું પુર વધતુંજ જાય છે. વિશ્વ ઝડપથી એ
ાક્ષ્ય તરફ ગતિ કરી રહ્યું છે, એ ચોકસ માનો. તમે પોતે પણ
મે પદના અભિલાષી હો એવું અમે માનીએ છીએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

નિષ્કામ વૃત્તિથી કર્મ કરવાની ભાવના :જે મહાપુરૂષોને
ાપ્ત થઇ છે તેઓ કીર્તિની, વિભવની, ખ્યાતિની, દુનિઆના
ાકૃત જનસમુદાય વડે ઉચરાતી વાહવાહની કશી પરવા
ાખતા નથી. બળવાન આત્માઓ એ બધાને બાળકના રમકડાં
મજે છે. અને મોટી ઉમરના માણસો જેમ બચ્ચાંઓના
ીંગલા ઢીંગલીમાં કશો આનંદ લેતા નથી તેમ અનાસક્ત
ુરૂષો દુનિઆ જે પારિતોષિક તેમને આપી શકે તેમ છે તેમાં
શો રસ માનતા નથી. તેઓ એ બધી ચીજો બાળકોના માટે
જ રહેવા દે છે. કેમકે તેઓ જાણે છે પોતાને તેમાં કશો આનંદ
ાવે તેમ નથી, છતાં બાળકોના મનથી તેની કિંમત છે. આથી
જ્યારે કર્તવ્યના પરિણામની અથવા પ્રયત્નના ફળની વહેંચણી
દુનિઆ કરે છે, ત્યારે તેઓ પોતે તે સ્વીકારવા માટે હાથ
લંબાવવાને બદલે, ફળમાં આનંદ માનનારા બાળકોને મોઢાં
આગળ ધરે છે, અને તેમના હસ્તમાં ફળ મુકાવીને તેના વહે

ઉત્પન્ન થતો બાળકના મુખ ઉપરનો આનંદ અવલોકી પોતે તૃપ્ત થાય છે. તેમનો આનંદ કર્તવ્યમાં છે, પરિણામમાં નથી. ધર્મ પ્રિય મનુષ્યો જેમ ઉપાશ્રયમાં લ્હાણી માટે જતા નથી અને ઉપાશ્રયમાંથી છુટતી વખતે કદાચ લ્હેણી મળે છે તો તેઓ સાથેના બાળકોના હાથમાં તેનું અર્પણ કરાવે છે, તેમ અબંધ પરિણામે કર્તવ્ય કરનાર મનુષ્ય પરિણામ અર્થે કાર્ય કરતો નથી અને તેમ છતાં કદાચ પરિણામ આવે તો તેમાં તેનો રસ, ઉપાશ્રયની લ્હેણીમાં મળતા પતાસાથી અધિક હોતો નથી.

ઘણીવાર જ્યારે દુનિઆં પરિણામ સ્વીકારવા માટે તેને બહુ આગ્રહ કરે છે ત્યારે તેમના સંતોષની ખાતર કદાચ તેને સ્વીકારે છે ખરા, છતાં હૃદયથી તેમને એ સ્વીકારમાં કશો આનંદ રહેલો હોતો નથી તેઓ કદાચ પોતાની છાતી ઉપર સી. આઇ. ઇ. કે કે. સી. એસ. આઇ. નો ખીતાબ ટીંગાડવાની રજા આપે છે, છતાં સાચા મહાજનો-તેને અતે સોનેરી ખીલ્લાના કટકાને જેહને અંતઃકરણનું દાન કરતા હોય છે તેઓની આ હૃદય સ્થિતિ આસપાસનો સમુદાય સમજી શકતો નથી. તેથી આવા મહાપુરૂષને તેઓ પોતાના ટોળા માંહેના એક તરીકે માની લે છે. કેમકે મહાપુરૂષનું સઘળું કેવળ બાહ્ય દેખાવમાં ભાગ્યેજ પ્રતિબિંબીત થાય છે. પ્રાકૃત ટોળાનાં અને મહાપુરૂષમાં તફાવત શું એ પ્રશ્ન જો તમે અમને પુછો તો અમે એટલોજ ઉત્તર આપીએ તેમ છીએ કે " મહાપુરૂષો એ ભેદ જાણે છે અને પ્રાકૃત સમુદાય તે જાણતો નથી."

આ ઉપરથી તમે જોઇ શકયા હશો કે અનાસક્તિ એજ સર્વ કાર્યનું રહસ્ય (Secret of work) છે, અબંધ પરિણામે વર્તવાની ગુપ્ત કુંચી છે, કર્મયોગનો મર્મ છે, અને

આપણા જીવનનો છેવટનો સાર છે. ઘણા માણસો અનાસક્તિનો અર્થ એવો માને છે કે, એવું જીવન ગુજારવાના ઉમેદવારે બધા પ્રકારનો આનંદ પોતાના જીવનમાંથી બાદ કરી નાંખવો જોઇએ. શમ, દમ, ભીષણ, તિતિક્ષા, કલેશકારક વ્રત, ઉપવાસ આદિની પરંપરારૂપ તેણે બની જવું જોઇએ અને ટુંકામાં દુનિઆમાં જે કાંઇ આનંદરૂપ, સુખદાયક તૃપ્તિકારક છે તેનો એકદમ બહિષ્કાર કરી દેવો જોઇએ. આ પ્રકારની માન્યતા તદ્દન ખોટી છે, અને વસ્તુ સ્વરૂપની વિપરીત સમજણમાંથી એવી ભ્રાંતિ ઉદ્દભવે છે. આસક્તિ રહિત કર્મનું સ્વરૂપ સમજનારનો આનંદ અને સુખ ઘટવાને બદલે ઉલટો હજારોગણો વધે છે. તેવો આત્મા પ્રત્યેક સ્થળેથી આનંદ અને તૃપ્તિજ લઇ શકે છે. આ વિશ્વ તેને આનંદમાંથી ઉપજેલું, આનંદમાંજ વિહરતું, અને આનંદની પૂર્ણતા ભણીજ ગતિ કરતું ભાસે છે. તે વિગ્રહના સ્થાને લીલા જુએ છે. પ્રત્યેક સુખદાયક કે દુખદાયક ભાસતી ઘટનામાં તે કોઇ મહાન યોજના પૂર્ણ થવાના ક્રમ ઉપર ગતિ કરતી જુએ છે. તેના મનથી બધું ઠીકજ થાય છે, યોગ્યજ થાય છે, જે કાંઇ સારામાં સારૂં થવા યોગ્ય છે તેજ થાય છે, એવી અંતર્ગત, દ્દઢ, બદ્ધમૂળ શ્રદ્ધા હોય છે. પ્લેગ, દુષ્કાળ, વિગ્રહ, મહામારી એ બધામાં એકજ શ્રેયસ્કર સંકેત, તેના આંતર ચક્ષુઓ સમક્ષ ઉપસ્થિત હોય છે.

અનાસક્ત યોગી અને પ્રાકૃત મનુષ્ય પ્રાણીમાં એક મહાન ભેદ એ હોય છે કે, જ્યારે પ્રકૃત મનુષ્ય પોતાના સુખનો આધાર અમુક વસ્તુઓ અને પ્રાણી પદાર્થો ઉપર હોવાનું માનતો હોય છે, ત્યારે મુક્ત આત્મા, અથવા અખંડ પરિણામે વિહરનાર યોગીજનોના હૃદયમાં, એટલે સાક્ષાત્કાર અત્યંત સુદ્દઢ

હોય છે કે તેમનું સુખ કોઇ બાહ્ય પદાર્થ વિશેષમાં અથવા પ્રાણી પદાર્થ ઉપર નથી, પરંતુ સુખ અંતરમાં રહેલું છે અને બહાર શોધવાથી તે કદી મળે તેમ નથી. આથી તે મહાજનો વિપરીત ભાસતા સંયોગો પરિસ્થિતિઓ અને અનિષ્ટતાઓને પોતાના હૃદયબળથી અનુકુળ બનાવી શકે છે. જ્યાં પામર મનુષ્યો દુઃખ, ત્રાસ, કષ્ટ, અસંતોષ કલેશ આદિનું નિમિત જુએ છે, ત્યાં બળવાન આત્માઓ અરૂચિકર પરિવેશમાં રહેલું, મંગળ વિધાન અને કલ્યાણકર સંકેતનું દર્શન કરે છે. અંતરની સુખમય કે દુખમય અવસ્થાનો આધાર સંયોગોના સુખદાયકપણા કે દુઃખ દાયકપણા ઉપર નથી, પરંતુ તવા સંયોગો પ્રત્યેના આપણા વલણ (Attitude) ઉપર છે. આપણા હૃદયના ખુણા (Angle of vision) ઉપર તે ભાવનાનું સ્વરૂપ અવલંબીને રહે છે. આથીજ જૈન શાસ્ત્રકારે વેદનીય કર્મને " અઘાતીકર્મ " ની કોટીમાં ગણ્યું છે, અને તે પ્રકારે વિશ્વને ઉપદેશ્યું છે કે શાતા વેદનીય કે અશાતા વેદનીય નામથી ઓળખાતા કાર્મિક સંયોગોમાં, આપણા સ્વરૂપનો ઘાત કરવાનું, અર્થાત આપણી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ આપણા ઉપર અસર કરવાનું, કોઈ પ્રકારનું સ્વભાવગત સામર્થ્ય (in herent power) નથી. સંયોગોના સુખદાયકપણા કે દુઃખદાયપણાનો આધાર મોહનીય કર્મના ગૌણતા કે બહુલતા ઉપર રહેલો છે, અર્થાત મોહમાં લપટાવાના આપણા સ્વભાવના તારતમ્ય ઉપર આપણી સુખમયતા કે દુખમયતાની ભાવના નિર્ભર છે, એ કદી ન ભૂલવું જોઇએ. જ્યાંસુધી મનુષ્ય અમુક પ્રાણી પદાર્થમાં લપટાઇને રહે છે, અને પોતાના સુખનો આધાર તે પ્રાણી પદાર્થમાં કલ્પે છે, ત્યાંસુધી તે મનુષ્ય તે તે પ્રાણી પદાર્થનો ગુલામ છે, અને તે પોતાનું જીવન

દાસત્વમાં વિતાવે છે; પરંતુ જ્યારે તે પોતાને એ મોહની આંટીમાંથી મુક્ત કરે છે, ત્યારે તે પોતાનું સ્વામીત્વ, સ્વાતંત્ર્ય, અને સ્વર્ગાધિકાર પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે, એટલુંજ નહીં પણ પોતાના ભિતરમાં રહેલું સુખનું, આનંદનું, તૃપ્તિનું સ્વભાવજન્ય અમિઝરણ મેળવી શકે છે, પરંતુ એટલું નિરંતર સ્મૃતિમાં રાખવું જોઇએ કે, અનાસક્તિનો અર્થ હૃદયનું શુષ્કપણું, અમાયાળુપણું, પ્રેમ હીનત્વ નથી, એથી ઉલટું અબંધ આત્મા નિરવધિ પ્રેમની ભાવનાનો પરિચય આપી શકે છે, પ્રેમ અને મોહમાં ભેદ એટલોજ કે, મોહ એ સ્વાર્થની દુર્ગંધવાળો હોય છે અને પ્રેમ સ્વાર્થ રહિત નિર્હેતુક હોય છે, વિષયાંતરમાં ઉતરી પડવાના ભયથી અમે આ પ્રેમ અને મોહનું સ્વરૂપ વિસ્તારના અવકાશે છાંએ.

જે મનુષ્યો મોહાંધ જીવન ગુજારે છે, અને અમુક પ્રાણી પદાર્થોમાં પોતાના સુખ અને આનંદનું અવલંબન કલ્પે છે, તેઓના મનથી અમે ઉપર જણાવ્યું, તે પ્રકારનું આસક્તિ રહિત જીવન મૂર્ખાઇ ભરેલું અને અવ્યવહારૂ જણાશે. તેઓ એટલુંજ બોલી ઉભા રહેશે કે "આ બધી વાત કહેવામાં તો સુંદર જણાય છે તેની ના નથી, પરંતુ પરિણામની આશા વિના કામ કરવું એ કેમ કરીને બનવા યોગ્ય છે?" અને આ પ્રમાણે તેના અંતઃકરણમાં શંકા થાય તે સ્વાભાવિક છે, કેમકે ઉચ્ચતર જીવનનો તેણે કોઇ કાળે અનુભવ કરેલો હોતો નથી. દેશના રક્ષણ માટે અથવા કોઇ એકાદ ભાવના કે સિધ્ધાંતને ખાતર રણક્ષેત્રમાં માથા કપાવનાર વીર યોધ્ધાનું વર્તન જેમ એક વેપારીને સાહસ અને મૂર્ખાઇ ભરેલું લાગે છે, તેમ આસક્ત મનુષ્યને ફળની અભિસંધિ અથવા પરિણામની આશા

વિનાનું વર્તન અર્થરહિત અને બેવકુફી ભરેલું જણાય છે. પરંતુ આવા મનુષ્યો જો પોતાનાજ કાર્ય પ્રદેશમાં જરા બારીક દ્રષ્ટિથી અવલોકન કરશે તો તેમને જણાશે કે, અમુક પરિણામને લક્ષ્યમાં રાખીને કામ કરનાર મનુષ્ય કરતાં કાર્યમાં પોતમાં રસ સમજીને, કાર્યને ખાતર કામ કરનાર મનુષ્ય ઘણુંજ સુંદર કામ કરી શકે છે, તમે પોતે એકાદ દુકાનમાં અથવા મોટા કારખાનામાં જઇને જ્યાં ઘણા મનુષ્યો કામ કરી રહ્યા છે, ત્યાં જરા નજર કરો, તમને તુર્તજ જણાશે કે, ત્યાં બે પ્રકારના મનુષ્યો કામ કરે છે, એક પ્રકાર એવો માલુમ પડશે કે, જેઓની નજર પોતાની હમેશની રોજી (wages) ઉપર છે, અર્થાત તેના મનમાં એમજ રમ્યા કરતું હોય છે કે; હવે ઝટ પાંચનો ટકોરો થાય તો આપણું દનીયું પુરૂં થાય અને અમુક આના કે રૂપીઓ આપણા ખાતે જમા બાજુ ઉપર ચઢી જાય." તેમની નજર હરતાં ફરતાં ઘડીઆળના કાંટા ઉપર છે, જેથી તેમને છુટવાના ટાઇમ કરતાં એકપણ મીનીટ વધુ ચાલી ન જાય તેમનું અંતઃકરણ રોજના પૈસા અને છુટી મળવાનું સુચવતાં ઘડીઆળના ટકોરા ઉપર જામેલું રહે છે. કામને તેઓ વેઠ ગણે છે. પ્રભુએ માથે નાખેલી આફત ગણે છે. અને છુટી મળતા, તેમનું હૃદયકમળ, સોળે કળાએ, વિકસે છે બીજા પ્રકારના મનુષ્યો એવા જણાશે કે, જેઓ અલબત પોતાના કાર્યને પોતાના નિર્વાહનું સાધન ગણે છે, છતાં તેના કામમાં તેને એટલો બધો રસ હોય છે કે, કામ દરમ્યાન તે પૈસાને ખાતર કાર્ય કરે છે તે હકીકત ભૂલી જાય છે. પોતાને અમુક કલાક કામ કરવાનું હોય છે તેનું પણ તેને વિસ્મરણ થાય છે. અને પોતાનું કામ બને તેટલું સારી રીતે, સુંદર અને સંતોષકારક થાય તે માટે

વૃત્તિથી કાળની ગતિના ભાન વિના, ધસડાયે જાય છે. કામનાં રસમાંને રસમાં સાંઝ પડી જાય છતાં પણ તેને ખબર પડતી નથી.

આ બે પ્રકારના મનુષ્યોમાંથી પ્રિય વાચક ! તમે કોને પસંદ કરો છો ? ઘડીઆળના કાંટા ઉપર ડોળો ફેરવ્યા કરનાર પ્રથમ પ્રકારના મનુષ્યને કે કામમાં રસ સમજી કામને ખાતર કામ કરનાર બીજા પ્રકારના મનુષ્યને ? અમને ખાત્રી છે કે, આટલા વાંચન પછી આપ બીજા પ્રકારના મનુષ્યની હૃદય સ્થિતિની ઉચ્ચતરતા સમજતા શીખ્યા છો.

ઉપરોક્ત બીજા પ્રકારના અનેક મનુષ્યો વર્તમાનમાં છે. તેઓ ખરેખર આસક્તિ રહિત કર્મના એક સ્વરૂપનો પોતાના જીવનમાં પરિચય આપે છે વિશ્વનું મગજમાં માત્ર માપ તેમના વડેજ થાય છે કે, જેએ પોતાના કાર્યમાં રસ લે છે. માત્ર રોજ કે પગાર કમાવાના ઇરાદાથી પોતાના નિત્યના કાર્યની ગતિમાંથી સોંસરા જેઓ નીકળે છે તેઓ કશુંજ જીવતા જેવું કાર્ય કરી શકતા નથી. વિશ્વના મોટામાં મોટા કુશળ ચિત્રકારો, અદ્ભુત કાવ્યોની સુધા-સરિતા વહેવરાવનારા પ્રતિભાસંપન્ન કવિઓ, જગતને હાસ્ય, રુદન શોક આદિ રસ-સાગરોમાં નિમજ્જન કરાવનાર મહાન નવલકથાકારો, પોતાની સ્વર-લહરી વડે શ્રોતાઓને તાનના હિંદોળા ઉપર ચઢાવનારા ગાયકો એ બધા કાંઈ પોતાના કાર્યને વેઠ કે ગાડરપે ગણનારા નથી પરંતુ તેમને તેના રસ રહેલો છે માટે તેઓ તેવા અદ્ભુત કાર્યો કરી શકે છે તેના પોતાના આત્મામાં જે કંઇ રહેલું છે તેનો બાહ્ય સૃષ્ટિમાં અવિર્ભાવ કરવા માટે મથી રહ્યા હોય છે તેઓ જ્યારે કામ કરતા હોય ત્યારે તેમને નથી હોતું ભૂખનું ભાન કે, નથી હોતું શીત, ગરમી કે વર્ષાનું ભાન. કાળની ગતિ પણ તેમના

માટે અર્થ રહિત હોય છે. કેટલો સમય વીત્યો, મારા નીમેલા સમય કરતા મેં વધારે વાર કામ તો નથી ખેંચ્યું ને એવો ખ્યાલ સરખો પણ તેમને આવતો નથી. તેમના કાર્યમાં, અને કાર્યથી ઉત્પન્ન થતા રસમાં તેઓ તલ્લીન હોય છે. આત્મ–પર્યાપ્ત હોય છે. "પેટને ખાતર આ બધા ધામા ઉધામા કરવા પડે છે." એવું પામરનું કથન કે કાયરની ભાવના તેમના આત્મામાં કદી પ્રવેશતી નથી. પેટનો ખાડો પુરવો એ તેમના મનથી છેકજ ગૌણ અકિંચિત્કર વિષય છે. કપાસનું વાવેતર જેમ ખેડુત સાંઠીઓને ખાતર કરતો નથી, તેમ છતાં સાંઠીઓ આવીજ મળે છે, તેમ નિર્વાહ–સામગ્રી તે પુરૂષોને તેમના કાર્યમાંથી મળીજ રહે છે તેમનું કાર્ય નિર્વાહને ખાતર નહી પણ કાર્ય માહેના રસને ખાતર, આનંદને ખાતર હોય છે. જેમણે દુનિઆમાં કાંઇક વિજય મેળવ્યો છે, જેઓ પ્રવૃતિની કોઇ એકાદ શાખામાં અગ્રણી હોય છે તેઓ અવશ્ય જાણ્યે અજાણ્યે પરિણામમાં આસકિત રહિત અને કામમાં રસ સમજીને કામ કરનાર હોય છે અલબત તેમનું પરિણામ તેમને મળેલું હોય છે, છતાં તે પરિણામ કામમાં રસમયતાને લીધે મળ્યું હોય છે, નહી કે પરિણામ મેળવવાની હાયવરાળ રાખવાથી. દુનિઆના બધા મહાન કાર્યો આમ જ થયા છે અને એમ જ થવા યોગ્ય છે.

ઘણા અલ્પજ્ઞ મનુષ્યો એમ માનતા હોય છે કે "અબંધ પરિણામે કાર્ય કરનારા પુરૂષો માત્ર પોતાની ભાવનાની સૃષ્ટિમાં જ વિહાર કરનાર હોય છે દુનિઆદારીના વ્યવહારૂ પ્રશ્નોના તોડ નેવા માત્ર ભવ્ય સ્વપ્નોના આદમીઓથી કદી બને નહી. તત્વના પ્રદેશમાં વિચરનારનાં અંતઃકરણમાં માત્ર તર્કોના કોકડાં વણાતા હોય છે. તેમનું જીવન–વસ્ત્ર માત્ર ભાવનાઓના જ વા-

આતાણાથી વણાએલું હોય છે, ટુંકામાં જગતના વ્યવહારિક ક્ષેત્રમાં તેઓ કશી ધાડ મારી શકે નહી " આવું માનનારા મનુષ્યો માત્ર સપાટી ઉપર જોઇને જ બધો નિર્ણય બાંધી દે છે. શાંત અક્ષુબ્ધ પાસીફીક મહાસાગરનો તરંગ રહિત જળસમુહ જોઇ, તેમાં કશી જ ઉંડાણ નથી એમ કોઇ મૂર્ખ મનુષ્ય માની લે, તેના જેવી જ ઉપરોકત માન્યતા છે. સમુદ્રના વાસ્તવિક ઉંડાણનું ધોરણ જેમ તોફાન ભરેલી સ્થિતિ નથી, તેમ વ્યવહારૂ ડહાપણુ અને ચતુરતાનું ધોરણ કાંઇ ધમાધમ કે ટોફાનો મચાવી મુકવામાં, અથવા શોર બકાર કરી મુકી દુનિઆનું ધ્યાન ખેંચવામાં નથી વિશ્વ માંહેની પ્રવૃતિઓની બધી શાખાઓમાં અનાસકત યોગીઓ અથવા " વ્યવહારૂ મહાત્માઓ જ " (Practical Mystie) ખરૂં પાણી બતાવી શકે છે. વિશ્વમાં મહદ્ અગત્યના માનસિક આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક પરિવર્તનો આ વ્યવહારૂ યોગીજનો વડે જ ઉપજી આવ્યા છે. માત્ર સપાટી ઉપર જ ઉદ્યોગ કરનાર કશી ઉંડી અને સ્થાયી અસર ઉપજાવી શકતો નથી. વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, દયાનંદ, કેશવચંદ્ર, આદિ સદ્ગત મહાજનો આ યુગમા જે કાંઇ કરી ગયા છે, અને મીસીસ બીસન્ટ રવીન્દ્રનાથ, ગાંધી, માલવીઆ આદિ વર્તમાનમાં કરી રહ્યા છે તે એકલા દુનિઆદારીના ડહાપણવાળા અને વણિગવૃત્તિ વડે જ બધા કાર્યમાં પ્રેરનારા પ્રાકૃત મનુષ્યોથી શું કદી બની શકે તેમ છે ? નહીજ. મહાજનોના કાર્યો, પરિણામ મેળવવાની સ્પૃહામાંથી નથી, પરંતુ કર્તવ્યબુદ્ધિમાંથી, ઇશ્વર પ્રેરીત ધર્મ (Duty નીભાવનામાંથી ઉદ્ભવે છે. તેમની અનાસક્તિ તેમને એવું બળ આપે છે કે જે આસક્ત પામરમાં નથી હોતું. અનાસક્ત નિર્ભય હોય છે, વીરત્વથી ઉભરાતા અંતઃકરણ

ના હોય છે તેના હૃદયમાં એવી દૃઢ પ્રતીતિ હોય છે કે મારા સુખનો આધાર અમુક બાહ્ય સંયોગો કે પરિસ્થિતિઓ ઉપર નથી, અને ગમે તેવા કફોડા સંયોગો અને વિકટ મામલામાંથી પણ મનની જેવીને તેવી સબળ અવસ્થા સહિત હું સોંસરો નીકળી શકીશ. તે જાણતો હોય છે કે, હું જે અચળ ખડક ઉપર ઉભો છું તે ખડકને સમુદ્રનું ઘુઘવતું તોફાન તોડી નાખી શકે તેમ નથી, પરંતુ ઉલટા તે તોફાની મોજાઓ તે ખડક ઉપર અફળાઇને છિન્નભિન્ન થઇ જશે વળી તે જાણતો હોય છે કે, હું મારી ક્ષુદ્ર સત્તા વડેજ કામ કરૂં છું એમ નથી, પરંતુ મારા સ્વરૂપ પછવાડે જે અનંત શક્તિમાન સત્તા રહેલી છે તે વડે કરૂં . આ પ્રકારની શ્રદ્ધા તેને જે બળ અર્પી શકે છે, તે બળ અને ...ોહનું સ્વરૂપ, જેમણે પોતાના સુખનો આધાર અમુક પદાર્થ ...પર માનેલો હોય છે તેઓ કલ્પી પણ શકતા નથી. પોતાની અમુક યોજના નિષ્ફળ જતાં, અથવા અમુક પ્રાણી પદાર્થમાંથી તેના માટે સુખ કે આનંદનો વહતો પ્રવાહ અટકી પડતાં તે પોતાનું આવી બન્યું ગણી લે છે, તેઓ પોતાના જીવનને ધુળમાં મળી ગયુ માને છે અને વિશ્વ તેમના માટે સ્મશાનનું રૂપ પકડે છે.

આથી ઉલટું અનાસક્ત પુરૂષ એમ માનતો હોય છે કે આ મહાન જીવન પ્રવાહમાંથી હું પસાર થઉ છું. આ સમસ્ત જીવનતત્ત્વનો હું પણ એક અંશ છું, અને વસ્તુતઃ કોઇ પ્રાણી પદાર્થનો તત્ત્વતઃ વિનાશ નહીં હોવાથી બધું સર્વ કાળ રહેલુંજ છે, એ બધું મારા વાસ્તવ સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી પરંતુ મારામાંજ હુ પોતેજ તે છું આ સર્વનો તે એક અંશ છે. તે ભાવનામાં તેને અત્યંત ઉત્કટ સુખ (fierce joy) અનુભવાય છે તેની ભાવનામાંથી ઉદ્દભવતા સુખનો ખ્યાલ આસક્ત મનુષ્યો ક્યાંથી

લઇ શકે.? અનાસક્ત મહાત્મા જનસમુદાય વડે ઉભરાતા રસ્તાઓમાં જાય છે અને ત્યાં અસંખ્ય મનુષ્યોની હીલચાલ ચલનવલન અને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ નિહાળે છે, અને તે બધાને તે પોતાના એક વિભાગ રૂપે ગણે છે સમુદાયની પ્રવૃત્તિ, તેમની પ્રવૃત્તિનો વિકાસ, તેમની ગતિ આગતિઓ એ બધાને તે પોતાનું અને પોતામાંજ ગણે છે, અને તેમાંથી અદ્ભૂત સુખ મેળવે છે. આ મહાન ઉથલપાથલ કે ધમાલથી તે ડરતો નથી અથવા તો ગાભરો બની જતો નથી, કેમકે તે મહાન પ્રવૃત્તિ અને પ્રચંડ આંદોલનોના મૂળમાં રહેલો દૈવી સંકેત તે જોઇ શકતો હોય છે, તે પ્રવૃત્તિના એક પ્રદેશમાંથી અન્ય પ્રદેશમાં જાય છે, અને ત્યાં પણ તેવોજ મહાન ઉથલ પાડો થયા કરતો જુએ છે પરંતુ એ બધામાં કોઇ અદ્દશ્ય હાથ કરી રહેલો તેને માલુમ પડે છે. તે પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરતું કામ શોધી લઇ તેને અતિ આનંદથી કરવા લાગી પડે છે અને તે કાર્ય દ્વારા પોતાના અંતર્ગત સૌંદર્ય અને હૃદયની ભાવનાને બાહ્ય પ્રદેશમા લાવે છે આવી ભાવનાથી તેનું બધું કાર્ય થતું હોવાને તે કાર્ય તેના વડે જે સારામાં સારૂં થવા યોગ્ય હોય તેવુંજ થાય છે, અને તેના કાર્યના પરિણામનું શું ? તેના સારા કાર્ય માટે લોકો તરફથી તેને મળવી જોઇતી વાહ વાહનું શું ? તેની તેને કશીજ દરકાર હોતી નથી. જે આનંદથી એક કામ તેણે પૂરૂં કર્યું હોય છે તેજ આનંદ પૂર્વક વળી તે બીજા નવા કાર્યમાં ચાલ્યો જાય છે. કશામાં તે લુબ્ધ થયો હોતો નથી. તે સર્વદા સર્વથી મુક્તજ રહે છે કશામાં તે બંધાઇ પડતો નથી.

આવો મનુષ્ય પોતાના કાર્યમાંથી આનંદ મેળવે છે. જેઓ આસક્તિ રહિત કર્મનું રહસ્ય સમજ્યા હોય છે, તેઓના ચારિત્રમાં ગુમાન કે આડંબરનો એક અંશ પણ હોતો નથી. બાહ્ય

દેખાવ અને ઉપરનો ડામાડોળ તેને બહુજ છોકરવાદી જેવો અને હસવા સરખો જણાય છે. દુનિયાને બતાવવા માટે તે કશુંજ કરતો નથી. લોકોની વાહવાહમાં તેને મુદ્દલ રસ હોતો નથી. તેની બધી હાજતો, આવશ્યકતાઓ અને જીંદગીની જરૂરીઆતો એની મેળેજ પુરી પડી જાય છે. તે સાથે અમારે એ પણ કહેવું જોઇએ કે, તેની જરૂરીઆતો બહુજ ઓછી અને સદી હોય છે. તેની રૂચિઓ સ્વાભાવિક અને સહજે પુરી થાય તેવી હોય છે. તે બહુજ જુજ માગે છે, જો કે તે જુજ બહુ વિશુદ્ધ ઉત્તમ કોટીનું અને સુંદર હોવું જોઇએ. તે પોતાના દેહને અને જીવનને નિભાવવાની સામગ્રી હવા, જળ અને માટીમાંથી મેળવી લે છે, તેમ સ્વભાવિક રીતે, સરલતાથી અને સાદાઇથી મેળવી લે છે. તેઓ જેમ સુખના માટે દોડાદોડ કરી મુકતા નથી તેમ પૈસાની પાછળ પણ દોટ મુકતા નથી. અને તેમ છતાં સુખ તેની મેળે તેમને આવીને ભેટે છે તથા નિર્વાહના આવશ્યક સાધનો પણ પોતાની મેળે આવીને તેની સેવામાં હાજર થાય છે. સ્થૂળ દૃષ્ટિવાળા જીવનમાંથી જેઓ મુક્ત થઇ ઉચ્ચતર જીવનના ભોક્તા બન્યા હોયછે તેમનો આનંદ અમુક પ્રાણી પદાર્થના હાથે નથી. પરંતુ માત્ર જીવનમાંજ તેમનો આનંદ છે જે સુખ અને આનંદ આસક્ત અને મોહમુગ્ધ આત્મા પોતાના ઉત્કૃષ્ટ વિજયની ક્ષણોમાં નથી મેળવી શકતો તેનાથી હજાર ગણો ચઢીઆતો આનંદ અનાસક્ત આત્મા માત્ર જીવનમાંજ અસ્તિમાનપણામાં મેળવી શકે છે.

જ્ઞાની જનોનો એ છેવટનો નિર્ણય છે કે સુખના નિદાન કે અવલંબન તરીકે જેને ગણવામાં આવે છે તે ભલે કોઇ પ્રાણી હો કે પદાર્થ હો, રાજત્વ હો કે દેવત્વ હો, પરંતુ અવશ્ય કરીને તેના અંતરમાં દર્દનો કાંટો છુપાએલો હોયછેજ.

અમુક વસ્તુ કે સ્થિતિમાં સુખ છે એવી માન્યતામાંજ ઝેર ડંખ રહેલો છે. અને જે ક્ષણે આપણે સુખની આશા રાખીએ છીએ તે ક્ષણે તે પોતાનો ડંખ મારી આપણા સમસ્ત જીવનમાં ઝેર ભેળવી દે છે. પરંતુ જો આપણે તેને સુખના કારણ કે આધાર રૂપે જોવાનું બંધ કરીએ, અને તેને માત્ર આપણા જીવનના એક આનુષંગિક અથવા સહગામી રૂપે ગણીએ તો એ ઝેરથી ભરેલો ડંખ નાબુદ થાય છે. એ વિષમય સર્પની દાઢ એની મેળે નીસરી પડે છે. જો તમારા સુખના આધાર રૂપે તમે ખ્યાતિ, કીર્તિ, કે આબરૂને ચાહતા હો, અને કદાચ તમને મળે તો તમને તેની પ્રાપ્તિની સાથેજ અનુભવ થવાનો કે એ ખ્યાતિ પોતાની સાથે એવી એવી અનેક અનિષ્ટ પરિસ્થિતિઓ લેતી આવી છે કે જે તમારા આનંદને સુકવી નાખશે. એ કીર્તિ નિભાવી રાખવા તમારે જીવતોડ મહેનત લેવી પડશે અને તેને સાચવવા માટે તમારા અંતઃકરણથી વિરૂદ્ધનું કાર્ય પણ તમારે કરવું પડશે. પરંતુ તમે જો અનાસક્ત હો, અને કર્તવ્યમાં ગોજાતા હો તો કીર્તિ એની મેળે કદાચ આવવાની હશે તો આવશે, પરંતુ તેના આવવાની સાથે પેલા ઝેરી ડંખને લાવેલો નહી હોય.

મનુષ્યો જેને પોતાના સુખનું અવલંબન માનતા હોય છે તે ઘણીવાર સુખ કરતા દુઃખનુ વિશેષ કારણ થઇ પડે છે. આનું કારણ બીજું કાંઇજ નહીં પણ સુખના મૂળ કારણ રૂપે પોતાના સ્વરૂપને ગણવાને બદલે તેઓ ભ્રાન્તિથી તે તે પ્રાણી પદાર્થને કલ્પે છે. જે દુર્ભાગી ક્ષણે તમે તમારા સુખના આધાર રૂપે કોઇ બાહ્ય પ્રાણી પદાર્થને કલ્પો છો, તે ક્ષણેજ તમારા જીવન પ્રદેશમાં દુઃખને આવવાનું દ્વાર ખુલે

છે. તેમ થવાનું કારણ શું એમ તમે પુછતા હોતો ઉત્તરમાં એટલુંજ પુનઃ પુનઃ જણાવીએ છીએ કે આત્માના અંતરતમ પ્રદેશની પરિતૃપ્તિ કોઇપણ બાહ્ય વસ્તુથી કદી જ થતી નથી એવો ઇશ્વરી નિયમ છે, તમે ગમે તેવી કોઇ વસ્તુમાં તમારી તૃપ્તિ માની બેઠા હશો તો તમને જરૂર કોઇ અણધારી ક્ષણે નિરાશા આવી ભેટવાની સુખ, આનંદ કે તૃપ્તિ કોઇ ઇતર પ્રાણી પદાર્થમાં નથી, પરંતુ તે આપણામાં જ છે. એવો અનંત જ્ઞાનીજનોનો સંદેશ છે, અને તેમ છતાં આપણે એવાં વસ્તુઓમાં આપણું સુખ રહેલું માનીએ તો ધારેલા સુખને બદલે એ પરાધીનપણું આપણા દુઃખ અને કલેશનું કારણ નીવડે એમાં કશી જ નવાઇ નથી.

આસક્ત મનુષ્યોના જીવનમાં, મનુષ્ય હૃદયના કેટલાક ઉચ્ચતમ ગુણો પણ વિકૃતિ પામે છે. પ્રેમ (love) જે આપણા સ્વરૂપનો એક ભવ્યતમ દૈવીગુણ છે, તે પણ આસક્ત મનુષ્યમાં મોહ, મૂઢતાનું રૂપ પકડે છે. આત્માની રસભોગ શક્તિ કામ વાસના રૂપે પરિણમે છે. મહત્વાકાંક્ષા અને ઉચ્ચ આદર્શ ભણી ગતિ કરવાનો કુદરતી વેગ લોભ અને ગ્રહણશીલતા રૂપે પલટી જાય છે. યોગીજનો અને સંતપુરૂષોની ઉચ્ચ સ્વરે એજ ઘોષણા છે કે " પ્રેમ, હજી અધિક પ્રેમ, તેથી હજી અધિક પ્રેમ, પ્રેમમય બનો સમસ્ત વિશ્વને તમારા પ્રેમના આશ્લેષમાં ગ્રહો. " અને છતાં પણ તેજ પ્રેમમાં જ્યારે સ્વાર્થનો અંશ સ્વસુખનો ડંખ ભળે છે ત્યારે તે પ્રેમ પોતાની પાછવાડે દુઃખ આપત્તિઓ અને કલેશોની પરંપરાનું સરઘસ લેતું આવે છે. કોઇ આસક્ત મનુષ્ય જ્યારે એમ કહે છે કે " હું અમુક મનુષ્યને ચાહુ છું " ત્યારે તેના હૃદયમાં તે વાક્યનો શું અર્થ

ાય છે તે તમે જાણો છો ? તેના મનમાં એવી લાલચ હોય
કે " હું જેને ચાહું છું તે મારા ચાહના બદલામાં, મારા
ના પ્રતિ ઉત્તર રૂપે મને ચાહે તો ઠીક " અને કદાચ તેની
લગને અનુસરતો પ્રતિ ઉત્તર ન મળે અર્થાત્ તે તેના પ્રેમનો
અનાદર કે ઉપેક્ષા કરે તો તે આસક્ત હૃદયનો રસ સુકાઇ જાય
છે. તેના જીવનમાં ખાર ભળે છે. આનું નામ પ્રેમ નથી. પ્રેમ
લીવાયના બીજા ગમે તે નામથી તેને સંબોધો. પરંતુ પ્રેમ
શબ્દમાં એવો હલકો અર્થ આરોપી તે ઉચ્ચ ભાવના વ્યંજક
શબ્દને અધોગતિના કીચડમાં નહી નાંખો ખરા. પ્રેમમાં સ્વાર્થનો
અંશ હોતો નથી; તે પ્રેમ ચહવાના બદલામાં કશું જ માગતો
નથી. તેનો પ્રવાહ પ્રેમના વિષય પ્રતિ અસ્ખલિતપણે વહ્યે જાય
છે. ત્યાં સ્વાર્થીની આપ લે નથી. સાચા પ્રેમનું સુખ, જેના પ્રતિ
એ પ્રેમનો પ્રવાહ વહેતો હોય છે તેના સુખમાં રહેલું હોય છે.
પ્રેમના પ્રતિઉત્તર ઉપર સાચા પ્રેમિકનું સુખ નથી, ખરો પ્રેમ
પોતાના આત્માને નિરંતર એમ જ કહ્યા કરે છે કે " આપો,
આપો, આપો, " ખોટો પ્રેમ અથવા મોહ બીજાના સામું
જોઇને એવી બુમ માર્યા કરે છે કે " મને આપો, મને આપો,
મને આપો. " સાચો પ્રેમ સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે સ્વાર્થ રહિત
ગાતરફ ફેલાય છે, અને જ્યાં જ્યાં તે પડે છે ત્યાં ત્યાં આનંદ,
ઉત્સાહ, સ્નેહમયતા, સૌંદર્ય અને મંગળનો ઉન્મેષ જગાવે છે,
એથી ઉલટું મોહવૃત્તિ સરિતામાં દેખાતા વમળની પેઠે આસ-
પાસની બધી ચીજોને પોતાના તરફ ખેંચી લીધાં કરે છે અને
બધાનો સ્વાર્થી ઉપભોગ કરે છે.

પ્રિય વાચક ! તમને કોઇ ઇતર આત્મા પ્રતિ એવા પ્રકા
રનો પ્રેમ હોય કે જો તે પ્રેમના બદલા રૂપે સામો આત્મા તમને

ન ચાહે તો તમારા જીવનમાંથી બધું સુખ ઝાકળની પેઠે અ-લોપાઇ જાય તેમ છે, તો પછી તમે જરૂર ગુલામ છો, સ્વામી નથી પણ સેવક છો તમારા સંયોગોના પામર દાસ છો. તમારા પોતાના વિચારો અને આવેગોના કેદી છો. તમે એવી વિકટ આંટીમાં ગુંચવાયા છો કે કોઇ અત્યારે નહી તો બે દીવસ પછી પણ તમારે તમારા પ્રેમના વિષય તરફનો અનાદર સહવો પડશે, અને તમારૂં જીવન નિરાશાથી છિન્નભિન્ન થઇ જશે તમારી સ્વાર્થમયતાના તારતમ્યને અનુસરીને તમારૂં જીવન દુઃખમય બનવાનું. દર્દનો ઝેરી કાંટો તમારી ચામડીને ભેદીને ઊંડો જરૂર ઉતરશે કેમકે તમે જે વિષયમાં મમતા અને સ્વાર્થ કલ્પેલ છે તે વિષય આખરે મર્ત્ય છે, મરવાના સ્વભાવવાળો છે, અને તમે તમારા સુખનો આધાર તેના ઉપર રાખેલો હોવાથી તેના મૃત્યુકાળે તમને અત્યંત વેદના પ્રગટવાની. આથી ઉલટું તમે અનાસક્ત હશો કર્મયોગી હશો અને પરિણામે પ્રાપ્ત કર્તવ્યને દૈવી નિર્માણ સમજીને [illegible] હશો તો તમારા સંબંધે એ દુઃખમય ઘટના બનવાની નહિ. અનાસક્તિનો અર્થ પ્રેમવિહીનતા નથી, ઉલટું ત્યાં અનંત પ્રેમમયતા છે. જેમ વિષ્ટાની ગોળી નાકમાં ભરાવીને કમળવનમાં ફરતો ભમર કમળની સુગંધ લઇ શકતો નથી તેમ સ્વાર્થી અને આસક્ત પામર નિઃસ્વાર્થ, વિશુદ્ધ પ્રેમનો રસ સમજી કે અનુભવી શકતો નથી. તે તો એમજ લવ્યા કરવાનો કે, "જ્યાં બદલાની કે પ્રતિ ઉત્તરની આકાંક્ષા નથી ત્યાં પ્રેમ નભેજ કેવી રીતે ?" સામા મનુષ્ય તરફથી પ્રતિ ઉત્તર વિનાનો પ્રેમ તે કલ્પીજ શકતો નથી. વિશુદ્ધ, નિર્મળ, વિકારની ગંધ વિનાનો સ્વાર્થના ઝેર રહિત પ્રેમનો અર્થ સમજવા પ્રિય વાચક ! તમે પ્રયત્ન કરો. અને તે સમજ્યા પછી અખ

ણામે નિર્મોહવૃત્તિ પૂર્વક જગતમાં કેમ વિચરાય તેનું રહસ્ય
ને આપો આપ સમજાશે.

હવે અમારા સમગ્ર કથિતાશયને ટુંકામાં સંકેલીએ છીએ.
ા મર્મનો ભાગ આ પ્રમાણે છે:- ૧૧ આસક્તિની મૂળભૂત ભાવના
યોગનું અંતિમ રહસ્ય જીવનના અસત્ય અને ક્ષણિક પદાર્થોમાં
ી ગુંચવાઈ જવામાં રહેલું છે. મનુષ્યોનો મોટો ભાગ સાર
ન અને અલ્પજીવી વસ્તુઓમાં મોહ પામી મૂર્ખ બને છે.
તાર્થોમાં ઉપજાવેલી વસ્તુઓમાં મૂર્ખ આત્મા પોતેજ બંધાઈને
સે છે, તેઓ સ્વામિ બનવાને બદલે સેવકનું પદ સ્વીકારી લે
. તેઓ અમુક અમુક વાસનાઓમાં ગુલામ બને છે, અને તે
સનાઓવડે અહીંયા ત્યાં અને તહીંથી અહીં ધકેલાયા કરે છે.
ઓ પડછાયાની પાછળ દોટ મુકે છે. પદાર્થને ઓળખી શકતા
થી. તેઓની શ્વાસભેર દોડમાં તેઓ અનેક ખડક ખરાબામાં
અથડાય છે, અનેક કીચડના ગંધાતા ખાબોચીઆમાં ગબડે છે.
ને આખરે હારીને નિરાશ પામીને બેસી રહે છે. તેઓ જેને
ાવે છે તો અંતરમાં છે, બહાર નથી. તૃપ્તિ અંતરમાં છે કોઈ
દાર્થ વિશેષમાં નથી મનુષ્યો ભ્રાંતિથી પદાર્થમાં સુખ માની
તે મેળવવાની શોધમાં ફરે છે. આ બધી વાસનાઓ આત્મા
ા અવિકસિત અંશોમાંથી ઉદ્ભવેલી હોય છે. જે અનેક હલકા
જીવનમાંથી તે પસાર થયો હોય છે, તે જીવનના સંસ્કારો હજી
મનુષ્યમાં રહેલા હોય છે; અને તે સંસ્કારોમાંથી તેની ઉપરોકત
વાસનાઓ પ્રગટે છે, આ વાસનાઓ સ્વતઃ અનિષ્ટ છે એમ
અમે કહેવા માગતા નથી, પરંતુ એટલું જ કહીએ છીએ કે
એ વાસના ત્યાં આત્માના વિકાસક્રમની અમુક ભૂમિકાએ
... ... અથવા મનુષ્યત્વની હલકી અવસ્થાઓમાં

ચારિત્ર ગઠન.

(૧)

(Character Building)

પ્રત્યેક વાચકને ન્યુનાધિક અંશે ખબર હશે કે આપણે આપણું ચારિત્ર અથવા વર્તન, સંકલ્પ બળથી, કેળવણીથી, મનને દમવાથી, સંયમથી અથવા એવા જ પ્રકારના બીજા સાધનોથી ફેરવી શકીએ છીએ. વાસ્તવમાં ધર્મ સંપ્રદાયોનો મૂળ હેતુ જ એ હોય છે કે તેને અનુસરનાર વર્ગનું ચારિત્ર ઉન્નત બનાવવું, આ લોકનું અને પરલોકનું હિત સચવાય એવા પ્રકારનું વર્તન તેના અનુયાયી સમાજ ઉપર ઠસાવવું, અને દેશ કાળની પ્રધાન ભાવનાઓને અનુસરી તે કાળે તેવા ચારિત્રને રચવાની સુગમતા કરી આપવી. ચારિત્રગઠન એ પ્રકારની કળા છે. એ કળાના અનુશીલનથી માણસ પોતે ધારે તેવો બની શકે છે.

ખાસ કરીને જૈન દર્શને આ શાખા ઉપર અન્ય દર્શનો કરતાં અધિક ધ્યાન આપેલું જણાય છે. શ્રાવકો તેમજ સાધુ વર્ગ માટે એ દર્શનના પ્રણેતા મહાજનોએ વર્તનશાસ્ત્રના નિરાલા ગ્રંથો બનાવી તેમના આગળ વર્તનના આદર્શો ખડા રાખ્યા છે. અને એ આદર્શને અનુરૂપ જીવન ઘડવા માટે અનેક પ્રકારની યુક્તિ પ્રયુક્તિ અને વિધિ તેમજ આચાર પ્રવૃત્તિ પ્રબોધી છે. મૂળતો આ બધા આચારો ચારિત્રના નિયામક સાધનો હતા, અને તે પ્રત્યેકમાં ચારિત્રને ઘડવાનો કોઇને કોઇ સંકેત રહેલો હતો. શિષ્યની માનસ પ્રકૃતિને અનુસરી તેને

અમુક આચારોને અનુસરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવતી હતી, અને એ અનુસરણનો ઉદ્દેશ તેનામાં રહેલા કોઇ અનિષ્ટ લક્ષણો, સંસ્કારો અથવા વલણોને દાબી દેવાનો, તેમજ ઉત્તમ અને આવશ્યક ઇષ્ટ લક્ષણનો આવિર્ભાવ કરવાનો હતો. પરંતુ કાળે કરીને આ બધા આચારો અને વિધિઓમાંથી તે નીકળી ગયો. પછી તો તે હેતુ વિનાના શૂન્ય થઇ પડયા. માલ ખાલી કર્યા પછી બારદાનની જેવી હાલત રહે તેવી હાલતમાં અત્યારે એ આચારો આવી પડયા છે. કેમકે તેમાં હેતુ અને અર્થરૂપી આત્માનો અભાવ છે.

વિધિઓ, આચારો, ક્રિયાકાંડો એ શરૂઆતમાં, તેમની ઉત્પત્તિ કાળે, હેતુપૂર્વક પ્રવર્તેલા હોય છે. પરંતુ સમયના પ્રવાહ સાથે એ હેતુનો વિલય થઇ જાય છે. દર્શન માત્રની એવી સ્થિતિ અનિવાર્ય છે. જે કાંઇ નામ ધારી છે તેનો જન્મ, સંવર્ધન, ક્ષય અને વિનાશ કોઇથી રોકી શકાતો નથી. એક પછી એક નવા દર્શનો પ્રગટ થયા કરે છે. એનું કારણ એજ છે કે, જુના દર્શનમાંથી અર્થ અને હેતુ ઉડી ગયા હોય છે, અને તેથી તે સમાજની પ્રગતિ માટે ઉપયોગી રહ્યા હોતા નથી. એથી જુદા જુદા દર્શન અને સંપ્રદાયના ખોખામાં એ અર્થ અને હેતુ પ્રવેશ પામીને સમાજને પોતાની ઉત્ક્રાંતિમાં સહાય આપ્યા જ કરે છે. નામ કદાચ બદલાય એથી બુદ્ધિમાનો સત્યનો ક્ષય થયો માનતા નથી. કેમકે નામની સાથે નાશની ભાવના પણ સંકળાએલી જ છે. એકને એક નામ, પછી તે ગમે તેવા અર્થવાળું હોય, તોપણ તેનું પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારણ અને ઉલ્લેખ સાંભળવાથી તે સામાન્યવત્ થઇ જાય છે; અને જો એ અર્થ બીજા નામના ઢાંકણમાં મનુષ્ય દૃષ્ટિ આગળ ન

આવવા પામે તો મનુષ્યની પ્રગતિ અટકી પડે એમાં શક નથી.

એક કાળે જૈન દર્શન એ ચારિત્રને ખીલવવાની શાળા હતી. તે દર્શને વિહિત કરેલા અનેક આચારો અને વિધિઓ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના મનુષ્યોને બંધ બેસતા થઈ પડે તે માટે સૂક્ષ્મબુદ્ધિ અને વિવેકપૂર્વક સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા હતા. બધા જ આચારોને બધાજ મનુષ્યો અનુસરે કે પાળે એમ કાંઈ નહોતું જેને જેવું ચારિત્ર ખીલાવવું હોય તેને અનુસરતો આચાર તે તે મનુષ્ય અનુસરે એવો નિયમ હતો. જેમ ઇસ્પીતાળ માંહેની બધી જ દવાઓ બધાએ દર્દીએ ખાવી જોઈએ એમ નથી, તેમ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા બધા જ આચારો અને વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓનું અનુશીલન પ્રત્યેક મનુષ્યોએ કરવું એમ ફરજીઆત નહોતું જેમ અમુક રોગથી પીડિત દર્દવાળાએ આખી ઇસ્પીતાળમાંથી અમુક બે ચાર જાતની દવાઓ જ લેવી જોઈએ તેમ અમુક પ્રકારના ચારિત્રવાળા મનુષ્યે પોતાને જેવા પ્રકારનું તે ચારિત્ર રચવું હોય તેને અનુરૂપ આચારોજ સેવવા એવું ધોરણ પ્રવર્તતું હોવું જોઈએ. પ્રત્યેક મનુષ્ય એ અસંખ્ય યોગોને અને અગણિત સાધનોને એક સામટો આદરી શકે એમ બને જ નહીં. શાસ્ત્રો એ દવાખાના જેવાં છે. જેમ અસંખ્ય ઔષધિઓ છે તેમ શાસ્ત્રમાં અનેક આચારોની ગોઠવણ કરેલી છે. એ બધા જ બધાને માટે નહીં; પરંતુ તે માંહેના અમુક અમુક પ્રકારના મનુષ્યો માટે છે.

શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં ચારિત્રને ઘડવાની ગમે તે પદ્ધતિ આપી હોય તે સાથે અત્યારે આપણો કાંઈ સંબંધ નથી. કેમકે કાળના પ્રસારામાં એ પદ્ધતી વર્તતી તેના મૂળ સ્વરૂપથી કાંઈ જુદાજ પ્રકારે અત્યારે આપણા જોવામાં આવે છે.

અમે જુનું એટલું બધુંજ યોગ્ય માનતા નથી. એકપક્ષે જેમ અમે નવાને (પછી તે ગમે તેવું ભેત્રફકાર્ડ ભરેલુ હોય) વધાવી લેતા નથી, તેમ જુનાને પણ (પછી તે ગમે તેવું ગોટા પડતું અને અર્થ-ભ્રષ્ટ હોય) અયોગ્ય આદર આપતા નથી એ બધા-માંથી જે કાંઇ આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિને ઉપયુક્ત થઇ પડે તેનોજ અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, અમે આ સ્થાને ચારિત્ર-ગઠનની જે યોજના આપીએ છીએ તે જુના અને નવાનું મિશ્રણ છે, એ ઉભયમાંથી જે મુદ્દાઓ કાળની અને પરીક્ષાની કસોટીમાં સાચા ઠર્યા છે તેનેજ અમે અત્રે આપવા ધાર્યું છે. અમને પોતાને જુના ઉપર મોહ નથી તેમ નવા ઉપર દ્વેષ સ્થાન નથી. અંધપરંપરાથી કે પોતાની શક્તિનો વિચાર કર્યા વિના દીવસોના દીવસો સુધી માત્ર ઉપ-વાસ ખેંચ્યાં કાઢવા, શરીરની અને મનની સ્વાભાવિક અને કુદરતી હાજતો ઉપર બળાત્કાર કરી તેમની પાસે અમુક પ્રકારની ટેવો પડાવવી, કલાકોનાકલાક સુધી એક ઠેકાણે એક આસને બેસીને મંત્ર જાપ કરાવવા એ સર્વમાં અમને પોતાને વિશ્વાસ નથી. એથી કાંઇ ચારિત્ર સુધરતા પામતું હોય એ અમે માની શકતા નથી, અને કોઇપણ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય એ પ્રકારે માની પણ શકે નહી. જે કાંઇ અસ્વાભાવિક છે, આપણી વર્તમાન લાગણીઓ ઉપર આઘાત ઉપજાવનાર છે, મનને અતિશય કંટાળા આપનાર છે, જે આચારમાં નવાણું ટકા અરૂચિ અને અણગમાનું તત્ત્વ ઉભરાતું હોય છે, એ સર્વે ચારિત્ર સુધારવાને બદલે ઉલટું મનુષ્ય જીવનને અકુદરતી (abnormal) બનાવે છે. એવા આચારોના અતિ સેવનથી ચિત્ત સ્થિતિ બેચેન, નિર્વદમન, અશાન્તિપૂર્ણ અને જ્યાં ત્યાં

દુઃખને જોવાવાળી બની જાય છે. અમારૂં એમ માનવું છે કે, ચારિત્ર-ગઠનની પદ્ધતિ કુદરતના સાહજીક ક્રમથી લેશપણ ઉલટી નજ હોવી જોઇએ. દરેક બાબતમાં કુદરતનુંજ અનુકરણ કરવું જોઇએ. વિશ્વમાં નિસર્ગશકિત કેવા પ્રકારે કામ કરી રહી છે એના સુક્ષ્મ અવલોકન ઉપરથી જ આપણી બધી ગોઠવણ ઉપજાવી જોઇએ. જ્યાં એમ ન થાય ત્યાં ધારેલુ પરિણામ આવતુંજ નથી. આથી આપણા મનો ધર્મને નજરમાં રાખીને, તેમજ એ મન કેવા પ્રકારે કામ કરી રહ્યું છે, એ ક્રમને લક્ષીને હમે આ ચારિત્ર-ગઠનની યોજના વિસ્તારીશું.

પ્રથમ તો આપણે આપણા જીવનનું લક્ષ્ય નકી કરવું જોઇએ. જ્યાંસુધી આપણા જીવનમાં કોઇ પ્રકારનો આદર્શ હોતો નથી ત્યાંસુધી જીવન-નોકા કોઇ પણ ધારેલા સ્થાને જવાને બદલે આ સંસાર સાગરમાં હેતુ-શૂન્યપણે જ્યાં રાગદ્વેષરૂપી પવન તેને ધસડી જાય ત્યાં ધસડાયા કરે છે. કોઇ પ્રકારનો ઉદ્દેશ નક્કી કરવો એમાં ચારિત્ર-બંધારણનું રહસ્ય સમાએલું છે. કેમકે જ્યાંસુધી તે નક્કી થાય નહી ત્યાંસુધી ચારિત્રનું સ્વરૂપ પણ નક્કી થઈ શકે નહી. ચારિત્ર એ બીજુ કાંઇજ નથી પરંતુ આપણને આપણા આદર્શ સ્થાન કે લક્ષ્ય સ્થિતિએ પહોંચાડવામાં સહાય કરનાર અનુકૂળ તન મનની અવસ્થા છે. તમોએ જેવો આદર્શ નક્કી કર્યો હોય તેને અનુરૂપ બને તેવી મનની સ્થિતિ સ્વયં ઉપજી આવે છે. માત્ર તેવી મનો-સ્થિતિ ઉપજાવવા માટે એ સ્થિતિને અંગે રહેલા મનના લક્ષણો ઉપર ધ્યાન અને સંભાળ રાખવી પડે છે. આપણા મનના ઇષ્ટ લક્ષણો એ ગુલાબના રોપા જેવા છે. ગુલાબના છોડ ઉપર જેમ આપણે વધારે સંભાળ અને ધ્યાન આપીએ તેમ તે અધિક અધિક વિ-

કસે છે. ઇષ્ટ મનોગુણ એ માનસ-ગુલાબ છે; અને તેના ઉપર સંભાળ અર્પવાથી તે અધિક સુંદર, શોભામય સુવિકસિત બને છે. તમે પ્રયોગ તરીકે એકાદ મનોલક્ષણ ખીલવવા માગતા હો તો એ લક્ષણનો મનોમય રીતે તમારામાં આરોપ કરી જાણે કે તે અત્યારે જ તમારામાં છે એમ કલ્પો; અને શબ્દોદ્વારા તેના અસ્તિત્વનું તમારા અંતઃકરણ ઉપર દૃઢ પ્રતિપાદન કરો. અર્થયુક્ત શબ્દોમાં અત્યંત સામર્થ્ય રહેલું છે. આપણા શાસ્ત્રકારો એવા અર્થયુક્ત શબ્દોને "મંત્ર"ના નામથી સંબોધે છે. પરંતુ સરત એટલી કે તે **અર્થ-ભાવના** સાથે ઉચ્ચારવા જોઇએ, અને તમારા મનમાં એ અર્થને અનુરૂપ ચિત્ર પ્રગટેલું હોવું જોઇએ પોપટની માફક પઢવાથી કશોજ લાભ નથી.

માણસનું અત્યારનું ચારિત્ર એ તેના વિચારોનું, તેની કલ્પનાઓનું અને આદર્શોનું પરિણામ છે. જે માણસ પોતાને પોતાની કલ્પનામાં નિરંતર પામર શક્તિહીન, વિજયહીન, ગરીબ અને દુનિયાના પગે કચરતો જોવે છે, એ માણસ તેનું મનોમય બંધારણ એવા પ્રકારનું રચતો હોય છે કે, આખરે તેનું અખિલ જીવન અને પ્રકૃતિ એવા અનિષ્ટ મનોભાવોવડે ભરપૂર બની જાય છે; અને એવા વિચારોને અનુસરતું તેનું બાહ્ય જીવન પણ રચાય છે. એથી ઉલટું જે મનુષ્ય પોતાને ચોતરફ વિજયી, શક્તિમાન, ધારેલું કામ પાર ઉતારનાર, અને સર્વ વિઘ્નોને ઓળંગી જનાર માને છે તે વસ્તુતઃ બાહ્ય ચારિત્ર પણ તેવુંજ પ્રગટાવી શકે છે માણસ પોતાની આંતરવૃત્તિના પ્રમાણે જ બહારની સૃષ્ટિ ઘડે છે એવો કુદરતનો સનાતન શાશ્વત નિયમ છે. તમે તમારા આંતર મનમાં (subconscious mind) ઇર્ષ્યા, અદેખાઇ, દ્વેષને પોષણ આપશો તો તમે આખા વિશ્વ-

માંથી એ પ્રકારનું સત્ત્વ આકર્ષવાના. તમારૂં સર્વજીવન અને ચારિત્ર એ આંતરભાવને અનુસરતું બની જવાનું.

સામાન્ય મનુષ્યો એમ માનતા હોય છે કે, પોતાના ચારિત્રના જે કાંઇ શુભાશુભ લક્ષણો હોય છે, તેનામાં ફેરફાર કરવો એ કાંઇ પોતાની સત્તાની વાત નથી. તેઓ પોતાની વર્તમાન ચારિત્રની સ્થિતિને તે જેવા રૂપે છે, તેવા રૂપે કાંઇપણ પ્રશ્ન વિના, સ્વીકારીજ લે છે, તેમાં જાણે પોતાનો કાંઇજ ઇલાજ નથી એમ માની તેને અચળ, નહીં ફેરવી શકાય તેવી, અને દૃઢ માને છે, અજ્ઞાન ભરેલી લૌકિક કહેવત પણ "પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જવાના" એમ બોલીને લોકોના અજ્ઞાનને પોષણ આપે છે. યુરોપવાસીઓ પણ એવાજ આશયનું કથન ઉચ્ચારી સંતોષ માને છે કે, "I am just as the Lord made me" અર્થાત "મને પ્રભુએ જેવો બનાવ્યો તેવો હું છું." બધી વાત માત્રનો અંત ત્યાં આવી જાય છે, અને જાણે કે હવે સુધારાને માટે કશોજ અવકાશ રહ્યો નથી એમ માની લે છે. ક્રોધી મનુષ્યો પોતેજ પોતાના મુખથી કહેતા સંભળાય છે કે "ભાઇ મારો મીજાજ મારા હાથમાં નથી, તમારે એ પ્રસંગે જરા ખમી ખાવું. હું મારા જીવને ઘણોય વારી રાખું છું પણ એ તે શું કાંઇ આપણી મરજીની વાત હતી? એ તો પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જવાના એ સ્વભાવને સુધારવાની કડાકુટ નકામી છે, કુતરાની પુછડીનો વાંકા રહેવાનો સ્વભાવ જેમ કદીજ જતો નથી તેમ મારી પ્રકૃતિ પણ ગમે તેટલા પ્રયત્નથી જવાની નહિ" વાસ્તવમાં આમ કહેનાર માણસ ભૂલે છે. અલબત ખરૂં છે કે, અજ્ઞાનના ગાઢા આવરણમાં રહેલા આત્માને એ ચારિત્ર સુધારવાનો અવકાશ જણાતો નથી. છતાં પણ દૃ

જરા વધારે બારિકીથી તપાસશે તો જણાશે કે, તેની પ્રકૃતિ, સ્વભાવ અથવા ચારિત્ર હમેશા ફેરફારના ક્રમ ઉપર છે, તેના આસપાસના સંયોગોથી બીજાઓ સાથેના તેના સહવાસથી બીજાઓ તરફથી તેને મળતાં સૂચનાઓથી તેનું ચારિત્ર અવ્યક્ત પણે નિરંતર પરિવર્તન પામતુંજ જાય છે. તેને ખબર હોતી નથી કે તે અમુક અમુક બાબતોમાં રસ લેવાથી અને તે ઉપર મનને સ્થિર કરવાથી તેનું ચારિત્ર અવ્યક્તપણે (unconsciously) ફેરફાર પામતુંજ ચાલે છે, તેણે સમજવું જોઇએ કે, તેનું અત્યારનું ચારિત્ર એ જન્મકાળે જે ચારિત્ર-દ્રવ્ય (character stuff, લઇને આવ્યો હતો તેમાંથી પરિણામ પામેલું છે અર્થાત્ તેમાં અનેક ફેરફાર થતાં થતાં તે હાલની સ્થિતિએ આવ્યું છે.

સબળ અને નિર્બળ મનુષ્ય વચ્ચે ભેદ એટલોજ છે કે, સબળ મનુષ્ય પોતાના ચારિત્રને પોતાના મરજી અનુસાર ઘડી શકે છે, તે તેનો પોતાનો માલીક છે; નિર્બળ મનુષ્ય એ તેની આસપાસના સંયોગોનું પ્રાણી છે, તેને બીજા મનુષ્યોની અસરને આધીન રહેવું પડે છે, તેને કોઇ ગુસ્સે કરવા માગે તો તે ગુસ્સે થાય છે, રાજી કરવા માગે તો તે રાજી થાય છે. તેનું મન મીણના જેવું પોચું અને સંસ્કારને વશ હોય છે, તેના પોતાના મનને તે માલીક નથી. કોઇ બીવરાવે તો બીવે છે, કોઇ હીમત આપે તો હામતી બને છે, તેના પોતાના સ્વતંત્ર સંકલ્પનો (will) અવકાશ હોતો નથી, આથી ચારિત્રને ઉત્તમ પ્રકારનું ઘડવા ઇચ્છનારે પોતે પોતાના સ્વામી, પોતે પોતાના માલીક બનવું જોઇએ.

આત્મા એ મનનો સ્વામી છે, શરીરને જેમ કસરતથી ઉત્તમ પ્રકારનું, સુદૃઢ અને બળવાન બનાવી શકાય છે, તેમ

આત્મા ધારે તો મનને પણ તેવુંજ બળવાન કાર્યકર અને ઉત્તમ પ્રકારનું બનાવી શકે છે. આપણા મનની સ્થિતિને તે હાલ જેવા રૂપે છે, તેવા રૂપે સ્વીકારો લઇ સંતોષ માનવો અથવા તેને અનિવાર્ય અચળ અને સ્થિર માનવી તે ભૂલ છે. ખરી રીતે તો કોઇ મનુષ્ય અંતઃકરણથી એમ માનતોજ નથી, કેમકે તે બીજાઓને તેમનું ચારિત્ર સુધારવાનો છુટથી ઉપદેશ આપ્યા કરે છે. ચારિત્ર સુધારવાનો અવકાશ તે ન સ્વીકારતો હોય તો તે કદીજ એવો ઉપદેશ આપે નહીં પણ જ્યારે આપણે જોઇએ છીએ કે, જેમના ચારિત્રને હજી સેંકડો દીશામાં સુધરવાનું બાકી છે તેવા મનુષ્યો બીજાઓને અનેક બાબતમાં સલાહ આપે છે, ડાહ્યા અને સમજુ થવાની ભલામણ કરે છે, વિવેકી અને શાણા બનવાની શિખામણ આપે છે, કોઇની નિંદા અને કોઇની સ્તુતિ કરે છે, ત્યારે એમ માન્યા વિના નથીજ ચાલતું કે તેઓ પોતે અંતઃકરણથી માને છે કે, તેઓ પોતે પણ ધારે તો સુધરી શકે તેમ છે, કેમકે જે વાત બીજા માટે શક્ય માને છે, તે પોતાના માટે શા માટે ન માને ? જરૂર માનેજ.

પરંતુ તમે કહેશો કે અમુક બાબતમાં "રસ" હોવો એ કાંઇ મારા હાથમાં નથી. એ તો સ્વાભાવિક છે. અમુક પ્રકારના વિષયોમાં મને રસ છે અને અમુકમાં નથી તેનું કાંઇ ખાસ કારણ હોતું નથી એક જણને કારેલાના શાકમાં "રસ" અનુભવાય છે ત્યારે બીજાને તેમાં કડવાસ સિવાય કાંઇ જ માલુમ પડતું નથી. આથી એ "રસ" તો આત્માના બંધારણ સાથેજ રચાયેલા જણાય છે. હવે અત્યારે તેમાં ફેરફાર બને નહી, વિશેષ વિચારના અભાવે આ દલીલ સોએ સો ટકા ખરી ભાસે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં એ સત્ય નથી. રસમાં ફેરફાર થઇ શકે

છે. અમુક વિષય ઉપર દીર્ઘકાળ મનને વસવા દેવાથી તે વિષયમાં આત્મા "રસાનુભવ" કરી શકે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને આ પ્રકારનો અનુભવ થોડો ઘણો થયો હોય છે એમ માનવામાં કંઈપણ બાધ નથી. એક વિષય ઉપર બહુ કાળ મનને સ્થિર કરવાથી જેમ એક પક્ષે ઉત્તમ લક્ષણોને ખીલવી શકાય છે, તેમ અન્ય પક્ષે એ વિષય અધમ હોય તો અધમ લક્ષણો પણ ઉગી નીકળે છે. યુવાવસ્થાના આકર્ષક અને રમણીય ક્ષેત્રમાં પ્રથમ પગલું મુકનારને પોતાના જીવનમાં ભ્રષ્ટતા આણવાની મુદ્દલ ઈચ્છા હોતી નથી, તેના હૃદયમાં અનેક મહત્વાકાંક્ષાઓ અને ભવ્ય ભાવનાઓ ઉભરાતી હોય છે, અને જીવનને એક ઉત્કૃષ્ટ આદર્શને અનુસરતું રચવા તેનું મન ઉદ્યોગશીલ બન્યું હોય છે. પરંતુ થોડા જ કાળ પછી તે દારૂ, ઇશ્ક, રંડીબાજી અને એવી બીજી "મોજમજા" ની વાતો બીજાના મુખેથી સાંભળે છે, અથવા કોઇ પુસ્તકમાં વાંચે છે. આ વાતો ઉપર તે પોતાના મનને સ્થિર થવાની રજા આપે છે, અને એ બધા વિષયોને તે મનોમય રીતે કલ્પનાના દેહથી ભોગવે છે. થોડા વખત આમને આમ ચાલ્યા પછી તે એ વિષયોમાં "રસ" અનુભવે છે. તેનામાં તે તે પ્રકારની વાસનાનું બીજ રોપાય છે. કલ્પનામાં તે વાસનાને પોષણ આપી તે ઉછેરે છે. થોડા સમયમા તેને જણાય છે કે, એ વાસના હવે પોતાનો બહિર્ભાવ શોધે છે, અર્થાત્ તે સ્થૂળભૂમિકા ઉપર આવવા ઇન્તેજાર બની છે. માત્ર કલ્પનામાં જ નહિ પરંતુ કાર્યરૂપે પરિણામ પામવા તે નિમિત્ત શોધે છે.

આ વિશ્વ ઉપર બધા પ્રકારના અધમ કર્તવ્યો—વ્યભિચારો, ખૂનો, ગુન્હાઓ, મૂર્ખાઇઓ અને અત્યાચારો—આ પ્રકારે જ બનેલા હોય છે. પ્રથમ તો તેમાં આત્માને રસ હોતો નથી.

પરંતુ તે તે જાતના વિષયોના ક્ષેત્ર ઉપર મનને વિહરવા દીધાથી તેમાંથી "રસ" ઉત્પન્ન થાય છે. એ રસ હૃદયમાં બીજનું કાર્ય કરી વધે છે. કલ્પનાયોગથી તેને પોષણ પામી વધવાનું બને છે. એ વધ્યા પછી આત્મા પરવશ બને છે. જો કે એ બીજને પોષણ અને સામર્થ્ય આત્મા તરફથી જ મળ્યું હોય છે, છતાં આત્મા તેના આગળ હારી જઇ અધમતામાં ધસડાવા સિવાય રહી શકતો નથી, પ્રથમ ક્ષણે રસ ઉપજાવતી વેળાએ, તેને તેમાંથી આવા પરિણામો આવવાની મુદ્દલ શંકા હોતી નથી, પરંતુ પ્રિય વાચક ! કદાચ તમારા અંતઃકરણમાં આવા પ્રકારનો કોઇ અનિષ્ટ પરિણામ ઉપજાવનારો રસ બીજરૂપે રહેલો હોય તો તમારે ચેતવાનું છે. તેને શોધીને તમારા અંતઃકરણમાંથી ખેંચી કાઢો અથવા તેને પોષણ દેવુ બંધ કરી, તેનાથી વિરોધી રસની જમાવટ કરો. અમે કરેલી આ સૂચના તરફ તમે અનાદરથી જોશો નહિ. તમારા ભાવિના જીવનને અધમ કે ઉત્તમ, આસુરી કે દૈવી બનાવવાનો આધાર, આ સૂચના તમે ગ્રહણ કરો છો કે નહી તેના ઉપર રહેવાનો છે. આ દુનિઆમાં મનુષ્યોના હાથથી જે જે ખરાબીઓ અને બરાબીઓ બની રહી છે તેના મૂળ કારણો આ "રસ" માંથી ઉદ્ભવેલા છે. મનુષ્યો પરિણામ તરફ જૂવે છે કારણ ભણી જોવાનો પ્રસંગ માત્ર તત્વજ્ઞો જ મેળવી શકે છે.

પરંતુ તે સાથે એટલું પણ સ્મૃતિમાં રાખો કે જે "રસ" ભ્રષ્ટતા ભણી ખેંચી જાય છે તેજ "રસ" ને યોગ્ય દિશામાં વાળવાથી તે દિવ્યતા ભણી પણ દોરી જાય છે. આત્મામાં એ રસને સંક્રમણ પમાડવાની અદ્ભુત સત્તા રહેલી છે, અધમ પ-
મે ... નારા રસ બીજકોને પોષીને મોટા કરવા એ જેમ

સરલ અને સ્વાભાવિક જણાય છે તેમ ઉત્તમ પરિણામો લાવ નારા રસ બીજકોના સંબંધે પણ છે. તમારા ચારિત્રમાં તમને કોઇ પ્રકારની ખામીઓ, દોષો અપૂર્ણતાઓ જણાય (અને કે કોનામાં નથી ?) અને છતાં તેમા ફેરફાર કરવા માટે તમારામાં આવશ્યક મનોબળ (will Power) ન જણાય તો શરૂઆતમાં તમે ફકત આટલુંજ કરો ! સુધરવાની ઇચ્છા કરો, એ સુધરેલી સ્થિતિમાં મનોમય રીતે રસાનુભાવ કરો. એ રસ-બીજને પ્રથમ સંભાળથી પોષણ આપો બાજા હજારો પ્રકારના વગડાઉ વેલાના જુથમાં એ રસનો નાનકડો રોપો મટવાઇને ચુંથાઇ ન જાય તેની સંભાળ રાખો. તમે જે પ્રકારનો સુધારો કરવાની ઇચ્છા રચી છે તે સુધારો તમારા ચારિત્રમાં પ્રગટ થયા પછીની તમારા સ્થિતિ જે પ્રકારની બને તે પ્રકારની સ્થિતિને તમે અત્યારથી જ મનોમય રીતે જોયા કરો, અને તે તમારામાં હોય તો કેવું સારૂં. એવી ભાવના કરો. તમને થોડા જ વખતમાં જણાશે કે તમે એ સુધારો પ્રગટાવવા માટે પ્રગતિ કરી રહ્યા છો. હવે તે વિના તમને ચેન પડતું નથી ચારિત્રના એ ગુણને વ્યકત કરવામાં તમારો રસ અધિક અધિક જામતો જાય છે એ રસની પછવાડે સંકલ્પ-બળ આવે જ છે. એ સંકલ્પ-બળથી એ લક્ષણો પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં જે પ્રતિબંધો અને વિઘ્નો રહેલા છે તેનો પરિહાર થાય છે. પ્રબળ રસના પ્રભાવથી મનુષ્યોએ જે જે મદત પ્રાપ્તિઓ કરી છે તેનું વિવેચન કરવાનો આ યોગ્ય અવસર નથી. પરંતુ એ રસ વિના સંકલ્પ-બળ કશું જ કરી શકતો નથી. આથી એટલો નિર્ણય થાય છે કે પ્રથમ રસ પછી નિશ્ચય-બળ, પછી પ્રયત્ન અને તે પછી ફળ એમ અનુક્રમ રહેલો છે.

તમારા ચારિત્રબંધારણમાં કોઇ પ્રકારના અનિષ્ટ લક્ષણો તમને જોવામાં આવે તો તેને પોષણ આપતા બંધ પડો, અને તે પોષણના અભાવે તે લક્ષણો પોતાની મેળે મરી જવાના. તે સાથે એ લક્ષણોના વિરોધી ઇષ્ટ લક્ષણો તમારી-હૃદય ભૂમિ ઉપર ઊપજાવવા પ્રયત્ન કરો. અધમ વાસનાઓને હૃદય-ક્ષેત્ર ઉપર સ્થાન આપવાની ચોખ્ખી ના પાડવાથી, તેમજ તેમને માનસિક ખોરાક આપવો બંધ કરી દેવાથી તે વધવા બંધ પડી જાય છે. જેમ ખાતર અને પાણી આપવું બંધ કરવાથી વનસ્પતિનો રોપો સુકાઇને ક્ષીણ બની જાય છે, તેમ રસનું પોષણ તે તે વાસનાને મળતું અટકી પડવાથી તે ક્ષય પામી આખરે નિર્મૂળ બને છે. આ સૂચના ચારિત્રને ઉત્તમ પ્રકારનું બનાવવા ઇચ્છનારને અત્યંત અગત્યની છે. તેથી પુનઃ કહીએ છીએ કે, એવી અનિષ્ટ ઇચ્છાઓ ઉપર મનને સ્થિર કરવાની સમુળગી ના પાડી દ્યો ! તમારા ધ્યાનને એ વિષય ઉપરથી ઉઠાવી બીજા ઠેકાણે ચોડી દ્યો, ખાસ કરીને કલ્પનાને તે વિષયનો રસાસ્વાદ ન કરવા દ્યો ! શરૂઆતમાં એમ કરવામાં બહુ આયાસ જણાય છે. વારંવાર કલ્પના છટકી જઇને પોતાના રસપ્રદ વિષયમાંથી આનંદ ચુસવા બેસી જાય છે. પરંતુ પ્રત્યેક પ્રયત્નની સાથે તે અધિક અધિક કાબુમાં આવતી જાય છે. એક વખત તમે કલ્પનાને તેના વિષયથી વિખુટી પાડવા શક્તિમાન બનશો એટલે પુનઃ પ્રયત્ન કરતી વેળા પ્રથમ પ્રયત્નના જેટલી મહેનત પડવાની નહિ. લાલચુ બનો નહિ: "એક વખતને માટે ભોગવી લેવા દ્યો. હવે પછી ફરીથી એમ નહિ કરૂં" એમ કદી પણ મનને ઢીલું મુકો નહિ. 'વાસનાનો ડંખજ એ "એક વખત" માં રહેલો છે. "એક વખત" ની લાલચ

આગળ મુંડી નમાવી તો પછી તમારો વિજય લાખો કોશ દૂર છે એ જરૂર માનો.

એ સાથે એ પણ એટલુંજ અગત્યનું છે કે, એ અનિષ્ટ લક્ષણનું ચિંતન અટકાવવા સાથે ઇષ્ટ લક્ષણમાં "રસ" અનુભવવા પ્રયત્ન કરો. ઇષ્ટ લક્ષણનું બને તેટલુ ચિંતન કરી તેમાં રસવૃત્તિ પ્રગટાવો. બહુ પ્રેમપૂર્વક, મમતાપૂર્વક એ લક્ષણને ચાહો; અને એ લક્ષણનો તમારી ચારિત્રઘટનામાં સંપૂર્ણ બહિર્ભાવ થયા પછી તમારી સ્થિતિ કેવી બદલાઈ જવાની એનું રસપૂર્વક મનોમય ચિત્ર રચો. એમ કરવાથી તમે એવી હદે આવી પહોંચશો કે જ્યાં એ લક્ષણ વિના તમને આરામ મળવાનો નહિ. તે વિના તમારૂં જીવન તમને અધુરૂં અધુરૂં ભાસવાનું.

રસવૃત્તિ ઉશ્કેરાયા પછી તે લક્ષણ અથવા પ્રાપ્તિ (attainment) મેળવવા માટે શ્રદ્ધાની જરૂર છે. એટલે કે, "હું જરૂર તે મેળવી શકીશ" એવો દૃઢ વિશ્વાસ જોઇએ. આ "શ્રદ્ધા" પણ "રસ" ની માફક માગ્યા પ્રમાણે આવી મળતી નથી. અર્થાત્ મનુષ્યો ધારે છે, તેમ એ "શ્રદ્ધા" રાખવી કંઇ આપણા હાથમાં નથી. વાસ્તવમાં "રસ" જ્યારે ચિંતનથી મળી શકે છે ત્યારે "શ્રદ્ધા" કાર્ય વિના સાંપડી શકિત નથી. અમુક કાર્ય પાર પાડયા પછીજ આપણે તેવું બીજું કામ કરી શકીશું એવી શ્રદ્ધા બંધાય છે. વિજય મળ્યા વિના શ્રદ્ધા બંધાતી જ નથી, આથી જેમના હૃદયમાં એ પ્રકારનો વિશ્વાસ નથી તેમણે કોઇ પ્રકારના કાર્યમાં—શરૂઆતમાં નાના કાર્યમાં ખંત અને ઉદ્યોગવડે મહેનત કરી સિદ્ધિ મેળવવી જોઇએ. એમ કરવાથી આપણા સામર્થ્યમાં આપણને વિશ્વાસ બંધાય છે. દાખલા દલીલોથી શ્રદ્ધા આવતી નથી, તે તે આપણા હાથે બનેલી કાર્ય—

સિદ્ધિમાંથી આવી શકે છે. આમ હોઇને નાના કાર્યોમાં સતત ખંત અને પ્રયત્નવડે સંપૂર્ણ વિજય મેળવી શ્રદ્ધા સંપાદન કરવી એ ચારિત્રઘટનાનું બીજું પગથીઉં છે. આ શ્રદ્ધાનું પ્રમાણ જેટલે દરજ્જે અધિક હોય છે તેટલે દરજ્જે મનુષ્ય પોતાના ચારિત્રમા ઉત્તમ લક્ષણો ઉપજાવવા અધિક, અધિક શક્તિમાન બને છે. આ એક પરમ સિદ્ધ આધ્યાત્મિક મહા નિયમ છે કે, શ્રદ્ધાના પ્રમાણમાંજ કાર્ય બને છે. શ્રદ્ધા મનનો ચીલો સાફ કર. બધા પ્રતિબંધોને બાજુએ ખસેડી નાખે છે. કામમાં સરળતા કરી આપે છે. વિઘ્નોના પ્રસંગે આત્માને અડગ અને સ્થિર રાખે છે. નિર્મળ શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યોને કાયર બનતા વાર લાગતી નથી. આવા મનુષ્યો પોતાને તેમજ પારકાને કશાજ ઉપયોગના નથી. જરા વિષમ સંયોગો-આવતા, અથવા સ્હેજ વિઘ્ન આવતા, હાથમાં લીધેલું કામ હેઠું મુકીને પોતાની નિત્યની જુની ઘરેડમાં પોતાનું ગાડું વાળી લે છે. આથી પ્રથમ "રસ" પછી "શ્રદ્ધા" અને તે પછી કાર્યમાં પ્રવર્તવાનો "નિશ્ચય અથવા સંકલ્પ" (will-power).

આ સંકલ્પબળના સંબંધે બહુ ગેરસમજુતી પ્રવર્તેલી જણાય છે. ઘણા લોકો માને છે કે સંકલ્પબળ એ જાણે મુઠીઓવાળી ગુસ્સાથી ભ્રકુટિ ચઢાવી, જોરપૂર્વક કોઇ આંતરબળનો કરેલો ઉપયોગ છે. સંકલ્પબળને અને આ બળના દેખાવને કશોજ સંબંધ નથી. સંકલ્પબળ એ એક પરમ સત્તાધારી આંતર્ય આજ્ઞા છે. જેમ રાજાનો એક ઠરાવ (resolution) માં કોઇ ઉપર જણાવ્યું તેવું જોર કે બળ હોવાની કશીજ જરૂર હોતી નથી. માત્ર એ ઠરાવ પ્રમાણે અમલ થવાનોજ. એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલી આજ્ઞાંજ બસ છે. તેમ આપણા સંક-

આને પણ તેવી આજ્ઞા જ કરવાની છે. માત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક તેવો "ઠરાવ" બહાર પાડવાની જરૂર છે. સામર્થ્યના મધ્ય બિંદુમાંથી એ આદેશ-સ્વર પ્રવર્તાવવાનીજ જરૂર છે. અભિમાનીની અથવા "હું" ની આજ્ઞા-આત્માનો હુકમ એટલુંજ આવશ્યક છે એ શાંત બળની શ્રદ્ધાનીજ જરૂર છે. તે સિવાય નકામું જોર પછાડવાની, તેમજ વ્યર્થ બળ ક્ષય કરવાની કશી જરૂર નથી.

ચારિત્રમાં ઉત્તમ લક્ષણો પ્રગટાવવાના માટે આવશ્યક સામગ્રીનું વર્ણન અમે કરી ચુક્યા છીએ તે આ પ્રમાણે:—(૧) પ્રબળ રસવૃત્તિ, (૨) શ્રદ્ધા અથવા વિશ્વાસ, (૩) સંકલ્પ-બળ. આ ત્રણ હથિઆરથી પરિસજ્જીત થયેલ આત્મા હવે ગમે તેવા વિજય માટે તત્પર છે. હવે ફક્ત કાર્યમાંજ પ્રવેશવું અવશેષ છે. કાર્યમાં ઉતરતા પૂર્વની આંતર સામગ્રી ઉપર પ્રમાણે હોય તોજ એ કાર્યમાં 'વિજય" નું તત્વ પ્રવેશી શકે છે, એ ભૂલવુ જોઇએ નહી

(૨)

(Character Building.)

ઉપર અમે જણાવી ગયા છીએ કે, ચારિત્રની ઉત્તમ ઘટના માટે નીચેની ઉપાદાન સામગ્રી આવશ્યક છે. (૧) પ્રબળ રસવૃત્તિ, (૨) શ્રદ્ધા, અને (૩) સંકલ્પ બળ, આ ત્રણે તત્ત્વોની આવશ્યકતા મન ઉપર દ્રઢપણે સ્થિર થયા પછી હવે આપણે કાર્યના પ્રદેશ ઉપર આવીએ છીએ.

પ્રથમ તો ચારિત્રને અનુસરતી ટેવ (habit) પાડવાની આવશ્યકતા છે તમને કદાચ "ટેવ" શબ્દથી નિરાશા ઉત્પન્ન થશે અને આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠશો કે શું ટેવથી ચારિત્ર બંધાય છે ? અમે ઉત્તર દેશું કે હા ટેવ ! કેમકે એ "ટેવ" શબ્દમાંજ

આ સમગ્ર વાતનું ગુપ્ત રહસ્ય સમાએલું છે, આપણું અત્યારનું ચારિત્ર શેનું બનેલું છે, એ તમે બારીક ધ્યાન આપી કદી જોયું હશે, તો તમને માલુમ પડયું હશે કે, તે વંશ ક્રમાનુગત સંસ્કારો અથવા પ્રાપ્ત કરેલી ટેવોનુંજ બનેલું છે. અત્યારે પણ એ વિષયની આલોચના કરી જોશો તો એ વાતની પ્રતીતિ તમને આ ક્ષણે જ મળશે. તમે એવી અનેક પ્રવૃતિ, અનેક કાર્યો કરો છો કે, જેમાં તમને કાંઇ વિચાર અથવા ઉહાપોહ કરવાની જરૂર જણાતી નથી; તેનું કારણ એજ હોય છે કે, તેમ કરવાને તમે ટેવાઇ ગયા હો છો, અમુક પ્રકારેજ તમારૂં પ્રવર્તન છે કેમકે તેમ પ્રવર્તવાની તમે ઘણા વખતથી “ટેવ” પાડી છે. તમને હજી એ વાતની શંકા છે ? એમ હોય તો તમે તમારી આસપાસ નજર કરો અથવા તમારા પોતાના અંતઃકરણમાં દૃષ્ટિ સ્થાપો, અને તમને જણાઇ આવશે કે, તમે ઘણી જુની ટેવો ગુમાવી છે અને નવી ટેવોને તે જુની ટેવોનું સ્થાન આપેલ છે, ચારિત્રનું બંધારણ એ ટેવોનુંજ બંધારણ છે, અને ચારિત્રનું પરિવર્તન એ ટેવોનુંજ પરિવર્તન છે. આ વાત કદાચ તમે આ વાંચ્યા અગાઉ પણ જાણતા હશો અને આથી તમને નવું તત્ત્વ કદાચ નહી મળેલું તમે માનતા હશો, પરંતુ આ વાતને તમારા અંતઃકરણમાં દૃઢપણે અંકિત કરવાથી તમને અનેક મર્મની હકીકત અવગત થશે.

અને તે સાથે બીજું એ સ્મૃતિમાં રાખવું યોગ્ય છે કે, ટેવ એ આંતરમનમાં રહે છે, ખરૂં છે કે, ટેવનું ઉત્પત્તિ સ્થાન આપણા બાહ્યમનમાં હોય છે, અર્થાત્ જ્યારે તે નવીજ પડે છે ત્યારે તેને આપણે જ્ઞાનપૂર્વક (consciously) પોષીને ઉછેરીએ છીએ, પરંતુ જ્યારે તે ટેવ સ્થિર થાય છે ત્યારે તે

આપણા અંતઃકરણના અવ્યકત પ્રદેશમાં ચાલી જાય છે, પછી તે આપણાં ચારિત્રનો વિભાગ બની જાય છે, પછી તે ટેવને અનુસરવા માટે આપણે કાંઇ ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, પરંતુ તે ટેવ આપણા પ્રકૃતિભૂત બની જાય છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે, habit is second nature અર્થાત ટેવ છે તે બીજી પ્રકૃતિ છે. અરે ! બીજી પ્રકૃતિ નહિ પણ દસ પ્રકૃતિ જેટલું તેનું બળ અમે માનીએ છીએ. ડયુક ઓફ વેલીંગટનને ટેવમા એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે, તે પોતાના સૈનિકોમાં અમુક પ્રકારની ટેવો દાખલ કરવા માટે બહુ યત્નવાન રહેતો, અને જુદી જુદી કસરતો દ્વારા તેના લશ્કરમાં અમુક ઇષ્ટ ટેવો ને નાખ્યાજ કરતો. જ્યાંસુધી તે ટેવ પ્રકૃતિમાં એકરસ ન થાય ત્યાં સુધી પ્રયત્ન કરવા નિરંતર બની શકે તટલો હદે તે ટેવોનું અનુશીલન કરાવતો.

ટેવના સંબંધમાં Darwin પોતાના સંબંધે એક ઉદાહરણ પોતાના પુસ્તકમાં રજુ કરે છે. તે કહેતો કે " મારામા ભય પામવાની ટેવ એવા ઉંડા મૂળ ઘાલીને બેઠી છે કે, જ્યાં ભયનો સ્હેજ પણ અવકાશ ન હોય ત્યાં પણ હું એકદમ ચાંચકો પામીને પાછો હઠું છું. હું જ્યારે પ્રાણીઓના સંગ્રહસ્થાનમાં Zoological garden) જતો અને કાચના પીંજરાનાં રાખેલા મોટા સર્પને, પીંજરા ઉપર હાથ મુકીને જોતો, ત્યારે કેટલીક વાર તે સર્પ મને કરડવાના ઇરાદાથી પીંજરા ઉપર પોતાની ફેણ અફળાવતો. આ વખતે હું ત્રાસ પામીને થોડા કદમ દૂર ભાગી જતો. જો કે મન પોકો ખાતા હતો કે પીંજરાનો કાચ એટલો બધો જાડો છે કે, સર્પની ફેણુ ગમે તેટલા જોરથી તેની સાથે અથડાય તો પણ તે ભાગે તેમ ન હતો અને મને હાની થવાનો કોઇ રીતે સંભવ ન હતો, છતાં ભયની ટેવનું જોર મને

પાછો ખેંચી જતી. કેટલીક વાર તો દ્રઢ સંકલ્પ કરીને પાછો નજ હઠવાનો હું નિશ્ચય કરતો, પણ જ્યાં તે સર્પ જોરથી પોતાની ફણા અફાળે કે તુર્ત હું ભાગી જતો અને મારો નિશ્ચય નિશ્ચયને ઠેકાણે રહેતો.” સંકલ્પ બળ કરતાં ટેવનું બળ અધિક છે એમ ડારવીન માનતો હતો.

પરંતુ અમે હિંમતથી કહીએ છીએ કે, ગમે તેવી પ્રબળ ટેવને આપણા ચારિત્રમાંથી આપણે દુર કરી શકીએ તેમ છીએ. સરત માત્ર એટલીજ કે, આપણા આંતર મનમાં એ ટેવથી વિરોધી ટેવ દાખલ કરવી અને વિચાર તેમજ કાર્યની એક જુદીજ દિશા ગ્રહણ કરવી.

નવી ઉત્તમ ટેવનો આપણામાં સંચાર થાય તેવો સંકલ્પ કરતી વખતે જ એ ટેવ આપણે પાડતા હોઇએ છીએ તેમ નથી. વાસ્તવમાં એ ટેવને આપણા બંધારણમાં સ્થિર થવાનો ખરો પ્રસંગ એ સંકલ્પ કર્યા પછી જ આવે છે. એ સંકલ્પ અથવા પ્રબળ ઇચ્છા કર્યા પછી આપણું આંતર મન (sub-conscious mind) એ ટેવને પોષવા માંડે છે. આપણે જ્યારે જ્ઞાનપૂર્વક અથવા બુધ્ધિના વ્યાપારદ્વારા ટેવને દાખલ કરતા હોઇએ છીએ, તે વખતે તો આપણે એ કાર્યનો બહુજ થોડો હિસ્સો દાખલ કરતા હોઇએ છીએ. પરંતુ એ કાર્યને પુરૂં કર્યા પછી જ્યારે આપણા બાહ્ય મનને બીજા કોઇ કાર્યમાં પરોવીએ છીએ ત્યારે આપણું આંતર મન ઉપાડી લે છે અને આપણને ખબર પણ ન પડે તેમ ટેવને આપણી પ્રકૃતિનો વિભાગ કરતું હોય છે. આજે શીખેલો પાઠ આવતી કાલે સરલ થાય છે તેનું કારણ એજ હોય છે કે, દરમ્યાનના વખતમાં આંતર મને એ પાઠ ઉપર બહુ કામ કરેલુ હોય છે. આંતર મનમાં એક સંસ્કાર

મુકીએ તો તે દરમ્યાનના સમયમાં એ સંસ્કારના ઉપર કામ કર્યે જાય છે અને તેને બળવાન બનાવે છે. આ પ્રકારે ટેવો દાખલ કરવાનું ખરૂં કામ આપણા મનનો અવ્યક્ત વિભાગ જ કર્યે જાય છે: આપણા બાહ્ય મનને માત્ર તે પ્રકારનો સંસ્કાર દાખલ કરવાનું જ છે અને એ સંસ્કાર જેવા સંકલ્પ બળપૂર્વક, તીવ્રપણે, ધ્યાનપૂર્વક નખાય તેના ઉપર એ ટેવના પોષણનો આધાર રહે છે.

એક લેખકે ઠીક કહ્યું છે કે "Sow an act, reap a habit, sow a habit, reap a character, sow a character, reap a destiny." અર્થાત 'કાર્યનું બીજ વાવો, અને ટેવરૂપી ફળ મેળવશો, ટેવનું બીજ વાવો, અને ચારિત્રરૂપી ફળ મેળવશો. ચારિત્રરૂપી બીજ વાવો, અને ઉત્તમ જીવનરૂપી તેનું ફળ મેળવશો. આ પ્રકારે ટેવ એજ ચારિત્રની નિયામક છે. બાળકોનું ચારિત્ર કેળવવા માટે, આવા પ્રકારે તેમના અંતઃકરણમાં દાખલ કરેલી ઉત્તમ ટેવો ભવિષ્યમાં કેવું સુંદર કામ કરે છે તે સમજાવવાની જરૂર નથી. આપણાં દર્શનવેત્તાઓ અને ધર્મશીલ મહાનુભાવોએ બાલ્યકાળથીજ ઉત્તમ ટેવો દાખલ કરવાની જે પદ્ધતિઓ અને આચારો નિહિત કરેલા છે, તેની ખરી કિંમત અને ઉપયોગીતા આ પ્રકારનું ચારિત્ર કેળવવા માટેજ સમજવાની છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને સંતોષ એ આ લોક તેમજ પરલોકમાં સુખ મેળવવાના પરમ સાધનો છે. એવો આપણા મહાજનોનો સંપૂર્ણ નિશ્ચય હોવાથી, તે સદ્ગુણો આપણા હૃદયનો એક અવિછિન્ન ભાગ બની જાય તે અર્થે તેના અનુશીલન ઉપર તેમણે એટલો બધો ભાર મુક્યો છે કે, તેના પુનઃ પુનઃ વાંચન, શ્રવણ, વર્તન આદિથી તે સર્વે આપણામાં સુનિ-

હોય છે. નાનપણમાંજ પ્રમાણિકપણાની ભાવના દૃઢ અંકિત થાય તો મોટી વયે તે ટેવને અનુસર્યા વિના તેને ચાલતું જ નથી. તેજ પ્રકારે નાનપણમાંથીજ ખંત, ઉદ્યોગ, ધૈર્ય, પ્રયત્ન આદિ સુંદર ટેવો પડી ગયેલી હોય તો મોટી વયે તે સર્વ દેશીય વિજયની ઉપાદાન સામગ્રીનું કાર્ય બજાવે છે. વ્યક્તિનું, સમાજનું, દેશનું કે વિશ્વનું કલ્યાણ એ ટેવોની સારતા કે અસારતા ઉપર આધાર રહેલું છે જે દેશોમાં કે સમાજોમાં એ "ટેવો" કેળવવા કોઈ લક્ષ્ય અપાતું નથી તેની ઉપર અધોગતિ અને નિષ્ફળતાની છાપ નિરંતર પડેલી રહેલીજ જોવામાં આવે છે. સારી ટેવોની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ન્યૂન છે.

(૩).

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે "સારી ટેવો ઉપજાવવા માટે શું કરવું ?" ઉત્તર તૈયાર છે, અને તે આ પ્રમાણે છે.— "તમારા મનમાં એક દૃઢ માનસમૂર્તિ (mental image) રચો, અને તે મૂર્તિના આસપાસ, તે મૂર્તિને અનુરૂપ ટેવને ઉપજાવો." સ્પષ્ટતા ને અંતર ચાલો અધિક વિવેચનમાં ઉતરીએ.

આપણી આસપાસ આપણે જે કાંઇ સ્થૂળ રચનાવાળી સૃષ્ટિ જોઇએ છીએ તે બધી એક માનસિક ચિત્રને અનુસરીને આવિર્ભાવ પામેલી છે, વ્યક્ત કે અવ્યક્તપણે એક માનસિક ચિત્રને જ અનુસરીને બધી સ્થૂળ ઘટનાઓ રચાતી માલુમ પડે છે. કેટલીક રચનાઓ મનુષ્યના આંતર ચિત્રને અનુસરીને, કેટલીક પશુઓના મનને અનુસરીને અને કેટલીક દિવ્ય સત્વની યોજનાને અનુસરીને રચાયેલી હોય છે. વિશ્વનો નિયમ જ એ પ્રકારે છે કે, પ્રત્યેક રચના પ્રથમ આંતર જગતમાં હોય છે અને ત્યાંથી તે સ્થૂળ જગતમાં અવતરણ પામે છે, ચારિત્રની રચના સંબંધે પણ

તેમજ છે. જ્યારે આપણે એક ઘરની રચના કરવા માગીએ છીએ ત્યારે આપણે શું કરીએ છીએ ? પ્રથમ આપણે "ઘર" ની એક સામાન્ય ભાવના મનમાં રચીએ છીએ. તે પછી તે ઘર કેવી જાતનું કરવું તેનું વિશેષ મનોમય ચિત્ર ઉપજાવીએ છીએ, તે પછી તે ઘરન. બાંધણી, ઘાટ, સામગ્રી, બારી બારણા વિગેરે કેવા કરવા તે સંબંધી સવિશેષ વિગત નક્કી કરીએ છીએ. તે પછી કદાચ કોઈ એન્જીનિ પુછીને આપણે પ્લાન ચડાવીએ છીએ આ પ્લાન અથવા યોજના એ શું છે ? આપણા માન- સીક પ્લાનનું કાગળ ઉપરનું અવતરણ માત્ર છે. અને તૈયાર થએલું મકાન એ શું છે ? આપણા માનસિક ચિત્રનું બીજું સવિશેષ અવતરણ અથવા સ્થૂળ બહિર્ભાવ છે (Physical expression) છે. આપણી કલ્પનાની મૂર્ત આકારમાત્ર (Objectification) પામે છે. અને તેજ પ્રમાણે બધા જ સૃષ્ટ પદાર્થોના સંબંધે સમજવું વ્યાજબી છે. જ્યાં જ્યાં રચના છે, ... વ્યવસ્થા છે, ત્યાં અવશ્ય તે સર્વેની પૂર્વગામી યોજના ... બુદ્ધિગત ચિત્ર અથવા માનસભાવના હોવીજ જોઈએ.

... તેજ પ્રમાણે જ્યારે આપણે આપણા ચારિત્રમાં કોઈ ઇષ્ટ લક્ષણ ઉપજાવવા માગીએ છીએ ત્યારે પ્રથમ તો આપણ માટે આ પ્રમાણે કરવું વ્યાજબી છે. આપણે કેવા થવા ... એ છીએ, અથવા આપણા ચારિત્ર બંધારણમાં શું તત્વો જોવાને આપણે ઈંતેજાર છીએ તેનું સ્પષ્ટ, સુરેખ, માનસ ચિત્ર રચવું જોઈએ. આ એક જરૂરતું પ્રથમ પગથીયું છે. તમારા માનસચિત્રને બને તેટલું સ્પષ્ટ શંકા અને ગોટાળા વિનાનું, ચોખ્ખું અને વિગત સહિત રૂપરેખાઓથી પરિપૂર્ણ રચો, અને તે ચિત્રને તમારા મન સાથે સજ્જડ જડી લ્યો.

એ ચિત્ર જ તમારી ચારિત્રની ઇમારતનો પાયો છે. એ પાયાની ઉપર જ તમારૂં ભાવિનું ચણતર થવાનું છે. એ યોજના (Design) ને અનુસરીને જ તમારે રચનાત્મક કાર્ય (Constructive act) કરવાનું છે. એ ચિત્ર ઉપર મનને વિરામ પમાડો તેની પૂજા કરો, જેને કોઇ પ્રકારનો જીવન-ઉદ્દેશ છે તેમણે તો આ માનસમૂર્તિનું પૂજન કરવું જોઇએ. સ્થૂળ મૂર્તિપૂજા પણ જો આ ઉદ્દેશને કોઇ અંશે સિદ્ધ કરી શકતી હોય તો અમે તેને પણ કર્તવ્ય માનીએ છીએ. વિશ્વને "મૂર્તિપૂજા" વિના ચાલતું નથી–ચાલે તેમ પણ નથી. હાલ તો આપણે આપણા પ્રસ્તુત વિષયને છોડીને અવાંતર વિષયમાં ઉતરવું યોગ્ય નથી. પરંતુ એટલું તો કહીશું કે, જ્યાં મૂર્તિ-પૂજા નથી ત્યાં પ્રગતિ, વિકાસ કે ઉત્ક્રાંતિ નથી. પણ મૂર્તિ-પૂજા કયા સ્થાને નથી ? બધે જ છે.

કલ્પના વડે એ ઇષ્ટ લક્ષણોને તમારી ચારિત્ર ઘટનામાં જુઓ. અને જાણે તે તમારામાં અત્યારેજ છે તેમ વર્તો. તે પ્રમાણે તમારૂં વર્તન છે, અને જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં તમે તે લક્ષણનો પરિચય આપો છો, એમ મનોમય જુઓ. ગમે તેવા પ્રબળ પ્રલોભનના પ્રસંગમાં કે ગમે તેવા વિકટ મામલામાં તમે તે લક્ષણનો ત્યાગ નથીજ કર્યો, એમ કલ્પનામાં નક્કી કરો. એ લક્ષણને જતું કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હોય, તેને ક્ષણભર છોડી દેવાથી તમને મોટો લાભ થતો હોય છતાં તમે તેને ખંત, ઉત્સાહ, ધૈર્યથી સતતપણે વળગીજ રહ્યા છો, એમ કલ્પનામાં જુઓ, વખતના વહેવા સાથે આ ચિત્રનો તમારા જીવનમાં આવિર્ભાવ થયા વિના રહેશે નહી. કલ્પનાના જળ વડે સિંચાએલું ચારિત્રનું બીજ મનોમય ભૂમિકાની માટીમાંથી અંકુ-

રના આકાશમાં અવતરણ પામશે તે પછી એ લક્ષણને અનુસ-રતું જીવન અને વર્તન તમને સ્વાભાવિક, પ્રકૃતિ-જાત, સહજ થઈ પડશે. પછી તે પ્રમાણે વર્તવામાં તમને મુદલ મુશ્કેલી પડ-વાની નહિ. ક્રમે ક્રમે તે લક્ષણ એટલું બધું તમારા મનમાં ઉંડા મૂળ ઘાલશે કે તે "ટેવ" રૂપ બની જશે. અને તમારા સમગ્ર અંતર્વર્તનમાં એ "ટેવ" પદે પદે પરિચય આપ્યાજ કરશે

ઘણા વ્યવહારી ડાહ્યા મનુષ્યો અમારી આ વાતને હસી કાઢશે. કદાચ તમે પણ વાચક બંધુ ! એ કોટીમાં વિરાજતા હશો તો મનમાં ને મનમાં બોલતા હશો કે "આ તો બધી કલ્પના જાળ છે, દિવસે આવેલું ઢંગ ધડા વિનાનું સ્વપ્નું માત્ર છે. બહુ તો આ એક (Theory) છે, પરંતુ વ્યવહાર ડહાપણને અને આવા મનોમય ચિત્રને કશોજ સંબંધ નથી ખેર ! તમને અમારી વાતને હસી કાઢવાની છુટ છે, પણ તેજ વખતે અમને પણ તમારા તરફ હસવું આવ્યા વિના રહેતું નથી કેમકે આ ઉપરોક્ત નિર્ણય હજારો સમર્થ મનોવિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓના અનુભવનું પરિણામ છે, અને તે એક સિદ્ધ મનોવિજ્ઞાન શાસ્ત્રીની યોજના છે. હજારો મનુષ્યોએ તે યોજનાને અનુસરીને પોતાના ચારિત્રમાં અદ્ભુત પરિવર્તન કરેલું છે, અને હજારો મનુષ્યોએ "નવું જીવન" મેળવ્યું છે સમર્થ જ્ઞાની પુરૂષોના નિર્ણયને જ્યારે તમે હસો ત્યારે અમને તમારા અજ્ઞાન ઉપર હાસ્ય આ-વતું કેવી રીતે અટકે ?

ઉપરોક્ત વિધિવડે મનુષ્ય ધારે તો પોતાના નૈતિક જીવ-નને ઉચ્ચ કોટીનું બનાવી શકે છે એટલું જ નહિ, પણ તે તેની આસપાસના સ્વરૂપ રચવા પણ શક્તિમાન બને છે. તેના નિર્દંશ જીવનમાં વિજય મેળવવા માટે જે લક્ષણોની તેને જરૂર છે તે

પણ તે પ્રાપ્ત કરી શકે છે, જેનામાં ખંત નથી, સળંગ સતત-પણે કામ કરવાની ધીરજ નથી તેઓ આ યુક્તિથી એ ઇષ્ટ લક્ષણને પોતામાં જમાવી શકે છે તેણે અંતનું મનોમય ચિત્ર રચીને તેની "પૂજા" કરવી જોઇએ, પોતાને તેવો કલ્પનામાં જોતાં શીખવું જોઇએ, કાર્યમાં તેણે તે ચિત્રને અનુસરતું જીવન ગુજારવું જોઇએ અને એમ કરતાં કરતાં એ વર્તન "ટેવ" રૂપ બને ત્યારે તે ચારિત્રનો વિભાગ બને છે. તેજ પ્રમાણે જેઓ બહુ બીકણ, પગલે પગલે ડર ખાવાવાળા અને ભીરૂ છે, તેમણે પોતાની કલ્પનામાં પોતાને નિર્ભય, નિશ્ચિત, પરમાત્મસત્તાવડે સુરક્ષિત હોવા જોઇએ. અને ક્રમે ક્રમે તે લક્ષણ તેના જીવનમાં સંક્રાંત થયા વિના રહેશે નહીં, એવું એક પણ લક્ષણ નથી કે, જે આ પ્રકારે વિકસાવી ન શકાય. ચારિત્રઘડતરની આ યોજનાવડે હજારો મનુષ્યોએ પોતાની જાતને નવી જ બનાવી દીધી છે.

આ માર્ગમાં જો કોઇ મોટામાં મોટી મુશ્કેલી હોય તો તે એજ છે કે, લોકોને પોતાનાં બળમાં વિશ્વાસ નથી. તેઓ ક્યારે તેવા બની શકે તે વિષયમાં તેમને બહુજ શંકા રહેતી હોય છે. "હું કરી શકીશ" એટલુંજ વાક્ય અર્થ સહિત જો તેઓ કદાચ બોલી શકે તો તેઓ પોતાના જીવનમાં અદ્ભૂત ફેરફાર કરી શકે તેમ છે. પરંતુ કમનસીબે તેઓ એમજ મનવડે નક્કી કરીને બેઠા હોય છે કે "અમે તો જેવા છીએ તેવા ને તેવાજ રહેવા નિર્માયા છીએ" તેમને એટલું ભાન થાય તો કેવું સારૂં કે તેમની આત્મઘટનાનું કામ આ ભૂમિકાએ હજી પરિસમાપ્ત થયું નથી, પરંતુ હજી પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ સુધી આગળને આગળ ચાલવાનું છે પોતાને જેવા થવું હોય તેવું બનવાનું બીજ પ્રત્યેક અંતઃકરણમાં રહેલુંજ છે. લોકો માનતા હોય છે કે, કલ્પવૃક્ષ માત્ર દેવ ભૂમિકામાંજ છે, આ મર્ત્ય ભૂમિમાં તો મારું

શીંગડા, બાવળ અને કેરડાંના વૃક્ષોજ છે પરંતુ તે વાત ખરી નથી. કલ્પવૃક્ષ પ્રત્યેક અંતઃકરણમાં સહજ પણે વિરાજેલું જ છે. અને તે માંગ્યા મુજબ સર્વ કોઇને આપ્યેજ જાય છે માત્ર ખામીજ એ છે કે, લોકોને માગતા આવડતું નથી. પરંતુ જેવા ફળો તમારે જોઇએ તેવા ફળો કાળે કરીને બાહ્યજગતમાં પણ તેનાથી અવતરણ પામે છે. કલ્પના શક્તિ એ ઉદ્દ્ભાવની શક્તિ છે, સર્જન શક્તિ (creative power) છે. મનુષ્યને મળેલી ઉંચામાં ઉંચી સર્વોત્કૃષ્ટ દિવ્ય બક્ષીશ છે. મનુષ્ય જ્યારે આ સત્યની પ્રતીતિ પામે છે, અને તેનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તે ખરેખર બીજોજ મનુષ્ય બની જાય છે તે આગાઉનો પામર, રંક, ભીરૂ, શક્તિ હીન મનુષ્ય રહેતો નથી, પરંતુ પોતાનામાં ઇશત્વનો અંશ જાગૃત કરેલો અસાધારણ મનુષ્ય બને છે તે પછી તેને એમ લાગે છે "સંગોગો મારા વશમાં છે, સંયોગોને વશ હું નથી મારા વંશક્રમાનુગત લક્ષણો ગમે તેવા નઠારા હોય પણ તે સર્વ મારા કબજામાં છે. એ સર્વ સંયોગો, પરિસ્થિતિઓ વેષ્ટનો અને કાળ બળ રૂપી સમુદ્ર ઉપર મારી નાવ મસ્તગત ભયહીનપણે ચાલ્યેજ જાય છે. સંયોગોને હું ધાર્યા પ્રમાણે બનાવી શકું છું. મારી મરજી ન હોય તેવું આગવો કશું પણ કોઇ કાળે બનશે નહી. કેમકે હું સર્વનો સ્વામી છું."

અહો ! આવો આત્મ-સંયમ સમાજમાં ક્યારે પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મેળવશે ? લોકો તેની કદર કરતા ક્યારે શીખશે ? અમેરીકાના કેટલાક મોટા નગરોની વિદ્યા શાળાઓમાં ઉપરોક્ત પ્રકારનો "આત્મ સંયત વર્ગ" (self-governed grade) રાખેલો છે. અને તેમાં ફક્ત એવાજ વિદ્યાર્થીઓ પ્રવેશ કરી શકે છે કે, જેઓએ પોતાના ઉપર સંયમનો કાંઇ પરિચય આપેલો

હોય, જેઓ પોતાના સર્વ કાર્યો તેમજ મનોવૃત્તિને કાબુમાં રાખી શકતા હોય અને જેઓએ પોતામાં અમુક પ્રકારની ઉત્તમ "ટેવો" ને પ્રકૃતિમાં એક રસ કરી દીધી હોય. આપણી વિદ્યાશાળાઓમાં આ પ્રકારની પદ્ધતિ ક્યારે દાખલ થશે ?

આ વિષયની સમાપ્તિ કરતાં પહેલા સમર્થ તત્વજ્ઞ પંડિત Herbert spencer ના નીચેના અમર શબ્દોને આ સ્થળે ટાંકવાની વૃત્તિને અમે રોકી શકતા નથી. આત્મસંયમ અને ચારિત્ર વિશે લખતા તે મહા પંડિત જણાવે છે કે "In the supremacy of self-control consists one of the perfections of the ideal men. Not to be impulsive-not to be spurred hither and thither by each desire-but to be self-restrained, self-balanced, governed by the just decision of the feelings in Council assembled + + + + that it is which moral education strives to produce" અર્થાત:–"આત્મસંયમની ઉત્કૃષ્ટતામાં આદર્શ–મનુષ્યની સંપૂર્ણતા રહેલી છે. આવેગ અથવા તાત્કાલિક વૃત્તિ ક્ષોભને વશ થઇને કોઇ કામમાં ન ઝંપલાવવું, પ્રત્યેક વાસનાતરંગથી અંહીથી ત્યાં અને ત્યાંથી અંહિ તણાયા ન કરવું, આત્મ–દમન કરવું, સમભાવ વિશિષ્ટ રહેવું, બધી વૃત્તિઓને સભામાં આમંત્રણ કરીને તેમણે એકમતે સ્થાપેલ નિર્ણયથી નિયમાવું; આવી પરિસ્થિતિને ઉપજાવવી એ નૈતિક શિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે."

અમારો પણ આજ લક્ષ્ય છે "આત્મ–સંયત વર્ગ" માં તમારી જાતને દાખલ કરવા તમે શક્તિમાન બનો એજ અમારી શુભેચ્છા અને પ્રાર્થના છે.

વૈરાગ્ય.

લોકો કહે છે કે જ્યારે વિશ્વનો ઝોક પડતી દશાના ક્રમ ઉપર હોય છે ત્યારે પદાર્થ માત્ર પોતાનો રમકસ ચોરે છે. જંગનની ધરતી પોતાની માધુરી પોતાનાજ ઉદરમાં ગોપવી રાખે છે, સગાઓનું સગપણ અને ગોળનું ગળપણ મંદ થતું જાય છે આ લોકમાન્યતા સાચી ગણવામા આવે તો તે સાથે જમાનાની પડતીનું એક બીજું વધારાનું લક્ષણ અમે ઉમેરવા માગીએ છીએ. તે એ કે, જેમ પદાર્થો પોતાનો રસ ચોરે છે, અથવા તેમાંથી રસ ઉડી જાય છે તેમ અવનતિના કાળમાં યુગની સંસ્કૃતિના પરિચારક મહાન અર્થપૂર્ણ જીવંત શબ્દો પણ પોતાનો અર્થ ચોરે છે અથવા તેમાંથી અર્થનો મૂળ ભાવ ઉડી જાય છે. મહાન શબ્દોમાંથી અર્થ ગુમ થયા પછી તે શબ્દો મહાન પુરૂષના મૃત દેહ જેવા માત્ર પૂજકોને જ ઉપયોગના રહે છે. ફેબ્રુવિનાની દ્રારકાં જેવાં તે સુકા અને રસહીન બની જાય છે.

આપણાં દર્શનની પડતીનું કારણ મને પુછવામાં આવે તો હું એટલોજ ઉત્તર આપું કે, તે દર્શનના પ્રાણભૂત શબ્દોમાંથી અર્થ ઉડી ગયો છે, જૈન દર્શનનો અનુયાયી સમાજ તે દર્શનના સંસ્થાપકે જે અર્થો, શબ્દના વાહન દ્વારા યોજ્યાં છે તે ગુમાવી બેઠો છે, એ મહાન ભાવનાનો તેમનાં હૃદયમાંથી લોપ થયો છે. તેથી શબ્દો શાસ્ત્રો અને સિદ્ધાંતો તેના તે છતાં તે સમાજના શ્રેય અર્થે નિષ્ફળ છે. જે ચૈતન્યમય શબ્દોમાંથી સાચો અર્થ આ જમાનામાં ઉડી ગયો તે શબ્દોમાં "વૈરાગ્ય" પણ છે. આજે આ લેખ દ્વારા વાણીના ઘસારાથી તે શબ્દમાં અર્થ રૂપી સજીવતા ઉપજાવવા પ્રયત્ન કરશું.

વૈરાગ્ય શું છે તે વિધિરૂપે કહેવા કરતાં તે શું નથી તે કહેવા દો. વૈરાગ્ય તે કંટાળો નથી. સંસાર અને સંસારના પ્રાણી પદાર્થો પ્રત્યેનો અણગમો તે પણ વૈરાગ્ય નથી. ખરૂં છે કે, કેટલાક ગ્રંથોમાં પણ જનહૃદયમાં સંસાર પ્રત્યે આવા પ્રકારનો તિરસ્કાર ઉપજાવવાનો ઉદ્યોગ થયો છે. પરંતુ તેવા પ્રકારના ભાવ પ્રત્યે ડાહ્યા અને જ્ઞાની જનોની સંમતિ નથી. જગતથી નાશી છુટવું તે વૈરાગ્ય નથી, પણ ભીરૂતા છે. દુનિયાની મુશીબતોથી ડરીને તેનો ત્યાગ કરવો તે સદ્ગુણ નથી, પણ કાયરતાનો બુરો દોષ છે. આપણને મનપસંદ સ્વરૂપે સંસારે કેવળ ધારણ ન કર્યો તેથી તેનાથી રીસાવું તેમા ડહાપણ નથી, પણ બાલીશતા છે; અને એવા હરકોઇ પ્રકારના ભાવોમાંથી ઉત્પન્ન થતો વૈરાગ્ય તે કલ્યાણને અર્થે નથી, પણ અધોગતિ, અવનતિ અને પતનને અર્થે છે.

મનુષ્ય સંસારથી છુટીને ક્યાં જાય તેમ છે ? સંસાર એ કોઇ ઇંટ માટીના મકાનો નથી. તે સ્ત્રી, પુત્ર, માતા, પિતા, બન્ધુ કે મિત્ર નથી, તે ધન, વિભવ, વિલાસના સાધનો કે વ્યાપાર ઉદ્યોગ નથી. સંસાર એ કશામાં નથી અને તેના ત્યાગથી સંસારનો વાસ્તવ ત્યાગ થયો સમજવાનો નથી મનુષ્યનો ખરો સંસાર તેના હૃદયમાં છે. ઉપરની બધી ચીજો તે ખરા સંસારમાથી ઉદ્ભવે છે. સંસારનું ઉપાદાન મનુષ્યનાં હૃદયમાં છે. તે વસ્તીમાં હોય કે જંગલમાં હોય, પણ ત્યાં તેનો સંસાર ભેગો જ હોય છે. સંસાર ઉપજાવનાર વાસનાના હૃદયમાંથી ત્યાગ થયા પહેલાં, સંસારનો ત્યાગ કર્યાનું કહેવામાં આવે છે તે વાત અમારા ગળે ઉતરતી નથી. મનુષ્ય સ્થૂળ પદાર્થોનો ત્યાગ કરી તેનાથી ભાગી છુટે, પણ તેના હૃદયથી તે ક્યાં નાશી છુટે તેમ છે ? ત્યાગ,

પછી તે સ્થૂળ પ્રકાર કે સૂક્ષ્મ પ્રકારનો હોય, પણ તે વૈરાગ્ય નથી. જ્યાંસુધી મનુષ્યનું વાસનામય અંતઃકરણ છે ત્યાંસુધી તેને સંસાર વળગેલો જ છે; કેમકે સંસારની સાચી રંગભૂમિ તે અંતરના પ્રદેશ ઉપર છે, બહાર તો ફક્ત તે અંતરના ભાવોનું સ્થૂળ પ્રકટીકરણ અથવા બહિર્ભાવ છે, અલબત, તે સંસાર ઘણો ઉંચી કોટીનો હોઇ શકે, પરંતુ તેમ હોવું તે વૈરાગ્ય નથી, પણ સંસારની ભાવનાનો એક અતિ ઇચ્છવા યોગ્ય વિકાસ છે.

વૈરાગ્ય એ કોઇ પ્રકારનો ત્યાગવિશેષ નથી, પણ એકદ્રષ્ટિ વિશેષ છે. આપણને એ દ્રષ્ટિ ઉપલબ્ધ થાય તો સંસાર આપણને જે આનંદની સામગ્રી આપી શકે છે તેમાં ગુંચવાઇ મરતાં અટકી શકીએ. રાગમાં બંધાઇને એક ઠેકાણે બેસી ન રહેવું, ઉન્નતિ અને વિકાસના માર્ગમાં, કુદરતના મહા નિયમ અનુસાર આગળ ને આગળ ન વધતાં એકજ પદાર્થમાં વ્યામોહવશ થઇ હૃદય અર્પી ન દેવું એ વૈરાગ્ય છે. આ વૈરાગ્યની દ્રષ્ટિ અથવા ભાવનાના બળની ખામીને લીધે આપણે આત્માની ક્રમિક અભિવ્યક્તિના પથમાં આગળ વધતાં અટકી પડીએ છીએ. કેમકે આગળના પ્રદેશ કરતાં હાલના પ્રદેશમાં આપણને વધારે રસમયતા ભાસે છે. વિશ્વમાં પ્રત્યેક સ્થળે રસ છે, અમૃત છે, ઝેર નથી. ઝેર જો હોય તો સતુના વિપરીત ગ્રહણમાં છે. રસમાં રાગ હોવો એ પ્રકૃતિના નિયમથી કોઇ રીતે વિરૂદ્ધ નથી. અગરજ કુદરતના ક્રમથી વિરોધી નથી. એથી ઉલટી ખરી વાત તો એ છે કે, આત્માની ઉન્નતિના પથમાં પ્રત્યેક પદે આનંદ અને રમણીય મધુરતા છે અને તે કારણથીજ આત્મા વિનાશ્રમે, રસ અને આનંદનો અનુભવ કરતાં કરતાં, પરમપદની સ્થિતિએ પહોંચી શકે છે. એ માર્ગ ઘણા લોકો માને

છે તેવો સુકો, કઠીન અને રસહીન નથી, પણ સ્નિગ્ધ, સુકોમળ અને રસમય છે. અત્યારે તેવો નથી ભાસી શકતો તેનું કારણ એ છે કે, આપણને સાચો વૈરાગ્ય નથી. અને સાચો વૈરાગ્ય શું કહેવાય તે આપણે છેક ભૂલી ગયા છીએ એ આપણી મોન્સમાં મોટી કમનસીબી છે.

આપણે જોયું કે રસમાં રાગ હોવો તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેના તે પ્રકારના રસમાં હમેશને માટે રાગી બની બંધાઈ રહેવું તે મૂર્ખાઈ છે. કેમકે જે રસમાં અત્યારે આપણું બંધન છે તે રસ કરતાં ઘણા ઉચ્ચ પ્રકારના રસો કુદરતે આપણા માટે આપણા વિકાસના માર્ગમાં આગળ નિયોજી રાખ્યા છે. કુદરત આપણને કહે છે કે " તમારે આગળને આગળ પ્રયાણ કરવું પડશે તમે એકજ સ્થાને એકજ પદાર્થમાં રાગી બની બંધાઈ રહો તે મને પસંદ નથી. તમે આગળ ચાલો, તમને આથી પણ ઘણો સારો રસ ત્યાં મેળવી આપવાનું હું માથે લઉં છું. એકજ સ્થળે બંધાઈને પડયા રહેવું તે તમારા આત્માના સ્વાભાવિક બંધારણથી ઉલટું છે તેમજ મારા નિયમથી પણ વિરોધી છે. માટે હાલ પ્રાપ્ત થયેલા રસમાં મોહ પામી ઘાણીના બળદ પેઠે પડયા ન રહો. કદાચ હઠથી તેમ કરશો તો મારે તમારાં હૃદય ઉપર આઘાત કરીને તમારો મોહ છોડાવવો પડશે. અને તેમ થશે ત્યારે તમને બહુ માઠું લાગશે " નિસર્ગનો મહા નિયમ એજ ભાવના આપણા અંતરમાં ગુંજાવી રહ્યો છે. આપણે તેને ધ્યાન આપી સાંભળીએ તો આપણી ઉન્નતિનો માર્ગ સરળ થાય, એટલુંજ નહિ પણ તે આઘાત વિનાનો, આનંદપૂર્ણ અને રસમય બન્યો રહે.

કુદરતનો આ આદેશ તે વૈરાગ્યની જ મહા ચોપંગુા છે. એક ઠેકાણે મોહાંધ થઇ પડયા રહેવું અને આગળ કૂચ કરવાની નારાજી બતાવવી એ રાગદશા છે. કુદરતનો આદેશ અને નિયમ સમજીને તેમજ આપણા આત્માના સ્વાભાવિક વેગ અને ધર્મ તેમજ આત્માનાં અંતિમ નિર્માણની સ્થિતિનો વિવેક કરીને, આપણે ઉન્નતિના મહા પ્રવાહના વેગને આધીન બનીએ, તેનું નામ વૈરાગ્ય છે.

રસ અથવા રસ-પ્રત્યેના રાગમાં વસ્તુતઃ કશીજ બુરાઇ નથી. જે બુરાઇ છે તે ત્યાં ચોંટી રહેવામાં, તેનો અતિ ભોગ કરવામાં છે રસ અને રાગ વિશ્વના રોમે રોમમાં ઓતપ્રોત છે, અને તે સર્વ આત્માના વિવેક પુરઃસરના આનંદ અને ઉપભોગ અર્થેજ નિર્માયેલ છે. પ્રાણીમાત્ર આ રસને ચુસીનેજ જીવે છે અને તેમ થવું તે કુદરતના નિયમને અનુસરતું છે. આપણાં બધાં જ આવશ્યક કર્મોમાં રસ અને આનંદ છે. રસ શેમાં નથી ? બધી કુદરતમાં તે છે, આહાર ગ્રહણમાં રસ છે, કેમકે તે આપણાં જીવન અને જીવનના ઉદ્દેશ સ્વરૂપ આત્મોન્નતિ માટે આહાર જરૂરનો છે. વસ્ત્રોના પરિધાનમાં રસ અને આનંદ છે, કેમકે તે પણ જીવન અને જીવન વડે સાધવા યોગ્ય ઉન્નતિ માટે જરૂરનું છે. તેજ પ્રમાણે નિદ્રા, પ્રજોત્પત્તિ, વ્યાયામ, જ્ઞાનોપાર્જન આદિ સર્વમાં તેના સ્થાનમાં રસ અને આનંદ છે, કેમકે તે સર્વ જીવન અને ઉન્નતિ અર્થે અનિવાર્ય ઉપયોગી છે. તે કાર્યોના સ્વાભાવિક ક્રમમાંથ નિપજતો આનંદ ભોગવવો તેમાં કશીજ બુરાઇ નથી. પરંતુ બુરાઇ ત્યાં છે કે, જ્યાં તે આનંદને વિવેકની હદ છોડીને, કુદરતની ઇચ્છેલી હદથી

બહાર જઇ અતિ માત્રામાં ભોગવવું, તેમજ તેના તે ભોગને આસક્તિપૂર્વક વળગી રહેવું.

આપણા માંહેના ઘણા જણાએ શાસ્ત્રો વાંચીને તેમાંથી એવો અર્થ તારવ્યો છે કે, દરેક પ્રકારના સ્થૂળ સૂક્ષ્મ વિષયો, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ, સર્વ કાળ, સર્વ દેશ અને સર્વ અવસ્થામાં એક સરખી રીતે અનિષ્ટ અને આત્માને અધોગતિમાં દોરી જનાર છે. આ માન્યતા સાથે તત્વદષ્ટિને ઘણો મહત્વનો મતભેદ છે. તત્વદષ્ટિએ ખરી વાત એ છે કે, આત્માના વિકાસક્રમની જે અવસ્થાએ-જે વિષયોના ભોગોપભોગ સ્વાભાવિક હોય છે તે અવસ્થામાં તે વિષયોનો ભોગોપભોગ નિંદાપાત્ર નથી. એટલુંજ નહી પણ તે દ્વારાજ તેમના ક્રમવિકાસનો સંકેત નિર્મિત હોય છે. પશુસૃષ્ટિમાં દશ્યમાન થતા તેમના વિવિધ પ્રકારના ઇન્દ્રિયજન્ય ભોગોપભોગોમાં તેમના આત્મવિકાસનો સંકેત કયાં રહેલો છે એનું વિવેચન કરતાં એક જુદોજ લેખ થઇ પડે તેમ છે, તેથી વિષયાંતર નહીં કરતાં સિદ્ધાંતરૂપે એટલુંજ કહેવા દો કે પશુઓ તેમના ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ અને દુઃખના અનુભવો અને સંસ્કારો વડેજ મનુષ્યપદનો અધિકાર ધીરે ધીરે મેળવી શકે છે.

આત્મા મનુષ્યત્વની ભૂમિકાએ આવ્યા પછી તેનામાં પશુતા અને પશુઓને સુલભ ઇન્દ્રિયભોગોના લાલસા કમી થતી જાય છે એવો કુદરતનો સ્વાભાવિક નિયમ છે. તેમ છતાં અત્યારે ભાસમાન થતા "મનુષ્ય" એ સોએ પોણોસો ટકા પશુ છે તેનામાં હજી પશુત્વ કાળના સંસ્કારો, ભોગાનુભવો, અને વિકારોનું તારતમ્ય ઘણું વધારે છે. પશુત્વની ભૂમિકાને વળોટીને ઘણો પંથ કાપ્યો ન હોય એવી કોટીના જ મનુષ્યો

આ કાળે બહુધા આ દેશકાળમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અમે, તમે અને સર્વ સામાન્ય લોકો હજી મોટા ભાગે એ પશુત્વની જ ભૂમિકાને શોભાવી રહ્યા છીએ એમ આપણાં અંતઃકરણના કાગ્રના બંધારણ ઉપરથી સમજી શકાય છે, આ અવસ્થામાં આપણામાં પશુત્વને સ્વાભાવિક એવા વિકારો અને ભોગલાલસાનું પ્રાધાન્ય હોય તેમાં નવાઇ જેવું કાંઇ નથી, અને આપણે હાલ જેટલે અંશે પશુ છીએ તેટલે અંશે તેવા વિકારી અને ભોગવૃત્તિવાળા હોવામાં શરમાવા જેવું પણ નથી. કેમકે પશુઓને પોતાની દશામાં શરમાવા કે નીચું જોવા જેવું કાંઇ જ ભાસતું નથી.

તેમ છતાં આપણે કાંઇ સોએ સો ટકા પશુ નથી. જેટલે અંશે આપણે મનુષ્ય છીએ તેટલે અંશે આપણને પશુત્વની દશા ભોગવવામાં શરમ જેવું ભાસે છે. અને જેટલે અંશે વધારે શરમ ભરેલું ભાસે તેટલે અંશે આપણે વધારે મનુષ્યત્વને પામેલા છીએ. જે ભોગોપભોગોમાં પ્રવેશતા તમને તમારો આત્મા ડંખતો હોય તે ભોગોપભોગોનો તમને હવે અધિકાર નથી. એ ભૂમિકાને તમે ઘણા વખતથી વિતાવીને આગળ જઆ રો એમ માનવું ઉપયુકત છે જ્યાં જે ક્રિયા સ્વાભાવિક છે ત્યાં શરમ જેવું કે છુપાવવાના પ્રયત્ન જેવું હોતું નથી. આપણા દુધના વાસણમાંથી બીલાડી ચોરીથી દુધ પી જાય તે વસ્તુતઃ ચોરી નથી. કેમકે તેમ કરવામાં બીલાડી શરમાતી નથી. વસ્તુતઃ તે ચોરી હોત તો આપણો ફોજદારી કાયદો જરૂર બીલાડીને ગુન્હેગાર ઠરાવી ચોરી માટે નક્કી કરેલી સજા તેને કરત. પણ જ્યારે કાયદાએ જોયું કે ચોરીમાં બીલાડી શરમાતી નથી, તેથી તે "ચોરી" એ આપણી દૃષ્ટિએ ચોરી

હોવા છતાં બીલાડી માટે તે ચોરી નથી એવી ચોરીનું કાર્ય બીલાડીના જીવન નિર્વાહ માટે બીલાડીને જરૂરનું છે.

મનુષ્યના શરીરસંરક્ષણ, જીવનનિર્વાહ, બુદ્ધિવિકાસ, હૃદય વિસ્તાર અને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ માટે જે બાહ્યાંતર ક્રિયાઓ કુદરતે આવશ્યક ગણી છે. તેમાં આપણને સ્વાભાવથીજ શરમ જેવું કશું ભાસતું નથી. અને તેથી તેવી પ્રવૃત્તિનું સેવન એ આપણી સર્વદેશીય ઉન્નતિ માટે ધર્મ્ય છે. એવી પ્રવૃત્તિમાં આહારગ્રહણ, શરીરશુધ્ધિ, સંતાનોત્પાદન, આદિ જે જે વ્યવહારિક ઘટનાઓનો સમાવેશ થતો હોય તેના વિવેકપુરઃસર નિયમાનુસાર સેવનમાં કશોજ અધર્મ નથી, એટલુંજ નહિ પણ તે માર્ગે થઈને જ આપણી ઉન્નતિનો વિજયરથ ચાલવા નિર્માએલો છે, તેમાં શરમાવા જેવું કે છુપાવવાનું મન થાય એવું કાંઈજ નથી. એનો સમજણ વિના ત્યાગ કરવો એ વિરાગ નથી, પણ ઉન્નતિના આવશ્યક સાધનોનો હેતુપૂર્વક સાધેલો વિનાશ છે.

વિરાગ માત્ર એ પદાર્થોમાં જ હોવો અને ઉપજાવવો ઘટે છે કે જે પદાર્થો આપણા વર્તમાન વિકાસની ભૂમિકાએ આપણને શોભતા નથી. મનુષ્યને શું નથી શોભતું એ તેનું હૃદય તેને પ્રત્યેક ક્ષણે કહ્યા જ કરતુ હોય છે. તેનું હૃદય તેને નિરંતર ડંખ મારી યાદી આપ્યા કરે છે કે "હવે અમુક પ્રવૃત્તિ તારા માટે શોભા ભરી નથી તે માટે હવે તારે શરમાવું જોઈએ. તું દુનિયામાં ઉંચુ મ્હોં રાખી બોલી શકે તેવું નથી," વ્યભિચારી, વિશ્વાસઘાતી, અથવા દુરાચારી મનુષ્યનાં મુખ સામું જુઓ અને તેની ચક્ષુઓમાં તેના આત્માનો ઉંડો ડંખ કોતરાએલો તમને ભાસ્યમાન થશે તેને પોતાના આત્મા ઉપર તિરસ્કાર આવે છે તેમ સૂચવનારી અવ્યક્ત છાપ

તેના મુખ ઉપર છવાએલો પ્રતીત થશે. એમ થવાનું કારણ શું ? એજ કે એવી પ્રવૃત્તિ તે મનુષ્યના વર્તમાન અધિકારને શોભા ભરી નથી. તે પ્રવૃત્તિ તેનાં જીવનના કોઈ ઘણા પાછળના—પશુત્વના જીવનકાળને બંધ બેસતી હોઈ શકે, પણ હવે તેણે તેનાથી વિરમવું જોઇએ. આવી પ્રવૃત્તિથી વિમુખ થવું એ વૈરાગ્યની મુખ્ય સાધના છે, અને વૈરાગ્યની ભાવનાનું પરમ સાફલ્ય તેમાં છે.

આત્માને તેનાં પાછલા જીવનમાં ભોગવેલા ભોગોપભોગ ફરી ફરીને ભોગવવાનું ઘણું ખેંચાણ થાય છે પૂર્વકાળની ભોગોપભોગજન્ય આનંદ અને સુખના જ સંસ્કારો આત્માના માનસ—બંધારણ ઉપર પડેલા હોય છે તે સ્મૃતિ વડે, અનુકૂળ પ્રસંગ અને દેશકાળની ઉપલબ્ધિ થતાં જાગૃત થાય છે અને તેવોજ સુખાનુભવ ફરીથી ઉપજાવવા ચેષ્ટાવાન બને છે. આમ થાય ત્યાં સુધી મનુષ્ય અને પશુમાં તફાવત નથી. પશુને તેમ થાય છે તેમાં તે દ્વારા તેના વિકાસનો સંકેત હોય છે. અને કુદરત તેને માટે તેમ થવું જરૂરનું ગણે છે ત્યારે જ તેવી વાસના તેનામાં ઉદ્દભવે છે. પરંતુ મનુષ્યમાં તેમ નથી. તેનાં સ્વતંત્ર કાર્યનો પ્રદેશ પશુ કરતાં ઘણો વિસ્તારવાળો હોય છે. પશુનો આત્મવિકાસ કરવાનું કામ કુદરતે પુરેપુરૂં પોતાની જ પાસે રાખ્યું હોય છે પશુને તેના આત્મવિકાસમાં કશો બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન કરવાનો હોતો નથી. પરંતુ તેજ પશુનો આત્મા જ્યારે વિકાસ પામતાં પામતાં મનુષ્ય બની, બુદ્ધિ અને વિવેકનું શસ્ત્ર ધારણ કરવાની હદે આવે છે. ત્યારે કુદરત તે આત્માના વિકાસનું કાર્ય તે બુદ્ધિ અને વિવેકના તારતમ્યાનુસાર તેને સોંપે છે. કુદરતે અત્યાર સુધી જે નિયમે તેનો ક્રમવિકાસ

સાધ્યો હતો તે નિયમ બુદ્ધિપૂર્વક સમજીને તેના વિશેષ વિકાસ અર્થે યોજતા તે શીખે છે અને તે પ્રકારે તે ધારે તો કુદરતે તેને માટે ઇચ્છેલો વિકાસ નેઃ યથા યોગ્ય સાધી શકે છે.

પરંતુ કુદરતે, મનુષ્યને જે હેતુની સિદ્ધિ અર્થે બુદ્ધિ અને કાર્ય-સ્વાતંત્ર્ય આપેલાં છે તે હેતુને સફળ કરવાનો ઉદ્યોગ નઃ કરતાં, અકૃતજ્ઞ અને સ્વેચ્છાચારી મનુષ્ય, પોતાનો મનુષ્યત્વનો પ્રાપ્ત અધિકાર ભોગવવાને બદલે પશુ બનવાનું પસંદ કરે છે. તે જાણતો હોય છે કે, તે વાત તેને શોભતી નથી છતાં પશુત્વકાળમાં અનુભૂત સુખના સંસ્કારોની અવ્યક્ત સ્મૃતિથી તે અનિષ્ટ પ્રવાહમાં ખેંચાઇ જાય છે. અને તેમાં સૌથી ખેદકારક ઘટના તો એ છે કે, તેવા ભોગોને ઉત્કટપણે ભોગવવા માટે તે પોતાની બુદ્ધિની મદદ લે છે. બુદ્ધિશક્તિ મનુષ્યની ઉન્નતિ માટે કુદરતે યોજી છે. પરંતુ તેજ સાધન દ્વારા મનુષ્ય પોતાને બનો તેટલો વધારે પશુ બનાવવા પ્રયત્ન કરી તે ઇશ્વરી શક્તિનો અક્ષમ્ય ઉપયોગ કરે છે. પોતાના ભોગ વિલાસના તૃપ્તિ માટે આજે મનુષ્યો પોતાની બુદ્ધિનો કેવો ક્રુરથી ઉપયોગ કરે છે એ કોઇથી ભાગ્યેજ અજાણ્યું હશે. મનુષ્ય દ્રવ્યવાન બનવાને માટે, અને તે દ્રવ્યના સાધનવડે પોતાની વિવિધ પ્રકારની ભોગવૃત્તિ સંતોષવા માટે કેટલી જાતના છળ કપટ, પ્રતારણા, વિશ્વાસઘાત દેશદ્રોહ, અને નિંદ્યકાર્ય કરે છે ? પશુઓ તેમ નથી કરતા, કેમકે તેમનામાં બુદ્ધિ નથી. મનુષ્યો તેમ કરી શકે છે, કેમકે કુદરતે તેમને બુદ્ધિ અર્પી છે. શું બુદ્ધિશક્તિની બક્ષીસ આ હેતુ માટે થઇ હશે ? બુદ્ધિની સહાયથી મનુષ્યોએ દેવ અથવા

પરમાત્મા બનવું જોઇએ એવો કુદરતનો સંકેત છે. પરંતુ વસ્તુતાએ મનુષ્ય તેજ બુદ્ધિની મદદથી પશુત્વની મંદી ખાઇમાં પડે છે. આજે મનુષ્યોની પ્રબળ ભોગ વાસનાએ બુદ્ધિના સંબંધને પોતાનાજ સંહારના ભયંકર યજ્ઞમાં પરિણમાવી નાખ્યું છે. આમ થતું અટકાવવું એ વૈરાગ્યની ભાવનાનું પરમ કાર્ય છે. ભૂતકાળમાં ભોગવેલા ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોની સ્મૃતિ મનુષ્યને પુનઃ પુનઃ તે સંસ્કારો અનુભવવા ખેંચી જાય છે. તેમાં ન ખેંચાવા માટે મનુષ્યે પોતાના વિવેકના બળનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું જોઇએ. અર્થાત્ તેવા ખેંચાણ સામે તેણે પોતાના આત્મબળનાં પ્રતિ-ખેંચાણનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું જોઇએ. આદાર્થિક સુખોમાં આપણને જે મુગ્ધ ભાવ બંધાઇ ગયો છે તેને વિવેકના દિવ્ય અગ્નિ વડે ઓગાળી નાખવો જોઇએ. જ્યાં સુધી એ મુગ્ધ પ્રીતિ અને વાસનાઓનું પ્રાધાન્ય આપણા અંતરમાં વર્તતું હોય છે ત્યાં સુધી આપણાં સ્વરૂપના ઉચ્ચતર પ્રદેશોનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ આપણા બુદ્ધિપ્રદેશ ઉપર આવી શકતો નથી.

અત્યારે આપણે પદાર્થોમાં બંધાઇ ગયા છીએ. વસ્તુતઃ જે પદાર્થોને આપણી ઉન્નતિનાં સાધનરૂપે કુદરતે નીમેલા હતા તે પદાર્થોમાં જ આપણે ગુંચવાઇ અને તેમાં કેદી બની ગયા છીએ. એ બંધનમાંથી છુટવાનો માત્ર એકજ માર્ગ છે અને તે એ છે કે, તે બંધનના સ્વરૂપને સમજીને તેમાં બંધાવાની ના પાડવી જોઇએ. આપણે શેમાં બંધાવું અને શેમાં ન બંધાવું એ આપણી મરજીની વાત છે. આપણાં ઉચ્ચતર સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં જે ઘટનાઓ બાધા કરતી હોય તેને આપણાં જ્ઞાનમાં

ધારણ કરવી કે ન કરવી એના આપણે પોતે જ મુખત્યાર છીએ. આપણે મનોમય રીતે જ ઠરાવ કરી દેવો જોઇએ કે "હું મારા સંયોગો અને પારિપાર્શ્વિક ઘટનાઓથી તદ્દન સ્વતંત્ર છું. અર્થાત્ તેમાં રાગ ભાવથી 'બંધાવું કે ન બંધાવું' એ મારી સ્વતંત્ર ઇચ્છાની વાત છે." આટલું આત્મસ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યા પછી મનુષ્ય પોતાની વાસ્તવિક શક્તિઓના ભાનમાં આવવાની શરૂઆત કરે છે. "હું સ્વતંત્ર છું." એવા મનોમય જાહેરનામા ઉપર તેણે મનોમય રીતે સહી કરવી જોઇએ, અને તે જાહેરનામું તેણે પોતાની આંતરસૃષ્ટિના સઘળા વિભાગોમાં, સર્વ પ્રદેશોમાં અને ખુણે ખોચરે ફેરવી દેવું જોઇએ. તેણે પોતાના સર્વ પ્રકારના વિકારો, વાસનાઓ, ઇચ્છાઓ, આવેગો, લાગણીઓને સ્પષ્ટ સંભળાવી દેવું જોઇએ કે 'તમે મારે આધીન છો, આજથી હું તમારે આધીન નથી." આવી રીતે મનુષ્ય જ્યારે તેના વિકારોનો સ્વામી થાય ત્યારેજ તે સાચો સાધક બનવા શક્ત છે. અને વિકારો ઉપર સ્વામિત્વ ત્યારેજ સ્થપાય છે કે, જ્યારે તે પ્રત્યેનો રાગભાવ વિવેકના બળથી નષ્ટ થાય. વિવેકના શસ્ત્રથી રાગના બંધનનું બળ તોડી નાખવું તે પ્રવૃત્તિવિશેષનું નામ "વૈરાગ્ય" છે, અને તે મોક્ષપદનું પ્રથમ સોપાન છે

